

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

KIRKEHISTORISKE SAMLINGER

SJETTE RÆKKE,

UDGIVNE AF

SELSKABET FOR DANMARKS KIRKEHISTORIE

VED

J. OSKAR ANDERSEN OG **BJØRN KORNERUP**

PROFESSOR, DR. THEOL.

OVERARKIVAR, DR. THEOL.

FEMTE BIND.

KJØBENHAVN.

I KOMMISSION HOS G. E. C. GADS FORLAG.

1945-47.

STYRELSEN

i

Selskabet for Danmarks Kirkehistorie.

Fhv. Professor, Dr. theol. J. OSKAR ANDERSEN, Selskabets Formand.

Professor LORENZ BERGMANN.

Fhv. Bibliotekar, Dr. phil. ELLEN JØRGENSEN.

Overarkivar, Dr. theol. BJØRN KORNERUP, Selskabets Sekretær.

Fhv. Musæumsdirektør, Dr. phil. M. MACKEPRANG.

Kgl. Confessionarius, Provst, Dr. theol. MICHAEL NEHENDAM.

Fhv. Overbibliotekar, Dr. phil. CARL S. PETERSEN.

Indhold.

	Side
»De stærke Jyders« første Tid. Af fhv. Højskoleforstander, cand. theol. <i>F. Elle Jensen</i>	1
D. G. Monrad. I Anledning af Pastor Svend Hauges Disputats. Af Professor <i>Lorenz Bergmann</i>	27
Udvalg af Biskop G. P. Brammers Brevveksling. (B). Breve til C. T. Engelstoft. Ved Overarkivar, Dr. theol. <i>Bjørn Kornerup</i>	130
Nye Bidrag til Oplysning om Biskop Skat Rørdams Strid med Provsterne J. Paulli og G. Schepelern. Ved Amtsforvalter <i>Jørgen Swane</i>	233
Fragment af en Tidebog fra Begyndelsen af det 16. Aarhundrede. Af Lektor <i>Gunnar Skov</i>	241
Optegnelser fra Riserup Præstegaard 1798 - 1842. Af <i>Bjørn Kornerup</i>	248
H. N. Clausen. I Anledning af Pastor Jørgen Larsens Disputats. Af <i>Lorenz Bergmann</i>	290
Udvalg af Biskop G. P. Brammers Brevveksling. (C). Breve til H. J. Swane. Ved <i>Bjørn Kornerup</i>	382
Hans Pedersen Horsens's Catalogus pontificum som Kilde til Aarhus Stifts ældste Historie. Af stud. mag. <i>Poul Rasmussen</i>	407
Mag. Oluf Kock i Sverige. Af <i>Bjørn Kornerup</i>	433
Bidrag til Mødthjælperinstitutionens Historie. Af <i>F. Elle Jensen</i>	441
En Episode af Edsaflæggelsens Historie. Af fhv. Højesteretspræsident, Dr. jur. <i>Troels G. Jørgensen</i>	474
En dansk Mands Brevveksling med J. H. Jung-Stilling. Af <i>Bjørn Kornerup</i>	478
To Breve fra Hans Nielsen Smed. Af Skoleinspektør, cand. theol. <i>K. F. Hafstrom</i>	506

IV

	Side
Da Martensen blev Biskop. Samtidige Optegnelser af Professor Carl Emil Scharling. Ved Biskop, Dr. phil. <i>C. I. Scharling</i>	513
Tillæg hertil. Ved <i>Bjørn Kornerup</i>	534
Smaastykker:	
I. Et Brev vedrørende Erkebiskop Jørgen Skodborg. Ved <i>Bjørn Kornerup</i>	239
II. Sognepræster i Lyngby-Albøge Pastorat i 15—1600-Tallet. Af fhv. Politimester <i>V. Woll</i>	400
III. Et Brev fra en Præst til hans Velynder. Ved <i>Bjørn Kornerup</i>	403
IV. En bok ur Paulus Helies bibliotek. Ved fhv. første bibliotekarie, fil. dr. <i>O. Walde</i> , Uppsala	542
V. Fra Hertug Christians Reformation i Tørning Len. Af <i>Bjørn Kornerup</i>	545
VI. En mærkelig Notits fra 1659. Ved <i>Bjørn Kornerup</i>	548
Rettelser og Tilføjelser	549
Register. Ved <i>Bjørn Kornerup</i>	550

»De stærke Jyders« første Tid.

Af F. Elle Jensen.

Det pietistiske Røre i det 18. Aarhundrede blev for saa vidt en Skuffelse for Retningens Førstemand, som den store Landsvækkelse, man havde ønsket og haabet paa, udeblev. Vel var der Egne, hvor Præsternes Forkyndelse fremkaldte Bevægelse i Sognene, men i det store og hele stillede Befolkningen sig dog køligt til den. Konservativ og traditionsbunden som den var, saa den med Mistænksomhed paa alt nyt; ikke mindst paa det religiøse Omraade var den i høj Grad angst for at komme til at antage noget, som efter dens Opfattelse ikke stemte overens med det fra Fædrene nedarvede, og hvor den derfor anede en Afvigelse herfra, var den paa Forhaand tilbøjelig til at tage Afstand.

Men naar det ikke lykkedes Pietismen for Alvor at faa Tag i de brede Lag, skyldtes det ogsaa noget andet. Den blev nemlig ikke, hvad den egentlig ønskede at være, en folkelig Bevægelse, den blev en Præstebevægelse, der viste sin Forbindelse med Fortiden ved sin statskirkelige Frygt for at lade Lægfolket faa for megen Indflydelse; det var nu som før Theologerne, der hele Tiden skulde lede og styre, mens der sjældent eller aldrig var Tale om at indrømme den jævne Mand nogen selvstændig Menighedsvirksomhed. Dette understregedes stærkt ved Konventikelplakaten af 13. Jan. 1741, der skønt egentlig rettet mod Sektererne alligevel satte de almindelige gudelige Forsamlinger under Gejstlighedens Kontrol. Men Følgen heraf

maatte nødvendigt blive, at de folkelige Celler, hvorfra Retningen skulde have øst sin Kraft, efterhaanden faldt sammen eller hentørredes, naar en ikke-pietistisk Præst, som var uinteresseret i Sammenkomsterne, fik Embede paa Stedet. Thi dels havde man aldrig lært at staa paa egne Ben, dels kunde man ikke som i de herrnhutiske Kredse hente Styrkelse udefra, fordi hvert Sogn (eventuelt Pastorat) i hin Tid i Reglen var som en Verden for sig uden Forbindelse med det, der laa udenfor, og det desuden i Loven var forbudt Præster at befatte sig med andre Menigheder end deres egne¹. Kun i Skern hører vi i 1720erne om Tilløb til en Lægmandsbevægelse (der dog stod under Indflydelse af Præsten i Stauning), men den blev undertrykt af de gejstlige Myndigheder². 1742 beretter H. A. Brorson fra sin Visitats i Møborg om unge fra Egnen, som var blevet vakt »sønderude« (dvs. i Nordslesvig), og uden at Præstens Medvirkning omtales, men da denne Oplysning staar ganske isoleret, og man ikke hører mere til, hvordan det ellers gik, gør man rettest i ikke at tillægge den større Betydning.

C. 1760 havde Pietismen mistet sin Slagkraft, og dens Rolle var ved at være udspillet. Den var i Særdeleshed bleven ført frem af det Kuld af unge Theologer, som havde taget Examen i København under og kort efter de bevægede Kampaar i 1730erne, men efterhaanden var der kommet nye Mænd med nye Idealer til, og Følgen blev, at den, netop fordi den saa afgjort var en Officersbevægelse, forsvandt fra Sognene med sine Præster, og det var kun faa Steder, at senere Vækkelser kunde bygge paa overvintrede Rester af den.

Det kraftige Lægmandsrøre, som c. 1800 saa pludselig dukker op paa Horsens-Vejleegnen, har da heller ingen

¹) D. L. 2—9—3.

²) Bølling Herreds Provstiprot., Landsark. Vib. Hardsyssels Aarbg. 1907, S. 73 ff. L. Pedersen: 200 Aars Trosliv, 1936, S. 10 ff. Jfr. Khs. Saml. 5. R., IV, 591 ff.

direkte Forbindelse med den gamle Pietisme, for saa vidt dermed menes, at denne skulde have ført en skjult Tilværelse i smaa Kredse, før den ved Ledernes Sammenstød med Myndighederne traadte frem for Offentligheden. Vel har der været en Del pietistisk Forkyndelse ogsaa paa disse Kanter, men netop der, hvor »De stærke Jyder« siden vandt deres mest udprægede Tilhængere, synes der tidligere ikke at have været videre Bevægelse. H. A. Brorson taler fra sine Visitatser i Nørvang Herred 1745 om Vækkelse i Sindbjerg ved sin senere Svigersøn, Kapellan Mt. Winding, men hverken i Uldum eller Ø. Snede nævnes der noget herom, thi at Menigheden førstnævnte Sted siges at have været »bevægelig«, betyder nærmest kun, at Biskoppens Tale har rørt den, og at der fandtes mange Ny Testamenter det andet Sted, og at Ungdommen svarede med megen Munterhed, viser formentlig kun, at Præsten har gjort et nidkært Arbejde, men fortæller intet om Befolkningens aandelige Indstilling. I Bjerre-Hatting Herreder fremhæver Biskop Hygom 1742 særlig Præsten Andr. Høstmark i Ølsted († 1743) som en Mand med brændende Begærlighed efter at føre Sjæle til Kristus, og hans Eftermæle var, at han bragte megen Gudskundskab ind i sin Menighed¹. Han har sikkert været Pietist. Men nogen Vækkelse blev der næppe, thi 1749 siger Biskoppen, at Ungdommen nu ikke længere er god. Den nye Præst, Provst Raarup († 1790) prædikede vel ypperligt, men havde »for stor Forstand«. Efter deres Biblioteker at dømme synes Hans Hatting i Hatting († 1763) og H. Boje i Løsning-Korning († 1761) ogsaa at have været pietistisk paavirket, men Visitatsrelationerne melder ikke om noget aandeligt Røre i deres Sogne. Hvorledes H. Wellejus i Nebsager-Bjerre († 1773) har været indstillet, kan ikke afgøres; hans Bibliotek er ubestemmeligt, men hans Fader, der var Præst i S. Omme, sluttede sig afgjort til Pietismen².

¹) S. V. Wiberg, Dansk Præstehistorie III, 663.

²) Th. Wellejus († 1762), god Ven af H. A. Brorson.

Det samme har utvivlsomt Ole Krefthing i Hvirring-Hornborg-Tamdrup († 1742) gjort. Han sled sig nærmest op, og der er en Del, der tyder paa, at han satte noget Spor, vist mest i Tamdrup. En Kollekt 1754 til fattige Børns Opfostring gav fra de tre Sogne Halvparten af, hvad der indkom i Horsens, og da der efter hans Død høres om gudelige Forsamlinger, som Eftermanden, P. Holst, rasede imod, er det ret sandsynligt, at det er ham, som har begyndt med dem¹. Hvor længe de holdt sig, vides ikke.

Ophavsmanden til den Bevægelse, der bærer Navnet »De stærke Jyder«, er *Peder Frandsen, Rytter*². Han blev født 1734 i Tyrsting og tjente som ung paa Matstrup Gods, hvis Ejer, Justitsraad de Thygesen, lod ham udskrive til Soldat paa Grund af hans vilde og voldsomme Væsen. Han var da op mod de 40. Som Dragon i Randers blev han engang med sin Afdeling kommanderet til Gudstjeneste i Værum Kirke hos Provst Nic. Vedel³. Denne Mand, der som ung havde studeret i Kiel, Jena og Halle, var afgjort Pietist og havde i sine Sogne (1720—79) faaet betydelig Indflydelse paa Befolkningen ligesom ogsaa paa adskillige af Omegnens Præster. Biskop Hygom satte ham højt; 1744 skriver han saaledes efter en Visitats paa Stedet, at det ikke er noget nyt i hans velunderviste Menighed at finde Sjæle, der kender Jesus og Sandheden i ham af egen Erfaring, saa man kan ikke andet end glæde sig ved at komme der og se den Guds Naade. Det var hans Prædiken, der nu gjorde det stærkeste Indtryk paa Peder Frandsen; han kom i den største Sjælekval, saa han »vaagnede som i Helvedes Ild med megen Vaande og Ængstelse«,

¹) Aarhus Stifts Aarbg. 1936, S. 49 ff.

²) J. Elbek: J. Jensen, Bjerregaard, 1906, S. 15 ff. Sig. Elkjær giver i »Naar Lampen tændes«, 1939, S. 7 ff., især en mundtlig, ikke tidligere optegnet Tradition. Nord. Maanedsskrift f. kr. og folk. Oplysning 1879, II, S. 1 ff.

³) Elkjær S. 12 f.

men derefter voxede Genfødselen (Omvendelsen) daglig i ham »under Graad og modige Taarer«¹.

Efter 6 Aars Tjeneste blev han hjemsendt, og da hans Forældre var døde, og deres Gaard bortfæstet til fremmede, tog han Plads som Karl og tjente nu Resten af sit Liv, snart i et Sogn og snart i et andet. Hvor han opholdt sig, talte han med hvem der vilde høre paa det, om sine aandelige Erfaringer, og selv om man ikke er i Stand til at følge hans Færd i det enkelte, kan hans vækkende Virksomhed spores mange Steder i Landsbyerne mellem Horsens og Vejle². Den Voldsomhed, der havde præget hans Optræden i hans yngre Aar, gav sig nu Udslag i en stærk og afgjort, men samtidig yderst ensidig Forkyndelse, der især støttede sig paa Luthers Bibel, Postil og lille Katekismus samt Pontoppidans Forklaring, og som med stor Hensynsløshed brød Staven over alt det, der ikke syntes ham at stemme med den Form for Kristendom, han selv gik ind for. At han derved stødte mange, kan ikke undre, men paa den anden Side vandt hans helstøbte og frygtløse Personlighed ham ogsaa Venner, der saa hen til ham som deres Fører og tilegnede sig hans Synsmaader.

Men det er først ved Peder Frandsens og hans Tilhængeres Sammenstød med Myndighederne, at man faar nærmere Kendskab til dem og til de Anskuelser, de forfægtede. Under hvilke Forhold den gudelige Bevægelse mellem Horsens og Vejle før den Tid har levet, ved vi ikke; der er for Resten adskilligt, der tyder paa, at den i alt Fald ikke er ret meget ældre. Herom mere siden.

D. 9. Jan. 1798 indleverede den unge Pastor Steenstrup, Uldum³, gennem Provst Schiøtz, Vejle⁴, til Stiftamtmand

¹) Forhøret i Vejle d. 11/1 1798.

²) Elkjær. S. 14.

³) Hans Steenstrup (1796—1803), Kandidat 1794, var født paa Herregaarden Kjeldkær, Bredsten Sogn. Hans Hustru var Datter af Amtsforvalteren i Kolding.

⁴) Mog. J. Riddermann Schiøtz (1788—04), Provst for Nørvang Herred fra 1791.

Hellfried, ligeledes Vejle¹, en Klage over Peder Frandsen, der da tjente i Annexet Langskov hos Sognefoged N. Bundgaard, Ølholm. Den gik ud paa, at han dømte alle Ikke-Meningsfæller til Helvede, ligesaa Smaaabørn, som han kaldte Djævleunger, at han mente sig selv fuldkommen og retfærdiggjort og ansaa sig for at være udsendt til Synderes Opvækkelse, og at han besøgte syge og prædikede for dem, skønt det ingenlunde altid var Trøst, han bragte dem. Om den nye Lærebog sagde han, at den viste Vej til Helvede, og at dens Forfatter var besjælet af Satan, og han dadlede Kongens Befaling om at sætte Bækken ved Kirkedøren til Fordel for de brandlidte i Nyborg. Præsterne mente han, ikke var Sjælehyrder, men Sjælemyrdere, og deres Prædikener i Røglen Præstesludder; nogle af Steenstrups havde han udtrykkelig lastet, en enkelt af dem indeholdt efter hans Opfattelse ikke et eneste sandt Ord. Endelig havde han udtalt, at om han blev forjaget fra Menigheden, skete det efter Guds Vilje, for at han skulde være et Redskab for ham andetsteds².

Provsten lod omgaaende Klagen videresende til Amtmanden, og endnu samme Dag befalede denne Herredsfoged Lange, Nørvang-Tørrild Herreder, »da der let kan komme sørgelige Følger af den Skade, der oprettes i Sognet«, at undersøge Sagen, og at Peder Frandsen skulde hensættes i sikker Forvaring paa Raadstuen. Herredsfogden gik lige saa hastigt til Værks; han stævnedes øjeblikkelig Peder Frandsen til at møde i Politiretten to Dage senere (d. 11. Jan.) betræffende hans fanatiske Forhold med at udbrede religionsstridende Lærdomme og derved forlede Almuen.

Saavel af Peder Frandsens som af de indkaldte Vidners Forklaringer fremgik, at han ofte søgte at faa religiøse

¹) Joh. C. F. Hellfried, 1791 Stiftamtmand for Ribe Stift med Bolig i Vejle, 1796 Amtmand for Koldinghus Amt, til 1803.

²) Politiprotokol for Nørvang-Tørrild Herreder 1798. Jf. Elbek: J. Jørgensen, Bjerregaard, S. 16 ff.

Samtaler i Gang med Folk »for at faa dem til at bekende deres Synder for Herren«. Det skete jævnlig paa Kirkevejen, ligeledes om nogen besøgte ham, da det var en Kristens Pligt at omgaa sig rigeligt med Guds Ord. Hjemme læste han tit saa højt i sine gudelige Bøger, at det kunde høres ud paa Gaden, og han prædikede under sit Arbejde, begge Dele i den Hensigt at indvirke paa andre. Hvad Sygebesøgene angik, erklærede Peder Frandsen, at det kun var i Nødsfald, han foretog dem, og da for som Kristen at bringe Trøst. Om Præsterne sagde han, at hvis de var omvendte Pauli Efterfølgere, blev ikke saa mange Sjæle myrdet, og at der skulde mere til end Præstesladder; en Prædiken af Steenstrup om den gældbundne Tjener var hans egen og ikke af den Helligaand. Med Hensyn til den nye Lærebog hævdede han, at dens Forfatter var et naturligt Menneske under Satans Rige, hvad han kunde bevise ud fra Luthers Bøger. Dans og Kortspil kunde ingen Kristen bedrive. Smaabørn var Verdens Børn. Til de brandlidte i Nyborg havde han selv givet, men han mente ud fra Jerem. 17, at Ildsvaaden var Straf for Helligbrøde. Om sig selv sagde han, at han havde set sit Navn skrevet i Livets Bog, og at han hos sig havde det lige saa lyst om Natten som ved høj Middag; første Gang han fik det saadan, maatte han bringe alt uretfærdigt Gods tilbage.

Ogsaa fra andre Præster var der indløbet Besværinger over Peder Frandsen. Saaledes ankedede Hr. Hingelberg i Løsning-Korning¹ over, at han sidste Aar havde holdt Forsamling hos Smeden i Annexet; hertil svarede Peder Frandsen, at han vel havde læst og talt Guds Ord der, men han havde ingen sammenkaldt, og de, der var til Stede, var allerede genfødt. Hr. Borgen i Tamdrup² klagede over, at han havde besøgt en Snedker i Lund. Peder Frandsen hævdede imidlertid, at det kun var hos en Væver, Anders, han havde talt Guds Ord; paa Hjemvejen fra Kirke havde

¹) Joh. P. Hingelberg (1793—1801).

²) Jens Borgen (1785—1832).

han engang, indrømmede han, kritiseret Præstens Ord om, at ingen kunde blive retfærdiggjort i dette Liv. Men han havde ikke, som Hr. Bechmann i Hvirring-Hornborg¹ paa stod, forudsagt Verdens Undergang; dog stod det i Guds Ord, og i den syngende Katekismus hed det, at efter den lange Jul kommer Faste brat.

Efter Forhøret indberettede Amtmanden Sagen for Kancelliet, som befalede ham at tildele Peder Frandsen, der imidlertid var tilbageholdt i Arresten, en kraftig Irettesættelse. Dette skete i Nærværelse af Præsten og de to Medhjælpere fra Langskov, som samtidig fik Paalæg om at melde, saa snart der igen forekom Uro i Sognet. Peder Frandsen løslodes, men idømtes en Bøde; den betaltes af Enkekammerherreinde Lüttichau paa St. Grundet², der betragtede den dømte som en kristen Broder, selv om hun personlig sluttede sig til en fra hans Aandsretning saa fjern Bevægelse som Herrnhutismen.

Peder Frandsen forlod efter dette Langskov, men at der ikke dermed var skaffet Fred og Ro til Veje, skulde snart vise sig. Thi Aaret efter, d. 19. Marts 1799, indberettede Medhjælperne, at der d. 17. Marts havde været Tumulter og Haandgemæng paa Kirkegaarden, da nogle af Peder Frandsens Meningsfæller, til Barselgilde hos N. Bundgaard, med Raaben og Disputeren havde væltet sig ind paa andre, ogsaa Præsten, og det som Følge heraf var kommet til forargelige Scener³. Da dette — med indhentede Erklæringer fra Provsten og Præsterne i Uldum, Løsning, Tamdrup og Hvirring — var blevet forelagt for Kancelliet, beordrede dette d. 22. Aug. Tiltale mod de paa-gældende, og det kom til en lang Retssag, der først 1802

¹) H. G. Bechmann (1795—1811).

²) Datter af Oberst Schack Brockdorff til St. Grundet og Hustru, Sofie Hedevig Grabow. Moderen var bleven vakt af og stod i nær Forbindelse med H. A. Brorsons Ven, H. H. Neuchs, der 1785 døde som Præst og Provst i Vejle.

³) Aftrykt i Khs. Saml. 3. R., III, 617 ff.

endte med, at 4 Mænd idømtes en Bøde paa ialt 100 Rdl. + Sagens Omkostninger med 58 Rdl. Hovedgangen i den er tidligere skildret i Kirkeh. Saml.¹ og skal derfor ikke fremdrages igen; derimod kan det have sin Interesse et Øjeblik at standse ved noget af det, der fremkom under Forhørene d. 3., 10., 17. og 21. Oktober 1800 over de 12, som Aktor, Prokurator Spies, yderligere lod anklage for utilbørlig Propaganda², da der derigennem gives et ret godt Indblik i Tankegangen hos de vakte. Dette Stof har saa vidt vides ikke tidligere været benyttet.

Et fælles Træk for de allerfleste af de anklagede var, at de var blevet omvendt i den sidste Halvdel af 1790erne; en enkelt kunde kun sige, at det var sket for en 5—6 Aar siden, men ellers var man i Reglen i Stand til at angive et bestemt Tidspunkt. N. Bundgaard turde dog ikke helt afgjort paastaa, at Sindsforandringen altid skete pludseligt, dog troede han, det som oftest var Tilfældet; for ham selv havde det afgørende Øjeblik været, mens han engang kørte mellem Uldum og Ølholm. Med Hensyn til en forudgaaende Bodskamp mente han, at dens Beskaffenhed beroede paa hvert Menneskes tidligere Forhold, en Anskuelse, et Par af de andre ogsaa var inde paa, men de fleste holdt dog for, at man forud for Naaden maatte føle en stor Sjæleangst. Det var Omvendelsen, alt kom an paa, og Daaben havde derfor i og for sig ingen egentlig Betydning. Om Smaa børn, naar de ikke var blevet omvendt, kunde blive salige, var meget tvivlsomt, og nogle benægtede det rentud; Pigen Sidsel Marie Thomasdatter troede dog, Gud kunde frelse alligevel. Det var en Pligt at tale Guds Ord for dem, der ikke vilde høre det; dog skulde man ikke, sagde Hans Krogs Hustru, kaste Perler for Svin; hun blev selv hjemme i det Kald, men kom der Gudsbespottere til hende, lastede hun dem. Angaaende Mellemtingene holdt man for, at hvad der ikke var til Guds Ære,

¹) Khs. Saml. 3. R., III, 611 ff.

²) Nørvang-Tørrild Herreders Justitsprotokol 1800.

var Synd; derfor var Orgelspil i Kirken tilladt, mens naturligtvis al Dans og Kortspil var forbudt. Paa Helligdagene maatte man kun foretage almindelige Fornødenhedsgerninger, derfor ikke køre Korn hjem; blev der Ildebrand, havde man dog Lov til at slukke og redde Bohave — hvis Gud drev en dertil, sagde Else Andersdatter.

Et Par af de afhørte Kvinder viste sig meget utilbøjelige til at svare; en af dem blev derfor hensat i et Værelse til Betænkning, en anden vilde Aktor have arresteret, hvad Dommeren imidlertid ikke vilde gaa med til, da han ansaa hende for at være ude af sig selv af Melankoli. Om Niels Bundgaards Hustru erklærede han, at saavel hendes Svar som hendes Udseende og Opførsel viste, at hun næppe var ved Forstandens fulde Brug og i alt Fald behæftet med en Slags Delirium, saa hvad hun end tilstod, ikke kunde anses for at stamme fra et helt fornuftigt Menneske. Aktor syntes derimod ikke, hendes Aandsevner fejlede noget, men det havde været ham ubehageligt at se hende opholde Retten med Sprog af gamle Bøger (Skriftsteder?). Den sidste, der blev forhørt, var »Drengen« Jac. Pedersen, der dog var en Snes Aar gammel. Han svarede omtrent som de andre, men han erklærede, at han ikke mere sluttede sig til »de hellige«.

Under Forhandlingerne angaaende Tumulterne paa Kirkegaarden blev det gennem andres Udsagn endvidere oplyst, at de vakte havde for Sædvane at indfinde sig ved de omliggende Kirker for at vidne for de kirkesøgende. Deres Opfattelse af deres Præst var ligetil; et Par havde saaledes sagt om ham, at han var en Sjælemyrder, og at Satan talte ud af hans Hals. Hans Krog, en af Hovedmændene ved Tildragelserne, fortalte, at da Hr. Steenstrup en Nat blev hentet til hans syge Hustru, var han vel kommet, men havde først beklaget sig over at skulle afsted og havde sagt, at han hellere vilde give 2 Rdl. end foretage denne Rejse. Hans Levned var ej heller tilbørligt; han hadede ikke Synden, men tillod den, ligesom

den Omstændighed, at han ikke havde hindret de øvrige Kirkegængere i at gaa løs paa de vakte, viste hans Sindslag mod Guds Børn.

Skønt de 12 for Propaganda anklagede blev frikendt, og det som omtalt kun var de 4 Hovedmænd for Tildragelserne d. 17. Marts, der ifaldt en Bøde, er det alligevel indlysende, at der indenfor Kredsen raadede en udpræget Fanatisme, og at den, hvor meget den end beråbte sig paa Luthers Skrifter, i sin tunge Kristendomsopfattelse stod Sværmeriet betænkelig nær. Paa den anden Side har de vakte heller ikke mødt den ringeste Forstaaelse hos deres Sognepræst, der slet ikke har skønnet paa deres aandelige Alvor, men alene havde Blik for deres let iøjnefaldende Svagheder, ligesom han, udpræget Overklassemand som han utvivlsomt var, kun har betragtet dem som vildført Almue.

D. 11. Novbr. 1800 indsendte Pastor Steenstrup til Biskop Middelboe¹ i Ribe en længere Redegørelse for Forholdene i sine Pastorater². Den umiddelbare Aarsag var, at de vakte, hvis Antal han anslog til op mod en Snes i begge Sogne, da 3 à 4 Familier stedse holdt »den Slags« i deres Tjeneste, vilde gaa hyppigere til Alters end andre, muligt hver Maaned, ja det kunde ske, at de til sidst vilde møde hver Uge, og han forespørger derfor sin foresatte, hvorledes han da skal forholde sig. Steenstrup ved ikke, hvad Grunden vel kan være, om det skyldes en forføngelig Lyst til at udmærke sig fremfor Menighedens øvrige Medlemmer, eller det er farisæisk Hykleri eller overtroisk Begreb om Nadverens Virkning, men han er betænkelig ved at føje dem, da saa hyppig en Altergang næppe kan være en sand Fornødenhed for nogen, og det er stridende mod enhver Højtidelighed at foretage Handlingen saa tidt,

¹) Stephan Middelboe, Biskop over Ribe Stift 1786—1811.

²) Nørvang Herredspakke 1795 ff., Ribe Bispark., Landsark. i Viborg. Her findes ogsaa de fleste Aktstykker til de i det følgende omtalte Stridigheder.

at den bliver en Hverdagsforretning og taber sin Ærværdighed i manges Øjne, »hvored de gavnlige Indtryk, som denne Handling ellers kunde efterlade sig, vil blive færre«.

Om de vakte siger han iøvrigt, at de findes i hans og nogle tilstødende Sogne i Aarhus Stift, og at de udgør saa at sige en Sekt, der dog ikke har »nogen Enhed og Fasthed i deres principia«; nærmest maa det kaldes »Mysticisme med temmelig Tilsætning af Fanatisme«. De nævner sjældent Gud, men raaber desmere paa Kristus, den Helligaand og Satan, taler om Retfærdiggørelse, Fornylse og Igenfødsel og kalder sig selv opvakte eller igenfødte. Enhver Ondskab tilskriver de Djævelens Magt og Indflydelse, ligesom enhver god Gerning skyldes Helligaandens direkte Indgriben. Han bor i dem, og Kristus aabenbarer sig undertiden for dem. Om den menneskelige Fornuft vil de intet høre, og Talen om Aarvaagenhed og Flid i Pligternes Udførelse er dem en Forargelse. De er ivrige i at synge og bede, baade i Tide og Utide, de kan en Mængde Salmer udenad, og de tager de billedlige Udtryk i dem bogstaveligt, ligesom de har Munden fuld af oftest uforstaaede Skriftsteder. De ivrigste gaar stedse med nedslagne Øjne og hældende Hoved og drager idelig de mest affekterede og unaturlige Sukke. Enhver, der bander en Ed, er straks efter deres Dom et Djævelens Barn, og den, der arbejder en Helligdag, er fordømt. Musik og Dans er dem Djævelens Væsen, og Smaabørns Leg er dem et Bevis paa Menneskers Vanart.

At gaa i Rette med dem nytter ikke; de bagvasker baade Steenstrup og næsten alle andre Præster, men værre er det, at de med deres Fordømmelse skræmmer andre, som de anfalder. I Annexet er en død i Fortvivlelse og i et Nabosogn efter Sigende to, en ung Kone i Uldum truer med Selvmord og kan ikke forestaa sit Hjem, ligesom endnu et Par Kvinder er blevet efterladende Husmødre.

I det hele taget har de ikke forstaaet, hvad det er, Kristendommen bringer: De savner det blide Sinds Ro og

Tilfredshed, som den giver; undertiden fordømmer de sig selv lige saa meget, som de blandt andre ophøjer sig over Verdens Børn, ja, Præsten mener, at han til Tider hos dem snarest har set det modsatte af, hvad kristen Moral byder og fordrer: den ædle Fromhed, den vise Sagtmodighed, den almindelige Menneskekærlighed, den oprigtige og virksomme Velvilje mod Næsten, den uegennyttige Redelighed i Handel og Vandel m. m.

Som Stifter nævnes »en Omstrejfer« ved Navn Peder Frandsen, der allerede før sit Komme til Langskov for et Par Aar siden havde vundet nogen Tilslutning der. Om Søndagen efter Gudstjenesten har han paa Hjemvejen plejet at recensere Præstens Prædikener; nogle bæredes med hans Bifald, andre var lutter Løgn, og dette forkyndte han med høj Røst og raabende Stemme. Desuden har han besøgt syge og trøstet dem med, at om de døde, kom de ufejlbarlig i Helvede.

Endvidere meldes om Amtets Aktion mod ham og om Tumulterne paa Langskovs Kirkegaard.

Paa denne Skrivelse, der som man ser helt og holdent aander Modvilje mod de vakte og ikke vil se det mindste godt hos dem, gav Provst Schiøtz paa Biskoppens Forlangende en Erklæring i Slutningen af December. Han kender godt Sværmerne, skriver han, og da han sidst visiterede i Langskov, afbrød en af dem ham under Overhøringen og hævdede, at den, der havde en anden Religionsmening, skulde fordømmes. Aarsagen til Sværmeriet ligger for de allerflestes Vedkommende i Vankundighed i Kristi Lære og Misforstaaelse af Bibelen samt i Læsning i mystiske og pietistiske Skrifter. Gud er for dem kun Jødernes vrede og hævnende Jehova, ikke de Kristnes milde Fader, og Trældoms Frygt for ham og Helvedes Straffe er deres drivende Motiver. Deres Lære om »Busskampf« gør megen Skade og vækker let Fortvivlelse. — At deres Tal øges, skyldes dog mest den uheldige Maade, man har bekæmpet dem paa, thi Historien viser, at Sværmere

altid opflammes ved at blive Martyrer; man burde have ladet dem i Ro, naar de kun passede deres Dont og ikke forstyrrede den borgerlige Orden, men det er uklogt at anklage dem for Retten; desuden er det ubilligt, da de fleste handler i deres Hjertes Enfold. At Præsterne kaldes Sjælemyrdere o. a., er vel krænkende for dem, men vi er ikke bedre end vor Religions Stifter og første Prædikant, der maatte taale dette i langt højere Grad. — Peder Frandsen har tjent $\frac{1}{2}$ Aar i Hornstrup, Annexet til Vejle, hvor Schiøtz lod ham i Fred, selv om han et Par Søndage havde sagt, at Provsten ikke prædikede Guds rene Ord, og han fattede til sidst megen Fortrolighed til ham, skønt han vidste, at Schiøtz ikke var af hans Mening. I den Tid, Peder Frandsen opholdt sig i Sognet, vandt han kun een Tilhænger.

Med Hensyn til, hvor ofte man kan gaa til Alters, henviser Provsten til D. L. 2—5—26, der siger »nogle Gange om Aaret og jo saa tidt som de finder nogen Anstød, som dem til saadan aandelig Lægedom at annamme skulde bevæge«. Og at de vakte ikke føler nogen Trang, kan umuligt bevises, saa det kan næppe forbydes dem at kommunikere mere end de sædvanlige to Gange om Aaret. Det synes ham, at Steenstrup har rejst Spørgsmaalet uden Grund.

Det er velgørende ovenpaa Sognepræstens iltre og uforstaaende Anklageskrift at læse denne klare og rolige Betænkning, der vel stammer fra en Modstander af det gudelige Røre, men paa den anden Side søger at tage Stilling til det uden Fanatisme. Biskop Middelboes Afgørelse kendes ikke, men at han har delt Provstens Synspunker, i alt Fald hvad Altergangssagen angaar, ses af en Ytring i Pastor Plesners Brev om Peder Frandsen 1809, hvoraf det fremgaar, at de vakte maa have faaet deres Ønske opfyldt.

I sin Skrivelse havde Pastor Steenstrup ogsaa nævnt den Misfornøjelse med Balles Lærebog og Fremhævelse af Pontoppidans Forklaring, som gjorde sig gældende inden-

for de vaktes Kredt, og det kom da ogsaa snart til et Sammenstød i den Anledning, idet Sognefogden i Uldum, Poul Nielsen, nægtede at lade sin Søn benytte den nye Bog i Skolen. Præsten klagede derfor over ham til Stiftsøvrigheden, ligesom han samtidig gjorde Anmeldelse om, at han underkuede sin Hustru, saa hun ønskede at blive skilt fra ham.

Poul Nielsen forsvarede sig mod disse Paastande i en Skrivelse til Amtmanden (d. 20. April 1801). Han hævder først, at hvis Balles Lærebog var bedre end Pontoppidans — underforstaaet er, at dette ikke er Tilfældet — til at vejlede hans Barn til Salighed i Overensstemmelse med Guds Ord og Konfessionen, er det langtfra, at han vil nægte den; ellers vilde han ikke være nogen sand Kristen. Dernæst fremholder han, at han ikke tror, nogen har noget at beklage sig over med Hensyn til hans Administration af de verdslige Love, Gud og Kongen har betroet ham i hans ringe Bestillinger, og i den Anledning vedlægger han en Anbefaling fra Herredsfoged Lange i Vejle. Og endelig beklager han sig over de usandfærdige Beskyldninger om hans Forhold til sin Hustru, Steenstrup har fremsat; han maa bevise, at han har handlet ukristeligt mod hende. Selv tror han, hun er enig med ham i, hvordan en ret Ægtemand skal være mod sin Kone, at han skal troelig elske, ære, styre, regere og forsørge hende, saa og med Taalmodighed bære hendes Skrøbeligheder, bede for hende og søge hendes Sjæls Salighed, og han mener derfor ikke, at der behøves nogen yderligere Kontrakt med hende udover den, han engang har givet.

Til disse Punkter henholdt Sognefogden sig, da han nogle Dage efter i Medhjælpernes Nærværelse var til Forhør hos Præsten. Konen, der ligeledes var til Stede, blev derefter spurgt, hvorvidt hun fastholdt eller frafaldt sit tidligere Ønske om at komme bort fra sin Mand. Hertil svarede hun, at hun intet bestemt kunde sige, men det var vel bedst at blive sammen, da en Skilsmisse næppe

let lod sig udføre, og bagefter vilde det blive lige saa ubehageligt for hende som at være hos Manden.

Provst Schiøtz' Betænkning til Amtmanden over Sagen (d. 8. Juni) var i Modsætning til hans førnævnte Erklæring om Altergangsspørgsmaalet holdt i en temmelig skarp Tone: Poul Nielsens Skrivelse kunde der ikke tillægges nogen Værdi, da den næsten syntes fremsat for at gøre Nar ad Folk, thi paa de Vilkaar kunde han lige saa godt lade sin Søn læse Uglspils Historier eller Alkoranen. Men han skulde ikke være Dommer over den Bog, Kongen havde befalet indført. Herredsfogdens Anbefaling var ikke uforklarlig, naar man saa hen til den Protektion, han havde ydet Sværmerne i Uldum-Langskov, og han burde vedblive at protegere dem for de Løjer, de havde forskaffet ham ved Forhørene paa Vejle Raadhus. Pastor Steenstrups Begæring om Skilsmissen maatte efter Konens Udtalelser bortfalde. Derefter resolverede Biskoppen (d. 24. Juni), at da den evangelisk-kristelige Lærebog efter kongelig Ordre var introduceret i Hs. Majestæts Lande i Stedet for den hidtil brugte og nu afskaffede Pontoppidans Forklaring, havde følgelig Sognefoged Poul Nielsen forgrebet sig ved at forkaste den til offentlig Brug i Skolen, saa meget mere som den indeholdt alle de i Pontoppidans Forklaring værende Saliggørelsens Lærdomme, som Sognefogden i alle Maader antog og troede. Derfor burde han ikke forbyde sine Børn den i den kristelige Undervisning. Provsten fik Ordre til at meddele dette til Steenstrup, ligesom Herredsfoged Lange vilde faa Befaling til at underrette Sognefogden¹.

Dermed er Striden antagelig endt, og man maa formode, at Poul Nielsen er faldet til Føje. I alt Fald høres der ikke mere til Sagen.

Efter nogle Aars Forløb flyttede Peder Frandsen atter til Pastoratet. Hvor han ellers har været i Mellemtiden, og hvor længe han var borte, kan ikke oplyses, men mulig-

¹) Biskoppens Kopibog 1801, Ribe Bispeark.

vis staar hans Tilbagevenden i Forbindelse med Pastor Steenstrups Forflyttelse¹. Paa sine gamle Dage kom han nu i Huset hos Gaardmand Jens Nielsen i Uldum, der tog sig af ham og sørgede for hans Fornødenheder, aabenbart fordi han har haft en Del tilovers for ham; selv hørte han ikke til hans Meningsfæller, men sluttede sig til Menigheden i Christiansfeld². Aarene havde dog ikke dæmpet Peder Frandsens Kampmod, og Følgen blev igen et voldsomt Sammenstød med Myndighederne.

D. 14. Nov. 1809 indgav Peder Frandsen til Biskop Middelboe følgende Klage, som her gengives med hans egen Ortografi og Tegnsætning:

»Underdan. Pro Memoria

Da ieg Peder Frandsen i Uldom Böy og Sogn nødsages til at søge, vores Ædle og Velborne Hr. Biskop, af den Aarsag at vores Sogne-Præst Hr. Plesner i Uldom³ nægter, at tage mig til Herrens Bord med mindre at jeg forbedere mig, og da ieg ved ikke at have givet nogen for argelse, som der i kand være til Hinder eller imod vores Christelige Relegion vel sandt at ieg har forregiven for Præsten, at vores Nye Lære Bøger ikke ere over eensstæmmede med vores Symboliske Bøger, Een lige lydende Promemoria har ieg leveret vores Herreds Provst⁴, men fik ingen svar eller Erklæring fra ham og der for selv Personlig til lige indfinder mig hos Høylærde Ædle og Velbaarne Hr. Biskob.

Uldom d. 14. Novemb. 1809

Underdanigste

Peder Frandsen

¹) Pastor Steenstrup forflyttedes 1803 til Karleby paa Falster, hvor han døde 1841 som Stiftsprovst, Ridder og Dannebrogsmænd.

²) Elkjær S. 8.

³) Marc. Plesner (1803—18).

⁴) Hans Thorning Wellejus i S. Omme (1794—1814).

Best der fore vi faare sagt, og paa os selv har nøye Agt, og krybe ydmyg frem, i Jesu Rene Liv, og Lærdom ret at gaae, indtil han lære os ald sandhed at forstaae, og at hans Ord af os, i Sandhed efter leves maae, om vi maae Himmelen og Saligheden faae. Disse Ting siger den Hel- lige, den Sande, den som haver Davids Nøgel, som lader op og ingen Lukker til. og ingen Lader op. naar nogen udelukker dem, som han selv lukker op for, — da maae Himmelen selv overdem Sukke. Det vil Jesus Tage ilde, skal hans Bud tilbage gaae, og forkynde ingen vilde lyde dig der var kun faae, Tænker Hvilken Kierlighed, gud har sendt sin Ord her ned maae han ikke nok fortryde, naar man ey vil samme lyde. Pauli Ep. til Ebrær. 5. 9. og der hand var bleven fuldkommet, blev han alle dem, som ham lyde, aarsag til Evig Saliggjørelse.

Til S. T. Hr. Biskobens Visses Bedømmelse i Ribe.«

Biskoppen tilstillede Sognepræsten Klagen til Erklæ- ring, og han svarede d. 18. Dec.

Indledende bemærker han, at det er Usandhed, at Peder Frandsen til ham skulde have sagt, at de nye Lærebøger ikke var i Overensstemmelse med de symbolske Bøger; han har aldrig nævnt dette, og det er heller ikke af den Grund, han er blevet nægtet Sakramentet, thi da han ikke kender de symbolske Bøger, vilde en saadan Ud- talelse af ham kun være bleven skrevet paa hans Uviden- heds Regning.

Plesner oplyser, at Peder Frandsen har været til Alters tre Gange i Sommerens Løb, men naar han nu har afvist ham, skyldes det hele hans Væremaade. 1) Hans urolige og sværmeriske Forhold i og udenfor Kirken. I Kirken staar han under Prædikenen og skaber sig som et galt Menneske; er der noget i den, der ikke stemmer med hans Begreber — og det maa jo idelig være Tilfældet — ryster han paa Hovedet og vender og drejer sig til andre for at give sin Afsky til Kende, til Forargelse for Forsamlingen og Ærgrelse for Præsten. Ved en Katekisation knurrede

han lydeligt mod de afhandlede og forklarede Sætninger, men faldt dog til Ro, da hans Opførsel paataltes. Udenfor Kirken er han ubarmhjertig i sine Domme mod andre tværtimod »vor store Lærers«, Jesu Ord: »Dømmer ikke etc.«, og han bruger da Udtalelser som »Helvedes Bæster«, »Satans Børn«, »paa den lige Vej til Helvede« o. l. Advarsler er forgæves, han er indvortes opblæst og har grænseløs Tillid til sin egen Fuldkommenhed. Han siger, det ikke er ham, der dømmer, men Jesus, »thi det Ord, han haver talt, skal dømme etc.«. Da Plesner i Høst var kaldt til ham, gjorde han midt i hans Tale en Indvending og tog en gammel Bog, der laa paa Sengen; den gav bedre Belæring, sagde han. Men »denne Mangel paa Ærbødighed for Læreren« fortrød Præsten, saa han tog den fra ham, til Forretningen var forbi. 2) Hans oprørende Forhold mod Sognepræsten som Lærer og mod erfarne Lærere i Almindelighed. Han siger alt ondt om de lange Kjoler og udkrammer de skammeligste Skældsord mod Lærerstanden til dem, der vil høre det. Plesner selv er en Helvedesprædikant, der sidder nederst i Helvede og venter paa sine Tilhørere; til Konfirmanderne havde han sagt, at han viste dem Vejen til Helvede. Af disse Grunde lod Præsten ham d. 17. Novbr. i Medhjælpernes Overværelse tildele en Formaning, og det blev sagt ham, at han ikke kunde komme til Alters, uden han ændrede sin Optræden, men Peder Frandsen svarede, at før skulde Stenene raabe, end han tav, thi han havde Ret. — Der er ingen Udvej med ham, skriver Plesner videre, han tror sig aandelig igenfødt — med et af hans egne Udtryk, siger, han er umiddelbart oplyst af den Helligaand, og at Kristus og Djævelen strides om hans Sjæl, men Kristus har sejret. Han giver aldrig efter, da han mener, hans Sag er Guds, og vil trodse baade Rettergang, Lærer og Øvrighed. Han er ikke gal, som nogle tror, nej han gaar i Barndom, eller han er yderst onskabsfuld — hvad dog Plesner ikke kan og vil tro — men han er i alt Fald nu uskikket til at komme til Herrens Bord.

3) Han har aldrig bevist at høre til i Uldum, og han har heller aldrig givet noget Højtidsoffer; Plesner har dog ikke krævet det. Han betragter ham iøvrigt paa Grund af hans høje Alder med den inderligste Medlidenhed, men han er et farligt Menneske, der kan forrykke svage og uvidende ved sit rædsomme Sprog og sin Ligegyldighed for alt jordisk Velgaaende, og da han har mange stille Bekendere her og andre Steder, kan det let bryde løs, om denne Sag tager en alvorlig Vending, selv om de tier nu.

Til denne Erklæring, der ikke kun fortæller om Peder Frandsens Ensidighed, men ligesaa meget om Præstens Umodenhed og Raadvildhed, siden han greb til et saa misligt Middel som at nægte en Modstander Nadveren, føjede Provst Wellejus (d. 3. Jan. 1810) en Betænkning, der var holdt i lige saa uforstaaende og ufordragelig en Tone.

Han bemærker, at det strax af Plesners Karakteristik ses, at Peder Frandsen er en Sværmer af farligste Slags. Gennemdrukken af alle de fanatiske Principper, som udmærker den famøse Hans Hauge og hver Sekt, hæver han sig i sin farisæiske Selvindbildning langt over alle andre hans Medkristne, der i hans Øjne er Verdens, Mørkhedens og Djævelens Børn, han selv derimod alene opvakt, igenfødt og grebet af Kristus. Vilde han kun i Stilhed godte sig over sin »Englerenhed«, men nu optræder han som Sandhedens Apostel og modarbejder sin Præst, der vel har vundet de fleste af hans Tilhængere tilbage; alligevel er der endnu mange af dem i Sognene. Maaske kan Gnisten under Asken »brænde op«, saa Optrinene fra hans Formands Dage gentages.

Det er paa Provstens Raad, Peder Frandsen er bleven indkaldt for Medhjælperne, og han mener ogsaa, at han er i højeste Grad uværdig for Herrens Bord. At gaa til den verdslige Øvrighed vil imidlertid efter Historiens Vidnesbyrd være betænkeligt, og han anbefaler derfor endnu

engang at lade Peder Frandsen møde for Medhjælperne og saa admittere ham, om han vil falde til Føje; muligt kan en Resolution fra Biskoppen bøje ham.

Biskop Middelboe tog afgjort Parti for Sognepræsten, og han var heller ikke ræd for at true med den verdslige Øvrighed, for saa vidt som det i hans Resolution af d. 17. Jan. hed, at saafremt Peder Frandsen ikke forbedrede sig, vilde der ske en Indberetning paa højere Sted for at faa ham straffet. Paa den gamle Lægprædikant har dette dog sikkert ikke gjort noget Indtryk, hvor pinligt det end har været for ham at være bleven udelukket fra Nadveren, men et Par Maaneder efter døde han (d. 1. April), uden at man ved, om Præsten har berettet ham. Han efterlod sig adskillige Bøger — hvor mange og hvilke kendes desværre ikke —, som hans Vært arvede¹.

Peder Frandsens aandelige Standpunkt maa nærmest betegnes som en Blanding af yderliggaaende, snæver Pietisme og lovstreng Lutherdom; for adskillige af hans Tilhængeres Vedkommende gælder det, at de i deres pessimistiske Livsbetragtning henfaldt i Tungsind. De samtidige norske Haugianere mente i dem at have Meningsfæller; under Processen i Anledning af Kirkegaardstumulterne kom der Brev fra dem², og naar Hauge selv i 1804 gæstede Horsenseggen, har Aarsagen naturligvis været, at han her ventede at finde ligesindede Brødre. At han og Peder Frandsen da har truffet hinanden, maa derfor anses for givet; de skal saaledes i Fællesskab have aflagt Besøg hos Kammerherreinden paa St. Grundet³. Hvorvidt deres Enighed er gaaet, er ikke godt at vide, da Hauge utvivlsomt har haft større Udsyn og mere aandelig Modenhed end

¹) Ifølge Nørvang Herreds Skifteprot. efterlod Jens Nielsen († 1823) sig kun Bøger for 4 Mk, men efter Elkjærs Fremstilling maa utvivlsomt Peder Frandsens Bogsamling have haft en betydelig større Værdi.

²) Khs. Saml. 3. R., III, 620 f.

³) Elkjær S. 17.

den jydsk Fører. Men der vedblev længe at være Forbindelse mellem Norge og Vejle-Horsenseggen¹.

Hvor mange Tilhængere Peder Frandsen har haft i Uldum-Langskov, kan ikke siges, men naar Pastor Steenstrup 1800 anslaaer deres Antal til kun en lille Snæs, er dette sikkert for lidt, idet jo ikke mindre end 15 fra Langskov (»Drengen« Jac. Pedersen var fra Uldum) stod anklaget for Retten, og man tør antage, at der har været flere, som i alt Fald stod venligt til Bevægelsen. 1810 skriver Provst Wellejus ogsaa, at de er mange — dog uden nærmere Angivelse af, hvad han forstaaer herved. Under alle Omstændigheder har de været en Magt i Pastoratet. De vedblev dog ikke at holde deres oprindelige og sværmeriske Kurs, Tonen mildnedes, og efterhaanden fik Herrnhutismen nogen Indgang i Kredsen, sikkert fordi der var dem, der ikke i Længden kunde tilfredsstilles ved den tunge Kristendomsopfattelse. Ølholmerne havde hele Tiden anerkendt Pastor Leth i Engum, der sluttede sig til Brødre-menigheden, og ofte hørt ham uden alligevel derved at lade sig føre bort fra deres Lovstade², og under Processen havde han for saa vidt taget deres Parti, som han nægtede at foretage nogen Afhøring af dem³. Da Emissær Jacobsen fra Skern 1803 var i Sognet, fik han ingen særlig venlig Modtagelse hos de vakte, dog var Hans Krog, der var en af deres Ledere, ikke helt uimodtagelig for hans Tale, og 1807 kunde han med Glæde besøge 7 Sjæle. Siden blev der mere Tilslutning⁴.

Man kan vistnok — modsat tidligere Usikkerhed paa dette Omraade⁵ — slaa fast, at det er Peder Frandsen,

¹) A. Fibiger i Hans Nielsen Hauge i Danmark, 1924, S. 23.

²) Khs. Saml. 5. R., I, 297.

³) Khs. Saml. 3. R., III, 635.

⁴) Khs. Saml. 5. R., I, 598 ff.

⁵) Jydsk Saml. 4. R., V, 7.

Rytter, som er Ophavsmanden til den Bevægelse, der bærer »De stærke Jyders« Navn. Overfor Biskoppen betegner Steenstrup ham udtrykkelig som Stifter og Fører for det Røre, der er i hans egne og tilgrænsende Sogne, mens vi ikke hører noget om, at der forekommer anden Vækkelser her. Dette stemmer overens med, hvad den kendte Skolelærer Rasmus Sørensen, Venslev, gør gældende: »Omtrent fra 1790 at regne var det, at de samtidige Bønderkarle, Peder Frandsen i Jylland og Hans Nielsen Hauge i Norge, opvakte og drevne af Herrens Aand, rejste sig til den alvorligste Kamp saavel mod den nye, falske Lære som og især mod Folkets gruelige Ligegyldighed i deres Kristendom¹. Lad være, at det er urigtigt at nævne de to Mænd i samme Aandedræt, for saa vidt som Hauge af dem var meget den betydeligste og fik langt den største Indflydelse, ligesom Udtalelsen om, at Peder Frandsen med Bibelen i Haand fik Præster og Dommer til at tie², er en Overdrivelse og muligt kan skyldes Herredsfoged Langes venlige Indstilling overfor de vakte, Rasmus Sørensens Ord har alligevel Værdi, fordi de stammer fra en Mand, der var barnefødt paa Egnen³, og de viser, at efter hans Opfattelse var der ikke tidligere nogen Vækkelse paa disse Kanter. At Bevægelsen først er begyndt at gøre sig gældende c. 1790 stemmer ogsaa med Forhørerne i Vejle 1800, hvor de fleste af de vakte for Retten forklarede, at deres Omvendelse fandt Sted for nogle Aar siden, og man kan derfor gaa ud fra, at det er i det sidste Tiaar før Aarhundredskiftet, at Peder Frandsens Tale er begyndt at fænge.

Det ser ud, som om Uldum-Langskov — og her især Byen Ølholm — i den første Tid har været Bevægelsens Hovedsæde, men af Præsternes Klager fremgaar det, at Peder Frandsen ligeledes har virket i andre Sogne og da

¹) Rasm. Sørensen: Et Ord om gudelige Forsamlinger, 1832, S. 18.

²) Samme: S. 19.

³) Rasm. Sørensen var født 1799 i Jelling.

rimeligvis, naar han tjente i dem, saa det er muligt, at hvad der var af Vækkelse i dem er af tidligere Oprindelse end Røret i Ølholm. Men i Aarene omkring 1800 har Tilslutningen dog næppe været ret stor paa Egnen; mest har den betydet i Steenstrups Pastorat. Hverken Pastor Monrad i Ø. Snede¹ eller Pastor Leth i Engum kender 1801 noget til Udbredelse af vrang og fanatiske Læresætninger blandt Almuen², hvilket kun kan betyde, at de ikke paa dette Tidspunkt havde faaet Indpas i deres Menigheder. Heller ikke de Visitatsoptegnelser, Biskop Janson i Aarhus³ i disse Aar har foretaget fra de tilgrænsende Sogne i Aarhus Stift⁴, giver Indtryk af noget særligt, saa man ogsaa af dette tør slutte, at de vaktes Antal kun har været ringe.

Derimod omtaler Biskop Janson fra sin Visitats 1800 i Nebsager med Beklagelse nogle Sværmere, der indbilder sig at have fortrinlig Visdom og Hellighed og med deres Optræden søger at gøre de bedste Læreres Arbejde til intet. Derved forvirres mange enfoldige, og Menigheden maa nødvendigvis forstyrres, om ikke dette Uvæsen bliver standset, men alle Forestillinger og Formaninger har ikke frugtet⁵.

Den Bevægelse, vi møder her, er formentlig et selvstændigt Røre; i alt Fald er det uden paaviselig Forbindelse med Peder Frandsen og hans Kreds. Dens Fører er Peder Laursen, Fredensbjerg i Raarup Sogn, der ganske vist stod i skarp Opposition til Rationalismen, men samtidig repræsenterede en langt mere moderat Retning end Ølholmerne. Stedets Præst, Provst Brøchner⁶, der selv kom i bitter

¹) Joh. Monrad (1796—1802).

²) Khs. Saml. 3. R., III, 635.

³) H. F. Janson, Biskop over Aarhus Stift 1789—1805.

⁴) Visitatsprotokol f. Aarhus Stift 1791—1805, Rev. 7—328 b—110, Aarh. Bispearkiv.

⁵) Om de kirkelige Forhold i Nebsager se L. Koch: Den danske Kirkes Historie 1801—17, 1879—80, S. 264 f.

⁶) P. H. Brøchner (1796—1819).

Strid med ham, satte ham højere end Hans Nielsen Hauge, med hvis Anskuelse Peder Laursen dog heller ikke kunde finde sig til Rette. At han og Peder Frandsen ikke skulde have kendt hinanden, er utænkeligt. Naar han blev vakt, vides ikke; det skete uden nogen Hjælp af Læreembedet, som han 1813 skrev i et Brev til Grundtvig. Kun i uegentlig Forstand kan han henregnes til »De stærke Jyder«, fra hvis Sværmeri han tog bestemt Afstand¹. Disse fik først Indpas i Raarup, da Mathis Nielsen, en Broder til Niels Bundgaard, 1802 købte Ikjergaard i Sognet. Det var ved hans Bryllup, at Johanne Marie Jensdatter, der siden blev en af Retningens fanatiske Fortalere², fik Stødet til sin Omvendelse, idet han sagde til hende, at hun ikke var genfødt³.

1806 blev der i Hjortsvang, Linnerup Sogn, begaaet et Mord, idet en Pige dræbte sin Nabos Barn, og dette er blevet sat i Forbindelse med det religiøse Røre paa Horsenseggen⁴. Men der er næppe nogen saadan Forbindelse. Grunden til, at man har antaget dette, maa søges i en Artikel i Fallesens Maanedsskrift for Religionslærere 1807 (I S. 245 ff.), hvori Pastor Bynch i Tønning fortæller, at Kvinden har forøvet sin Gerning, forvildet af Hauges Færd, og at hun ved Forhøret erklærede, at Barnet nu havde det bedre end hun, da det var hos Jesus og dermed var vel forvaret.

Men af Vidneudsagnene for Retten⁵ synes det at fremgaa, at Johanne Pedersdatter har handlet i Livslede. Hun havde af og til været stærkt nedtrykt, og Dagen før Mordet havde hun sagt, at man lige saa godt først som sidst kunde skaffe hende ud af Verden, saa havde hun

¹) Om Peder Laursen, Fredensbjerg, se L. Schrøders Art. i Nordisk Maanedsskrift 1879, II, S. 1 ff., 81 ff.

²) Khs. Saml. 3. R., II, 526 f.

³) Khs. Saml. 6. R., II, 160 ff.

⁴) L. Koch: Den danske Kirkes Hist. 1801—17, S. 269.

⁵) Vrads Herreds Justitsprotokol 1806.

og de — hvem det var, nævnede hun ikke — Ro. Antagelig har hun sigtet til sin Familie, som hun ikke kom sammen med, men de fattige Kaar, hun levede i, pinte hende, og dette i Forbindelse med Kedsomhed ved Livet var Anledning til hendes Handling, sagde hun selv (d. 20. Oktb. 1806). Til et Vidne havde hun udtalt, at hun var en grov Synder, men da vedkommende saa mindede hende om hendes Kristendom, havde hun ikke svaret. At hendes Gerning skulde være dikteret af religiøst Sværmeri, nævnes ikke, og man maa vel derfor antage, at det af Pastor Bynch refererede Udsagn skyldes et oprevet Sinds sygelige Fortolkning af Børnelærdommen.

D. G. Monrad.

I Anledning af Pastor Svend Hauges Disputats.

Af Lorenz Bergmann.

Det er et fortrinligt *Emne*, Pastor Hauge har valgt for sin Disputats¹. De store Mænd er jo en meget vigtig Faktor i Menneskehedens Historie — naturligvis ikke den eneste, men dog en meget betydningsfuld Faktor ved Siden af de fysiske Aarsager, de store Masser og de Ideer, der sætter baade de store Personligheder og de store Masser i Bevægelse. *D. G. Monrad* er utvivlsomt en af de største Personligheder i det danske Folks og den danske Kirkes Historie i det paa store Mænd saa rige 19de Aarhundrede.

Jeg skal eksempelvis anføre nogle Domme om Monrad, som man ikke finder i Hauges Bog². Hans Ungdomsven, *Vilhelm Birkedal*³, skriver: »Han overgik langt alle os andre i Aandsbegavelse«. En anden jævnaldrende, den senere General *Cai Hegermann-Lindencrone*, i hvis Forældres Hjem Monrad ofte kom, udtaler i et Stridsskrift fra 1875⁴: »Den unge Ditlev Monrad var allerede tidlig bekendt for sin

¹) Studier over D. G. Monrad som religiøs Personlighed. Kbh. 1944. 295 S. Skriftet blev forsvaret for den teologiske Doktorgrad 23. Marts 1944, ved hvilken Lejlighed ovenstaaende Afhandlings Forfatter var første officielle Opponent. — De Henvisninger i det følgende, som indføres blot med et p. og Sidetal, sigter alle til Hauges Disputats.

²) I det hele gælder det, at de Udtalelser af Monrad eller om Monrad, der anføres i denne Afhandling, ikke findes i Hauges Bog, hvis det modsatte ikke udtrykkelig er bemærket.

³) Personlige Oplevelser. I. 1890. S. 108.

⁴) Betragtninger i Anledning af D. G. Monrads Politiske Breve. 1875. S. 7.

Begavelse og vedholdende Flid; hans Fysiognomi bar allerede dengang Præget af den lynsnare Hurtighed, hvormed han kan gaa fra en Gemytsstemning over til en anden . . . Fra den dybeste Alvor — nu forenet med Værdighed — til munter Spøg og dristig Satire i populær Stil, og saa pludselig op i Højden igjen, dette var og er noget meget karakteristisk for Monrad«. Han nævner ogsaa, at hans Fader engang havde sagt: »Dersom Vor Herre giver unge D. Monrad legemlig Kraft til at staa imod med, saa vil de af Eder, der leve saa længe, se, at Monrads Evne, Flid og Ambition vil lade ham blive en fremragende Mand i Fædrelandet«.

En Historiker som *A. D. Jørgensen*, der var meget kritisk indstillet overfor det nationalliberale Parti og dets ledende Mænd¹, skriver, at »Monrad var den mest overlegne Personlighed, den mægtigste Begavelse blandt de Mænd, som den nye Tid havde skudt i Forgrunden, og hans Tanker blev de afgørende ved det hele Lovgivningsværk«, og han betegner Monrad som »en født Høvding, rigere begavet og dybere personligt bevæget end alle andre politiske Mænd i hin Alder«².

En politisk Skribent, der var udgaaet fra den radikale Lejr, *Erik Henrichsen*, kalder Monrad »denne overdaadigt begavede Mand«. »Han kunde gribe fejl; men han var altid i den store Stil, større end de andre«³. »Hvad Rang Monrad fortjener blandt sin Tids Politikere, vil der være Tvivl og Strid om. Men som Menneske er han den største, ejendommeligste og smukkeste Skikkelse blandt Mændene fra 48«⁴.

I de indledende Bemærkninger (p. 5—6) fremhæver Hauge *det mangesidige* i Monrads Virksomhed: i Politik-

¹) Se f. Eks. Danmarks Riges Historie. VI. S. 359—360. 383—385. 394—395. 452. 457—458.

²) Ib. S. 426. 283.

³) Mændene fra 48. 1911. S. 29. 32.

⁴) Samme i Gads Danske Magasin. 1911—12. S. 138.

kens og Videnskabens, i Skolens og Kirkens Tjeneste, samt de store Modsætninger, som hans Personlighed rummede, og den Modsigelse, som han fremkaldte. Derefter hedder det: »Alligevel er der noget mærkeligt fængslende ved hele hans Personlighed« (p. 6). Dette »Alligevel« forekommer mig at være et fældende Fingeraftryk. En Historiker eller Psykolog med Sans for det karakteristiske vilde ikke skrive: alligevel, men: saa meget desto mere. Hvis man f. Eks. siger: Augustin og Luther, Grundtvig og Kierkegaard rummede store Modsætninger i deres Personlighed og har været Genstand for modsat Bedømmelse, vilde man ikke fortsætte: Alligevel er der noget fængslende ved deres Personlighed. Nej, man vilde sige: »Saa meget mere fængslende er Studiet af deres Personlighed«.

I de samme indledende Bemærkninger siger Forf., at han ikke vil give en samlet biografisk Fremstilling af hele Monrads Liv, men fremdrage Hovedlinierne i hans religiøse Liv og Personlighed. Denne *Begrænsning af Opgaven* kan jeg i Princippet billige. Man kan ikke forlange, at Pastor Hauge paa selvstændig Maade skal kunne skildre Monrads Indsats paa Politikens og Skolevæsenets Omraade. Men det forekommer mig, at i flere Tilfælde er Grænserne draget for snævert. Det vil senere blive nævnet, at Hauges Omtale af Monrads Betydning for Skolevæsenet er lovlig kortfattet, og det samme gælder hans politiske Virksomhed i 1864, som direkte har Betydning for hans religiøse Udvikling¹. I det hele bør Begrebet »Religiøs Personlighed« ikke opfattes for snævert. Et Menneskes religiøse Personlighed er vedkommende Menneskes Personlighed, set i det religiøse Forhold, bestemt af Gudsforestillingen og Gudsforholdet.

Jeg kunde ogsaa have ønsket, at Pastor Hauge var gaaet ind paa *Monrads ejendommelige Stil*. Man siger jo, at »Stilen er Manden«, og »Manden« er Naturgrundlaget for den »religiøse Personlighed«. Karakteristisk for Monrads Stil

¹) Se nedenfor S. 56. 62—64. 65—72.

er ikke blot de mange Spørgsmaal og varierende Gentagelser — ligesom i det Gamle Testamente — men endnu mere *den hyppige Skiften mellem Ironi og Patos*.

Allerede som 28aarig skriver han *patetisk*: »Mægtig er Provindsforskjelligheden, mægtig er Folkeeiendommelighed, men mægtigere end Alt er Friheden. Den og maaske den ene vil forvandle de splittede Provindser til eet Rige, de adspredte Menneskehobe til eet Folk«, og *ironisk* hedder det: »Historien lærer os, at *Rusland* undertiden ikke har vidst at holde Maade i sin Kjærlighed til sine Naboer, undertiden ikke har følt sig tilfredsstillet tilfulde, før det har forenet og aldeles sammensmeltet dem med sig. Desforuden er det civiliserede Europa og altsaa ogsaa Danmark gennemtrængt af en højst besynderlig og uforklarlig Følelse, som gjør, at man ved Ruslands Navn kommer til at tænke paa de blide Barndomsdage, i hvilke man var underkastet Hustugten og sammes legemlige Revselse. Det vilde af denne Grund neppe blive folkeligt, hvis Regjeringen sluttede sig consequent og nøie til Rusland, og der vilde maaskee være dem, som kunde frygte for, at man ikke vilde sikkre Rigets Selvstændighed, hvis man udsatte det for Ruslands overvættets Kjærlighed«. Saaledes skrev Monrad i 1840¹.

30 Aar senere skriver han om en fransk Politiker: »Jules Favre er rede til at døe for Frankrig. Det er skjönt. Gid han vilde være rede til at være forstandig. Det vilde være endnu skjønnere« — og om *Islænderne*: »Vi føle en vis Ærbødighed for Islænderne; vi anerkjende, at nordisk Sprog og Natur er af dem bevaret i den reneste og mest uforfalskede Skikkelse. Det er, som om vore Tip-Oldefædre levede i dem; derfra hidrører vor uvilkaarlige Ærefrygt. Vi bede dem derfor indstændig om ikke at gjøre alt for vilde Spring. Det er saa underligt at see sin Tip-Oldefader staae paa Hovedet«².

¹) Flyvende politiske Blade. Nr. 2. 1840. S. 62. 19—20.

²) Politiske Afhandlinger. II. 1870. S. 311. 322. Jfr. S. 80 om Lovforslaget om Titel og Rang.

Sammesteds ironiserer han ogsaa over, at Grundlovens Løfte om en Forfatning for Folkekirken ikke er blevet opfyldt: »Det er i afgjort Strid med Grundlovens Aand og Bogstav, naar denne Bestemmelse hidtil er blevet staaende som en tom og ørkesløs Talemaade«. »Vi kunne heller ikke nægte, at det faar et næsten comisk Anstrøg, naar vi see en bekjendelsesløs Rigsdag med et alvorligt Ansigt træde op som Synode«¹.

Om *Rigsdagens Stilling til Forsvarssagen* udtaler han sig i sine sidste Aar gentagne Gange, snart med skarp Ironi, snart med dyb Patos. »Det lader til, som om man mener, at den christelige Grundsætning, at man ikke skal sørge for den Dag i Morgen, ogsaa finder Anvendelse med Hensyn til Landets Forsvarsvæsen. Det er jo tidsnok at begynde at tænke paa at befæste Kjøbenhavn, naar Fjenden har gjort Landgang i Siælland . . . Skulde maaske den Tanke udøve nogen Indflydelse, at Danmark er uundværligt for Vor Herre, og at det derfor ikke behøver at anstrenge sig for at værne om sin Bestaaen? Det være sig, som det vil, saa forekommer det mig, at du maa føle dig trøstet ved at se denne rolige Selvtillid, der naturligvis ikke paa Farens Dag vil gaa over til Forsagthed og Haabløshed, men udvikle sin Kraft i en haardnakket Modstand«².

Under sin sidste Rigsdagsvirksomhed udtalte han under en Debat i Folketinget om Forsvarssagen disse patetiske Ord: »Og hvis nu disse mine Ord ikke slaar an — nu vel, saa bliv ved, I magtesløse Magthavere, bliv ved, det ene Aar efter det andet, at komme med Forslag og se dem gaa til Grunde! Og I, der sætter Folkeviljens Kraft i, at der intet udrettes, bliv ved at lade ethvert Forslag visne hen! Lad os kun, saavel Regering som Folkerepræsentation, synke dybere og dybere i Ringeagt i Indland og Udland,

¹) Politiske Afhandlinger. II. S. 398. Jfr. I. S. 139. III. S. 7.

²) Politiske Breve. Nr. 1. 1874. S. 6—7. Jfr. Nr. 8. 1876. S. 10: »Det danske Folk bør opdrages til at afsky Angrebskrig og til at elske et kækt og mandigt Forsvar.«

lad os synke saa dybt som muligt, men vid, at Ingen vil have Interesse for det Folk, der intet kan udrette, og som ikke forstaar at leve. Det Folk, der ikke forstaar at leve, det dør, og det fortjener at dø. Lad os synke dybere og dybere ned i Kævl og Folke-Parlamentarisme, om der skal hoppes paa det højre eller det venstre Ben, og glemme Fædrelandets Sager. Lad os alle til Hobe synke ned i den fælles Ringeagt ikke alene i Indlandet, men ogsaa i Udlandet! Jeg har gjort, hvad jeg kunde, jeg har bedt, jeg har besværgt Dem om ikke at lade denne Sag visne, saa der ikke kommer noget Resultat eller Udbytte ud af den. Og dersom nu dette Haab skal briste, saa har jeg en eneste Trøst, og det er den, at jeg er dette Tings Aldersformand, og de Aar, der er tilbage, kunne ikke være saa mange, og at, hvis mit jordiske Fædreland gaar til Grunde, saa har jeg et andet Fædreland!«¹

I Monrads efterladte Redegørelse, som Professor Aage Friis har gjort sig fortjent ved at udgive, hedder det om Professor *J. A. Bornemann*, der i 1879 havde udgivet en Piece mod Monrads »Liberalismens Gjenmæle til Biskop Martensens sociale Ethik«: »Hvorfor jeg ikke har svaret Professor Bornemann? Men hvorfor skulde jeg svare ham? Han har Glæde af at sige mig Ubehageligheder. Hvorfor skulde jeg ikke unde ham den Glæde? Han har i Sandhed ikke havt for mange Glæder i Livet. Hvorfor skulde jeg da ikke lade ham beholde denne Nydelse? Det kunde dog være, at den vilde gaa tabt, hvis jeg svarede ham«².

¹) Anført efter P. Vedel i Tilskueren. 1905. S. 553.

²) D. G. Monrads Deltagelse i Begivenhederne 1864. En efterladt Redegørelse. Udg. ved Aage Friis. 1914. S. 4. — S. 5—8 nævner Monrad andre Grunde til, at han ikke har svaret Professor Bornemann: Ungdoms-Erindringer er blevet levende for ham, fra den Tid, han kom i Prof. B.s Forældres Hus. Desuden er han blevet klar over, at naar Prof. B. nu siger ham alle disse Ubehageligheder, er det, »fordi han har en saa varm Kjærlighed til Biskop Martensen. Hvor er [der] dog noget smukt i et saadant Venskab, der holder trofast ud fra Ungdommen til Alderdommen.«

Helt ind i *Postillen* kan man møde Monrads Ironi. I en Prædiken om Klinten blandt Hveden hedder det: »Menneskene ønske helst at være noget Ubestemt, noget Uafgjort, ikke ganske Hvede, ikke heller ganske Klinte, men saadan en Mellemting mellem Hvede og Klinte. De ville ikke være saa hovmodige at paastaae, at de ere heelt friske Fisk, de troe heller ikke at træde Beskedenheden for nær ved at formene, at de ikke ere heelt raadne Fisk. De ville helst være Fisk, som har en Tanke«. Og om Vreden hedder det: »Der er noget Friskt og Freidigt ved saaledes at give Følelserne et frit Spillerum; det kan kvæge som et Tordenveir, og man kan derfor stundom træffe paa Mennesker, til hvis daglige Livsnydelse det hører at beruse sig i Vredes-Udbrud. De vænne sig til at faae et Par Gange om Dagen denne Motion for Lungerne, denne raske Bevægelse i Blodet, denne Zittren i Nerverne, ganske paa samme Maade, som man vænner sig til hver Dag at tage et Bad eller nyde et vist Kvantum af stærke Drikke«¹.

Jeg har anført disse Citater, som ikke findes hos Hauge, ikke blot for at give et Indtryk af, hvilken fremragende

En mild Ironi møder man i Redegørelsens Ord (S. 41) om »de unge Mænd, der nu føre det store Ord og fælde de strenge Domme.« Skarpere er Tonen, naar han opfordrer Darwins Tilhængere til »at grundlægge et Academi for en Abeslægts Menneskeliggjørelse. Kan du tænke dig nogen stoltere Gravskrift end denne: Han var den Første, der forvandlede en Abekat til et Menneske?« (Nyt dansk Maanedsskrift. III. 1871 —72. S. 236).

Patetisk er Monrads Tone f. Eks. i den Tale i Rigsraadets Folketing 9. Nov. 1864, hvormed han begrundede sit Nej til Fredsbetingelserne. Her hedder det bl. a.: »Man siger, at det vilde være »Vanvid« nu at gjøre Modstand; men har da ikke Vanvidet udført det Største i Historien? var det ikke Vanvid, da Grækerne gjorde Opstand? var det ikke Vanvid, da Schweiz modsatte sig Østerrig? var det ikke Vanvid, da Holland modsatte sig Spanien? var det ikke Vanvid, da Frankrig modsatte sig det hele forenede Europa, og var det ikke Vanvid, da Napoleon gav sig i Kamp med de store østerrigske Hære?« (Redegørelsen. S. 284).

¹) Præd. (∅: Prædikener paa alle Søn- og Helligdagene i Aaret samt i Fasten. 1871). S. 113. 371.

Stilist Monrad er, heller ikke blot, fordi Indholdet af disse Udtalelser er interessant, men især for at belyse hans Personlighed ud fra denne saa ofte fremtrædende og hyppigt skiftende Ironi og Patos. Allerede dette giver Indtryk af en stor Personlighed med et højst uligevægtigt, stærkt svingende Stemningsliv¹. Naar nu en saadan Mand paa Grund af sine straalende Evner blev stillet i Spidsen for Samfundet, og naar det Fædreland, som han elskede saa højt, under hans Ledelse blev ramt af store Ulykker, og naar han selv var en alvorlig Kristen, er det saa ikke naturligt, at det *patetiske* Drag i hans Personlighed lidenskabeligt samler sig om Spørgsmaalet: Skyldig — Ikke Skyldig? og om Bønnen: Gud, vær mig Synder naadig! — Det *ironiske* Drag fører ham i Retning af Livslede og Menneskeforagt, og denne faar ny Næring ved de mange bundretfærdige Domme, han var Genstand for, som naar man i København efter Dannevirkes Rømning raabte: »Landsforræder!« og »Til Helvede med den sorte Sjæl!« efter ham².

¹) Ved den mundtlige Disputationshandling paa Universitetet gav Overlæge, Dr. med. H. J. Schou fra Filadelfia en psykiatrisk Belysning af denne Side af Monrads Personlighed. I Professor, Dr. med. S. A. Gammeltofts Referat i »Ugeskrift for Læger«. 1944. Nr. 13. S. 322—323 sammenfattes Dr. Schou's Opfattelse saaledes: »D. G. Monrad var ikke sindssyg, men han havde nogle sindssyge Perioder. Han var heller ikke Psykopat, men han var et paa Grund af arvelige Anlæg usædvanligt sammensat disharmonisk Menneske med et splittet Sind. Hans Liv kunde tyde paa, at der i hans Sind var to modstridende sjælelige Anlæg, det manio-depressive og det schizoide, som kæmpede mod hinanden, og op over dette ragede hans enestaaende Begavelse. Kristendommen var det, der holdt sammen paa hans splittede Natur, som gav ham hans faa Glæder her i Livet og tilsidst Freden.« — At Monrad kun har haft »faa Glæder her i Livet«, stemmer ikke med hans egen Udtalelse i Redegørelsen. S. 244—245: »Jeg tilstaaer, at jeg anseer mig selv for eet af Jordens lykkeligste Mennesker«.

²) Anført p. 189⁶⁶ efter Rigsdagstidende. 15. Samling. 1863—64. Sp. 1026. Se ogsaa det i »Redegørelsen«. S. 66—68 gengivne Brev til Monrad af 8. Febr. 1864 og det i H. F. Rørdam: Peter Rørdam. III. 1895. S. 184—185 meddelte Træk, at Peter Rørdam efter Dannevirkes Rømning opsøgte Monrad og talte med ham indtil Kl. 3 om Natten.

Men som Kristen ved han, at Menneskeforagt er Synd, og denne Synd falder det ham særlig svært at overvinde. Jeg antager, at han vilde have kunnet skatte den katolske Ordensstifter og Helgen *Filip Neri's* fine Ord: »spernere mundum, spernere neminem, spernere seipsum, spernere sperni«¹. Derfor blev det centrale Bibelord, baade for Monrads personlige Kristendom og for hans religiøse Forfatterskab, *den femte Bøn i Fadervor*: Forlad os vor Skyld, som og vi forlade vore Skyldnere!

I

Saaledes som Disputatsen er anlagt, falder den stort set i to Dele: (1.) en kort Biografi, med særlig Fremhævelse af den religiøse Side af Monrads Virksomhed (p. 7—170), (2.) en systematisk ordnet Fremstilling af Monrads Forkyndelse samt en Omtale af hans Forhold til de kirkelige Retninger og hans Deltagelse i den kirkelige Polemik (p. 171—277). For Pastor Hauge er denne Del formentlig Hovedsagen.

Med stor Flid har Forf. søgt efter utrykt Kildemateriale, og paa flere Punkter er det lykkedes ham at fremdrage nyt Stof af betydelig Værdi. Ikke mindst gælder dette Fremstillingen (p. 7—54) af *Monrads Barndom, Ungdom og Studieaar (1811—1839)*, da han vendte hjem fra Studieopholdet i Paris). Værdifulde nye Oplysninger faar vi især gennem Monrads latinske *Petitum* til teologisk Embeds-eksamen, der aftrykkes som Bilag p. 278—279.

Jeg gengiver i det følgende de vigtigste af disse Oplysninger og føjer dertil nogle forklarende Bemærkninger.

Hans sidste Ord til Monrad var: »Jeg veed ikke, om du kjender Hyrden, der satte sit Liv til for Faarene; for jeg kjender nu Lejesvenden, der flyede og lod Ulven røve Hjorden«.

¹) »Foragt Verden! Foragt Ingen! Foragt dig selv! Foragt at blive foragtet!« Johs. Jørgensen: Romerske Helgenbilleder, 1902. S. 192.

(1.) »Som 12 Aars Dreng fik jeg fat paa *Thomas Paine's* forud meget berømte Bog, som jeg læste hemmeligt med den største Nydelse; saaledes gik allerede i den umodne Alder Troen og Sindets Ro til Grunde, idet Eftertanken dog var blevet vakt«. — Thomas Paine (1737—1809) var en radikal engelsk Deist, som bekæmpede den overnaturlige Aabenbaring og Bibelens Troværdighed og hævdede en paa »den naturlige Religion« grundet Moral¹. Hauge mener, at der sigtes til Paine's »*The Age of Reason*« med Undertitlen »Being an investigation of true and fabulous theology«, »en Bog, der fandt stor Udbredelse og blev oversat paa flere Sprog, endda flere Gange paa Dansk« (p. 11). Men den ældste danske Oversættelse i Bogform er først fra 1870, og der er ingen Rimelighed for, at den 12aarige Elev fra Borgerskolen har kunnet læse den engelske Original eller en tysk Oversættelse, der udkom 1794. Forklaringen, som Hauge ikke er blevet opmærksom paa, er, at et af de radikale Tidsskrifter fra Slutningen af det 18de Aarhundrede, »Politisk og Physisk Magazin« i Aargangene V—VI og VIII—X (1795—97) havde bragt en Oversættelse af det opsigtvækkende Skrift². Dette Tidsskrift maa den unge Monrad være blevet bekendt med, formodentlig i sin Onkel, Købmand Kornerups Hus i Præstø, hvor han voksede op.

(2.) »Men efter to Aars Forløb forstummede Drengens Tvivl let, da han boede hos en ortodoks og meget kærlig Mand«. — Herved sigtes til Adjunkten i Vordingborg — senere Sognepræst i Pedersborg og derpaa i Odense — *L. C. D. Westengaard*, der optog Monrad i sit Hus og blev som en Fader for ham³.

¹) Dictionary of National Biography. XLIII. 1895. S. 69—79. The Encyclopædia Britannica. 14 ed. XVII. 1929—32. S. 32—33.

²) Hvor megen Opmærksomhed Paine's Skrift havde vakt, fremgaa ogsaa af, at »Repertorium for Fædrelandets Religionslærere«. I. 1795. S. 96—122 bragte en Anmeldelse af den tyske Oversættelse fra 1794.

³) Hauge p. 12—13. Hertil kan føjes, at Westengaard i sine unge Aar havde været en af »Tylvtens«, der udfordrede Baggesen. Som Ad-

(3.) »Efter at have inddrucket Ortodoksiens strenge System [hos Westengaard] blev jeg akademisk Borger 1830«. — Efter at være blevet privat forberedt af Westengaard tog han Studentereksamen med Udmærkelse.

(4.) Teologiske Forelæsninger hørte han hos Professorerne *Jens Møller*, *H. N. Clausen* og *M. H. Hohlenberg*; »men da disse tos [sidstnævntes] System afveg alt for meget fra mine [ortodokse] Meninger, bevirkede det, at jeg ikke var nogen stadig og flittig Tilhører«. — Dette stemmer med Birkedals Udtalelse¹, at Monrad og han var enige i »at se med Uvilje paa Professor H. N. Clausens Rationalisme, der ellers tiltalte de fleste af de Dages Studenter«.

(5.) »Lidt efter lidt nedbrødes ved *Læsningen af det Gamle Testamente* Opfattelsen af de messianske Forjættelser, og ved dette Brud brød alle Drengens Tvivl frem. I Fortvivlelse opgav jeg Teologien«. — Ifølge Birkedals Meddelelser² har Monrad selv sagt ham, at det var *Forbindelsen med H. C. Ørsted*, der havde ført ham til at opgive Kristendommen. Disse to Forklaringer udelukker jo ikke hinanden, og Monrad kunde da ikke godt i sit Petikum tale om Professor Ørsteds negative Indflydelse paa hans religiøse Udvikling. At *Forbindelsen med Ørsted* har haft denne Virkning, kunde synes overraskende, da Ørsted — hvad Hauge ikke nævner i sin alt for korte Omtale af hans Tanker (p. 20) — altid udtaler sig med stor Ærbødighed og personlig Varme om Kristus og Kristendommen³. Men

junkt i Vordingborg udgav han bl. a. en Oversættelse af Platons Apologi (1. Halvdel 1822. 2. Halvdel 1827). Som Præst i Odense udgav han sammen med Chr. H. A. Kalkar »Christelig Kirke-Tidende« (1832—35) med Mottoet: »I nødvendige Ting Enighed, i tvivlsomme Frihed, i alle Ting Kjærlighed«.

¹) Personlige Oplevelser. I. S. 111.

²) Ib. S. 114 (ogsaa anført hos Hauge p. 18—19).

³) Et Par Citater fra H. C. Ørsteds »Samlede og efterladte Skrifter». I—IX. 1849—52 vil godtgøre dette. »Christendommen og Aandsdannelsen understøtte hinanden«, er Temaet for hans Tale ved Kristendommens Tusindaarsfest i Danmark 1826 (II. S. 193—206). Kristendommen

Forestillingen om »det Overnaturlige« afviser han ud fra den Grundtanke, »at Naturlovene ere evige Fornuftlove; at kjende dem er at kjende Naturens uendelige Fornuft-sammenhæng, er at kjende den Fornuft, som gennemtrænger og behersker hele Tilværelsen . . . at kalde noget i Tingenes Løb overnaturligt, er at kalde det baade Fornuftstridigt og stridende mod Guddomsvillien«¹.

For at forstaa, at Monrad kunde føle sig draget til den Ørstedeske Naturfilosofi, maa man mindes, at *Romantikken* havde en naturlig Tilbøjelighed til *Panteisme* — saaledes som det kendes fra Schelling og Novalis, Schleiermacher og Hegel, Oehlenschläger, Schack v. Staffeldt og Hauch —, og at den Vennekreds, hvortil Monrad i sin Studentertid hørte, var udpræget romantisk-æstetisk indstillet. Selv en bevidst Kristen indenfor denne Kreds som *Vilhelm Birkedal* skrev et Digt om »Aanden i Naturen«, hvis Grundtanke er, at »Naturen er vor Moder«; »men Alting i Naturen er hellig Kjærlighed«².

er »det mægtigst virkende Vendepunkt i Menneskeslægtens Udviklingsgang«, ved sin Fremhævelse af Kærligheden til Gud og Næsten (III. S. 36). »Christus har intet System lært, men store Sandheder, guddommelige Sandheder, i Liv og Død lyksaliggjørende Sandheder. Man behøver ingen Skarpsindighed, ingen Lærdom for at være Christen efter den store Mesters Lære. Tro og Kjærlighed føre til ham«. (VI. S. 92 — fra »Dansk Ugeskrift«. 1832). »At vi ere Syndere, og at Christus har reddet den syndige Menneskeslægt, maa enhver Christen troe; men den hemmelighedsfulde Maade, hvorpaa dette er skeet, derover bør det ikke alene være enhver Christen tilladt ikke at speculere; men man bør ikke engang opmuntre ham dertil«. (VI. S. 93). Derfor skelner Ørsted skarpt mellem Troen paa den guddommelige Mesters Lærdomme og Granskningen af de teologiske Systemer (VI. S. 68. 96. 97). For sit eget Vedkommende erklærer han, at han »hverken hører til Rationalisterne eller Supernaturalisterne i Udtrykkenes gængse Betydning«. (VI. S. 102).

¹) I. S. 82—83 fra »Aanden i Naturen«. — Paa dette Punkt satte Mynster ind med sin Kritik: »Om virkelig Naturlove og Fornuftlove skulle betragtes som identiske« (Blandede Skrifter. II. 1853. S. 225. 241. 243), og han henviste til Viljens Frihed, Syndens Virkelighed og Forløsningen ved Guds Kærlighed.

²) Vilh. Birkedal: Digte. 1835. S. 41—47. Denne Digtsamling burde

Den Ørstedske Naturfromhed præger ogsaa Monrads lille Digt »Morgenbøn«¹, hvor det hedder:

»Din Aande vifter gennem Skoven,
I Blomstens Øje staar dit Bud,
Højt taler du fra Kildevoven.
O, gid du ogsaa i min Sjæl
Maa stedse bo, du Evighøje!
Da flød mit Liv som Kildens Væld,
Som Blomsten smilte da mit Øje«.

Da Monrad kom til Universitetet, paavirket af sin Plejefader, Pastor Westengaards strenge Ortodoksi, har han vel haft Ortodoksiens sædvanlige Tilbøjelighed til at identificere Kristendom og Ortodoksi. Da nu baade det historiske Studium af det Gamle Testamente og Paavirkningen fra H. C. Ørsted undergravede hans Ortodoksi, var det for ham det samme som, at han maatte »opgive Kristendommen«, som han selv udtrykker sig overfor Birkedal². Student D. G. Monrad med det heftigt svingende, til Tider stærkt deprimerede Sjæleliv har draget mere radikale Konsekvenser af Naturfilosofien end den harmoniske Lysseer, Professor H. C. Ørsted.

I Monrads Petitum hedder det videre:

(6.) »Jeg blev bragt til Nulpunktet (ad nil redactus fui) og maatte derfra begynde paa ny. Da bragte hin Tænkningens Vejleder, *Hegel*, ikke en Filosof, men en Vismand, mig Trøst, Ro og en sikker Overbevisning ved at skænke det hærgede Sind Tro«. — Hauge fremhæver, at »Tro« skal

have været benyttet til at kaste Lys over Stemninger og Tankegange indenfor den Birkedal-Monradske Vennekreds.

¹) Trykt i »Poetisk Læsebog for Børn og barnlige Sjæle«. Samlet, udgivet og forlagt af A. S. [o: Fr. Barfod]. 1835 og 1836. S. 10. — Hauge p. 38 mener med Urette, at Digtet kan pege i kristelig Retning. Det rigtige har Asger Nyholm i »Dansk Teologisk Tidsskrift«. 1941. S. 161.

²) Personlige Oplevelser. I. S. 113.

her ikke forstaas i specifik kristelig Betydning, men blot som Modsætning til den Tvivl, han var blevet ført ind i. Hos Hegel mødte han »en Totalanskuelse, hvor der baade var Plads til Gud og en Forklaring paa de Modsætninger, som Livet syntes at rumme« (p. 30—32). Det kan maaske udtrykkes saaledes, at da han var naaet til det religiøse Nulpunkt¹, vakte Hegel atter hans Tro paa Værdiens Bestaaen. Muligt er det ogsaa, at Monrad ligesom saa mange andre har opfattet Hegels Religionsfilosofi som en Forbundsfælle for den kristelige Teologi. Hegel vilde jo »forsone Fornuften med Religionen«. Kristendommens Væsen fandt han i Læren om Treenigheden, Menneskevordelsen og Forsoningen, og han syntes at forsvare disse Læresætninger ved at hæve dem fra Forestillingens usande Form til Begrebets adækvate Form; men faktisk omtydede han de kristelige Forestillinger i Panteismens Aand, hvorved den historiske Kristus blev overflødig. »Alt synes at være kristeligt, og intet er i Virkeligheden længere kristeligt«².

(7.) »Og da jeg saa, at den danske Kirkes Frihed var hævdet, blev jeg atter ført tilbage til Teologien, uden at de øvrige Studier dog blev forsømt. Men nu maatte de teologiske Discipliner gennemtænkes ud fra een Grundtanke«. — Hegel bragte ham altsaa ikke tilbage til det tidligere ortodokse Standpunkt, men gav ham Stødet til et frit og selvstændigt teologisk Studium. At »den danske

¹) I denne Sammenhæng nævner hans Petitum ogsaa, at han »atter og atter faldt i alvorlige Sygdomme«. — Ved Omtalen (p. 29) af den »Nervefeber«, der medførte Monrads Hospitalsophold i Sommeren 1832, har Hauge oversat Fr. Barfods Beretning om sit Besøg hos Monrad paa Hospitalet (Et Livs Erindringer. 1938. S. 125). Monrad sagde da til Barfod, at han ikke behøvede at stirre saadan paa den Tavle, der hang over Fodenden af hans Seng. »Der staar slet ikke andet, end at jeg er en Smule gal (»leniter delirat«, tror jeg, at der stod)«. Formodentlig er leniter en Skrivefejl eller Trykfejl for leviter. Jfr. i øvrigt ovenfor S. 34 Anm.

²) R. Seeberg: Die Kirche Deutschlands im neunzehnten Jahrhundert. 1903. S. 115.

Kirkes Frihed var hævdet«, sigter til, at Pastor *C. H. Visby* ved Højesteretsdom 1834 var blevet frikendt for *J. C. Lindbergs* Anklage for »falsk Lærdom«, og at *Lindbergs* Udtalelser var blevet mortificerede¹.

Birkedal fortæller², at da han forlod København i 1835, sagde Monrad til ham, at han »igjen havde taget ved den kristne Tro«. »Men — siger Hauge med Rette (p. 38) — selv om Monrad først meddelte *Birkedal* dette i 1835, kan Forandringen i hans Forhold til Kristendommen jo godt være indtruffet tidligere«. Med ubetinget Sikkerhed lader dette Tidspunkt sig ikke bestemme.

Rimeligvis har *Fadervor* haft afgørende Betydning for hans personlige Tilbagevenden til den kristne Tro. Han siger selv i en af sine Prædikener: »Naar jeg atter og atter vender tilbage til *Fadervor*, da tilstaaer jeg, at det maa-see ikke alene er, fordi jeg deri mere og mere finder en uudtømmelig Kilde til Viisdom og Naade, men at jeg har en særlig Grund, som jeg aabent vil bekjende for Eder. Hver Sjæl har sit eget Baand, der binder den til Frelseren. . . . Saa vil jeg bekjende for Eder, at det var *Fadervor*, der vandt mit Hjertes første Kjærlighed til Jesus, thi den fandt deri en Kilde til Sandhed og Naade, som den havde søgt, ak, forgjæves saa mange andre Steder. Og naar saa i Livet andre Kræfter vilde drage mig bort fra Frelseren, og det var for mig, som om hans Røst lød til mig: »Vil

¹) Hauge p. 33, hvortil kunde føjes en Henviisning til H. N. Clausen: Optegnelser. 1877. S. 166—169. L. Koch: Den danske Kirkes Historie. 1817—1854. 1883. S. 101—108. Bjørn Kornerup i DBL.² [o: Dansk Biografisk Leksikon. 2. Udg.]. XXVI. 1944. S. 155—157. — Den samme Opfattelse af Dommens Betydning blev ogsaa udtalt i Pressen. Saaledes udtrykte »Kiøbenhavnsposten« (1834. S. 501—502) sin Glæde over, at Højesteret har »fortolket Præste-Eden i Overeensstemmelse med vore bedste Retslærdes, navnlig Ørsteds Mening saaledes, at vel er Præsten forpligtet i det Hele at holde sig til de symbolske Bøger, at erkiende deres Hoved- og Grundsætninger og troe og lære efter deres Aand, men at han vel i det mindre Bestemte og Væsentlige kan tillade sig noget Afvigende, uden at have brudt sin Eed«.

²) Personlige Oplevelser. I. S. 115.

du ogsaa forlade mig?» da svarede jeg med Simon Peter: »Herre, til hvem skal jeg gaae hen? du haver det evige Livs Ord«; og jeg fødiede til: »du har givet mig mit Fader-vor«¹.

(7.) Endelig meddeler hans teologiske Petikum, at han bl. a. har læst Schleiermachers og Marheinekes Dogmatikker, de to første Dele af Neanders Kirkehistorie samt Hases Kompendium — desuden hele det Gamle Testamente paa Grundsproget, Johannesevangeliet paa Syrisk, Mika, Jonas og Obadias paa Arabisk. Det er ikke forbavsende, at han fik Egregie til Embedseksamen (13. Juli 1836). —

Monrads Petikum er helt igennem præget af stor Fridmodighed og stærk Selvfølelse, hvad der stemmer med det Træk, som hans Ungdomsven, *Fr. Barfod*, meddeler², at han ved mundtlig Eksamen rettede den næsvise Bemærkning til den kirkehistoriske Eksaminator, Professor C. Th. Engelstoft: »Saaledes tager jeg det nu for at bringe lidt Aand i Spørgsmaalet«.

Foruden det teologiske Petikum har Hauge ogsaa fremdraget to Hæfter utrykte »*Lyriske Digte*«, dateret 1831, der viser hans stærkt svingende Stemningsliv. »Adskilligt er vel kun ungdommelig Weltschmerz i Tidens Stil, men noget peger dybere« (p. 22). Dette Indtryk forstærkes gennem de to utrykte Dramaer fra 1832—34 om *Jefta* og *Saul*, som Hauge omtaler (p. 26—28) lidt mere indgaaende

¹) Præd. S. 382—383. Paa samme Maade benytter Fred. Nørgaard (D. G. Monrad. 1918. S. 25—26) dette Sted. Derimod mener Hauge p. 185 Anm., at det er at lægge for meget ind i Stedet; men p. 209—210 betegner han selv denne Opfattelse som mulig. En personlig Erfaring synes ogsaa at ligge bag Ord som disse: »Der kan gaae Dage, der kan gaae Aar, og et Menneske kan have glemt sin Gud, og levet i Verden, som om det Synlige var det eneste Virkelige. Saa kan et saadant Menneske komme i stor Nød og Trængsel, og med sit hele Inderste raaber han: »Gud, frels mig«. I samme Nu fødes Troen i hans Hjerter, og Bønnen paa hans Læber«. (Fra Bønnens Verden. 1876. S. 11).

²) Et Livs Erindringer. S. 167—168.

end Vedel og Nørgaard. Det er ogsaa lykkedes ham at fremdrage den tyske Tekst til Monrads Sang til *Schleiermacher* ved Festen for denne paa Skydebanen 27. September 1833 og at paavise Berøringspunkter mellem denne Sang og Tankerne i Schleiermachers »Reden« (p. 34—40). Jeg tilføjer, at Monrad ogsaa maa have hørt Schleiermacher prædike i St. Petri Kirke Søndag 29. September, og at dette uden Tvivl har bidraget til at uddybe det Indtryk, som den store kristne Tænkter havde gjort paa ham¹, og som ogsaa kan spores i den følgende Tid. »Hvad Hegel havde begyndt, det blev i en vis Forstand fortsat af Schleiermacher. Monrad kunde ikke nøjes med en Gud for Tanken, som Hegels Paavirkning havde givet ham, han maatte ogsaa have en Gud for Følelsen, og det var netop det, Schleiermacher havde Mulighed for at give Udtryk for. Hos ham fandtes der baade klar Tanke og dyb Følelse, derfor imødekom han en Trang hos Monrad« (p. 38).

Fra Studieaarene efter den teologiske Embedseksamen har Hauge af utrykt Stof fremdraget Professor P. O. Brøndstedts straalende Anbefaling af Monrads Ansøgning om Rejseunderstøttelse 1838 (p. 50) samt *to Prædikener af Monrad fra Pastorseminariet 1836* (p. 40—48), som er »gennemtrængt af dyb religiøs Følelse« (p. 46) og viser, »at Monrad ved Begyndelsen af sin Kandidattid følte sig staaende paa Kristendommens Grund og ogsaa arbejdede med Muligheden for at blive Præst« (p. 48). Til andre Tider kunde han — med sit stærkt svingende Sind — føle

¹) Hvilket Indtryk Prædikanten Schleiermacher gjorde paa en ung dansk Teolog, fremgaar af Otto Laubs Brev til sin Fader 30. Sept. 1833: »Hvorledes skulde jeg beskrive det Indtryk, han gjorde, da det er noget aldeles Aandeligt. Alt Udvortes syntes reent forsvundet for ham, da han var kommen derop [paa Prædikestolen], og saae ud for sig, med Sjælen samlet i det Allerinderste; og det forsvandt for os, som hørte, da denne Sjæl straaledede ud iblandt os. Der var Liv og Kraft i hans monotone Stemme, hans alvorlige Ansigt og simple Gesticulation; han talte langsomt og med Eftertryk, til Slutning med megen Varme«. (Nogle Blade af J. P. Mynster's Liv og Tid. 1875. S. 287. Jfr. Martensen: Af mit Levnet. I². 1883. S. 74).

en saadan Disharmoni mellem sin Overbevisning og Kirkens Lære, at han ikke troede at kunne træde i Kirkens Tjeneste, men foretrak at virke for Religionen ved »at frigøre den religiøse Ide for dens sanselige, mytiske Iklædning og saaledes bidrage en Skærv til at hæve det, som i vore Dage skræmmer en Mængde Mennesker bort fra Religionen«¹. Saadanne Udtalelser vidner om et ikke-ortodokst, friere religiøst Standpunkt, saaledes som det er naturligt hos den, der har været under Paavirkning af H. C. Ørsted, Hegel og Schleiermacher, ja, Udtrykket »at frigøre den religiøse Ide for dens sanselige, mytiske Iklædning« kunde endda synes at vise i Retning af *Strauss*, hvis Tanker Monrad kunde have lært at kende gennem Clausen og Hohlenbergs »Tidsskrift for udenlandsk theologisk Litteratur«, der i 1836 (S. 80—220) havde bragt et udførligt Referat af de vigtigste Afsnit af *Strauss' »Leben Jesu«* samt gengivet Neanders og Ullmanns Bedømmelse af dette Værk (S. 221—230. 447—490). Yderligere kunde man henviser til, at det i *Goldschmidts »Nord og Syd«* (1856. III. S. 65) hedder, at Monrad ved sin Eksamen i 1836 var »Tilhænger af den Schleiermacher-Hegel-Straussiske speculative Theologi«. Denne Udtalelse kan man dog næppe bygge for meget paa, da Goldschmidt var en erklæret Modstander af Monrad og vitterlig bedømte ham meget uretfærdigt². Snarere kunde man paaberaabe sig, at Monrad til Respondens ved sin Afhandling for Magistergraden 1838 valgte

¹) Disse (desværre udaterede) Udtalelser af Monrad er meddelt af Vedel i »Tilskueren«. 1904. S. 48—49 og gengives af Hauge p. 48—49.

²) I den anførte Aargang af »Nord og Syd« hedder det saaledes: »Monrad er en Typus paa den nuværende Tids honnerte Ambitioner, en stor Virtuos i at bevare Skinnet, i at kjæmpe for det Almene saaledes, at hans egne personlige Interesser trives vel« (S. 88). »Den Monradske Stiil har det Mærkelige, at den vel er pathetisk, men at alle stærke Udtryk kun tilsyneladende undslippe en varm Følelse; i Virkeligheden staae de som Effectmidler i den beregnende Forstands Tjeneste, og ofte er dette gjort med særdeles stor Virtuositet« (S. 68), og han taler om Monrads »formeentlige geistlige Veltalenhed (hvoraf han dog ikke paa nogen Maade er i Besiddelse)«. S. 83—84.

Cand. theol. *A. F. Beck*, hvis Skrifter viser ham som en Discipel ikke blot af Hegel, men ogsaa af Strauss¹. Dette kunde tyde paa, at ogsaa Monrad dengang stod paa Straussianismens Standpunkt. Men da de af Hauge fremdragne Prædikener fra Pastorseminariet 1836 viser, at Monrad »føjte sig staaende paa Kristendommens Grund og arbejdede med Muligheden for at blive Præst« (p. 48), skyldes Valget i 1838 af Beck til Respondens snarere hans Lærdom med Hensyn til det hebraiske Sprog — foruden at der kan have foreligget et Bekendtskab eller Venskab, som ikke behøver at omfatte Overensstemmelse i Anskuelser, men som dog kan have givet Anledning til, at man opfattede Monrad som Straussianer.

Hauge mener, at de omtalte Prædikener viser Paavirkning baade fra *Hegel* og *Schleiermacher*; men de Grunde, han anfører, er ikke alle lige overbevisende. Omtalen af Kristi Rige som Naadens og Frihedens Rige kan forklares ud fra det Nye Testamente og behøver ikke at skyldes Hegel, der vel næppe taler om Naadens Rige. Det er heller ikke indlysende, at i den Maade, hvorpaa Monrad stiller Forholdet mellem Gl. Test. og Ny Test. op, »er der noget, som minder om Hegels System« (p. 42). I Monrads Prædiken er der en Tohed: Gl. Test. og Ny Test. — i Hegels System en Trehed: Tesis, Antitesis og Syntesis. Mest tydelig er Berøringen med *Schleiermacher* i Opfattelsen af Forsoningen (p. 43—44). Derimod behøver Anvendelsen af Ordet »from« ikke at skyldes *Schleiermachers* Indflydelse (p. 48), da det ogsaa bruges af *Mynster*, f. Eks. i Spjellerup-Prædikenerne. Ogsaa Følelsens Betydning for Reli-

¹) Fr. Beck: Begrebet Mythus eller den religiøse Aands Form. 1842; Theologiske Tilstande i Danmark i Aarene 1842—46. 1847. Jfr. Kr. Arentzen: Fra yngre og ældre Dage. 1886. S. 125—127. P. P. Jørgensen: H. P. Kofoed-Hansen. 1920. S. 179—182. M. Neiiendam i DBL.² II. 1933. S. 290—292. Om Strauss' Indflydelse paa de teologiske Studerende se ogsaa Briefwechsel zwischen H. L. Martensen und I. A. Dorner. I. 1888. S. 46—50. 54 (om Brøchner). F. L. Liebenberg: Nogle Optegnelser om mit Levned. 1894. S. 26—27. S. Schandorph: Oplevelser. I. 1889. S. 140—141.

gionen fremhæves af Mynster, f. Eks. i den første af »Be-
tragtninger over de christelige Troeslærdomme« fra 1833
(som Monrad naturligvis maa have læst) med Spørgsmaa-
lene: »Hvor skal min trætte Sjæl finde Hvile?« »Hvor skal
mit bevægede Hierte finde Fred?« »Hvor skal jeg gaa hen
med min Trang til at takke?«

Det foregaaende vil have givet et Indtryk af, hvor meget
nyt Stof Pastor Hauge har fremdraget til Belysning af
dette første Afsnit af Monrads Liv. Af Mangler kan —
foruden enkelte, ret uvæsentlige, Smaafejl¹ — nævnes de
ofte utilstrækkelige Litteraturhenvisninger. Maaske kunde
man indvende, at det ikke kan være nødvendigt at give
Litteraturhenvisninger ved Omtalen af Monrads Forfædre,
Lærere og Venner; men i ethvert Tilfælde kan der ikke
være Tvivl om, at naar man giver saadanne Henvisninger,

¹) P. 9 L. 5 læs: Otto Monrads Mormor. — P. 14 Anm. 24 læs: Til-
skueren. 1904. S. 48. — P. 27 L. 4 f. n. I Stedet for »lides« skal for-
mentlig læses: blødes (der rimer paa »fødets«). Saaledes ogsaa Vedel
S. 47. — Den p. 37 Anm. 88 L. 3 omtalte Sang er ikke — som Hauge
mener — Monrads, men en Sang af Martensen, der slutter saaledes:

»Es lebe der herrliche Meister,
Der freundlich sich zu uns gesellt;
Es blüh' die Gemeinschaft der Geister
Von hier bis an's Ende der Welt«.

(Nogle Blade af J. P. Mynster's Liv og Tid. S. 285). — P. 51 omtaler
Hauge Sprogforskeren, Professor Justus Olshausen i Kiel, som Monrad
besøgte paa sin Studierejse (1838—39). Naar det derefter hedder (p. 53),
at Monrad i et Brev fra Paris hentyder til »Olshausens Opfattelse« af
Kristi Mirakler, vil man uvilkaarlig tænke paa den samme Justus Ols-
hausen (se ogsaa Huges Register p. 288); men i Virkeligheden sigtes
der til Teologen, Professor Hermann Olshausen i Königsberg, hvis »Bib-
lischer Commentar über sämtliche Schriften des Neuen Testaments«
(1833—35) Monrad selv ejede (se Fortegnelsen over Biskop Monrads
Bogsamling, der solgtes ved Auktion 18. Oktober 1865 — ved hans
Bortrejse fra Landet). For øvrigt var Olshausens Kommentar allerede
blevet refereret i første Aargang af »Tidsskrift for udenlandsk theolo-
gist Litteratur« (1833. S. 31—99), netop med særligt Henblik paa Forf.s
Fremstilling af Underbegrebet.

skal de være de bedst mulige. Saaledes er det imidlertid ikke, f. Eks. p. 17 ved Omtalen af de teologiske Professorene *M. H. Hohlenberg*¹ og *Jens Møller*².

De Kilder, Hauge selv anfører, har han ikke udnyttet tilstrækkeligt. Saaledes havde det været rimeligt at anføre, hvad N. V. Nielsens »Præstø Købstads og Klosters Historie«. 1899. S. 424—425 meddeler om Monrads Ophold hos sin Onkel, Købmand *Rasmus Kornerup* i Præstø: »Den opvakte 8 à 9aarige Dreng syntes efterhaanden at faa megen Lyst til Handelen; han færdedes daglig bag Krambodens Disk og mellem Forretningens Kunder, og Bestemmelsen var, at han skulde være Købmand, og at Begyndelsen hertil skulde ske ved, at han efter sin Konfirmation antoges som Lærling i Forretningen og under Onkelens specielle Vejledning indviedes i Handelslivets Mysterier«.

Om Pastor *N. B. Sætoft*, som hjalp Monrad til at komme i Vordingborg Latinskole, burde det have været nævnet, at han var en produktiv, om end ikke videre betydelig Digter af den romantiske Retning³, og at Monrad viste sin Hengivenhed for ham ved efter hans Død at udgive hans efterladte Tragedie, »Knud den Hellige« (1847).

Ved Omtalen af den *Vennekreds*, som Monrad i Studenteraarene hørte til (p. 21), savner man *Birkedals Ka-*

¹) Her savnes H. N. Clausens »Optegnelser« S. 140—141. 219 og »Taler, holdte ved forskellige Leiligheder«. 1848. S. 147—149 samt Aage Bentzens Artikel i DBL.² X. 1936. S. 322—323.

²) Hauge henviser her til Fr. Nielsens Artikel i Kirke-Leksikon for Norden III og L. Kochs i DBL.¹ XII, men nævner ikke Jens Møllers Selvbibliografi i Kh. S. 4. R. IV. 1895—97. S. 246—289, lige saa lidt som Clausens Optegnelser S. 53. 143—146, J. Oskar Andersens Festskrift i Anledning af Det Danske Missionsselskabs Hundrede-Aars-Jubilæum. I. 1921. S. 28—33 og Bjørn Kornerups Artikel i DBL.² XVI. 1939. S. 411—415. — I det hele synes Hauge kun at have benyttet 2. Udg. af DBL. i Anledning af Povl Engelstofts fortrinlige Artikel om Monrad, der citeres p. 180. 266.

³) Vilh. Andersen i »Illustreret Dansk Litteraturhistorie«. III. 1924. S. 261—262. H. Topsøe-Jensen i DBL.² XXIII. 1942. S. 340—342.

rakteristik af Kredsen¹: »et lifligt Brodersamfund med en Kreds af Jævnaaldrende, som gjerne vilde sværge til Idealets Banner, i hvor dunkelt end dette stod for dem. Det var en almindelig Aands- og Hjerteløftelse, der bandt os sammen i trofast Venskab. Digtning, Fædrelandet, Friheden vare os lysende Stjerner, Kamp med Alt, hvad der vilde forkrænke disse Livstanker var vort Løsen«. Endnu mere savner man Birkedals Skildring af Studenten Monrad: »Ved vore Sammenkomster med Vennerne var hans Forhold iblandt os meget forskjelligt: snart var han overstadig lystig og talende, skjøndt ofte saaledes, at Man følte gennem hans Spøg og Lystighed en dunkel Baggrund af Smerte — snart var han tavs og tilbagetrukket i sig selv, naar han sad i en Krog som drømmende, mens han saa stundom pludselig sprang op, svang sit Punsche-glas og stødte det imod en Andens, idet han med løftet Stemme raabte: »Kamp og Sejr, Du!« Det var, som om han anede, at han skulde bestaa en streng Kamp, før han kunde komme til Fred med sig selv og til Sejr over stærke, modstridende Magter«².

Det samme svingende Stemningsliv faar man Indtryk af gennem to Anmeldelser, som han skrev i sin Studenter-tid, og som Hauge nøjes med at nævne i en Anmærkning (p. 28⁴⁵) uden at benytte dem til at karakterisere Monrad. I Begyndelsen af 1834 skriver han³ om *Paludan-Müllers* »*Dandserinden*«, at Forfatteren »har ved sine Reflexioner mesterlig skildret os den Stemning, som næsten indtræder hos alle unge, kraftfulde poetiske Gemytter i en Gjennemgangsperiode«, en Stemning af »uendelig, navnløs Smerte« ved »alle Hjertets fejlslagne Forhaabninger og Forventninger«, af Haan og Foragt overfor »denne saakaldte kolde, upoetiske Verden, som saa dybt har skuffet vore Forventninger«, en Stemning, som »vækker Ironiens Smil og af-

¹) Personlige Oplevelser. I. S. 221.

²) Ib. S. 111. Jfr. Fr. Barfod: Et Livs Erindringer. S. 166.

³) I »Kjøbenhavns flyvende Post«. 1834. Interimsblad Nr. 2.

tvinger Sjelen en Vittighed, under hvis Spøg og Latter den bittere Følelse, den inderlige Smerte ei skjuler sig for den skarpe Iagttager¹. I denne Sammenhæng kan man ogsaa minde om, at Monrad i sin Ungdom skattede *Byrons* Digtning².

Et halvt Aar efter skrev han³ en Anmeldelse af *H. C. Andersens »Agnete og Havmanden«*. Det hedder her, at »Critikens egentlige Opgave bestaaer i at hæve poetiske Skjønheder fra Livet i den umiddelbare Skjønhedsfølelse til Livet i Erkjendelsen«. »Er det endelige Væsens Stræben henvendt mod det Uendelige og Evige, da vil Sjælen gennemglødes af Længsel efter at realisere dette i sit Indre . . . Jo mere Menneskets aandelige Væsen er bleven identificeret med det Evige, desto mere vil dets Stræben gaae ud paa ikke alene at lade sin Person blive et Organ for det Uendelige, men ogsaa at bevirke dette med Hensyn til alle aandelige Væsener⁴. Her er Stemningen langt mindre disharmonisk og Livssynet mere positivt, selv om det endnu ikke er bestemt kristeligt. Baade Ordvalg, Tankegang og Stemning viser, at Monrad nu er kommet under Indflydelse af *Hegel*⁵.

Naar Pastor Hauge har forbigaaet saadanne Udtalelser som de lige anførte fra Monrads Anmeldelser, ser jeg deri et nyt Vidnesbyrd om hans mangelfulde Sans for det karakteristiske. Hvis Grunden skulde være Frygt for, at Bogen ellers vilde blive for stor, maa det beklages, at denne Frygt er kommet til at forringe Bogens Værdi.

¹) Jfr. Birkedals lige gengivne Ord, at man gennem Monrads Spøg og Lystighed folte en dunkel Baggrund af Smerte.

²) Se de af Hauge p. 52 (efter Vedel 1904. S. 50) anførte, interessante Udtalelser af Monrad i et Brev fra Paris. Auktionskatalogen fra 1865 viser, at han har ejet Byron: *The complete works. I—IV. Paris 1835.* Han har vel købt denne Udgave under sit Ophold i Paris 1838—39.

³) I »Maanedsskrift for Litteratur«. XII. 1834. S. 109—117.

⁴) Ib. S. 110—111.

⁵) Se ovenfor S. 39—40.

II

Monrads første politiske og præstelige Virksomhed (1839—48) behandles p. 55—78.

Hans politiske Virksomhed begyndte med hans Deltagelse i Studentermødet 3. December 1839 efter Frederik VI's Død, hvor han støttede Orla Lehmanns Forslag om en Studenteradresse til den nye Konge og — som en senere Modstander skriver — »henrev alle ved sin usædvanlige, næsten dæmonisk gribende Veltalenhed«¹. Der kunde have været Grund til at nævne, at *C. F. Allen*, Monrads Sambo paa Regensen og gode Ven, der allerede i Studenteraarene var en ivrig Frihedsven, uden Tvivl har bidraget til at vække hans politiske Interesse, og at *Birkedals* »Digte« fra 1835 viser, hvor stor Begejstringen for Friheden var indenfor Monrads Vennekreds² — med Undtagelse af Fr. Barfod.

Endnu i December 1839 begyndte Monrad at udgive sine »*Flyvende politiske Blade*«. 1840—41 var han Medlem af »*Fædrelandets*« Redaktion, og 1843—46 redigerede han »*Dansk Folkeblad*«. Det er naturligt, at Pastor Hauge ikke gaar nærmere ind paa Monrads Artikler og Afhandlinger om konstitutionelle og finansielle Spørgsmaal; men det havde været rimeligt, om han havde anført, hvad en Ken-

¹) Vindex: Magister Monrad—Minister Monrad. 1861. S. 2. Jfr. Orla Lehmann: *Efterladte Skrifter*. III. 1873. S. 110—114. Fr. Barfod: *Et Livs Erindringer*. S. 168—169. Birkedal I. S. 116—117. M. Mørk Hansen i »*Museum*«. 1893. I. S. 345. H. C. A. Lund: *Studenteforeningens Historie*. II. 1898. S. 1—8. — Det er ikke rigtigt, at Monrad var Ordfører i den Deputation, der næste Dag overrakte Kongen Adressen (p. 55). Han var Medlem af Deputationen; men Lehmann var Ordfører.

²) »Vi ere Kæmper for gamle Nord,
Vi ere Kæmper for Frihedsgløden;
At knuse Usselheds Magt paa Jord,
At svinge frie os mod Morgenrøden
Det er vor Id og vort Maal henede».
»Ja, Brødre, Haabet strømmer i vor Aare
Om herlig Frugt af Frihed, Tidens Brud —
Den gamle Fordom hviler alt paa Baare,
Og Frihedsbanret breder Dugen ud».

(V. Birkedal: *Digte*. 1835. S. 33. 85).

der som *P. Vedel*¹ dømmer derom: »Det er forbavsende at se, med hvilken Lethed Monrad bevæger sig ogsaa paa dette fremmede Omraade, hvorledes han klart og simpelt løser indviklede statsøkonomiske Spørgsmaal, og hvilket nøje Kendskab han viser til vor Finanzhistorie. Det er, som om han var i Besiddelse af en naturlig Intuition, der satte ham i Stand til straks at gribe enhver Sags Kerne«. »Han, som dengang manglede alle de specielle Kundskaber, der udfordres til at spille en politisk Rolle, og intet kendte til Statsret og Retsvidenskab, politisk Historie og Nationaløkonomi, havde med sin forbavsende Arbejdsenergi vidst at sætte sig ind i ethvert politisk Spørgsmaal, juridisk, historisk, finansielt, og han blev aldrig staaende ved en halv Kundskab; efter at have gjort sig til Herre over det Stof, vor egen Lovgivning frembød, søgte han Oplysning om, hvorledes Spørgsmaalet var løst i andre Lande, og blev ikke træt af at se det fra alle Sider og i dets nærmere og fjernere Følger. Det var saaledes et kolossalt Arbejde, han havde udført. Han havde fuldendt sin egen politiske Uddannelse og mægtigt bidraget til at opdrage den offentlige Mening, og det kan vistnok væsentlig tilskrives hans publicistiske Virksomhed, at den grundlovgivende Forsamling kunde vise sig i Besiddelse af saa megen politisk Dannelse, som den gjorde«².

I Tilslutning til *Povl Bagge*³ fremhæver Hauge (p. 57), at der er en vis Overensstemmelse mellem Monrads og *Hegels Statsopfattelse*. Dette er utvivlsomt rigtigt og kan yderligere begrundes ved Henviisning til, at den Hegelske Dialektik har sat sine Spor i Monrads »Flyvende politiske Blade«, der taler om »den for hele Verdensudviklingen

¹) P. Vedel (1823—1911), mangeaarig, indflydelsesrig Direktør for Udenrigsministeriet, se Aage Friis' instruktive Artikel i DBL.² XXV. 1943. S. 200—214. Vedels Afhandling om Monrad i »Tilskueren« 1904—05 er grundlæggende for Monradforskningen. Han har ogsaa skrevet Artiklen i DBL.¹ XI. 1897. S. 446—457.

²) P. Vedel i »Tilskueren«. 1904. S. 234. 241—242.

³) Studier over D. G. Monrads Statstanker. 1936. S. 21—26. 29.

gældende dialectiske Bevægelse giennem en Sætten og Op-hævelse af Modsigelser«. »Det er ei noget tilfældigt, at der er en Kirke, thi da Aanden ei udtømmer hele sin Fylde i noget enkelt Individ, men i Individernes Totalitet, saa er det nødvendigt, at Individerne for at føle Aandens fulde Pulsslag maa slutte sig sammen, maa organiseres¹. Blandt Forskellene mellem Hegels og Monrads Anskuelse kunde der være Grund til at fremhæve, at Hegel ønsker, at Staten skal herske over Kirken, Monrad derimod, at Kirken vel skal samarbejde med Staten, men have en selvstændig Forfatning.

De fortrinlige Afhandlinger, hvormed Monrad allerede i 1842 slog til Lyd for *Samvittighedsfrihed baade indenfor Statskirken og udenfor denne*, fortjente en mere indgaaende Omtale end p. 66—67. I sin Kritik af Forordningen af 13. Januar 1741 om gudelige Forsamlinger fremhæver han det besynderlige i, at man »berøver de Forsamlinger, der have fælles Opbyggelse til Formaal, en Frihed, der af Lovgivningen er indrømmet alle andre Forsamlinger, hvad enten de afholdes for at svire eller spille eller dandse. Naar en Mængde Mennesker, der er forsamlet efter Solens Nedgang, læser sammen i Bibelen, da er Forsamlingen ulovlig; men kaste de Bibelen under Bordet og tage Flasken frem, da er Forsamlingen lovlig; hvis en af dem læser en Prædiken af Luthers Huuspostil, medens de Andre høre til, da er Forsamlingen ulovlig; men give de sig til at føre gjækkelig Snak eller at synge en letfærdig Vise, da bliver Forsamlingen lovlig«.

»Det er min fulde, paa en omhyggelig Undersøgelse af de stedfindende Forhold grundede Overbeviisning, at Fordunklingen af den christelige Bevidsthed hos de beskikkede Lærere har fremkaldt disse Kraftyttringer af den christelige Tro og det christelige Liv i Menigheden. I denne Henseende have de gudelige Forsamlinger en overordentlig stor Betydning, de pege hen paa, at den foregaaende

¹) Flyvende politiske Blade. Nr. 3. 1842. S. 14; Nr. 4. 1842. S. 10—11.

Tids videnskabelige Dannelse har haft en saa destruerende Indflydelse paa Kirken, og at Kirkens Lærere paa mange Steder i den Grad have fjernet sig fra Menighedens religiøse Overbeviisning, at denne er bleven nødt til at bryde sig en egen Bane udenfor Kirken«. »Saalænge den indre Nødvendighed, der retfærdiggjør deres Tilværelse, bestaaer, vilde deres Undertrykkelse langt fra at raade Bod paa Kirkens Brøst ikkun berede Dorskheden og Ligeegyldigheden en Pude og gjøre de sødt Sovendes Slummer end tryggere. Naar Geistligheden for at udsone saadanne Modsetninger, randsager den verdslige Lovs Straffebestemmelser i Stedet for at randsage Guds Lov, naar den paakalder Fængsel, Mulcter o. s. v. mod sine formeente Modstandere i Stedet for at paakalde Guds Aand for sig selv, da vil naturligvis Følgen heraf blive den, at Velsignelsen viger bort fra Kirken, og at denne forfalder endmere, i Stedet for, at den ved Kampen skulde fremmes i Kraft og aandelig Udvikling«¹.

Spørgsmaalet om Tvangsdaab af Baptisternes Børn gav Anledning til, at Monrad skrev en Afhandling, »*Om Retten til at udtræde af Statskirken*«, hvor det bl. a. hedder: »Det er Aanden, hvormom Kirken ene bør bekymre sig; den, der med Sjælen er udtraadt af Kirken, han er ei længere i Kirken, og naar man desuagtet fordrer, at han skal blive i Kirken, saa er det, som om Staten fordrer af døde Mennesker, at de skulde vedblive at være Borgere af den«. »Det er saa langt fra, at Friheden til at udtræde af Statskirken vil udøve nogen skadelig Indflydelse paa denne, at den tvertimod vil indvirke paa en god og gavnlig Maade«. »Et paatvungen Gode paaskjønnes ei. Ved at have Frihed til at forlade Statskirken og ved maaskee med Alvor at tænke herpaa, vilde Mange lære at paaskjønne det Samfund, hvortil de nu ere knyttede med et bortvendt Hjerte«².

1) Flyvende politiske Blade. Nr. 3. S. 67. 70—71. Jfr. nedenfor S. 122.

2) Ib. Nr. 4. S. 14. 17. 18.

Ved sine forskellige Indlæg i Dagens Strid blev Monrad snart anset for at være »den ihærdigste og vel mest begavede Ordfører« for det nationalliberale Frihedsparti, som *Birkedal* kalder ham¹.

En svensk Forfatter, *O. P. Sturzen-Becker*, der opholdt sig i København i Aarene 1844—47, giver følgende levende Skildring af Monrad som Journalist og Taler²: »Monrad ejer, som Journalist, sin særlige Styrke i *Ironien*; men han bruger den ikke som Ironikere af den frivole Art for blot at have den Fornøjelse at persiflere alt og alle, men som et under de nuværende Forhold nødtvungent Vaaben til at bekæmpe en vis, bestemt, klart opfattet og med dyb Vilje og Overbevisning hadet Fjende. Og naar det gælder at udrede et Spørgsmaal, at sætte en Sag i det rette Lys, at vise Modpartens Inkonsekvenser eller retfærdiggøre Oppositionens Foranstaltninger, udvikler han for øvrigt ved Siden af denne sin skarpe Ironi en *dialektisk Skarpsindighed*, som i Forening med en mageløs overbevisende Ro sjældent undlader at gøre den tilsigtede Virkning. Han forstaar med de mildeste Ord at sige Vedkommende de groveste Ting lige i Ansigtet og med den uskyldigste Mine af Verden at rette Stødet imod Vilkaarlighedens, Magtens og Intrigens svage Sider. Der er ofte noget uhyggeligt ved at læse disse glatte, artige og belevne Ord, under hvilke man tydeligt føler, at der koger og syder en undertrykt, men galdefyldt Harme. Paa samme Maade forholder det sig med hans Foredrag som Taler. Med en læspende og blid Stemme, med en isnende Kulde og Ro staar han dér og borer sin morderiske Ironi ind i Modstanderens Inderste, og, om man end bringes til at le ved hans Sarkasmer og disse idelige Gentagelser, der er saa ejendommelige for ham og har en saa sælsom Virkning, er det dog altid med

¹) Personlige Oplevelser. I. S. 117.

²) Orvarr Odd [o: Sturzen-Becker]: Hinsidan Sundet. Stockholm 1846. S. 65—67. Om Sturzen-Becker se H. Schück och Karl Warburg: Illustrerad Svensk Litteraturhistoria. VI. 1930. S. 542—560.

en vis indre Ulyst, at man hengiver sig til denne Latter. Kun engang imellem kaster han Ironien til Side og ligesom rejser sig i inderlig og uforstilt Vrede. Saa faar hans Stemme Kraft, hans hele Holdning noget determineret, og man bliver var, at denne Kæmpe, der hidtil for det meste har været nødt til at holde sig til, hvad man kalder den lille Krig, dog er Mand for, om han vil, engang at byde Fjenden en afgørende Bataille i aaben Mark. Vi tør tro, at han vil det«.

En Mand, der har været i saa nær personlig Forbindelse med Monrad, som *P. Vedel*, karakteriserer ham som Taler saaledes¹: »Monrads sobre Tale, der var fri for oratoriske Slagord og overhovedet slet ikke lagde an paa Veltalenhed, søgte ikke at virke paa Følelsen, men at overbevise Forstanden, og med den for ham allerede dengang ejendommelige Gjentagelse ligesom borede han sine Tanker ind i Tilhørernes Hoveder. Hans Tale øvede ikke den elektriserende Virkning, som Lehmanns ofte havde, og han henrev ikke Tilhørerne², men til Gengæld var han saa heller ikke udsat for selv at blive henrevet og ligesom beruset af sine Ord, saa at han kunde komme til at sige Ting, han senere maatte fortryde, naar de brugtes eller misbrugtes imod ham«.

Om end Monrad var i Besiddelse af stor naturlig Veltalenhed, var han dog en afgjort Modstander af en kunstig og udtværet *Retorik*. 4/12 1847 skriver han saaledes til Krieger: »*Geijers* Smaaskrifter ere mig næsten ulæselige. Der er meget faa Tanker i en endeløs Masse af Ord. Det

¹) Tilskueren. 1904. S. 375.

²) At dette dog kunde ske — i ethvert Tilfælde med Tilhørere, der var mindre nøgterne end *P. Vedel* — fremgaar af det lille Træk, som *Vedel* selv nævner (S. 376), at en svensk Deltager i Ridehusmødet i København 1845 50 Aar senere udtalte om Monrads Tale for Kvinden ved denne Lejlighed, at denne Skaal »vel aldrig, hverken før eller senere, hvor ofte den end er blevet udbragt, i Tankernes Dybde eller Formens Fuldenthed har været overtruffet, eller, man fristes til at sige, kan overtræffes«.

samme er for en stor Del Tilfældet med *Almquist* om Underviisningsvæsenet og i høi Grad med *Wallins* Prædikener. Jeg begynder at faae noget Afsmag for svensk Literatur; tankeløs udtværet Rhetorik findes der forfærdelig meget af¹.

Foruden som politisk Skribent virkede Monrad som *Borgerrepræsentant* og *Medlem af Skoledirektionen*. 1842—43 foretog han med kongelig Understøttelse en Udenlandsrejse for at studere Skoleforhold. Efter sin Hjemkomst udgav han en Beretning »Om Skolevæsenets Ordning i flere store protestantiske Stæder« (1844). I de indledende Bemærkninger taler han ogsaa (S. 9) om Forbindelsen mellem Skolen og Kirken: »Endelig maa Skolen have for Øje, at den forbereder ei alene for Staten, men for Kirken. Det vil i denne Henseende ei være tilstrækkeligt, at Skolen meddeler en vis Masse af religiøse Kundskaber, den maa vække den religiøse Sands; den maa, idet den slipper Børnene, give dem Bibelen i Haanden og sørge for, at den ei for dem er en lukt Bog; den maa sætte dem i Stand til paa en virksom Maade at deltage i den protestantiske Gudstjeneste, altsaa til at følge et Foredrag, til at deltage i Kirkesangen«.

Da der samme Aar skulde ansættes en administrerende Direktør for Borger- og Almueskolevæsenet i København, søgte Monrad dette Embede; men uagtet Skoledirektionen enstemmigt havde indstillet ham som Nr. 1, blev Bestyrelsen for det v. Westenske Institut, *V. A. Borgen*, udnævnt (30/6 1844)². Forbigaaelsen af Monrad skyldtes uden Tvivl Regeringens Misfornøjelse med hans oppositionelle Journalistik³.

¹) Danske Magazin. 7. R. III. 1940. S. 37.

²) Borgen viste sig senere som en særdeles dygtig Skoledirektør (Chr. Buur i DBL.² III. 1934. S. 486—487. Joakim Larsen: Bidrag til Kjøbenhavns offentlige Skolevæsens Historie. 1881).

³) Dronning Caroline Amalie var meget virksom for, at Peter Rørdam skulde udnævnes, og overgav Kongen en skriftlig Anbefaling for Rørdam; men Stemann og Mynster var imod dette Valg, da de mente,

Under denne travlt optagne politiske Periode havde Monrad ogsaa følt Trang til at prædike og regnet med den Mulighed at søge Præstegerning. Dette fremgaar af *to utrykte Prædikener* fra 1842, som omtales p. 61—65. Her som flere andre Steder staaer den forholdsvise Udførlighed, hvormed Indholdet af Monrads utrykte Prædikener gives, i Modsætning til den Kortfattethed, der ellers præger Hauges Afhandling, særlig med Hensyn til det rent biografiske, saa man f. Eks. ikke faar at høre, naar Monrad er blevet gift (1. Maj 1840), ligesom det heller ikke senere nævnes, at han blev Æresdoktor i Teologi ved Universitetets Firehundredaarsfest 1879.

Da Monrads Haab om at blive Skoledirektør i 1844 var blevet skuffet, og da det politiske Arbejde i Længden var meget opslidende og forekom ham ret frugtesløst, tog han imod sin Ven, Grev F. M. Knuths Tilbud om at indstille ham til et af de Præsteembeder, hvortil han havde Kaldsret. 1846 blev han *Sognepræst i Vester-Ulslev* paa Lolland.

Fra dette Aar har Hauge fremdraget *tre utrykte Prædikener*, nemlig Monrads Dimisprædiken, hans Tiltrædelsesprædiken i Vester-Ulslev og en Prædiken til 1. Søndag i Advent (p. 69—75). De viser, at han nu helt føler sig hjemme inden for Kirken og i Overensstemmelse med dens Lære, og at Modsætningen: Synd og Naade, har en mere fremtrædende Plads i hans Forkyndelse end tidligere.

III

Efter blot halvandet Aars præstelige Virksomhed blev Monrad *Minister for Kirke- og Undervisningsvæsenet* i

at han ikke vilde kunne «komme til Rette med det Administrative». H. F. Rørdam: Peter Rørdam. I. 1891. S. 309—312. H. Rosendal: Dronning Karoline Amalie. 1915. S. 60—63. Breve fra og til N. F. S. Grundtvig. Udg. af Georg Christensen og Stener Grundtvig. II. 1926. S. 407—408.

Martsministeriet (22. Marts—15. November 1848). Som »Grundlovsforslagets Hovedforfatter«¹ fik han større Indflydelse paa Grundlovens Affattelse end nogen anden Enkeltmand. Hans Erfaringer i Præstegerningen har formentlig sat sig Spor i Grundloven. »Landsbypræstens Studier i Marken over Almuens Væsen og det fortrolige Kendskab til Menigmands Tankegang, han havde vundet i denne Stilling, gav Politikeren og Ministeren Mod til i 1848 at slaa den almindelige Valgret fast i Grundlovsudkastet. Og derfra hentede han atter den Styrke, der behøvedes for i Aaret 1849 at forsvare den mod den begyndende Reaktion«².

Monrads kirkepolitiske Bestræbelser for Folkekirkens Selvstændiggørelse³ førte derimod ikke til andet Resultat end *Grundlovens Løfteparagraf*: »Folkekirkens Forfatning ordnes ved Lov« — et Løfte, som det heller ikke senere lykkedes ham at faa indfriet⁴.

¹) Neergaard i »Tilskueren«. 1914. S. 163. »Grundlovens væsentligste Forfatter«, kalder Lehmann ham (Af Orla Lehmanns Papirer. Udg. af Julius Clausen. 1903. S. 180—181. Jfr. S. 149). Om Monrads Udkast til Grundloven se P. Munch i »Historisk Tidsskrift«. 8. R. IV. Tillægshæfte. 1913. S. 171—187. Om Lehmanns Del i Udkastet se Jens Møller i »Hist. Tidsskr.« 9. R. V. 1926—27. S. 447—485.

²) Erik Henriksen i Gads Danske Magasin. 1911—12. S. 132. Jfr. Hauge p. 75.

³) Paul Holt i »Teologisk Tidsskrift«. 4. R. X. 1929. S. 1—59.

⁴) 1860 foreslog han som Kultusminister Oprettelsen af Menighedsraad, idet han vilde »lægge Grundvolden for en fremtidig Kirkeforfatning ved en lovbestemt Indførelse af Menighedsraad« (Politiske Afhandlinger. II. 1870. S. 403. Jfr. S. 409: Menighedsraad er det for enhver Kirkeforfatning nødvendige Grundlag). Naar Hauge siger, at Monrad ikke fik dette Forslag gennemført, fordi »Grundtvigianerne gik imod det, og Ploug støttede dem deri« (p. 129), burde det have været tilføjet, at ogsaa Biskop Martensen var en Modstander af en Kirkeforfatning paa demokratisk Grundlag og mente, at man burde begynde ovenfra, med det kirkelige Embede, hvortil man saa kunde føje Lægeelementet. Derfor skrev han til Laub 6/4 1860, »at det indtil Videre maa have sit Forblivende ved det Nuværende, og at det er den sande Kirkepolitik, at der intet Indgribende sker«. (Biskop Otto Laubs Lev-

13. Februar 1849 blev han udnævnt til *Biskop over Lolland-Falsters Stift*¹.

Den Uvilje, som vide Kredse af Befolkningen nærrede mod Martsministeriet, fik Monrad ogsaa at føle i Begyndelsen af sin Bispetid; men hans Sind var endnu præget af »Kamp og Sejr!«-Stemningen², som det fremgaar af et Brev til *Tscherning* fra Juli 1849: »Det er nok saa interessant at være Gjenstand for Uvillie som for Velvillie, det er interessantere at krydse end blot at holde paa Roret. Det er ogsaa en umaadelig Fordel at begynde en Virksomhed med en Stemning mod sig; man bliver derved i Stand til at lægge et langt solidere Grundlag³. I samme Aand skriver han til *Krieger*⁴: »Min nye Stilling interesserer mig, ja, den har endog noget pikant for mig ved de Vanskeligheder, som man fra mange Sider har beredt mig. Det egentlige Glandspunkt er naturligviis Visitatserne, hvorved man af Øiesyn lærer Tilstanden at kjende i en hel Provinds«.

net. II, 1. 1886. S. 17—18. 33). Jfr. Martensen: Den danske Folkekirkes Forfatnings-Spørgsmaal. 1851; Den danske Folkekirkes Forfatnings-Spørgsmaal paany betragtet. 1867; Af mit Levnet. III. 1883 S. 40—61.

¹) Kultusminister Madvigs Ord om denne Udnævnelse (Livserindringer. 1887. S. 175): »Besættelsen af Lolland-Falsters Bispestol med Monrad skete dog ikke efter ganske frit Valg, da han før sin Udtrædelse af Ministeriet af Conseilpræsidenten, Grev Moltke, havde ladet sig give et Tilsagn om dette Embede, som jeg, da han fastholdt det, troede at maatte respektere; for min egen Del havde jeg ønsket, at den begavede Mand havde oppebiet en anden Leilighed« — mener jeg i Mod-sætning til Hauge (p. 87⁷) ubetinget at maatte forstaa saaledes, at det var Monrad, som fastholdt Moltkes Tilsagn. Monrad er Subjektet baade i den foregaaende Sætning (»han havde ladet sig give et Tilsagn«) og i det følgende (»at den begavede Mand havde oppebiet en anden Leilighed«), og maa formentlig ogsaa være det i det mellemstaaende (»da han fastholdt det«). Hvis Madvigs Mening havde været, at Grev Moltke fastholdt sit Tilsagn til Monrad, maatte man vente, at han havde skrevet: da Grev Moltke havde givet ham et Tilsagn.

²) Se ovenfor S. 48.

³) Af Anthon Frederik Tschernings efterladte Papirer. III. 1878. S. 8.

⁴) 25/9 1849. »Danske Magazin«. 7. R. III. 1940. S. 71. Jfr. S. 75, 8/11 1849.

Medens Hauge ikke synes at kende disse Udtalelser, har han gjort sig fortjent ved at skildre Monrad som Visitor paa Grundlag af hans utrykte Visitatsberetninger (p. 90—94). Endnu værdifuldere vilde det have været, hvis han ud fra dette Materiale havde kunnet give en lignende Oversigt over de kirkelige og teologiske Retninger i Stiftet, som Dr. *Kornerup* har givet i sin fortrinlige Udgave af J. P. Mynsters Visitatsdagbøger¹.

Det er Hauges Indtryk, at Monrads egne Beretninger om Visitatserne kun sjældent udtaler strenge Domme, men overrasker ved deres Mildhed (p. 90). Dette udelukker ikke Rigtigheden af det overleverede Billede af Monrad som en dygtig *Visitor*, der dog var mere frygtet end elsket paa Grund af sine ofte uanmeldte Kirkebesøg, sit til Tider irritable Væsen og den Ironi og Sarkasme, hvormed han — tilmed ofte i andres Nærværelse — kunde irettesætte for sømmelige Præster og Lærere². Men det fremhæves ogsaa, at han med stor Iver søgte at hjælpe sine Lærere, hvor han kunde³, og at han i Koleratiden næsten daglig besøgte de kolerasyge paa Lasarettet i Nykjøbing og opmuntrede Sognepræsten til at tage sig af dem⁴.

Hvilken Betydning Monrad tillagde Biskoppernes Skolevisitatser, har han udtalt omtrent en Menneskealder senere⁵: »Jeg tror ikke, at Biskoppernes Visitatser ere betydningsløse, om de end i udstrakte Stifter foretages med store Mellemrum. Skulde det virkelig være uden Betydning at bringe saadanne Personligheder som Balle og Mynster, og, for dog ogsaa at nævne to Nulevende, som Kierkegaard og Martensen i umiddelbar Berøring med de smaa Almuesbørn? Kan det dog ikke være, at mangan Barnesjæl der-

¹) I. 1937. S. LII—LXIV.

²) Eksempler herpaa hos J. C. Freudendal: Biskop D. G. Monrad. 200 Smaatræk. 1890.

³) Ib. S. 52—53. 56—58.

⁴) Ib. S. 31.

⁵) Liberalismens Gjenmæle til Biskop Martensens sociale Ethik. 1878. S. 30—31.

ved faar et Indtryk, som den aldrig glemmer? Dette Møde mellem den høie Tankeverden og den eenfoldige Barneverden har noget eiendommelig Tiltalende. Tænkeren maa stige ned fra sit sædvanlige Sprog, og uden at slippe Sandheden eller udvande den maa han iføre den en Dragt, hvorved den bliver tilgængelig for Barnet. En Visitor lærer selv meget paa sin Visitats«.

Ogsaa fra denne Periode har Hauge fremdraget *utrykte Prædikener* af Monrad, 9 Prædikener og 2 Ordinationstaler fra Aarene 1851—54. Det fyldige Referat (p. 106—123) giver et Indtryk af, »hvorledes Monrads Forkyndelse i disse Aar havde faaet et langt mere konkret Præg end før, og at Indholdet ogsaa i højere Grad var blevet centralt kristeligt bestemt« (p. 120).

En værdifuld Indsats ydede Monrad i sin Bispetid i *Salmebogssagen*. 1852 udarbejdede han en »Betænkning over Roskilde Convents Psalmebog«. Efter at denne Betænkning var blevet drøftet i Stiftets Præstekonventer, udgav han i 1854 et Forslag til en ny Udgave af »Evangelisk-christelig Psalmebog«. Monrads Synspunkter og hans Udvalg af Salmer fik Betydning for *Ingemanns* Revision af Konventssalmebogen. Hauges Redegørelse herfor (p. 95—103) er saa meget mere fortjenstfuld, som Monrads Arbejde for denne Sag hidtil har været ret upaaagtet.

Paa samme Tid, som Monrad med Dygtighed røgtede sit biskoppelige Embede og derved vandt større og større Paaskønnelse, deltog han med Iver i det politiske Arbejde. I Folketinget var han en af Førerne for Oppositionen mod A. S. Ørsteds reaktionære Ministerium, og dette lod ham derfor *afskedige som Biskop* (1854). Baade *Vilh. Birkedal*¹ og *C. J. Brandt*² protesterede og fremhævede det betænkelige ved en kirkelig Afskedigelse af politiske Grunde.

I de næste 10 Aar var det væsentlig politiske Spørgs-

¹) »Fædrelandet«. 1854. Nr. 117. L. Nyegård: Vilh. Birkedal. II. 1896. S. 129—130.

²) »Dansk Kirketidende«. 1854. Nr. 19.

maal i Forbindelse med Skolespørgsmaal, der beslaglagde Monrads Arbejdskraft, selv om Hauge fra Aarene 1854—59 har kunnet fremdrage 6 utrykte Prædikener (p. 137—144)¹⁾, der indeholder en stærkere personlig Appel end de tidligere Prædikener og viser, at Sakramenterne er ved at faa en mere fremtrædende Plads i hans Forkyndelse²⁾.

1855 blev Monrad *Overdirektør for Almue- og Borger-skolevæsenet* og Departementschef i Kultusministeriet. 1858 blev han Direktør for Kultusministeriet. En Autoritet paa Skolehistoriens Omraade som *Joachim Larsen* skriver³⁾, at »den danske Folkeskole staar i stor Taknemlighedsgjæld til Monrad; thi siden Aarhundredets Begyndelse har ingen enkelt Mand direkte udrettet saa meget for Skolen og Lærerne som han«. Hauges Fremstilling (p. 127—128) er her lovlig kortfattet. Saaledes kunde der have været Grund til at nævne, at den efter Monrads Forslag vedtagne Lov af 8. Marts 1856 om Borger- og Almueskolevæsenet i Kjøbstæderne og paa Landet ikke blot forbedrede Lærernes

¹⁾ Om en af disse Prædikener finder man følgende kuriøse Udtalelse i et Brev, som Peter Rørdam skrev til sin Søster 14/9 1857: »Du har vel set af Avisen, at Kirkemuren [i Lyngby] er falden. Dronningen [Caroline Amalie] siger, at det er, fordi Monrad prækede her. Han præker ellers godt« (H. F. Rørdam: Peter Rørdam. III. 1895. S. 51). Senere lærte hun at skatte Monrad højere. Da han efter sin Hjemkomst fra Ny Zeeland havde aflagt Dronningen et Besøg paa Sorgenfri, skrev hun til Peter Rørdam 7/7 1869: »Hans Besøg her var mig meget kjært; man kan godt tale med ham om det, der mest interesserer mig, om Menneske Characteren og om gudelige Ting. Deres Omdømme om ham: »Han er et ædelt Menneske«, har glædet mig. Han forekommer mig ogsaa at være forædlet ved Alt, hvad han aandeligen maae have lidt«. (Ib. S. 341).

²⁾ Derimod har Hauge med gode Grunde godtgjort (p. 135—137), at den af Højskoleforstander Fr. Nørgaard (i »Antvorskov Højskoles Aarsskrift«. 1932. S. 9—10) omtalte, utrykte Samling af 70 Prædikener fra 1854—55 ikke kan være af Monrad. Dette forekommer mig ogsaa af indre Grunde at gælde den sammesteds S. 3—9 gengivne Juleprædiken.

³⁾ DBL.¹ XI. 1897. S. 461. Jfr. ogsaa d. [N. J. Fjord] i »Berlingske Tidende«. 2/12 og 4/12 1865. 29/12 1865 meddeles, at en stor Kreds af Lærere ved Monrads Afrejse fra Danmark havde overrakt ham en Erin-dringsgave med Tak for »hans store Fortjenester af Skolevæsenet«.

Lønningsforhold, men ogsaa gav Befolkningen Indflydelse paa Lærernes Kaldelse, idet Sogneraad og Byraad fik Indstillingsret, medens Kaldsretten tilkom Skoledirektionen. Ogsaa her — ligesom paa det politiske Omraade — mærkes Monrads Tillid til den jævne Befolkning. Loven af 15. Februar 1857 fastslog — ligeledes efter Monrads Forslag — højere Lønninger for Seminarielærere og en ændret Lærereksamen efter en 3aarig Uddannelse. Ved kgl. Resolution af 4. November 1859 indrettedes en Eksamen for vordende Lærerinder ved Borger- og Almueskoler, hvad der førte til Oprettelsen af *N. Zahles* og *N. Femmers* private Kvinde-seminarier i København. Sit Syn paa *Lærerindernes* Arbejde har Monrad engang udtrykt saaledes¹: »Vi kunne ikke andet end ansee det som et stort Fremskridt, at der i den senere Tid er aabnet Lærerinder Adgang til Ansættelse ved de offentlige Skoler saa vel paa Landet som i Kjøbstæderne. Det vil uden Tvivl virke heldbringende med Hensyn til Pigebørnenes Udvikling; thi en virkelig dannet Kvinde vil i Reglen langt lettere end en Mand være i Stand til at udøve en afgjørende Indflydelse paa deres Charakter og Væsen, og det er dog Hovedformaalet for al Undervisning. Der er vigtige Forhold, hvorom hun vil være i Stand til at tale med større Fiinhed og Uforbeholdenhed, og hvad Omfanget af de Kundskaber angaaer, hvorom der her kan være Tale, da vise de afholdte Examinere, at Lærerinderne ikke staae tilbage for Lærerne«. — Ogsaa paa dette Punkt var Monrad altsaa forud for sin Tid².

Hvor højt han i det hele værdsatte Lærergerningen, udtalte han bl. a. som Konseilspræsident i 1864: »De Kundskaber, en enkelt Mand har til sin egen Glæde og Fornøielse, kan have sin Betydning for ham, men ikke saa meget for Andre; men den Kundskab, som man giver

¹) Politiske Afhandlinger. I. 1869. S. 34.

²) Han kunde ogsaa udtale sig for Fællesundervisning af større Dreng og Piger (Freudental S. 113—114).

Lærere, er en Kilde, der strømmer til Andre, en Kapital, der strax bærer Rente for Mangfoldige¹.

Med Lærernes videre Uddannelse for Øje fik han indrettet det saakaldte »*Monradske Kursus*«, der førte til Oprettelsen af *Statens Lærerhøjskole*².

1860 blev Monrad *Kultusminister* i Halls Ministerium og midlertidig *Indenrigsminister*. Rigsdagssamlingen 1. Oktober 1860—1. Februar 1861 var den lykkeligste Periode i hans politiske Liv. Han fik gennemført en Jærnbane- og en Fæsteafsløsningslov foruden en Række andre Love. I Løbet af disse 4 Maaneder holdt han ikke mindre end 766 Taler i Rigsdagen — foruden alle de mange Konferencer med Udvalg og enkelte Rigsdagsmænd³. Fra alle Sider anerkendte man hans enestaaende Arbejdsdygtighed⁴.

¹) Rigsdagstidende 1863—64. Folketinget. 15. Samling. Sp. 1502.

²) Hans Olrik: Danmarks Lærerhøjskole 1856—1906. 1906. P. Storgaard Pedersen: Docent N. J. Fjord. 1904.

³) N. Neergaard: Under Junigrundloven. II. 1916. S. 836.

⁴) Saaledes skrev Bille i »Dagbladet« 13/2 1861: »Minister Monrad har tilstrækkelig godtgjort, at han, hvad Arbejdsdygtighed og Udholdenhed angaaer, er et ganske enestaaende Fænomen«. Ved tidligere Lejligheder havde Bille betegnet ham som »Rigsdagens mest begavede Taler og mest skarpsindige Kritiker«. »Af alle vore politiske Kapaciteter besidder han de største Ressourcer og er rigest paa Tanker« (C. St. A. Bille: Tyve Aars Journalistik. II. 1876. S. 795. I. 1873. S. 165. II. S. 354. Jfr. S. 875. III. 1877. S. 304).

Meget oplysende er Monrads Ungdomsven, Fr. Barfods Vidnesbyrd (Et Livs Erindringer. S. 166): »Man har tit skyldt Monrad for Ærgerrighed, og helt frikende [ham] tør jeg vistnok ikke, især i hans kraftige Manddomsalder og senere. Jeg tror dog, og jo nærmere man kunde se ind i ham, des klarere vilde det stå for enhver, at, hvad man kaldte Ærgerrighed, egentlig kun var hans Lidenskab for Arbejde. Jeg kender flittige, endog meget flittige Mennesker, men måske med en eneste Undtagelse kender jeg ingen, for hvem Arbejdet således var en Lidenskab som for Monrad. Han kunde aldrig få Arbejde nok. Han slap aldrig de gamle Opgaver, han holdt trolig fast på dem alle, men enhver ny Opgave var ham et nyt Solglimt, så meget kærere, jo mere fremmed den var ham, jo flere af hans Kræfter den lagde Beslag på.«

IV

Danmarks Ulykkesaar 1864 betegner et Vendepunkt i Monrads Liv og politiske Virksomhed. Landets militære Nederlag var tillige et Nederlag for Landets Konseilspræsident¹. En indgaaende Behandling af de politiske og militære Begivenheder i 1864 og Monrads Andel i disse kan man billigvis ikke vente i en Disputats om Monrad som religiøs Personlighed; men det forekommer mig, at der er visse Hovedpunkter i hans politiske Virksomhed i denne Periode, som har afgørende Betydning for Forstaaelsen af hans Personlighed, ogsaa hans religiøse Personlighed — særlig følgende fire:

(1.) Hans Motiver til Overtagelsen af Regeringen i et saa skæbnesvangert Øjeblik som Decemberdagene 1863 — tilmed uden at han havde noget bestemt Program eller nogen gennemtænkt Plan.

(2.) Hans Eftergivenhed over for Kravet om General de Meza's Afskedigelse efter Rømningen af Dannevirke.

(3.) Hans Afvisning af Englands Forslag om Voldgift.

(4.) Hans Overladelse af Afgørelsen til Kongen i Statsraadmødet 20. Juni 1864.

Det var disse Forhold fremfor andre, der bevirkede, at Spørgsmaalet: *Skyldig — Ikke Skyldig?* atter og atter meldte sig for hans Samvittighed, og at hans Kristendom mere og mere samlede sig om den 5te Bøn i Fadervor, om Guds Tilgivelse af vor Skyld og vor Tilgivelse af vore Fjender. Derfor burde disse Begivenheder have været behandlet noget nærmere, end det er sket p. 130—131.

(1.) Mange mente, at Monrads Motiv til at overtage

¹) Den almindelige Opfattelse indenfor den dannede Opinion udtrykker Bille i den sidste af fire Artikler i »Dagbladet« 26-29/7 1865 om »Ministeriet Monrad, et Tilbageblik« saaledes: »Ansvaret for al denne Ulykke kan ikke lægges paa den enkelte Mands Skuldre, men en stor Part af dette tunge Ansvar maa dog falde paa den Mand, som af egen fri Villie tog hele Byrden paa sine Skuldre i Overvurdering af sine Evner og sin Indflydelse«.

Regeringen i 1863 var *Magtsyge*. Saaledes skriver *Andræ*, hvis politiske Udvikling havde gjort ham til en bitter Modstander af Monrad, at dennes Overtagelse af Ministeriet skyldtes »hans personlige Ærgjerrighed, Forfængelighed og Forblændelse, der bragte ham til et Vovestykke, hvis Afsindighed Enhver, der kjendte de russiske og engelske Noter, noksom skønnede«¹. Ogsaa *Hall* nærrede bitre Følelser mod Monrad. Saaledes skriver *Fru Heiberg* til *Krieger*², at *Fru Hall* har sagt til hende om Monrad: »Alle hans Planer i de senere Aar er gaaet ud paa at sætte sig i Halls Sted i Ministeriet og kaste ham overbord«, og *Fru Heiberg* tilføjer: »Dette er vistnok sandt«. »Monrad er et farligt Menneske. Jeg tror, han er en af dem, der i sin Lidenskab kunde offre Fædreland og Venner, naar noget træder hans personlige Ærgjerrighed for nær«³. Selv skriver *Krieger* i sin Dagbog 31/12 1863: »Monrad . . . har nu naaet sit personlige Maal; han er bleven ikke blot Consejlpræsident, men den eneste politiske Mand i Ministeriet. Han nyder Bevægelsen, han nyder den Bevidsthed, at Kongen, der hader og frygter ham ligesaa stærkt som den Dag og Nat grædende Dronning, dog nu maa ty til ham og ligesom hos ham søge Trøst«⁴. Ogsaa General *Cai Hegermann Lindencrone*⁵ taler om Monrads »hædersyge Fantasi«.

¹) Poul Andræ: Geheimekonferentsraad C. G. Andræ. I. 1897. S. 227—228. Jfr. III. S. 254. En Genklang af Andræs bitre Syn paa Monrad møder man i *Fru Andræs Dagbøger* (Poul Andræ: Geheimeraadinde Andræs politiske Dagbøger. I. 1914. S. 160; II. 1916. S. 137; III. 1920. S. 86).

²) 2/1 1864. Johanne Luise Heiberg og Andreas Frederik Krieger. En Samling Breve. I. 1914. S. 243.

³) 15/3 1865. Ib. II. 1915. S. 3. Senere lærte hun at skatte Monrad. Se nedenfor S. 117—118.

⁴) A. F. Kriegers Dagbøger 1848—1880. III. S. 40. Jfr. S. 43—44. 48. Et andet — og rigtigere — Billede af Dronning Louises Karakter giver Monrads »Redegørelse« S. 68 under Omtalen af Urolighederne i København efter Dannevirkes Rømning: »Dronningen var kjæk og uforfærdet og kom ikke et eneste Øjeblik ud af den aandelige Ligevægt«.

⁵) Betragtninger i Anledning af D. G. Monrads politiske Breve. 1875. S. 103.

I modsat Retning taler Monrads Ven og Kollega, *C. E. Fengers* Vidnesbyrd, at Monrad »har stedse været en fuldkommen loyal og trofast Collega, og jeg har aldrig set det mindste, som kunde tyde paa, at han havde særegne Hensigter«. »Jeg er overbevist om, at den [hans Ærgerrighed] kun har spillet en ringe Rolle ved Ministerskiftet i 1863, om den overhovedet har spillet nogen¹. Hertil kommer Monrads egne Udtalelser i »Redegørelsen«. Det bør veje tungt, at denne selvransagende Mand, der paa andre Punkter uforbeholdent indrømmer sine politiske Fejlgreb², om dette Spørgsmaal skriver: »Min Samvittighed giver mig det Vidnesbyrd, at jeg ikke lededes af saadan Tilbøielighed, men af Hensyn til Fædrenelandets Tarv gik ind paa at blive Halls Efterfølger³. Dette var ogsaa *Fr. Barfods* Indtryk: at Monrad blev Konseilspræsident, »skyldes mere hans Kongelighed end hans Ærgerrighed eller Herskesyge⁴. Jeg kan derfor godkende Hauges forsigtige Formulering (p. 130): »Den store Opgave, som laa i at lede Danmarks Politik under saa vanskelige Forhold, har nok virket dragende paa ham⁵, og han har følt det som et Kald at skulle tjene sit Fædreland paa denne ansvarsfulde Post, da ingen andre syntes at være i Stand til at danne Regering«.

¹) Af Orla Lehmanns Papirer. S. 225—227 (delvis citeret Hauge p. 130). — Carl Emil Fenger (1814—84), fremragende Læge og Politiker, Finansminister 1859—63 og 1870—72, se Julius Petersen og N. Neergaard i DBL.². VI. 1935. S. 626—634.

²) Redegørelsen S. 47—52. 61—62. 130. 133—135. 149. 152. 232—233.

³) Ib. S. 61. S. 51—55 fremhæver han »Ministeriets Pligter mod Kongen, mod Dynastiet«. Ligesaa S. 266 (Udtalelse i Rigsraadets Folketing 18/7 1864).

⁴) Et Livs Erindringer. S. 170.

⁵) 8/1 1864 skriver Peter Rørdam til sin Søster: »Monrad er sjæleglad; thi jo mere det suser om ham, des bedre samler han sine Kræfter. Jeg har den Tillid til ham, at han er ærlig, og tillige, at han har Mod« (H. F. Rørdam: Peter Rørdam. III. S. 181—182). — Jfr. *Fr. Barfods* ovenfor (S. 64 Anm. 4) anførte Udtalelse om Monrads Lidenskab for Arbejde og Glæde ved nye Opgaver.

(2.) *General de Meza's Afskedigelse.* Da General de Meza i sin Instruks af 24. Januar 1864 havde faaet det overladt selv at afgøre, hvor vidt Dannevirkestillingens Forsvar skulde føres, og da et Krigsraad under hans Ledelse næsten enstemmigt havde vedtaget at rømme Dannevirke for at undgaa Hærens Tilintetgørelse (hvad den senere militære Sagkundskab ogsaa har godkendt¹), og da Monrad personligt billigede denne Beslutning², forekommer det mig, at han vilde have handlet mere redeligt og mandigt ved at modsætte sig Krigsminister Lundbyes Krav om de Meza's Afskedigelse og ved hellere at lade Krigsministeren gaa end at ofre Generalen — tilmed da han maatte gøre Afskedigelsen til et Kabinetsspørgsmaal for at overvinde Kongens Modstand³. »Konseilspræsidentens Holdning til Spørgsmaalet om Dannevirkestillingens Rømning var vakkende«, hedder det med Rette i Generalstabens Værk om Krigen i 1864. »Det af ham givne Tilsagn om, at Overkommandoen ogsaa for det Tilfælde, at Dannevirkestillingen forlodes, vilde finde en sikker Støtte hos Regjeringen, blev ikke indfriet⁴.

¹) »Tilbagetoget fra Dannevirke var en absolut Nødvendighed«, skriver Oberst N. P. Jensen: Den anden slesvigske Krig 1864. 1900. S. 138. Jfr. »Den dansk-tydske Krig 1864«. Udg. af Generalstabens. I. 1890. S. 259—261. K. C. Rockstroh: General de Meza og Dannevirkes Rømning. 1930, især S. 136. Den tyske Generalfeltmarskal Helmuth von Moltke skriver 9/11 1874 i et Brev til sin Ungdomsven, General Cai Hegermann-Lindencrone: »Es bedurfte der ganzen Charakter Festigkeit des Generals de Meza um das Richtige zu ergreifen, unbeachtet des Sturms in der öffentlichen Meinung, welcher gegenüber dann das Cabinet die Schwäche hatte, ihn fallen zu lassen« (Historisk Tidsskrift. 9. R. I. S. 289).

²) »De Mænd, hvem Dannevirkes Rømning skyldes, ville, skjönt den Gang haanede, blive krandsede af Historien«, skriver han i Redegørelsen S. 63. Jfr. Politiske Breve. Nr. 4. 1874. S. 64—65.

³) Aage Friis: Statsraadets Forhandlinger om Danmarks Udenrigspolitik 1863—1879. 1936. S. 87—94. Neergaard: Under Junigrundloven. II, 2. S. 1073—1078.

⁴) Den dansk-tydske Krig 1864. I. S. 226. Paa lignende Maade N. P. Jensen S. 179 og Rockstroh S. 141. Nørgaard S. 175—176 — for ikke at tale om erklærede Modstandere af Monrad som Cai Hegermann Lindencrone: Betragtninger i Anledning af D. G. Monrads politiske

(3.) Et afgjort Fejlgreb var utvivlsomt *Afvisningen af Englands Forslag* om Vaabenstilstand og Konference før Indtagelsen af Dybbøl, og især Afvisningen af Forslaget om Voldgift ved Fastsættelsen af den Grænselinie, hvorefter Slesvig skulde deles.

Derimod kan man næppe bebrejde Monrad Kravet om, at *Dybbølstillingen* skulde holdes til det yderste. I Generalstabens Værk hedder det: »Det var et høit Spil at optage denne Kamp; men Beslutningen herom retfærdiggjordes ved Troppernes Holdning . . . Mindet om det seige Forsvar af Feltværkerne paa Dybbøl Banke og dets Afslutning ved Kampen d. 18. April vil holde sig, naar Minder om lysere Begivenheder forlængst ere blegnede«¹. Dertil kommer for Monrads Vedkommende, at han mente, ligesom Krigsministeriet, at Stillingen kunde forsvares, og at dette vilde have stor Betydning for Udlandets Dom². I det hele var det jo hans ledende Tanke, at man skulde kæmpe en Fortvivlelsens Kamp, og at England saa vilde komme os til Hjælp³. Men der kom ingen Hjælp udefra, og Folkestemningen herhjemme ønskede afgjort Fred. »Hovedulykken for Monrad i 1864 var den, at han ikke var i samme Plan som Folket. Han var i 1864 selv en Heros, og han troede at have et heroisk Folk om sig, men heri tog han fejl. Folket blev i den jævne Plan, og for saa vidt havde det været heldigere, om det til Fører havde haft en Mand af en mere jævn Natur, Hall f. Eks.«⁴.

Breve. S. 87—99. Erik Skram i »Sonderjydske Aarbøger«. 2. R. 1925. II. S. 1—77. 161—195. Karl Larsen i »Politiken«s Kronik 5/2 og 1/3 1929. — Monrads eget Forsvar for de Meza's Afskedigelse (Politiske Breve. Nr. 4. S. 66. Redegørelsen S. 69—71) virker meget lidt overbevisende.

¹) Den dansk-tydske Krig 1864. II. 1891. S. 446—447.

²) Se Monrads Udtalelse i Rigsraadets Folketing 24/8 1864 (Redegørelsen. S. 274—275).

³) Redegørelsen. S. 138—148. 265. 267—269. 282. 285.

⁴) Erik Henrichsen: Mændene fra 48. 1911. S. 33. Jfr. Kriegers Dagbøger. III. S. 212. 7/7 1864: »Det var Monrads store Fejl, at han ikke kunde skønne den offentlige Mening«. — Om Kampen ved Dybbøl

(4.) Som ansvarlig Minister havde Monrad den Pligt selv at indtage et bestemt Standpunkt og ikke overlade Kongen Afgørelsen af det vigtige Spørgsmaal, om man skulde gaa ind paa de engelske Forslag om Voldgift med Hensyn til Slesvigs Deling eller fortsætte Krigen; men da Kongen var gaaet med til »i yderste Nødstilfælde« at afstaa Hertugdømmerne Syd for Sli-Dannevirkelinien, følte Monrad sig forpligtet til ikke at øve noget yderligere Tryk for at bevæge ham til at godkende en nordligere Grænselinie¹.

Da Kongen fastholdt denne Linie, blev det engelske Forslag afvist og Krigen genoptaget. Nederlaget og Nødvendigheden af at slutte Fred bevirkede Monrads Afgang som Minister, og de ydmygende Fredsbetingelser bragte ham til at mistvivle om sit Folks Fremtid. For at glemme den sørgelige Nutid søgte han tilbage til Fortiden og fordybede sig i Digtet om Jobs Prøvelser og i de hebraiske Psalmedigteres og Jesajas patetiske Klager. 1865 udgav han »*Profeten Esaias*« og »*Hiob og Psalmerne*« i en ny, ikke mindst i æstetisk Henseende værdifuld Oversættelse; men de fik ikke stor Udbredelse, og Forlæggeren lod ham forstaa, at Udgivelsen var forbundet med Tab².

Hans dybe Depression førte ham til sidst til den Beslutning at *udvandre til Ny Zeeland* — hvorved Hensynet til hans Hustrus Helbred og hans Sønners Fremtid var medvirkende Motiver³. Hvor uforstaaende man stod overfor

skriver Erik Henrichsen (Ib. S. 34): »At han uden Sentimentalitet, men med Statsmandens Ringeagt for Liv og Lemmer, lod Kampen om Dybbøl fortsætte, til Stillingen blev taget med Storm, er siden i Folkets egen Bevidsthed og i Udlandets Omdømme blevet til en Styrkelse af vor nationale Følelse, og viser, at Monrads dybere Blik ikke tog fejl«.

¹) Statsraadets Forhandlinger. S. 174—175. 178—193. Redegørelsen S. 105. 135. 137—138. 264—265. N. Neergaard i Danmarks Riges Historie. VI, 2. S. 271; Under Junigrundloven. II, 2. S. 1330. 1354—1357.

²) Redegørelsen. S. 242.

³) Ib. S. 243. Dette Vendepunkt i Monrads Liv er for kort behandlet hos Hauge (p. 131—132).

hans paatænkte Bortrejse, fremgaar af Fru Heibergs Breve til Krieger. 31/7 1865 meddeler hun, at baade *Martensen* og *Tscherning* dadlede Monrad strengt, fordi han vilde forlade Landet, og 6/8 skriver hun: »*Andræ* troer slet ikke paa Monrads Reise; det Hele er en Komædie, mener han, for at opnaae Et eller Andet. Heri gjør han ham dog vist Uret¹. Selv skriver *Krieger* i sine *Dagbøger*²: »Jeg forestillede ham Alt, hvad derimod kunde siges, navnlig det Lys, der herved vilde kastes over hele hans Fortid — Spillerfysiognomiet for at bruge det onde Ord³ — han kan eller vil ikke forstaa det«.

Monrads nære personlige Venner, Lehmann og Birke-dal, forsøgte forgæves at holde ham tilbage. *Lehmann* har efterladt sig en Beretning om en Samtale, han havde med Monrad i Efteraaret 1865⁴: »Monrad sagde, at han saa ingen Fremtid for Danmark og det danske Folk . . . Han havde tabt al Tillid til sig selv; men man maatte tro paa sig selv, for at andre skulde tro paa os, og uden Tro kunde man intet udrette. Han havde troet, at det danske Folk vilde slaas til det yderste for Dannevirke, og hvis det skulde gaa under, da gaa under med Ære; men han var bleven bittert skuffet og følte den højeste dégoût for det Hele. Han maatte derfor bort, saa langt som muligt, helst til Australien . . .«. »Jeg svarede ham med Rasks Valgsprog, at sit Fædreland skylder man alt, hvad man for-

1) Johanne Luise Heiberg og Andreas Frederik Krieger. En Samling Breve. II. S. 13. 14. 17.

2) 12/7 1865. III. S. 289.

3) Dette »onde Ord« var sat i Omløb i en Artikel i »Dagbladet« for 15/11 1864 om Fredstraktaten i Wien: »Vi kunne ikke forstaae, hvorledes Nogen, der har paakaldt Forstanden og det praktisk Mulige, har kunnet stemme med Nej, og navnlig gjælder dette Monrad, der forekommer os at have talt som den lidenskabelige Spiller, hvis Fantasi idelig udmaler lokkende Billeder om, at endnu en dristig Indsats kunde vinde alt det Tabte tilbage, men ender med at tilsætte Alt«. (C. St. A. Bille: Tyve Aars Journalistik. III. S. 424).

4) Af Orla Lehmanns Papirer. S. 232—235.

maar, og at det allermindst kunde sømme sig for os ... at unddrage os fra Konsekvenserne af en Udvikling, hvori vi selv havde saa stor Del. Det saa vel sort ud nu ... men det stod i Guds Haand, om der skulde komme lysere Dage, og den første Betingelse var da, at de, som havde Kraft og Evne, ikke havde forladt deres Post ... Naar han nu havde for liden Selvtillid, saa var det Reaktionen mod, at han tidligere havde haft for meget deraf, og han burde nøje overveje, om hans Modløshed ikke kom af hans Ærgerrighed, der ikke kunde forsone sig med den Tanke her i Landet at indtage en sekundær Plads. ... At drage med hele sin Familie til Australien var ikke en Rejse, men en Udvandring. Derved vilde han bryde Staven over sit Fædreland, som han forlod som Rotterne det synkende Skib, og over hele sin Fortid, thi hvad han var, det var han i, ved og for Danmark ... I hans Alder og Livsstilling at drage paa saadanne Eventyr, var at overskære sin Livsrod, svingte sin Pligt og berede sig en Fremtid fuld af Savn, Skuffelser og Anger«.

Ogsaa *Birkedal* forestillede ham, at han burde blive her hjemme og dele den mørke og tunge Tid med sit Folk. Men Monrad svarede: »Det danske Folk er et raaddent Folk, og Ingen kan forlange af mig, at jeg og Mine skal staa Last og Brast med et saadant raaddent Folk«¹.

Det bedste Indtryk af Monrads Stemning ved Afrejsen giver hans Ven og Svoger, *Christian Winther*, i Digtet »En Udvandrer«². Det begynder:

»Hvor der leves uden Ære,
Er ei længer godt at være«.

¹) Personlige Oplevelser. I. S. 126. Paa samme Maade hedder det i Monrads Redegørelse S. 141: »Det danske Folk stod for mig som en Afdød, og Danmark stod for mig som et Lig. Jeg trykkede et brændende Kys paa dets blege Pande og forlod det.«

²) Trykt i »Brogede Blade«. 1865, optrykt i »Samlede Digtninger«. X. 1905. S. 82—84.

Og fortsætter:

»Ei skal for mit Land, det døde,
Blusels Brændemærke gløde
Paa min Pande, naar jeg maatte
Nævne, hvad vi selv forraadte«.

Digtet ender:

»Lyset for mig, — Mørket bag mig —
Fremtid! i din Favn modtag mig!«

V

Om *Monrads Udlændighed (1865—69) og de første Aar efter Hjemkomsten (1869—71)* handler p. 145—157. Den lange Sørejse til Ny Zeeland og det arbejdsomme Nybyggerliv bekom ham godt, og efterhaanden genvandt han sin legemlige og sjælelige Sundhed, saa at han allerede i 1869 kunde vende tilbage til Danmark. Hauges meget korte Skildring af Monrads Udlændighedstid (p. 145—148) er væsentlig kun et Udtog af Vedel¹. Det nævnes ikke engang, at Monrad i 1870 udgav et instruktivt lille Skrift, »*Gamle Ny-Zeeland*«, et Udtog af en Bog af en engelsk Kolonist. Hauges Omtale (p. 146 efter et Brev til Christian Winther) af, at Monrad døbte Børn af Maorierne, forstaas bedre, hvis han havde anført Monrads egne Ord i »Redegørelsen« S. 244: »Jeg stod paa en venskabelig Fod til Maorierne og lagde mig efter deres Sprog. Vel kom jeg aldrig saa vidt, at jeg kunde tale det, men ved Hjælp af den paa Maori-Sproget oversatte engelske Liturgi kunde jeg saavel døbe Børn som forrette Jordpaakastelse«. Nogle Ord om Maorierne og deres Stilling til Kristendommen² vilde have været paa deres Plads.

¹) Tilskueren. 1904. S. 710—724. 957—965.

²) F. Eks. ud fra Burkhardt-Grundemann: *Kleine Missions-Bibliothek*². IV, 2. 1881. S. 274—326.

Allerede samme Aar, som Monrad kom hjem fra Ny Zeeland, søgte han Embede og blev udnævnt til *Sognepræst i Brøndbyerne* (1869). Hans politiske Venner var meget misfornøjede hermed. Saaledes skrev »Fædrelandet« (24/5 1869), at hvis Monrad for altid vilde tage Afsked med det politiske Liv, vilde han gøre Uret baade mod sig selv og imod sit Fædreland. »Som offentlig Mand, som Rigsdagsmand og Statsmand er Monrad i Held og Uheld, bagvasket og lovprist, altid en Storhed; som Landsbypræst vilde han kun være — en Besynderlighed«. Men denne »besynderlige« Landsbypræst prædikede saaledes, at en stor Skare teologiske Studenter og Kandidater — deriblandt den senere Professor og Biskop *Peder Madsen*¹ — Søndag efter Søndag vandrede ud til Brøndbyerne for at søge deres Opbyggelse under Monrads Prædikestol, og da han lod disse Prædikener trykke (1871), fik den danske Kirke dermed sin ypperste Prædikensamling².

Side om Side med denne kirkelige Virksomhed gik den politiske. Hver Uge skrev han i »Berlingske Tidende« en Artikel om politiske Spørgsmaal; de udkom samlet under Titlen »*Politiske Afhandlinger*«. I—III. 1869—71. 1869 holdt han paa Universitetet to opsigtvækkende Forelæsninger, som han udgav under Titlen »*Om politiske Drømmerier*« (1870).

Man savner hos Hauge *Vedels* malende Skildring af selve Forelæsningerne³: »Næppe har vel nogen, der hørte paa disse Forelæsninger, senere glemt det mægtige, men tillige uhyggelige Indtryk, de gjorde ... Det var en mørk og raakold December Eftermiddag, at man samledes i Solennitetssalen, der med dens dengang endnu nøgne Vægge og kun oplyst ved de to Lys oppe paa Katederet, virkede ret trist og nedtrykkende. Monrad besteg Katederet, og ved Lysenes flakkende Skin gensaa man det mægtige

¹) Fr. Torm: Biskop Peder Madsen. 1926. S. 29.

²) Se nedenfor S. 98.

³) Tilskueren. 1904. S. 941.

Hoved, men Haaret var blevet hvidt, og Ansigtet var furet af Tanker og Sorger, kun Øjnene havde bevaret deres skarpe, næsten dæmonisk gennemtrængende Blik. Saa begyndte han sit Foredrag, hvert Ord lød ind i Salens fjerneste Krog og paahørtes i dyb Tavshed, og alt som det skred frem, blev Stilheden dybere, Tasmørket sænkede sig tættere ned over Tilhørerne, og de følte sig mere og mere uhyggelige. Det var ogsaa et meget mørkt Billede, han tegnede af Landets Fremtid, og han stillede os Valget imellem at berede os paa en Kamp til det yderste eller fuldstændig Afvæbning«.

Selv indtog Monrad i disse Forelæsninger ikke noget afgjort Standpunkt overfor de to Muligheder, og man kan derfor minde om, at han i udpræget Grad besad Videnskabsmandens Evne og Tilbøjelighed til at betragte en Sag fra alle Sider — saaledes som *Frederik Barfod*¹ allerede i 1852 fremhævede det som karakteristisk for Monrad, at »hans samvittighedsfulde Betænelighed indgiver ham for mangt et Synspunkt baade for og imod«. Men denne Ejendommelighed havde jo ikke hindret ham i tidligere at være stemt for »Kamp til sidste Mand« (S. 69. 71) og hindrede ham heller ikke i senere at blive en ivrig Talsmand for et stærkt Forsvar baade til Lands og til Vands (S. 31—32. 78). »Drømmeriernes« uafgjorte Standpunkt maa vist derfor betragtes som Udslag af, at han atter var kommet ind i en depressiv Periode.

Man forstaar, at hans politiske Modstandere kunde skrive om »Drømmerierne«: »Det er jo netop det Ejendommelige, det Demoraliserende ved Monrads Optræden, at han Intet mener og Intet vil . . . Var der da nu virkelig nogen Opfordring for ham til at træde frem med Tanker, der i hans egen Sjæl ere blevne saa golde paa Frugt?«² Pastor *Hauge* mener ganske vist, at »Drømmeriernes« Slutningsord »er som en Pil, der peger frem mod det positive Standpunkt,

¹) Et Livs Erindringer. S. 302.

²) »Dagbladet« 18/12 1869. Bille: Tyve Aars Journalistik. III. S. 582.

Monrad senere indtog overfor Danmarks Forsvar« (p. 154). Denne Fortolkning er afgjort urigtig. Dette fremgaar (1.) af Sammenhængen, idet Monrad selv udtaler (S. 61): »Der- som jeg skal være ganske oprigtig, saa begynder den sidste Tanke [om Afvæbningen] ligesom at faa Overvægten«. (2.) er Monrads Slutningsord gengivet ufuldstændigt og derfor misvisende. Hauges Gengivelse lyder: Hvis det danske Folk for Alvor vilde tro paa sig selv og sin Bestem- melse, sine Minder og sit Haab, sit Sprog og sin Folkeejen- dommelighed, hvis det vilde holde fast ved denne Tro, hvor haabløst og fortvivlet end alt saa ud, [Y] saa vilde »den Gud, der raader over Folkenes Skjæbne, ei beskjemme dets Tro, men i Danmark vil det atter blive Dag«. Men paa det med [Y] angivne Sted staar der hos Monrad (S. 64): »selv om det gennem Aarhundreder skulde komme til at sukke under de haardeste Tilskikkelser og Prøvelser«. Disse Ord viser, at Monrads »Haab« (S. 63) hverken gaar ud paa, at et Forsvar til det yderste vil kunne gennemføres over- for en Stormagt, eller paa, at en Afrustning vil yde Sikker- hed mod at blive angrebet, men paa, at Folket, selv om det skulde blive besejret og erobret, dog vil kunne bevare sin Nationalitet og maaske i en fjern Fremtid, under andre historiske Forhold, atter faa sin tabte Frihed tilbage. Dette fremgaar ogsaa af tidligere Udtalelser i »Politiske Drøm- merier« (S. 35. 57—58): »Det er paa ingen Maade afgjort, at der ei vil kunne indtræde et Omslag, der i sin Tid vil medføre Opløsningen af de store Stater i Grupper af mindre Stater. Det gjælder om at holde ud i Mellemtiden, om end denne Mellemtid skulde vare Aarhundreder, og lade det stigende Tryk vække en bestandig mere trofast Kjærlig- hed til Nationalitet og Modersmaal. Det gjælder om ikke at opgive Haabet, da vil Haabet ikke svigte; Danmark vil atter gjenfødes, om end under Former, der end ikke kunne forudses og bestemmes«. —

Ogsaa andre Steder fremsætter Monrad den Tanke, at en Kulturnation, der har mistet sin politiske Selvstændig-

hed, men bevaret sit nationale Særpræg, vil atter kunne blive en Stat. Hensynet til Folket og dets Udelthed staar for ham over Hensynet til Staten og dens Selvstændighed¹.

VI

Monrads sidste Aar (1871—87) behandles p. 154—170. Efter Biskop *Bindesbølls Død* (1871) blev Monrad — for anden Gang — *Biskop over Lolland-Falsters Stift* og virkede her til sin Død (28. Marts 1887).

Hans Genoptagelse af Bispegerningen gav Anledning til en interessant — af Hauge fremdraget — Brevveksling med Biskop *P. C. Kierkegaard* (p. 154—156). Monrad fremhæver her, at han nu engang er anlagt saaledes, at »naar jeg kommer i Virksomhed, saa bliver denne dels politisk, dels religiøs . . . men hvad kan Elektriciteten gjøre for, at den, naar den kaldes tillive, er baade positiv og negativ?«

Til Skildringen af hans Virksomhed som Biskop er benyttet adskilligt nyt Stof fra Bispeembedets Kopibog og Visitatsprotokol. Det er Hauges Opfattelse, at medens det i 1849—54 særlig var Skolen, Monrad viste sin Interesse, og hans Indsats paa det kirkelige Omraade ogsaa var præget af det pædagogiske og administrative, er det »i hans anden Bispeperiode mere Præsten, Sjælekenderen og den i Livets Skole erfarne Mand, vi møder« (p. 159). Han tilføjer dog selv, at »Monrads Interesse for Skolens Gerning var ikke mindre levende i hans anden Bispeperiode« (p. 163); men han synes ikke at kende Monrads to Smaaskrifter fra denne Tid: »Om den paatænkte Reform i Almue-Skolevæsenet« (1872) og »Skoleloven og Folkethinget« (1873). Det sidste Skrift fremhæver bl. a. (S. 28), at da den langt overvejende Del af det danske Folk hører til den evangelisk-lutherske Kirke, har det Ret til at fordre, at denne

¹) Politiske Breve. Nr. 9—13. 1877 S. 31: »Forfærdelig er Død; endnu forfærdeligere er Sønderlemmelse«. Redegørelsen. S. 143—146. 267—268. 272.

Kirkes Troslære optages som en organisk Bestanddel af Folkeskolens Undervisning.

Man savner ogsaa en Omtale af, at Monrad i 1873 i Forening med Kofoed-Hansen udgav et Udvalg af Biskop *Bindesbølls* efterladte Papirer, under Titlen »*Tanker til Eftertanke* over Søn- og Festdags Evangelier«, et af de værdifuldeste Værker indenfor den danske Andagtsliteratur.

Ogsaa i denne Periode af sit Liv bevarede Monrad sin Interesse for politiske Spørgsmaal. Dette viste han bl. a. ved Udgivelsen af sine »*Politiske Breve*«. 1—19. 1874—82, hvor han slog til Lyd for *Forsvarssagen*. Han ønskede København stærkt befæstet, baade til Lands og til Søs¹, og bekæmpede den Forsvarsnihilisme, hvis Løsen var det skeptiske Spørgsmaal: Hvad kan det nytte? Saaledes skriver han i 1883: »Jeg fastholder den Anskuelse, at vi skulde gjøre, hvad vi formaa, for Fædrelandets Forsvar. Jo større Vanskeligheder Fjenden har at overvinde, desmindre vil han fristes til at angribe os. Jo langvarigere Modstand vi gjøre, des lettere vil det være for andre europæiske Magter at skride ind, før Afgjørelsen har fundet Sted«. »Hvad nytter det? Ja, spørger man saaledes, naar man kæmper med en overlegen Fjende, da bør man aldrig begynde at kæmpe, men strax give efter for Fjendens Krav . . . Hvad nytter det? Havde Holland, Sveits, Grækenland spurgt saaledes og svaret: Intet, saa havde de nu ikke været fri Lande . . . Hvis et lille Folk kæmper med heltemodig Udholdenhed, da vækkes Folkenes og Regeringernes Medfølelse, og denne Medfølelse frelser ofte det lille Folk . . . Der er Grund til at antage, at hvis vi havde modstaaet Preussens første Angreb paa Als, da vilde Englands Medfølelse med os have voxet saaledes, at det vilde have ydet os sin Understøttelse«².

Et andet Emne, som han ofte kom tilbage til, var *Folketingsparlamentarismen*. Han havde længe bekæmpet den

¹) »*Politiske Breve*«. Nr. 5—7. 1876. S. 19. 69. — Nr. 19. 1882. S. 46.

²) »*Middelfart Avis*«. 9. og 12. April 1883.

som et Overgreb, og han var bange for, at den skulde fremkalde en Reaktion, der kunde gaa ud over den konstitutionelle Frihed¹; men hans Uvilje mod de provisoriske Finanslove² bevirkede, at han blev mere sympatisk indstillet overfor Folketingsparlamentarismen³.

Efter et Par forgæves Forsøg paa at komme ind i *Folketinget* blev han i 1882 valgt i Middelfart som Venstres Kandidat⁴. Som Aldersformand ledede han Folketingets første Møde 2. Oktober 1882 og udtalte ved den Lejlighed Ønsket om en »Fædrelandets Vaabenhvile«, »under hvilken man glemte al Lidenskab, alt gammelt Had og Vrede og saae ganske simpelt og jævnt paa Fædrelandets Anliggender . . . Det er overhovedet et stort Spørgsmaal, om ikke Fædrelandets Vel tjenes nok saa meget ved smaa bestandige Fremskridt som ved pludselige store Forandringer⁵. I denne Aand søgte han under den haarde Kamp mellem Regeringens Provisoriepolitik og Venstres Visnepolitik »at være Kit«, o: at samle de stridende Parter til et positivt Reformarbejde. Dette lykkedes ikke, og i 1886 nedlagde han sit Mandat. Fra konservativ Side betegnede man ham i en Afskedsartikel som »den stereotype Forstening i Former og Metoder« og bebredede ham »en gold, ensidig Fast-

¹) »Politiske Afhandlinger«. I. 1869. S. 95; II. 1870. S. 262—266. »Politiske Breve«. Nr. 9—13. 1877. »Friheden gaar næsten altid til Grunde ved sine egne Udskjelser«, siger han i »Politiske Breve«. Nr. 1. S. 24.

²) Ogsaa i de af Bjørn Kornerup udgivne Breve fra Monrad til Kultusminister Fischer udtaler han sin Uvilje mod provisoriske Finanslove (Kh. S. 6. R. III. S. 333—334. 338—339. 345—347. 372: »Den provisoriske Finantslov er blevet et Vendepunkt for min Opfattelse af Partiernes Stilling«).

³) Se f. Eks. hans Udtalelser i Folketinget 22/1 1886 (Rigsdagstidende 1885—86. Sp. 750. 756—757). Jfr. ogsaa Vedel i »Tilskueren«. 1905. S. 399—405. 556—558. Bagge S. 109—119.

⁴) Ifølge Henrik Pontoppidans Karikaturtegning af Monrad i fjerde Bog af »Muld« røbede hans fornyede Deltagelse i det politiske Liv, »at han trods sin fremrykkede Alder endnu ganske lod sig beherske af sin Ærgerrighed«.

⁵) Rigsdagstidende (Folketinget). 1882—83. I. Sp. 13—14.

holden ved Ungdomsillusioner«¹; men en kyndig og fordomsfri Bedømmer som *Vedel* skriver, at »Monrads Deltagelse i disse fire Rigsdagssamlinger havde en ikke ringe Betydning, den tjente til at hæve Forhandlingernes intellektuelle Niveau, og Debatterne mellem ham og Holstein paa den ene Side og Estrup og Nellesmann paa den anden vil altid bevare en fremragende Plads i vor parlamentariske Historie«. »Det maa i alt Fald erkendes, at han, som han havde lovet ved sit Valg i Middelfart, var bleven sin Fortid tro, og at han altid havde fulgt sin Overbevisning, uden Bihensigter, uden Personsanseelse og uden Hensyn til sig selv og sin Stilling. Han havde bragt store Ofre; han havde sat sit gode Navn og Rygte paa Spil, han havde set sig fornægtet og forstødt af gamle Forbindelser, som han satte Pris paa, og han havde været beredt paa at blive afskediget fra sit Embede. Og hvad havde han vundet til Gengæld? Han troede² at se Grundloven »knust«, den konstitutionelle Frihed afløst af en Absolutisme værre end den gamle og saaledes det Arbejde ødelagt, som han havde viet sine bedste Aar og alle sine Kræfter«. »Den sikre Trøst fandt han i Religionen, og i 1885 skriver han til sin Datter: »Jeg har et mægtigt, uimodstaaeligt Vaaben mod alle Livets Sorger og Bekymringer: Ske din Vilje! Disse tre Ord har baaret mig gennem alle Livets Sorger, og de skal ogsaa være mit Værn mod Sorger og Bekymringer over Fædrelandets Fremtid«³.

I en af sine sidste Bladartikler skriver han om Forholdet mellem Kristendom og Politik: »Hvis Christendommens Aand besjælede alle dem, der drive Politik, fra Ministrene til Menigmand, hvor vilde det da lysne i Fædrelandet! Hvor drister man sig dog at ville udelukke Jesu Christi frigjørende og frelsende Kraft fra et Omraade, der er saa

¹) Nationaltidende 12/8 1886.

²) Som han udtalte i Folketinget 30/1 1886 (Rigsdagstidende 1885—86. Sp. 1039—40).

³) *Vedel* i »Tilskueren«. 1905. S. 566—568. Jfr. S. 556.

stort og betydningsfuldt som det, Politiken omfatter¹.

Med Hensyn til Menneskers Omdømme trøstede han sig med den Tanke: »Et godt Eftermæle er en dejlig Ting; men det er min Tro, at enhver faaer til sidst den Dom, han har fortjent«².

VII

Vi kommer nu til Afsnittet om »*Monrad som Forkynder*« (p. 171—231), det udførligste og vigtigste Afsnit i den hele Bog. Det betones (p. 171), at Formaalet er »at gøre Rede for hans individuelle Særpræg«, ikke derimod »at undersøge hans Slægtskab med tidligere eller samtidige aandelige Bevægelser og Personligheder«. Enkelte spredte Bemærkninger sammenligner paa træffende Maade Monrads Forkyndelse med Mynsters³; men der gives ingen gennemført Sammenligning med Mynsters og Martensens Forkyndelse, lige saa lidt som med Grundtvigs eller med P. A. Fengers og Peter Rørdams, de to grundtvigske Præster, som Monrad stod i nær personlig Forbindelse med. En saadan Sammenligning vilde være en meget interessant, men ogsaa en meget vanskelig Opgave. Forf. lader den imidlertid ligge for at holde sig til den mere begrænsede, men dog ogsaa betydningsfulde Opgave at paavise Hovedpunkterne i og Hovedejendommelighederne ved Monrads Forkyndelse.

Enhver Læser af dette lange Afsnit med de mange velvalgte Citater af Monrad vil sikkert faa et stærkt Indtryk af, hvor rig og dyb Monrads Forkyndelse er, hvorledes han i ualmindelig Grad forener en inderlig personlig Fromhed med en omfattende Livserfaring. Men ogsaa her er der Anledning til Indvendinger af forskellig Art, særlig fordi Forf. har forbigaaet adskilligt ejendommeligt og værdifuldt Stof.

¹) »Middelfart Avis«. 6/3 1886.

²) Monrads Ord til en af sine Døtre (»Tilskueren«. 1905. S. 984).

³) Hauge p. 180. 183. 184. 243—245. Jfr. p. 247—248 om Martensen.

I hele dette Afsnit har Pastor Hauge en Forgænger i Pastor V. Nannestads »Portraiter fra Kirken«. I. 1895. S. 1—62. Nannestads Fremstilling er ikke uden Værdi og burde derfor have været nævnet (udover Anm. p. 181), selv om Hauges Behandling er fyldigere og bedre ordnet. Man bør altid vise sine Forgængere den skyldige Honnør! F. Eks. kunde der have været Grund til at nævne, at Karakteristikken af Monrad som »Bønnens Prædikant« (p. 188. 205) allerede er brugt af Nannestad (S. 63). Derimod forbavses man over i dette Afsnit at møde *Viggo Hørups* Navn. P. 173 anføres i stærkt forkortet Form en Udtalelse af Hørup om Monrad. Den lyder saaledes: »En vidt spændende Natur: Præst og frisindet, en pønsende Aand, en ensom Mand og dog en Verdensmand med en sikker Gang iblandt Menneskene, i alt, hvad han skrev og talte, fuld af Personlighed og Stemning, en Mester i de Overgange mellem Alvor og Skælmeri, som det danske Folk har saa let ved at følge«¹. Denne Dom er baade interessant og træffende og fortjener at gengives. Men at Hørup anføres i Afsnittet om Monrads Prædiken, forekommer mig at være stilløst.

Medens Monrads utrykte Prædikener har været omtalt tidligere, hviler det her behandlede Afsnit paa hans Postil fra 1871² samt — i anden Række — paa hans andre opbyggelige Skrifter, hvorved dog den i 1887 efter Monrads Død udgivne Samling »Ordinationstaler og Prædikener« ikke er tilstrækkelig udnyttet³.

Fremstillingen begynder med en Paavisning af, hvorledes *Monrads Forkyndelse udspringer af hans personlige*

1) »Viggo Hørup i Skrift og Tale«. II. 1903. S. 150. Hørups Mindetale over Monrad i den liberale Forening i Nykjøbing 3. April 1887, Dagen før Monrads Begravelse.

2) »Prædikener paa alle Søn- og Helligdagene i Aaret samt i Fasten«, anført i det følg. som Præd.

3) »Fra Bønnens Verden« anføres som FBV. »Ordinationstaler etc.« anføres som Ordin.

*Liv og Erfaring*¹, og fremhæver derpaa *hans nøje Kendskab til det menneskelige Sjæleliv*, hvorfor det psykologiske Element faar en fremtrædende Plads i hans Forkyndelse (p. 179—184). Hvad Prædikenernes *Form* angaar, er de paa een Gang »folkelige i en usædvanlig Grad, dette Ord taget i sin gode og berettigede Betydning« og »baarne af en stor og særegen Veltalenhed»². *Sproget* er jævnt, klart og billedrigt³. Den stadige Anvendelse af Billeder er ikke blot et Vidnesbyrd om Monrads aabne Øje for Naturens Skønhed, men ogsaa et Udtryk for det Grundsyn, at »af alle de himmelske Kræfter, som røre sig i Guds Rige, er der i de jordiske Forhold ligesom Afskygninger og Afbildninger, og det er ved disse, at de jordiske Forhold forvares og sammenholdes« (Præd. S. 271). Ud fra en saadan idealistisk Grundanskuelse vil Monrad — ligesom Mynster — fra Jordan skue opad mod det himmelske Lys og derefter se det himmelske afspejle sig i det jordiske. I denne Aand fremhæver han i den smukke Prædiken om »Frelserens Glæde over Naturen« (Mt. 6, 24 ff.), at »det er det Gamle og Nye Testamentes eenstemmige Vidnesbyrd, at Naturen taler om sin, om vor Gud« (Præd. S. 441). Som Eksempel paa, hvorledes det ene Naturbillede afløser det andet, kunde anføres Præd. S. 308: »Saa ønsker jeg i denne din Vente-tid, at Solen snart maa bryde frem paa din Himmel, at

¹) P. 172—173. 184—192, to Afsnit, som burde have været sammenarbejdet. Til de anførte Citater kunde tilføjes FBV. S. 81—82: »Tiderne skifte, men vi skifte ei med Tiderne, vi ældes; den nye Slægt forstaaer os ikke, og dens Sprog er os et ukjendt Tungemaal».

²) Provst J. Paludan-Müllers Anmeldelse af Præd. i »Dagbladet«. 1872. Nr. 8.

³) P. 192—195. 173—179, to Afsnit, som burde have været sammenarbejdet. — Af sproglige Ejendommeligheder ved Monrads Prædiken kan — foruden den p. 181 omtalte hyppige Tiltale til den enkelte: »o Menneske« — nævnes den ofte forekommende Inversion af Subjektet, f. Eks. »Vide maa du« (Præd. S. 120). »Ei tænkte han paa sig selv i Afskedsstunden« (S. 231). »Stærk er Hjertets onde Tilbøielighed, men din Frelser er stærkere. Stærk er Synden, men endnu stærkere er Guds Naade«. (S. 191).

dit Hjertes dybeste Kilde maa hæve sig som et sprudlende Vandspring, at den svulmende Rosenknop maa springe ud, at den ulmende Glød maa blusse op i klar Flamme!»

P. 180 indvendes, at Monrads Prædiken om »Søvn« (over Mt. 8, 23—28) er mere Psykologi end Forkyndelse af Evangeliet. Dette forekommer mig ikke at være rigtigt. Prædikenen formaner til Aarvaagenhed (for at »bringe de omvandrede Tanker under Villiens Tugt«. S. 100) og til Bøn: »Med Morgenbønnen skal du gaae ind til Dagens Gjerning, og med Aftenbønnen skal du lade din Sjæl gaae hen og færdes blandt Nattens Skygger, saa at en hellig Stemning kan følge den, medens den uden Villiens Roer driver om paa Drømmenes dunkle Vande« (S. 101), og Prædikenen ender med Bøn om, at Gud vil hellige vore Tanker og Drømme, »saa vor Søvn mere og mere maa ligne Frelserens Slummer paa Genezareth Sø« (S. 102).

Fra p. 195 omhandles *Indholdet af Monrads Forkyndelse*. Det sammenfattes som et *Vidnesbyrd om Kristus* (p. 195—201), og det hedder, at selv om Monrad taler om Jesus som Frelseren og Forsoneren, fremhæver han dog endnu stærkere *Jesus som vort Forbillede* og appellerer til Mennesket, for at Kristendommen kan blive omsat til Liv (p. 198—200). Ofte taler han om Kristi Billede. Saaledes hedder det i en Prædiken paa Kirkeaarets sidste Søndag: »Jeg har ladet mig det være magtpaaliggende i det forløbne Kirkeaar at fremstille Christi Billede for Eder«¹. Men hvor kan det saa siges, at M. »har sit egentlige Staasted i den tredje Trosartikel, i den lever og aander han« (p. 201)? Dette gælder vel om Artiklen om Syndernes Forladelse; men i Monrads Forkyndelse træder Troen paa Helligaanden tilbage for Troen paa Kristus og Faderen, ligesom Kirken

¹) Præd. S. 540. Jfr. S. 181. 235. 271. 273. Ordin. S. 10. Allerede i sin Tiltrædelsesprædiken i Vester Ulslev 1846 siger Monrad: »Kun Eet vil jeg forkynde Eder, dette ene er den Herre Christus« (Hauge p. 73).

træder tilbage for den enkeltes Liv med Gud i Bønnen¹. Hvor helt anderledes er det ikke hos Grundtvig!

Det forekommer mig heller ikke at være helt rigtigt eller helt klart, naar det hedder umiddelbart efter (p. 201) »Derfor [?] er det ikke saa underligt, at det var Kingos saa personligt farvede Salme: »Aldrig er jeg uden Vaade«, der blev Monrads Yndlingssalme«. Mon Grunden ikke snarere var den, som angives p. 277, at denne Salmes Forening af Kamp og Fred, af Uro og Hvile fandt Genklang i Monrads eget, stærkt bevægede Sind?

I dette Afsnit om det kristologiske Element i Monrads Forkyndelse savner jeg flere karakteristiske Udtalelser som f. Eks. Ordene i Afskedsprædikenen (S. 262): »I, der have hørt mig, ei en enkelt Gang, men Søndag efter Søndag, kunne I give mig det Vidnesbyrd, at jeg haver talt, forat I skulle troe, at Jesus er den Christus, den Guds Søn, og forat I, som troe, skulle have Livet i hans Navn?«

Bekendelsen af *Jesus som Herre* fremhæves ofte i Monrads senere Prædikener. »Tro som et Sennepskorn . . . er den Tro, i Kraft af hvilken du tør kalde Jesus af Nazareth din Herre og Mester«. »Kalder du Jesus fra Nazareth Herre, da er han ikke alene Herre over dine Ord og Gjæringer, men ogsaa over Sjælens Tanker og Hjertets Begjær«². »Han er Herren, og vi ere Tjenerne. Han byder, og vi lyde. Naar han byder, at vi skulle forlade vore Skyldnere, saa lyde vi ham, saa forlade vi dem. Gjøre vi det ikke, saa er det Mundsveir, naar vi sige, at vi tro paa ham som vor Herre, saa holde vi ikke vor Daabspagt«³.

Angaaende *Prædikanten Monrads Dogmatik* er der Grund til at fremhæve, at selv om den objektive Forsoningslære

¹) Dette fremhæves ogsaa med Rette af Nannestad (S. 56—57. 59).

²) Ordin. S. 157. 172.

³) Tro, Daab, Gjærning, Tilgivelse. 1879. S. 98 = Den femte Bøn. S. 174.

atter og atter mærkes bag hans Prædikener¹, ligesom ogsaa Læren om Treenigheden² og om de to Naturer i Kristus³, saa gør denne *dogmatiske Ortodoksi* ikke den Fortræd i Monrads Prædikener, som man maaske kunde frygte. Han er nemlig alt for vidhjertet til at gøre sin personlige ortodokse Dogmatik til Salighedsbetingelse for andre. Han siger selv — paa et af de mange Steder, som man savner i Pastor Hauges Fremstilling: »Hvor ere ei Menneskene tilbøielige til at spærre Guds Naade inde i visse bestemte Ord og Formularer, og at give Recepter for den evige Salighed! . . . Det er nok, at du træder til bagfra, og rører ved Fligen af Jesu Christi Naade; hvis du kun fastholder Forvisningen om, at ene hos ham er der Frelse, saa er du frelst«⁴.

I samme rummelige Aand hedder om *Nadveren* i en Skærtorsdagsprædiken i den senere Samling: »Jeg holder mig til vor Kirkes Opfattelse; det forekommer mig, at denne Opfattelse dog paa den forstaaeligste Maade fremstiller det Uforstaaelige. Men sandelig ei kan jeg ansee det for en Salighedssag, om en Anden opfatter denne Troens dybe Hemmelighed paa en anden Maade . . . Hvis Kirkens Lære synes dig saa uforstaaelig, at du stødes fra den, at du ei kan tilegne dig den, kan du da ikke tilegne dig den Tro, at i den hellige Nadvere forener Frelseren sit Væsen

¹) Foruden de p. 200—201 anførte Steder kan nævnes Præd. S. 9. 70. 141. 169. Ordin. S. 12. 108, 114. 205. Tro, Daab etc. S. 106 = Den femte Bøn. S. 175.

²) Præd. S. 53. 139. Ordin. S. 35—36. 115—116.

³) Præd. S. 48. 97. 148. Ordin. S. 36. 134. — Allerede Monrads Dimisprædiken fra 1846 viser, at han godkender den kirkelige Lære om Treenigheden og Kristi to Naturer (Hauge p. 69—71).

⁴) Præd. S. 517—518. Jfr. ogsaa »Udkast til Otto Baches og Louise Dorthea Monrads Brudevielse 22. September 1876«. S. 4: »Der er Megettroende, og der er Lidetroende, og ere vi Lidetroende, saa er der en Mangel ved vor Tro, men det, hvorpaa det fornemmelig kommer an, er, hvorledes vi troe; ligge Troessætningerne hen i vor Sjæl, døde og magtesløse, uden Indflydelse paa vor Tænkemaade og vore Gjerninger, da nytter det ikke, hvor meget vi end troe«.

med dit, naar du troende kommer ham ihu ved at gjøre, hvad han har foreskrevet? Og hvis ogsaa denne Tanke skulde synes dig altfor ubegribelig, saa hold dig til den ganske simple Fortælling i den hellige Skrift, og siig: »Skulde jeg ei komme ham ihu, som han har befalet det, ham, der har gjort alt for mig?»¹.

I samme Skrift hedder det med Henblik paa den katolske Kirkes Martyr dyrkelse: »Lader os være billige mod dem, der tænke anderledes end vi; denne Billighed er et Gode for dem, mod hvem den øves, og et endnu større Gode for os selv, thi derved lette vi os det kjærlige Sindelag, som vi ikke kunne slippe uden Fare for vor egen Sjæl«, og han tilføjer, at hvis han hørte En anraabe Stephanus om hans Forbøn, »mig vilde en saadan Bøn ikke støde, thi jeg troer i Sandhed paa de Helliges Samfund, paa Forbindelsen mellem de Troende, der leve i denne Verden, og de Troende, der leve hos Gud«². Saadanne Udtalelser viser *Monrads »latitudinariske« (bredkirkelige) Syn*, som vi senere kommer tilbage til. (S. 121—124).

P. 201—205 omtales den fremtrædende Plads, som *Naademidlerne*, især *Daaben*, har i Monrads Forkyndelse. Foruden de Steder, der anføres, kunde henvises til Præd. S. 326: »Alt, hvad der er godt, elskeligt, velsignet i din Sjæl, det stammer altsammen i sin første Oprindelse fra Daaben, thi det hører alt til det gjenfødte Menneske« — og Præd. S. 267: »Naar du troende nyder Sacramentet, da veed du, at din Frelser kommer til dig og forener sit Væsen med din Sjæl«. Ogsaa om *Ordets Naademiddel* taler Prædikenerne, om »Guds Ords gjenfødende Kraft, der langt overgaaer vor Forstand«, og om, at »Frelseren er usynlig tilstede i sine Ord« (Præd. S. 132. 254).

Det mest betegnende for Monrads Forkyndelse er dog den fremtrædende Plads, som *Bønnen*, særlig *Fadervor*,

¹) Ordin. S. 155. Hauge hentyder til dette Sted (p. 205¹⁸²), men anfører det ikke.

²) Ordin. S. 82. 84. Jfr. S. 89—90.

indtager hos ham (p. 205—228. Jfr. p. 184—188). »Ingen i den danske Kirke er som han blevet Bønnens Prædikant. . . . Her mærkes det særligt, at han taler ud af sit Inderste« (p. 205). »Det, der er Monrads Interesse, er ikke at give en Lære om Bønnen, men at hjælpe andre i Gang der, hvor han selv havde sin Kamp i Bønnens Verden« (p. 227). Det kunde have været tilføjet, at Monrads Prædikener i Postillen kun undtagelsesvis har nogen Indgangs- eller Slutningsbøn, men at der dog er enkelte, og det meget gribende og skønne Bønner. En enkelt Bøn af denne store Bønnens Mester maa det være tilladt at gengive. Hvilken dansk Prædikensamling har en skønnere Begyndelse end Monrads Postil, hvor Indgangsbønnen til første Søndag i Advent lyder: »Herre, hør vor Bøn! Lad det nye Kirkeaar blive rigt paa Velsignelse for vore Sjæle! Lad dit Ord boe rigelig iblandt os, dit Ord, det sande, det dybe, dit Ord, det ømme, det elskende! Lad det lyde, lad det klinge, snart i Tale, snart i Sang, i hvert Huus, der kaldes efter dit Navn, i de høie, lyse Sale, og i de lave, mørke Hytter! Ingen stænge Døren for det, Ingen lukke i sit Hjerte! Helligaand! vær Du vor Gjæst! Lad det lufte gennem Sjælen, som naar Vaarens milde Vinde kysse Jorden! Lad det lysne for vor Aand, som naar Morgenrøden bryder gennem Nattens Mulm og Mørke! Lad hvert tørt og visent Hjerte kvæges ved den Dug, du skikker fra din Himmel, du, vor Fader! Herre! hør vor Bøn!«¹.

De mange fromme og vise Udtalelser af Monrad om Bøn i Almindelighed og Fadervor i Særdeleshed, som Pastor Hauge anfører, kunde let forøges. Saaledes hedder det: »Ja, Fadervor er en underlig Bøn. Den har ligget paa de Christnes Læber, ligesiden vor Frelser lærte sine Disciple den. Overalt, hvor der er Christne, lyder denne Bøn. Barne lærer den, og den Gamle bliver, hvor tidt han end har bedet den, dog ikke træt af at gjentage den. Den Eenfoldige kjender den, og den Vise grunder paa den, og kan

¹) Præd. S. 1. Andre Eksempler: Præd. S. 60—61. Ordin. S. 52—54.

ikke tømme den med al sin Viisdom. Det er en stor Trøst at vide, at hvor store Afvigelser der end ere i de Christnes Meninger, hvor meget de end gjensidig ofte forkjettre og fordømme hverandre, saa knæle dog alle Christne i alle Lande ned i Herrens Navn og bede det samme Fadervor«. (Præd. S. 353).

Særlig den skønne Andagtsbog, »*Fra Bønnens Verden*« (1876), burde have været mere benyttet. Jeg savner saaledes de karakteristiske Indledningsord (S. 1): »Bønnen er en egen Verden, der kun kjendes af dem, der leve i den. Spørger man den, der er fortrolig med Bønnen: »Hvor smagte din Sjæl Naaden, hvor lyste det evige Livs Sandheder for dig«, saa vil han svare: »I Bønnen, thi i den vandt jeg den umiddelbare Forvisning om, at der er en Gud, at han er min Fader, og i denne hans Faderkjerlighed har jeg Pantet paa det evige Liv«. »Bønnen danner et Svælg mellem dem, der bede, og dem, der ikke bede; de forstaae ikke hverandres Tale, de leve i to forskjellige Verdener«. »Det kan ikke paastaaes, at de, der vidne om Bønnens Erfaringer, ere ringe begavede, taabelige Mennesker, der føres bag Lyset af deres egen Uforstand. Der findes blandt disse Mennesker Mænd og Kvinder med lyse og klare Tanker, med Evne til at gjøre skarpe Slutninger, med rige Kundskaber; ja i de Bedendes Rækker tælle vi nogle af Menneskeslægtens ypperste Aander. Det er heller ikke saa, at Bønnens Erfaringer kun gjøres hos et enkelt Folk, saa at de muligviis kunde være begrundede i et Feilsyn, der stod i Forbindelse med Folkets Eiendommelighed. Rundt om paa Jordens vide Kreds opstiger der Bønner til Gud. De tilhøre heller ikke en enkelt Tid, saa at de kunde henføres til Tidens Fordomme, der maae forsvinde med den stigende Oplysning. I de ældste Tider stege Bønner op fra Jorden, og vi haabe til Gud, at de ikke maae være forstummede, naar Dagenes Ende kommer . . . Da Bønnens Erfaringer saaledes ikke ere begrændsede til enkelte Mennesker, enkelte Folk eller enkelte Tider: saa an-

tage vi med Rette, at de ere almengyldige«. (S. 9—10). »Christus aabenbarede sig for den tvivlende Thomas; saa kan Guds Naade ogsaa aabenbare sig for den tvivlende Sjæl i Bønnen. Ingen lade sig afholde af sin Tvivl fra at bede. Bedst er det at bede troende, men kan du ikke bede troende, saa bed tvivlende . . . Bønnen er netop Veien fra Tvivlen til Troen«. (S. 13—14).

I Indledningen til Monrads store Bog fra 1883 om »*Den femte Bøn og dens Liv i Kirken indtil Luther*« hedder det:

»Fadervor forstummer aldrig. Hvert Nu løfter det sig fra utallige Mennesker op til Himlen. Det følger Solens Gang omkring Jorden, og saa sandt Solen indtil den yderste Dag ei skal standse sin Vandring, saa sandt skal det intet Øieblik forstumme, men lyde evigt, uafbrudt . . . Og Fadervor er Kristenhedens store fælles Eiendom. I mange andre Henseender er Menneskenes Tankegang og Tale forskjellig, men naar Sjælene skulle løftes op til Gud, saa have de alle den samme Tankegang og den samme Tale, og Fadervor gjør dem alle lige, og slutter sammen i Bønnens Eenhed alle Kristne, der bo paa Jordens vide Kreds. Hver Dag slynger Fadervor Broderbaandet om dem alle. Kongen og Tiggeren, Barnet og Oldingen, den Syge og den Sunde, den Rige og den Fattige, den Glade og den Bedrøvede, den over Synden Sukkende, og den over Naaden Jublende, alle have de den samme Bøn: »Vor Fader, Du, som er i Himmelen« (S. 1—2).

Blandt Bønnerne i Fadervor er *den femte Bøn* med dens Forening af Guds Tilgivelse af os og vor Tilgivelse af vore Medmennesker i voksende Grad blevet Midtpunktet i Monrads personlige Kristendom og opbyggelige Forfatterskab (p. 185—187. 213—228). Det »vidner tydeligt om, hvordan Monrad selv personligt kæmpede med Spørgsmaalet om Tilgivelse. Han har næppe haft let ved at faa Bugt med alt det, der hindrede ham i at tilgive« (p. 216. 227).

Til Afhandlingens fyldige Redegørelse for dette Midt-

punkt i Monrads Forkyndelse følger jeg et Par supplerende¹ og korrigerende Bemærkninger. Det er ikke rigtigt, at Om-talen af den femte Bøn var et »Hovedpunkt« (p. 218) i Monrads »Liberalismens Gjenmæle til Biskop Martensens sociale Ethik« (1878). Det kommer som en Tilføjelse til Skriftet og som en Indledning til Slutningsordene om Biskop Martensens Tilgivelse (S. 163—165). — Pastor A. F. Brandts Artikler mod Monrad stod ikke i Dansk Kirke-tidende 1885—86 (p. 226), men i Aargangene 1885 og 1887. Det er heller ikke rigtigt, at de (tilmed »hyppigt«) citerer Monrads Prædikensamling. Det havde været rimeligt at nævne, at Betegnelsen af Monrad som »Latitudinarius« (hvilket i Brandts Mund vistnok kun er et lidt pænere Ord for Rationalist) begrundes ved Henvisning til hans Udtalelse om, at man kan bede Fader vor, »selv om Kristi guddommelige Herlighed ei er opgaaet for En, naar man dog troer paa Guds Tilværelse og sin egen Sjæls Udødelighed« (FBV. S. 17—18) — og at den samme Udtalelse angribes af en anden grundtvigsk Anmelder af »Fra Bønnens Verden«, nemlig Provst *Jens Paludan-Müller* i »Theologisk Tidsskrift«. 1876. S. 513—560. Han skriver: »Biskop Monrad kan da umulig mod Skriften mene, at Nogen kan komme til Faderen uden ved Sønnen, eller med den vulgæreste Rationalisme antage, at man kan have en første Troesartikel uden den anden, endsige den tredie« (S. 534)².

¹) Ogsaa her kunde der anføres flere Paralleller: Til p. 216 om at bearbejde sit Sind for at blive i Stand til at tilgive — se Ordin. S. 48. Til p. 217²⁴³ (»Man er ikke Herre over, hvilke Tanker der falde En ind, men man er Herre over, hvilke Tanker man giver Raaderum«) — se Ordin. S. 76—78. Til p. 220²⁶¹ — jfr. FBV. S. 100 (»Det er Viisdom at tage Alt af Guds Faderhaand, ogsaa det Onde, der tilføies os ved Menneskenes Ord eller Gjæringer«). Ordin. S. 37. 88. Til p. 221²⁶² — jfr. FBV. S. 80 (»Pines du af legemlig Smerte, da tænk paa hans Kors, det har jeg fundet, at hans Kors gav stor Kraft under Lidelser«). Ordin. S. 79. 95. 111—113. 127. 145.

²) For øvrigt anerkender Provst Paludan-Müller, at Monrads Skrift »baade med Hensyn til Tankeindhold og Udtryksmaade i fortrinlig

Foruden denne grundtvigsk prægede¹ Opposition mod Monrad kunde der have været Grund til at omtale Pastor *Nannestads* mere objektive Indvendinger mod Monrads Forsøg paa at opstille *Tilgivelsen som øverste Moralprincip*. »Man kan forstaa, skriver Nannestad (S. 47—49), at en Mand som Fører for et stort politisk, socialt eller religiøst Parti eller i hvilken som helst anden fremskudt Stilling, omgivet af Fjender og Misundere, hemmelige og aabenbare, kan for sig personlig føle det forpligtende i den hele Kristendom i Budet: »Tilgiv disse Mennesker!« ... Men hvor mange ere i dette Tilfælde? Hvor bliver det almen-gyldige af, der dog maa udgjøre Principet? Om hvor mange, navnlig i smaa og beskedne Stillinger, eller man tænke paa de Unge, paa Børnene, gjælder det, Gud ske Lov, ikke, at de ere saa lykkelige endnu ikke at have, hvad man egentlig kan kalde Fjender? Skulde man, om saadanne Mennesker spurgte: Hvad skulle vi gjøre, at vi kunne arve evigt Liv? her svare: tilgiv? I de fleste Tilfælde vilde der trænges til et ganske andet Svår, allenstund det er paa helt andre Omraader end i Retning af Tilgivelse, at Anklagen her rejser sig. Den Begjærlige, den Sanselige, den Hovmodige, den Misundelige — alle have de deres Skrøbelighed paa ganske andre Punkter og trænge hver især til forskjellig Opmuntring og Advarsel ... Ja, psykologisk set, gives der forsonlige og bløde Naturer, hvem det ingenslunde falder svært at glemme selv haarde Fornærmelser, uden at dette dog synes at influere paa deres moralske Vandel eller i det Hele at gjøre dem til bedre Mennesker. Bekæmpelse

Grad besidder alle de Egenskaber, som bringer en Læser til at gribe, hvad der kommer fra denne Haand« (S. 514); men han beklager, at Forf. »ganske skyder al skolemæssig Behandling af sit Emne til Side« (S. 533), og derfor ikke tilstrækkelig fremhæver, at Bønnen og Trosbekendelsen har deres fælles Rod i Guds Aabenbaring (S. 528).

¹) I en Artikel i »Tidens Strøm« 18/1 1889 med Overskriften »Nitten Gryne« omtaler Morten Pontoppidan Pastor A. F. Brandts Modskrift som »en Repræsentant for et vist grundtvigianiserende Doktrinmageri, der i Virkeligheden er temmelig udbredt iblandt os«.

af en enkelt Last lige saa lidt som Udøvelsen af en enkelt Dyd er [ikke] i Stand til at omdanne Hjertet. Kun Kjærlighed er Lovens Fyldte».

Afsnittet om Monrad som Forkynder slutter med en Omtale af hans *Forhold til Skriften* (p. 228—231). Det fremhæves, at han »havde det lutherske Syn paa Skriften som Norm og Kilde for Tro og Lære«, og at hans Forkyndelse efterhaanden var blevet mere bibelsk. Dette for en protestantisk Teolog saa vigtige Spørgsmaal burde have været belyst noget nærmere. Monrads Skriftbenyttelse er lige saa traditionel som hans Dogmatik, men — atter her — uden Ortodoksiens skarpe Kanter. Han deler den overleverede ortodokse Opfattelse af de gammeltestamentlige Forjættelser (Præd. S. 18. 62) og af Fortællingen om Jakobs Kamp med Gud (Præd. S. 183—185). Ogsaa Afsnittet om Jødedommen i den store Bog om »Den femte Bøn« (S. 94—132) viser en ganske traditionel Opfattelse af det Gamle Testamente. Saaledes mener han, at Gl. Test. indeholder mange Antydninger af Treenighedslæren (S. 112. S. 27 = Tro, Daab etc. S. 35). I Postillen gaar han ud fra, at Ps. 90 (som Overskriften siger) er »en Bøn af Moses, den Guds Mand« (Præd. S. 10), at Jakobs Brev er af Apostlen Jakob (S. 90) og 2. Pet. af Apostlen Peter (S. 11). Han mener, at Jesu Ord til Nicodemus Joh. 3,5 »kun kan sigte til Daaben« (S. 325), og opfatter Tungetalen som en Tale med fremmede Tungemaal (S. 136. 138. 305. 311). Men han kan ogsaa sige: »Vi skulle ikke ængstes eller foruroliges, om vi end træffe paa Uoverensstemmelser i de bibelske Fortællinger« (S. 339).

Til Slutning en lille Enkelthed. P. 231³²⁰ hedder det, at Mt. 11, 28—29 »kun forekommer en enkelt Gang i Prædikensamlingen« (S. 522). Dette er urigtigt. Det forekommer ogsaa S. 253. 383. 487. 530. 532 foruden Ordin. S. 128—129.

En væsentlig Indvending mod hele dette Afsnit om Monrad som Forkynder er, at flere vigtige Punkter i Mon-

rads Forkyndelse slet ikke omtales, saaledes hans Opfattelse af Synden, af Guds Billede og den frie Vilje og af »de sidste Ting«.

Flere Gange fremhæver han »Samklangen af to Tanker, Tanken paa *Synd* og Tanken paa *Naade*« (Præd. S. 45. 234). »Af disse tvende Traade er den sande Kristens Liv sammenvævet: Smerten over Synden og Glæden over Guds Naade . . . Skal Sjælens Tilstand være sund, saa maa Smerten over Synden være forenet med Glæden over Guds Naade. Denne Glæde og denne Smerte er sammensmeltet til Eet i den sande Tro paa Syndernes Forladelse«. (Ordin. S. 205). »Naar du saaledes tænker paa din Frelser, saa hans Billede staaer dig klart for Øie, og du saa tænker paa dig selv, saa Billedet af din egen Sjæl træder frem for dig i rene og skarpe Træk, sandelig, du maatte være et underlig sneverhjetet og forhærdet Menneske, om du ikke kunde istemme Raabet med os andre, Menneskeslægtens store Raab: »Gud, vær mig Synder naadig!« (Ordin. S. 203).

Med alvorlig Realisme skildrer Monrad i Postillen: »Hvorfra komme de onde Tanker? Fra Sjælens syndige Væsen, thi Sjælens inderste Natur og Væsen er besmittet af Synden, og derfra udspringer det Onde, som Vandet udspringer af Jordens Kilder« (Præd. S. 350). En værdifuld Prædiken om »De Spedalske« (S. 430—436) skildrer, hvorledes Synden begynder, og hvorledes den breder sig ligesom Spedalskhed.

Paa den anden Side fremhæver han ogsaa med stor Styrke, at Mennesket er skabt i Guds Billede, og dette *Guds Billede* er vel blevet fordunklet ved Syndefaldet, men er ikke gaaet tabt. En Rest af det er bevaret i *den frie Vilje* og i *Samvittigheden*. Om den frie Vilje hedder det, at den er »et Billede af Guds Skabermagt, thi ved dens Beslutninger sættes noget Nyt ind i Tilværelsen . . . Gud har givet Menneskets Sjæl i den frie Villie Magt til at om-

danne den, som en Kunstner danner Leret«¹; »Guds Naade paatvinges Ingen, Menneskets frie Villie kan modtage eller forkaste den« (Præd. S. 203). Og om Samvittigheden: »Aldrig kan Frelseren finde din Sjæl, naar ei Samvittigheden har beredt hans Vei« (Præd. S. 23. 74. 105).

Pastor Hauge fremhæver (p. 240), at Monrads Syn paa Mennesket — at det trods Synden er en Guds Skabning, en Guds Tanke, og at Sjælen ved Guds Naade og sin egen frie Vilje skal blive en levende Guds Tanke (Præd. S. 315) — er beslægtet med *Grundtvigs* Opfattelse. Dette er naturligvis rigtigt; men den samme Opfattelse findes hos *Mynster, Clausen* og *Martensen*, i det hele hos alle, der ikke hylder en streng ortodoks eller en snæver pietistisk Opfattelse, saa at man ikke behøver her at antage nogen speciel Paavirkning fra Grundtvig.

Hvor megen Vægt Monrad lægger paa Viljen, viser sig ogsaa, naar han i »Den femte Bøn« (S. 126) skriver: »Vi straffes eller belønnes ikke for Anlæg eller Tilbøjeligheder, men for den Brug, som den frie Villie gjør af det, der er nedlagt i Naturen« — hvad der konsekvent maa føre til, at Begrebet Arveskyld forkastes som selvmodsigende, hvorimod man vel kan tale om et arvesyndigt Anlæg (Ordin. S. 50).

Prædikanten Monrads Forhold til *Eskatologien* nævnes heller ikke. Vi møder her de bibelsk-kirkelige Tanker om Kristus, som kommer igen for at dømme levende og døde (Præd. S. 323), og om den yderste Dag, der bringer »Afgjørelsen for de skabte Sjæle, om de skulle blive salige eller dømmes« (S. 318). »Salighed er at være Gud nær, Usalighed at være fjernt fra ham« (S. 336). Mere ejendommeligt er en Udtalelse i den mindre Prædikensamling, at Jesus i vor Dødsstund »vil tage mod vor Aand, at han, der elsker os, ei vil støde os ned til de Dødes Rige, som

¹) FBV. S. 69. Præd. S. 28. 38. 105. 313. 462. 522. Tro, Daab etc. S. 35. 110 (= Den femte Bøn S. 28. 179). Ordin. S. 76.

han beseirede ved sin Nedfart, at han ei vil overgive os til den nymodens protestantiske Skjærsild, hvor vi skulle ligge i Selvbetragtninger indtil Dommedag, men at han vil hæve os til lyse Steder, hvor vi skal have en høiere, mere omfattende Virksomhed, og at han ei vil sønderbryde det Kjærligheds Baand, der knytter os til vore elskede Efterladte, men give os Evne til at virke for dem ved vor Bøn til Gud og maaske ogsaa paa anden Maade«. (Ordin. S. 89—90. Jfr. Præd. S. 337—338).

I Kraft af Troen paa *Kristi Nedfart til Dødsriget* haaber Monrad paa Mulighed for Frelse i de Dødes Rige for alle »de Millioner af Væsner, der have levet og leve uden at høre om Christus«. »Og hvad der gjælder om den forbigangne og nærværende Hedninge-Verden, det gjælder ogsaa om Mangfoldige, der leve midt i det christne Samfund; de have hørt om Christus, og dog have de ikke hørt om ham. De have hørt om ham, men som om en Afdød, om hvem Præsteskabet vel havde mange Eventyr at fortælle, men paa hvem ingen Oplyst mere troede. Og selv om de have hørt et Menneske aflægge den gode Bekjendelse, at der ene hos Jesus fra Nazareth er Frelse for Sjælen, saa har Øret været som døvt, saa Bekjendelsen ei er trængt ind i Hjertet. Hvo er du, at du vil dømme? Har Gud ei ofte kaldet paa dig, og dit Øre har været døvt? ... Saa giv dig hen til det salige Haab, at hvad dit Øre end hører, og hvad dit Øie end seer, saa er der dog intet Menneske paa Jorden, som du nødes til at stemple som Fortabelsens Barn; thi ei ved du, om Guds Kald næste Gang er udgaaet til ham, om Guds Naade sidste Gang har søgt ham. I selve Dødens Stund kan Sjælen have en stille, af Mennesker uhørt Samtale med sin Frelser, en Samtale liig den, som den ene Røver havde med ham paa Korset. Og med selve Døden slukkes ei Haabet, thi i selve de Dødes Rige er en Mulighed for Frelse«. (Præd. S. 335. Jfr. Ordin. S. 148—149).

Ind under *den kristelige Etik* hører ikke blot Monrads Tale om Jesu Forbillede og om Bønnen, men ogsaa hans

stærke Fremhævelse af *Forbindelsen mellem Tro og Gjerninger*¹. »Gjerningen udgaaer af Troen og forenes med den. Hvad Gud har sammenføiet, skulle Menneskene ei adskille«. (Ordin. S. 39). »Du skal vise din Tro i alle det daglige Livs smaa Gjerninger. Troen er ikke en Højtidsdragt, hvormed du skal smykke din Sjæl ved festlige Leiligheder, nei, den skal være din Sjæls daglige Arbejdsdragt. Iført Troen skal du gaae ud til Livets Dont. Det skal kjendes paa din Gjerning, paa hele dit indvortes og udvortes Væsen, at du er Gjenfødelsens Barn« (Præd. S. 17). »Vel svinger Kjærligheden sig høit og nøies kun med at naae Himlen, men dog har den sin Bo paa Jorden og godtgjør sin Ærlighed ved den Trofasthed, hvormed den opfylder alle det daglige Livs mangehaande smaa Pligter. Al den Kjærlighed, der ikke med sin Kraft fylder hver Dags Gjerning, men seer ned paa den som noget Ringe og Lavt, den er forskruet og sygelig, hvor velklingende endog dens Talemaader ere. Frelseren siger jo selv udtrykkelig i Dagens Evangelium: »om Nogen elsker mig, skal han holde mit Ord«. Lydigheden er Kjærlighedens Datter, Lydigheden mod Jesu Ord«. (Præd. S. 314. Jfr. S. 42. 319). »Kjærligheden er Baandet mellem Troen og Gjernerne. Den er Troens Datter, Gjernerernes Moder . . . Vi stole ikke paa dem [Gjernerne], vi bruge dem ikke til at sammenflikke en Retfærdighed, der skal være os Nøglen til Guds Rige; vi stole kun paa Guds Naade og Jesu Christi Retfærdighed, og naar vi atter vende tilbage til Gjernerne, da betragte vi dem kun som Yttringer af det nye, gjenfødte Liv, for hvilket vi ikke tilskrive os selv Æren, som Vidnesbyrd om, at vor Tro er levende i en kraftig Kjærlighed«. (Præd. S. 115).

Ofte fremhæves *Glæden som den Kristnes Grundstemning*

¹) Med Rette fremhæver Provst Paludan-Müller i sin Anmeldelse af Monrads Prædikener »den Styrke og ofte Skarpsindighed, hvormed de ud fra en simpel og ligefrem Behandling af Teksten knytte det moralske og religiøse Moment i Forkyndelsen sammen«. (Dagbladet 1872. Nr. 8, anført p. 200).

(Præd. S. 4. 9. 454. Ordin. S. 66). Det hedder f. Eks.: »Christendommen udrydder ikke Menneskehjertets naturlige Følelser, men befæster og helliger dem« (Præd. S. 45). »Du, som har Fred i Livet og Glæde i Hjertet, frygt ikke, du Glade, for at komme til din Frelser; han vil sandelig ikke tage din Glæde fra dig. Han, der gjorde et Under, for at Bryllupsfestens Glæde ei skulde forstyrres, han nænner ei at tage din Glæde fra dig, hvis den ei er til din Sjæls Fordærvelse. Hvorfor kom Frelseren til Verden? Forat bringe Menneskene Glædens Budskab, for at gjøre dem glade«. (Præd. S. 80). Særlig fremhæves Juleglæden, der »hæver sig stolt og seierrig over Lidelser og Forfølgelser« (Præd. S. 42—43. Ordin. S. 80—81).

Det vilde have været interessant, om Pastor Hauge til sit Referat af Hovedtankerne i Monrads Forkyndelse havde føjet en *Vurdering* af denne og f. Eks. havde taget Stilling til den Dom, at Monrads Prædikensamling »vistnok er den værdifuldeste i hele vor kirkelige Litteratur«¹.

En særlig Gren af Monrads Forkyndelse er de 6 *Ordinationstaler*, som blev udgivet i 1887 (sammen med nogle efterladte Prædikener). De anføres kun en enkelt Gang i Disputatsen (p. 172⁴) og gøres ikke til Genstand for en sammenhængende Undersøgelse, hvad de nok kunde fortjene.

Indtrængende lægger Monrad sine Ordinander paa Sinde at have *Kærlighed til Frelseren og til Menigheden*. Kærligheden til Frelseren skal være som Aandedrættet; »din Sjæl skal indaande hans Kjærlighed og udaande din Kjærlighed til ham« (Ordin. S. 13). Denne Kærlighed skal Præsten vise

¹) L. Bergmann: Kirkehistorie. II.² 1915. S. 220.⁵ 1941. S. 267. Under den mundtlige Disputationshandling udtalte Doktoranden sin Godkendelse af denne Værdsættelse af Monrads Postil, og det samme gjorde den ene af de ekstraordinære Opponenten, Dr. theol. L. J. Koch. For øvrigt har allerede Fr. Nielsen i 1897 udtalt, at »en betydeligere Prædikensamling er næppe udgaet fra nogen dansk Præstegaard« (DBL.¹ XI. S. 458—459), og P. Madsen har i en Samtale med mig givet Udtryk for den samme Opfattelse.

overfor Menigheden. Ligesom al anden Kærlighed paa Jorden maa den lutres ved at gennemgaa Prøvelser. Da gælder det om ikke blot at have Øje for Menneskers Svagheder, men ogsaa for deres gode Sider. »Det er gennem de gode Sider, at Adgangen til et Menneskes Indre staaer aabent for dig«. »Der maa ikke kyses, men drages til Guds Rige«. (S. 3—4). Uden at gøre Forskel paa Mennesker skal Præsterne følge de kirkelige Handlinger hen til Hjemmet, søge de Steder, hvor der har været Bryllupsfærd eller Ligfærd, Daab eller Konfirmation og ikke forbigaa noget Sted, »selv om det ikke alene i Verdens, men ogsaa i Guds Øine er skrøbeligt, daarligt og uædelt . . . Intet Sted kan være saa syndigt, at I skulle holde Eder for rene til at betræde det« (S. 5).

I en anden Ordinationstale siger han: »Gaa ud i al Verden. Deres Menighed er en Verden. Gaa ud til de Unge og Gamle, Store og Smaa, Rige og Fattige, Sunde og Syge, Lykkelige og Ulykkelige, Ærede og Foragtede, Gudfrygtige og Ugudelige! Ei være der Nogen, hvor dybt sunken han er, om hvis Sjæls Frelse De opgiver Haabet! Døm ikke, fordøm ikke! Gaa ud i al Verden! Søg det Fortabte!« (S. 38. Jfr. S. 33). »Om end et Menneske synes os nok saa fordærvet, om vi end med Modbydelighed maae vende os fra hans Ord og Gjerninger, saa opgive vi dog ikke Kjærligheden til ham, thi vi troe paa det usynlige Guds Billede, som ogsaa et saadant Menneske bærer i sit Indre, og vi haabe, at Gud vel skal forstaae at lade det fremstraale i al sin Herlighed trods al den Smuds, der nu tildækker det, saaledes som det fremstraalede hos Røveren paa Korsét«. »Jeg beder Eder og lægger Eder paa Sinde, glemmer ikke de Enkelte . . . Søger dem, der ikke søge Eder, der ikke søge Guds Hus! Søger dem, der ere paa Syndens og Lastens Vei, og fra hvem alle andre Mennesker vende sig med Modbydelighed! Da aabenbarer den sande kristelige Kjærlighed sig i Eders Virksomhed« (S. 45—46). »Du vil maaske indvende, at Maalet er for høit, og at du ei kan naae det.

Nu vel, er det dig umuligt at naae det, saa er det dig ikke umuligt at nærme dig det, saa meget du formaaer; Gud kræver ikke det Umulige af dig«. (S. 14).

Han minder Ordinanderne om, at »alt Troesliv har disse to Sider, Livet i Gud og Livet med Gud, er dels indadvendt, rettet mod Himlens og Jordens Skaber og finder i Bønnens stille Verden en Himmel, som hvælver sig over Jordelivet, dels udadvendt mod Verden og findes i Udførelsen af den daglige Gjerning og i Opfyldelsen af Livets mangehaande store og smaa Pligter« (S. 15) — og han formaner: »Lader Evangeliets Forkyndelse være Eders Livs største Glæde! Udsætter ikke til Ugens sidste Dag Eders Forberedelse! Lader Tanken paa den kommende Søndags Evangelium gjenneksyre alle Ugens Dage! Lader der være en nøie Forbindelse mellem Eders Forkyndelse og Eders daglige Bøn! Løfter under Eders Forberedelse til Forkyndelsen Eders Sjæl op i Bønnens stille Verden, at den Stemme, hvormed I tale, kan blive Eders egen og dog Aandens Røst!« (S. 22).

Det er virkelig ubegribeligt, at en fleraarig Lærer ved Pastorseminariet i en Bog om Monrad som religiøs Personlighed har forbigaaet saadanne pastoralteologiske Udtalelser.

VIII

Det følgende Afsnit handler om »*Monrads Forhold til Grundtvigianismen*« (p. 232—241). Med Henviisning til *Fr. Nørgaard*: D. G. Monrad. S. 234 hedder det, at Monrad »føjte sig nok rent umiddelbart tiltalt af den grundtvigske Anskuelse om, at Trosbekendelsen var Ordet af Herrens egen Mund. Men han kunde ikke uden videre overtage denne Opfattelse; den maatte først kunne underbygges ad historisk Vej« (p. 233). Allerede *Vilhelm Birkeadal* har ud-

talt om Monrad¹: »Han har haft en Dragelse dertil, om jeg ikke fejler, og husker jeg ret, har han en Gang paa Prent udtalt, at han kunde ønske, det var, som Grundtvig har sagt, men at han maatte nøjes med det Vilkaar, Herren selv havde givet sin Kristendom paa Jorden, og som han mener ikke er det, Grundtvig har paavist«. Herved sigter Birkedal formentlig til Monrads »*Om Slaget ved Katekismen*« (1874), der taler om »de Mange, hvis religiøse Følelse i høi Grad føler sig tiltalt af deres [Grundtvigianernes] Opfattelse, men som mene at maatte give den strenge, historiske Sandhed Æren, og at maatte nøies med de Kaar, som Gud selv har givet sit Ord« (S. 25). »Det er mig umuligt at fastholde den Anskuelse, at Nadverordene, saaledes som de lyde i vor Kirke, ere komne til os ved at gaae fra Jesus af i uforandret Skikkelse fra Slægt til Slægt. Jeg kunde ønske, at det var saa, men bøier mig under Guds Visdom og nøies med de Kaar, som Gud har fundet for godt at give sin Aabenbaring. Dette gjælder ikke alene Nadverordene, men Uoverensstemmelserne i den hellige Skrifts Beretninger« (S. 29).

Selv om Monrad ikke kunde dele Grundtvigs Opfattelse af *Trosbekendelsens Tilblivelse*, tillagde han — som det med Rette fremhæves p. 232 — *Trosbekendelsens Indhold* saa stor Betydning, at man maa antage en grundtvigsk Paavirkning, formodentlig gennem *P. A. Fenger* og *Peter Rørdam*, som han var i nær personlig Forbindelse med.

I denne Sammenhæng kan der være Grund til at minde om Professor *Henrik Scharlings* Stridsskrift, »*Halvgrundtvigianismen* eller *Bogstavdyrkelsen*« (1893) med Mottoet: »*veritas potius cognoscitur ex errore quam e confusione*«, hvilket her vil sige, at Grundtvigs mageløse *historiske* Vildfarelse, at vor Daabsbekendelse i uforandret Form skulde gaa tilbage til Kristus selv, er mere aabenbar og derfor mindre farlig for Sandhedens Erkendelse end den halvgrundtvigianske Konfusion med den *dogmatiske* Fremhæ-

¹) Personlige Oplevelser. I. S. 128.

velse af Trosbekendelsen som øverste Regel og Rettesnor for den sande Kristendom.

Efter min Mening kan man desværre ikke frikende Monrad som Teolog for en saadan halvgrundtvigiansk »Konfusion«. Som Begrundelse for denne Dom anfører jeg nogle Udtalelser, som Pastor Hauge ikke har medtaget. »Hvad er da Forholdet mellem Trosbekjendelsen og den hellige Skrift? De tjene gjensidig til at fortolke hinanden. Den hellige Skrift giver Trosbekjendelsen Fylde og Klarhed. Fastholdelse af Trosbekjendelsen forebygger, at ei det centrale i Kristendommen, at ei de hellige Kjendsgjæringer udvidskes under Skriftens Fortolkning. Men hvis de var i Strid med hinanden, hvor skulde da Afgjørelsen søges? Hvorfor reise unyttige Spørgsmaal? De ere ei i Strid med hinanden og kunne ei være det, da de begge ere den samme Aands Værk«¹. Jeg forstaar godt, at man kan have ikke blot en naiv Tro, men ogsaa en begrundet Overbevisning om den væsentlige Overensstemmelse mellem Skriften og Trosbekendelsen; men det er ikke fremmede for Klarheden, naar en Teolog — tilmed i Monrads Rangklasse — undslaar sig for at besvare det af ham selv rejste Spørgsmaal, om han i Tvivlstilfælde vil sætte Skriften over Trosbekendelsen (som Skriftheologien gør det) eller omvendt (som Grundtvig) sætte Trosbekendelsen over Skriften.

En paafaldende historisk Konfusion møder man i en Prædiken, hvor det hedder, at »den apostoliske Trosbekjendelse ... aflægges overalt i alle christne Kirker, naar et Menneske stedes til Gjenfødselsens Bad og indlemmes i den christne Menighed«². Dette gælder jo ikke de orientalske Kirker, som Monrad naturligvis regner med blandt de christne Kirker.

Andre Vidnesbyrd om Konfusionen møder vi i det i

¹) Monrad i »Dansk Kirketidende«. 1873. Sp. 538. Jfr. Præd. S. 108. Ordin. S. 26—27.

²) Præd. S. 410.

øvrigt fortrinlige Skrift om *Laurentius Valla* fra 1875. Efter den af Hauge (p. 237—238) anførte Sætning: »Gjennem Middelalderens mørke Vande førte Troesbekjendelsen Kristendommens Lære uskadt som en Noæ Ark« — fortsætter Monrad (S. 217): »Derfra [o: fra Troesbekjendelsen] slog Lynet ud og tændte Reformationen; thi derfra lød Ordet om Troen paa Syndsforladelse gennem den gamle Munks Mund til Luther«. Disse Ord viser, hvor ukritisk Monrad lejlighedsvis kunde forholde sig overfor grundtvigske Traditioner og Fortolkninger af Historien¹. Sammesteds udtaler han, at Vallas Modstander, Munken, som antog, at det apostolske Symbol hidrørte fra Apostlene (og det saaledes, at hver af dem havde leveret sit Stykke), kom Sandheden nærmere end Valla, der mente, at det var blevet til paa Nikæamødet eller efter dette. Men hvis der ved Symbollets »Tilblivelse« tænkes paa den formelle Affattelse, har Munken og Monrad Uret — selvom det kan siges, at Symbollets Indhold er i Overensstemmelse med den apostolske Forkyndelse.

Heldigvis kom Monrad jo selv i Slutningen af sit Liv til at foretage indgaaende Studier om Troesbekjendelsens Oprindelse. Det er urigtigt, naar Hauge skriver (p. 233), at »det første Vidnesbyrd om Monrads Beskæftigelse hermed« var det lille Skrift »*Nogle Bemærkninger vedrørende Troesbekjendelsen*« (1873). Dette lille og ubetydelige Skrift handler slet ikke om Troesbekjendelsens Historie, men

¹) En lignende Konfusion møder man hos grundtvigske Fortællere som Frederik Hammerich (Den kristne Kirkes Historie. III.³ 1891 S. 10): »Luther hørte Herrens røst i munkens ord, han havde fundet syndsforladelse i sin daab« — og Fredrik Nielsen (Luther og Grundtvig. 1891. S. 18): »Det er ret mærkeligt at se, hvorledes Luther naar til Retfærdiggjørelse af Troen. Han klynger sig fast til et Led af den kristne Tro, paa hvilken han var døbt«. En rigtigere Fremstilling giver Henrik Scharling: Halvgrundtvigianismen. S. 32—33 — i nøjere Overensstemmelse med Kildedstedet, Melanchthons Fortale til 2det Bind af Luthers Skrifter i Wittenbergerudgaven 1546. Corpus Reformatorum. VI. 1839. Sp. 159. Se ogsaa f. Eks. J. Köstlin: Martin Luther. I.⁵ 1903. S. 67.

indeholder tre smaa Afsnit om »Navnet Maria«, »De Hel- liges Samfund« og »Forholdet mellem Troesbekjendelsen og Fadervor«.

Derimod beskæftiger han sig indgaaende med det histo- riske Spørgsmaal i det over 800 Sider store Skrift fra 1886, »*Et Bidrag til den apostolske Troesbekjendelses Historie*«. Klart og bestemt tager han her Afstand fra Grundtvigs Op- fattelse, at den »apostolske« Trosbekendelse er et Ord af Jesu egen Mund. Jeg skal oplyse dette ved et Par Citater, som man ikke finder i Hauges Referat (p. 238—239). Allerede paa Bogens første Side bemærker Monrad om Grundtvigs Teori: »Denne Lære er aldrig før hørt i Kirken; den er noget aldeles Nyt. Alene dette maa være tilstrækkeligt til at godtgjøre Lærens Urigtighed« (S. 5). Om den kortere, gammelromerske Bekendelse siger han: »Vi kunne ikke fra- gaa, at vi foretrække den gamle Skikkelse formedelst dette Præg af Oprindelighed og denne sammentrængte Korthed, der ikke tilsteder et eneste overflødig Ord. Hermed skal dog paa ingen Maade være sagt, at jeg vilde finde det til- raadeligt at forlade Symbolets nyere Skikkelse og atter optage den ældre. Den nyere Skikkelse er nu bleven gam- mel og er kommen ned til os fra Fædrene. En saadan For- andring vilde blive et nyt Stridsspørgsmaal, og der er i Sandhed nok af Kiv og Splid i Kristenheden ... Guds Visdom er uransagelig. Har han ved at tilstede Forandringerne villet vise os, at vi ei skulle hænge os i Bogstavet, at vi ei skulle være Bogstavtjenere, men holde os til Tanken og tjene ham i Aand og Sandhed?« (S. 21).

Den grundtvigske Paastand, at man umulig kunde have gjort Tilføjelser til Trosbekendelsen, hvis man havde troet, at den havde en apostolsk Oprindelse, imødegaaer han (S. 40—43) ved at henvise til Rufinus († 410), der paa den ene Side mener, at Trosbekendelsen er affattet af Apostlene, og paa den anden Side omtaler de forskellige Formuleringer, den har faaet paa de forskellige Steder. Trods disse Afvigelser mener Rufinus dog, at det drejer

sig om den samme Tro, — og i samme Aand skriver Monrad (S. 73): »Alle oldkirkelige Symbolformer have den samme Grundtypus og i det Hele taget det samme Indhold«.

S. 76—80 anfører han med Tilslutning Professor *Casparis* Dom, at det gammelromerske Symbol maa være kommet til Rom fra Østerland i Begyndelsen af den efterapostolske Tid eller snarere i Slutningen af den apostolske.

I øvrigt er det ikke nødvendigt her at gaa nærmere ind paa Monrads lærde og skarpsindige Redegørelse for og Formodninger om den Skikkelse, som Symbolet formentlig har haft hos de forskellige Kirkefædre. Disse mangfoldige Citater af Kirkefædrene med deres vilkaarlige, allegoriske Skriftudlægning (eller -indlægning) kan nok som Helhed virke noget trættende, og man tør vist formode, at den indholdsrige og fortjenstfulde Bog ikke har faaet mange Læsere, som har haft Taalmodighed til at gennemløbe den fra Ende til anden¹.

Mere umiddelbart fængslende er Monrads Skrift om Humanisten *Laurentius Valla* («Den første Kamp om den apostolske Troesbekjendelses Oprindelse». 1875), »dette lille kirkehistoriske Mesterværk«, som *P. Vedel* kalder Bogen². »Theologisk Tidsskrift« bragte en længere Anmeldelse³ af *H. V. Sthyr* (den senere Biskop), der i 1870 var blevet Licentiat paa en dygtig kirkehistorisk Afhandling om »Reformationens Forberedelse og Begyndelse i Frankrig indtil Aar 1523«. Sthyr gjorde opmærksom paa Bogens formelle Mangel, at den egentlig bestaar af to Afhandlinger, en om *Laurentius Valla* og hans Stilling til Spørgsmaalet om det apo-

¹) Maaske er dette Forklaringen paa, at *Edvard Blaumüller* (i »Skilderier«. 1903. S. 96) fælder den ganske misvisende Dom om Monrads Studier over Trosbekendelsens Oprindelse og Historie: »Enden paa det blev, at man ikke fik noget at vide«.

²) *Tilskueren*. 1905. S. 975.

³) *Theologisk Tidsskrift*. 1876. S. 273—295.

stolske Symbols Oprindelse, en anden om Unionskonciliet i Florens, og at den første om Laurentius Valla er delt i to Dele (S. 1—54. 215—268), imellem hvilke den anden er indskudt (S. 55—214). Men han fremhæver ogsaa med Rette, at »grundigt Kildestudium og genial Skarpsindighed er forenet med en fortrinlig Fremstillingsgave, og derfor følger man Forfatteren med udelt Interesse, selv da, naar han fører sine Læsere ind paa Undersøgelser, som maa siges at ligge lidt for langt borte fra det foreliggende«¹. For mit Vedkommende anser jeg saaledes Fremstillingen af Grækernes Forhandlinger med Baselerkonciliet og Paven om Stedet for det paatænkte Unionskoncilium for at være unødvendig bred, og det samme gælder Drøftelsen af det dogmatiske Stridsspørgsmaal: *filioque*.

Det halvgrundtvigske Islæt i dette Skrift har ovenfor været omtalt. Som et nyt Udtryk for *Monrads høje Værdsettelse af Grundtvig* havde det været rimeligt at anføre de Ord fra »Liberalismens Gjenmæle« (S. 44), som Hauge nøjes med at hentyde til (p. 239²⁶). Monrad skriver her: »Biskop Martensen siger (Den sociale Ethik. S. 48—49): »Vi indrømme, at det er lidet opbyggeligt at see Præster som høitbedagede Oldinge at indgaae det andet eller tredje Ægteskab« o. s. v. Jeg har kjendt en høibaaren, høihjertet Kvinde, der var bleven aandelig vakt af en gammel Præst, anden Gang Enkemand. Hun følte stor Lyst til at yde ham Gjengjæld for det Meget, han havde været for hende; hun ønskede at bygge en fast Mur omkring ham mod det daglige Livs manglehaande Smaabekymringer og Smaafortrædeligheder, for at han indtil det Sidste kunde leve

¹) Ib. S. 274. Hauge synes ikke at kende Sthyr's Anmeldelse. I hans egen Omtale af Monrads Skrift er der indløbet et Par Smaafejl (p. 235). Unionskonciliet i Florens blev ikke holdt i 1438, men i 1439. Det var ikke »under Stridighederne ved Unionskonciliet«, men snart efter disse Stridigheder og under Indflydelse af dem, at Valla fremsatte sin Paa-stand om det apostolske Symbols Tilblivelse, og denne gik ikke ud paa, at Symbolet var affattet »paa Nikæamødet«, men: enten paa Mødet eller efter dette.

frit og uforstyrret i sine store aandelige Syner. Hun ventede heraf stort Udbytte for sig selv, og antog ogsaa, at det vilde være en Velsignelse for hendes Børn at komme i en nær, daglig Berøring med en saadan mægtig Personlighed. Hendes Tilbud blev modtaget; hendes Forventning skuffedes ikke. Den Gamles Hjem blev atter det kjære Samlingssted for Børn og Børnebørn og alle de gamle Venner. Verden kan smile, den er berettiget til at smile, den Gamle smilte vel selv med; men jeg skjønner ikke, at man er berettiget til i den kristelige Ethiks Navn at udtale nogen Fordømmelsesdom. Dømmer ikke!«

Jeg synes ikke, Pastor Hauge burde have forholdt sine Læsere dette Citat, som giver et udmærket Indtryk af Biskop Monrads fine Tænkemaade og fornemme Udtryksform, der danner en saa velgørende Modsætning til den Plumshed, hvormed ellers selv kultiverede Personligheder ofte omtaler Repræsentanter for andre Opfattelser end deres egen.

Endnu et Vidnesbyrd om Monrads Vurdering af *Grundtvig* er, at han ved Grundtvigs 50-Aars Præstejubilæum 1861 fik udvirket, at der blev tillagt ham *Rang med Sjællands Biskop*. De 3 Linier, i hvilke dette nævnes (p. 239), er ikke en tilstrækkelig Omtale af denne mærkelige Begivenhed. Som Dr. *Arildsen* har paavist¹, forholder det sig saaledes: I Overensstemmelse med et af Enkedronning Caroline Amalie fremsat Ønske havde Monrad som Kultusminister indstillet til Kongen, at der skulde tildeles Grundtvig Titel og Rang som Biskop; men Frederik VII modsatte sig dette og vilde ikke tildele Grundtvig Bispetitlen, men kun Rang med Sjællands Biskop. Derpaa lød da ogsaa den Bestalling, som Monrad overrakte Grundtvig paa Jubilæumsdagen; men i sin Tale ved denne Lejlighed gik han videre og udtalte, at det var Kongens Ønske, at Grundtvig skulde have Titel af Biskop, ligesom vore to ældre store Salmedigtere, Kingo og Brorson, havde været Bi-

¹) »Kirken og Tiden«. 1935. S. 257—268.

skopper. Grundtvig selv og mange andre, baade dengang og senere — lige ned til Edv. Lehmanns Biografi af Grundtvig fra 1929 (S. 230) — har da ogsaa ment, at Bispetitlen blev ham tillagt; men dette er faktisk urigtigt. Derfor udtaler *Martensen* i Breve til sin nære Ven og trofaste Discipel, L. Gude, sin Forargelse over Monrads »svigagtige« Tale til Grundtvig og siger, at han egentlig fortjente en offentlig Tilrettevisning i Bladene; »men hvo skal give ham den?«¹. Denne skarpe Dom viser, hvilken Forskel der var mellem af faa Biskopstitel og Biskopsrang, hvad der jo ogsaa fremgaar af Kongens Holdning. Men hvor kan Monrad saa tale til Grundtvig om Biskopstitel, naar der kun er tillagt ham Biskopsrang? Man kan ikke antage, at Bladenes Referater af Monrads Tale har været helt urigtige; thi det var jo netop denne Tale, der fremkaldte den Forestilling, at Grundtvig havde faaet baade Biskopstitel og Biskopsrang². Hvis Monrad slet ikke havde sagt noget saadant, maatte han jo have dementeret de ganske misvisende Referater. Heller ikke kan man antage, at Monrad i sin Tale paa Festdagen har ladet sig rive med af sit romantiske Temperament og sin store Beundring for Grundtvig, saa at han uvilkaarlig er kommet til at forveksle sine egne personlige Ønsker med Kongens Vilje, som Udnævnelsen var et Udtryk for. Der synes saa ikke at være nogen anden Mulighed tilbage end den Antagelse, at Monrad i sin Tale til Grundtvig med fuld Bevidsthed har fremstillet Forholdet anderledes, end han godt vidste, at det var, for at trodse sin Vilje igennem ved en Overrumpling af Kongen og den offentlige Mening. Dette vilde være en stor Hensynsløshed baade overfor Grundtvig, som han skattede højt, og endnu mere overfor Kongen — hvor man dog maa regne med, at de nationalliberale Førere ikke nærrede synderlig Respekt for Kong Frederik VII.

¹) Arildsen S. 264. 266.

²) Fædrelandet 29/5 1861. Berlingske Tidende og Dagbladet 30/5. Biskopstitlen bruges da ogsaa i Breve til Grundtvig (Breve fra og til Grundtvig. II. 1926. S. 621. 627. 628. 630).

Jeg kan derfor ikke se rettere, end at der her er et ikke helt oplyst Punkt i Monrads Biografi og en Plet paa Monrads Karakter.

Ved Siden af Monrads høje Værdsættelse af Grundtvig nævner Hauge ogsaa — om end lovlig kortfattet (p. 239—240), at han i *kirkepolitisk Henseende* var *uenig med Grundtvig*. Han kunde ikke gaa med til »de grundtvigske Frihedskrav«, og han udtalte Gang paa Gang sin Beklagelse over, at vi ikke trods Grundlovens § 80 havde faaet en *Kirkeforfatning*. Men til denne Beklagelse tilføjede han med god Grund¹: »Forsøgene i saa Henseende ere strandede paa en Modstand, der er blevet reist ikke alene af Rigsdagen, men ogsaa af Kirkens ledende Kræfter. Kirken er ikke berettiget til at klage over Regjering og Rigsdag, naar den ei er blevet enig med sig selv om, hvilken Forfatning den ønsker«. Da Monrad stadig var saa optaget af disse Spørgsmaal, burde nogle af hans mange Udtalelser derom have været anført, f. Eks. følgende²: »Vor Folkekirkes Tilstand er i mere end een Henseende ingenlunde glædelig. Grundlovens Løfte om en Forfatning ansees som et dødt Bogstav. Rigsdagen optræder uden at komme til at lee over sig selv som Synode«. Venstres saakaldte »aandelige Fortolkning« af Grundlovens Løfteparagraf havde derfor ogsaa en afgjort Modstander i Monrad³.

Som en anden Forskel mellem Monrad og Grundtvig nævner Hauge (p. 240 ligesom Nannestad S. 57), at »Monrad talte kun til og sigtede kun paa *den enkelte*; han havde ikke Blik for det samfundsdannende i Kristendommen«. Men i Monrads Prædikener S. 306 hedder det: »Den Helligaand er en mægtig Aand, der ei alene vil herske i de enkelte Menneskers Sjæle, men i alle de smaa og store Samfund, hvori Menneskene slutte sig sammen, og i det store Verdens-Samfund af Mennesker, der boer paa Jordens vide

¹) Liberalismens Gjenmæle S. 68.

²) Om Slaget ved Katekismen. 1874. S. 47. Jfr. ovenfor S. 31.

³) Saaledes i »Politiske Breve«. Nr. 19. 1882. S. 8—9. 12 og i Redegørelsen S. 247—249.

Kreds«. Og i Prædikenen paa Nytaarsdag over Bønnen »Helliget vorde dit Navn!« hedder det: »Saa bede vi for den ydre Mission og den indre Mission og den allerinderste Mission, Missionen i vort eget Hjertes hedenske og uigjenfødte Egne; saa bede vi, at Guds Navn ei maa være hjemløst her paa Jorden, men at det maa finde sig et helligt Hjem i hvert Huus, hvert Land, hvert Folk, at Mørket maa flye, og at det maa straaale herligere og herligere over al Verden«. (Præd. S. 59. Jfr. S. 528, hvor det hedder, at Bønnen »Tilkomme dit Rige!« gælder baade dit eget Folk og det Folk, der har traadt dit Fædreland under Fødder, baade de Lande, hvor man knæler ned i Jesu Christi Navn, og dem, der endnu ikke har hørt Budskabet).

Det er derfor en Overdrivelse, at Monrad »kun« skulde have Syn for den enkelte, selv om det naturligvis er rigtigt, at »den enkelte« har en langt mere fremtrædende Plads i hans Forkyndelse end i Grundtvigs.

IX

Det næste Afsnit handler om »*Monrads Forhold til Mynster og Martensen*« (p. 242—252). Her fremhæves Berøringspunkterne mellem *Mynsters* og Monrads Forkyndelse, selv om denne har et mere aktivt Præg. Hos Monrad har Bønnen den centrale Plads, som Betragtningen hos Mynster (p. 243—245). I denne Sammenhæng kunde der have været Grund til at nævne, at Monrad 20 Aar efter Mynsters Død betegner ham som »denne Mand, hvis Minde altfor hurtigt er blegnet hos os, og som jeg erindrer med Ærbødighed og Taknemlighed«¹.

Ogsaa overfor *Martensen* nærrede han stor Veneration, blandet med nogen Kritik, som især kommer til Orde i »*Politiske Breve. Nr. 14—18. Liberalismens Gjenmæle til*

¹) »Om Slaget ved Katekismen«. 1874. S. 7.

Biskop Martensens sociale Ethik«. 1878¹. Han skriver her (S. 162): »Biskop Martensen har i sin Ethik traadt Liberalismens Banner under Fod; jeg har kjæmpet under dette Banner i min Ungdom, og slipper det ei i min Alderdom, hvor mange der end forlade det«. I et Brev til Krieger af 29/10 1878 om dette Skrift skriver Monrad — i Fortsættelse af de af Hauge p. 249²⁹ anførte Ord: »Jeg anerkjender naturligvis, at man kan gjøre Fremskridt ved at slaa Kolbytter [sic!], men den Reismaade har altid forekommet mig at være for besværlig«. I samme Aand hedder det: »Bliv ei vred over, at jeg ei kan forandre Signalerne! Optag det ei ilde, at jeg maa blive den Fane tro, under hvilken jeg kæmpede i min Ungdom«². »Jeg tilstaaer, at jeg i min Ungdom var betaget af Kjærlighed til den konstitutionelle Frihed, og den er saa sammenvoxet med mit hele Væsen, at jeg hverken kan eller vil slippe den«³.

Overfor den hyppige Tale om Monrads Uberegnelighed og Upaalidelighed⁴ er der Grund til at fremhæve hans Tro-

¹) Naar Hauge i dette Afsnit udtaler (p. 246), at Monrad »ingen Sinde som Martensen vendte sig kritisk mod Schleiermacher«, er dette kun delvis rigtigt. Den højkonservative Teologi, der ligger bagved Monrads Prædikener, forudsætter et indre kritisk Opgør med Schleiermachers Tanker, selv om han aldrig direkte polemiserer imod dem.

Det er heller ikke rigtigt, at »det er først fra Monrads sidste Bispeperiode, at vi — bortset fra det foran sagte om Ungdomstiden — har Vidnesbyrd om hans Syn paa Martensen og hans Teologi« (p. 247). Den sammesteds (p. 247) anførte Anmeldelse af Martensens Prædikener 1864—69 fremkom i »Fædrelandet« 24/12 1869, altsaa før »Monrads sidste Bispeperiode«. Hauge har ogsaa overset et Brev fra Monrad til Krieger 8/11 1849, hvor det hedder: »Rasmus Niensens Anmeldelse [o: det Skrift, som R. N. udgav i 1849 under Titlen »Mag. S. Kierkegaards »Johannes Climacus« og Dr. H. Martensens »Christelige Dogmatik«. En undersøgende Anmeldelse] er efter min Mening sand; det forekommer mig ikke, at Martensens Dogmatik er speculativ; men den bringer dog mange Dogmer nærmere til Forestillinger, og bringer Forbindelse mellem meget, der tidligere var sondret« (Danske Magazin. 7. R. III. S. 76).

²) Politiske Breve. Nr. 9—13. 1877. S. 48.

³) Redegørelsen. S. 36 fra November 1880.

⁴) Se f. Eks. Kriegers Dagbøger. III. S. 63—64. 289 (anført ovenfor

skab gennem Aarene mod »Liberalismens Banner«, baade paa det politiske og paa det kirkelige Omraade.

»Liberalismens Gjenmæle« er saa karakteristisk baade for Monrads Tænkemaade og for hans Udtryksform, at Hauges Referat (p. 248—251) forekommer mig at være lovlig kortfattet. Jeg savner f. Eks. Monrads Ønske om, at Biskop Martensen ved to Tegn havde gjort det tydeligt, naar han taler i den kristelige Ethiks, og naar han taler i sit eget Navn. »Han kunde f. Ex. sætte et Kors ved det, han udtaler i Ethikens, en Pil ved det, han yttre i sit eget Navn« (S. 6). »Hvor er det underligt at se ham falde ned fra Ethiken i individuelle, politiske Meningers gabende Svælg, at se ham vandre i politisk Lidenskabs stride Strøm, idet han mener at fare hen bevinget i den kristelige Ethiks himmelske Høider«. (S. 58).

Om de Reformere, Liberalismen har gennemført, til Bedste ikke blot for enkelte Individder, men for hele Samfundet, skriver Monrad (S. 71—74): »Der er langt større Velstand nu end for hundrede Aar siden . . . Ogsaa Arbeidsklassen bor bedre, klæder sig bedre, faar bedre Fødemidler end for hundrede Aar siden«. Bondestanden i Danmark »var en stavnsbundet Flok af forarmede Arbeidere, nu er det en Forsamling af velstaaende Selveiere«. »Er Skole-, Post-, Vei-, Jernbane-, Telegrafvæsnet Væsner, der ikke vedrøre Samfundet, og har Liberalismen ikke omfattet alle disse Væsner med moderlig Ømhed?« »Kommer Trykke-, Forsamlings-, Religionsfrihed kun de enkelte Individder til Gode, og ikke ogsaa Staten og Kirken?«

Overfor Martensens Fremhævelse af »den ethiske Mislighed ved Arbeidets altfor udviklede Deling«, at Mennesker gennem en lang Aarrække kommer til at ofre deres Tid

S. 71). Bille: Tyve Aars Journalistik. III. S. 309. 424 (anført ovenfor S. 71 Anm.). H. N. Clausen: Optegnelser om mit Levned og min Tids Historie. 1877. S. 483. Erik Skram i »Sønderjydske Aarbøger«. 2. R. 1925. II. S. 25. Aage Friis: Monrads og Lehmanns Forslag om en nordisk Union 1863. 1933. S. 11. 23.

paa noget absolut aandløst som at lave Knappenaalshoveder (Den sociale Ethik. S. 167) — svarer Monrad: »Ikke Gjerningens Beskaffenhed, men den Maade, hvorpaa Gjerningen udføres, anviser Gjerningen dens Plads i den guddommelige Rangforordning. Den, der med Trofasthed vogter Gjæs eller gjør Knappenaalshoveder, staar i Guds Øjne høit over den, der vel prædiker, men uden Trofasthed« (S. 106). »Hvad er der til Hinder for, at Knappenaalshovedmageren, hvis Hænder er blevne som et Stykke af Maskinen, lader Billedet af de Kjære i Hjemmet, af sit Barns Smil træde frem for Sjælen, at han gjennemgaar i Tanken, hvad der sidste Søndag blev sagt i Kirken, at han beder til Gud? Tror man, at Apostlen Paulus havde aandløse Tanker, naar han sad og syede Telte?« (S. 114). »Da jeg ikke har Verdensstyret, saa søger jeg at finde det Gode i den bestaaende Verdensorden, i alle Livsstillinger, hos Knappenaalshovedmageren og hos Millionærerne« (S. 116).

Monrads Udtalelser om *Jødespørgsmaalet* burde under alle Omstændigheder have været anført. I *Martensens Sociale Ethik* S. 133 betegnes det som »et Misgreb, at man uden nogen Indskrænkning har givet Jøderne de samme politiske Rettigheder, som Landets egne Børn. De ere i ethvert Folk kun Gjæster, og bør med al Humanitet behandles som saadanne. Men hvor stor Imødekommen man end viser en Gjæst, falder det En dog aldrig ind, at gjøre ham til en Medregjerende, Medherskende i sit Huus«. Derimod skriver *Monrad*: »Jeg tilstaar, at jeg ikke vilde kunne bære det over mit Hjerte at berøve Jøderne deres politiske Rettigheder, thi høre vi end til forskjellige *religiøse* Samfund, saa ere vi dog Medlemmer af det samme *borgerlige* Samfund, vi ere Medborgere, have samme Fædreland« (S. 65). »I Retfærdighedens Navn fordre vi, at man ikke bruger en forskjellig Maalestok i Bedømmelsen af Jøder og Kristne«. »Det er en i hele den civiliserede Verden anerkjendt Grundsætning, at Fødsel i et Land giver Indføds-

ret, og med Indfødsretten de borgerlige Rettigheder. Vilde det være rigtigt ene for Jødernes Skyld at gjøre Brud paa denne Grundsætning?» (S. 157—158). Saaledes taler den liberale Politiker, D. G. Monrad, og den kristne Biskop tilføjer: »Naar jeg taler om den jødiske Nationalitet, da hverken kan eller vil jeg glemme, at min Frelser fødtes i Jødeland, fødtes af en jødisk Kvinde« (S. 161).

Flere af Martensens Venner og Disciple¹ søgte at imødegaa Monrads Kritik, hvorimod Martensen selv »ikke fandt Anledning til nærmere at inklade mig paa Angreb, der forekom mig at være ufrugtbar«². Han har aabenbart i det hele ikke sat Pris paa Monrad. Da denne var Kultusminister, bestod der et køligt Forhold mellem de to Mænd. Kun nødtvungent og ved ganske enkelte Lejligheder talte Martensen med Monrad³. End ikke Monrads Prædikener synes Martensen at have skattet. Han nævner dem ikke i sin Selvbiografi, og 3 Aar efter Udgivelsen af Monrads Postil skriver han til *Laub* om Monrads »Politiske Breve«: »De er velskrevne, og den politiske Genre synes jo at være den, hvor han bevæger sig mest i Overensstemmelse med sin Natur« — en Dom, som *Laub* ganske slutter sig til⁴.

Paa sidste Side i dette Afsnit (p. 252) er der en oplagt Urigtighed. Hauge anfører en Notits i *Søren Kierkegaards* Dagbøger, som viser, at han i Sommeren 1836 har laant Penge af Monrad, og tilføjer: »Det var formodentlig ogsaa

¹) »Een og tyve Breve over Biskop Martensens christelige Ethik«. Af Petrus [o: Præsten Johannes Kok]. 1878. Trods den høje Værd-sættelse af Martensens Fortjenester, hvormed Monrad begynder og ender sit »Gjenmæle« (S. 2—3. 162—163), mener »Petrus« dog at turde betegne det som »usømmeligt« (S. 102. 104). — F. V. Andersen: Nogle Betragtninger og Studier over og i Sammenhæng med Biskop Martensens »Den christelige Ethik«. 1879. — J. A. Bornemann: Om D. G. Monrads oconomiske Lov. 1879. (Jfr. ovenfor S. 32). De to sidste nævnes ikke af Hauge.

²) Af mit Levnet. III. 1883. S. 208—209.

³) Arildsen i »Kirken og Tiden«. 1935. S. 264.

⁴) Biskop Otto Laubs Levnet. II, 1. 1886. S. 351. 354.

Anledningen til, at Monrad gik til Disputereøvelser hos Broderen P. C. Kierkegaard«. Men dette skete allerede i April 1835¹. Den senere Begivenhed kan naturligvis ikke være »Anledningen til« den tidligere; men begge har deres fælles Forklaring i den Omstændighed, at Søren Kierkegaard og Monrad var Studenterkammerater. Senere gik de to Mænds Udvikling i helt forskellig Retning, som Hauge ogsaa fremhæver (p. 252): »Medens Søren Kierkegaard førte en indadvendt Tilværelse og blev en ensom Mand, førtes Monrad ud i det offentlige Livs Uro og søgte Afløb for sin Virkestrang, dels i det politiske Arbejde, dels i Kirkens Gerning. De Problemer, der var Søren Kierkegaards, var ikke Monrads; medens Kierkegaard fjernedes mere og mere fra »den officielle Kirke«, fik Monrad som Præst, Kultusminister og Biskop en væsentlig Del af sin Livsgerning i Kirkens Tjeneste«. Dette er Forklaringen paa, at de to Mænd aldrig omtaler hinanden i deres Skrifter, hvorfor Monrads Navn slet ikke forekommer i Registerbindet til 2den Udgave af Kierkegaards Samlede Værker. At Monrad skulde have »forsvoret at læse« Kierkegaard, som Krieger skriver i et Brev til Monrad², skal næppe opfattes bogstaveligt. I ethvert Tilfælde nævner Auktionskatalogen fra 1865 over Biskop Monrads Bøger ogsaa et Skrift af Kierkegaard, men ogsaa kun eet, nemlig »Philosophiske Smuler« fra 1844.

X

Det følgende Afsnit (p. 253—265) handler om »*Monrads Deltagelse i den kirkelige Polemik*. »Den er dels kendetegnet ved nogle Indlæg i Aviser og Tidsskrifter, rettet mod Kir-

¹) Dette fremgaar af selve det Sted, Hauge henviser til: Sejr Kühle i »Personalhistorisk Tidsskrift«. 9. R. IV. S. 253, som bygger paa P. C. Kierkegaards utrykte Dagbog.

²) 30/3 1847. Danske Magazin. 7. R. III. S. 19.

kens og Kristendommens Modstandere, dels af hans Bestræbelser for at virke mæglende inden for Kirken« (p. 253), og den er »et Vidnesbyrd om den vaagne Interesse, hvormed Monrad fulgte Tidens Strømninger« (p. 261).

Mindst Betydning har hans Diskussion med *J. P. Jacobsen* i »Nyt dansk Maanedsskrift«. III. 1871—72 om Darwinismen (jfr. ovenfor S. 33. Anm.)¹.

Større Opmærksomhed vakte hans Indlæg² i Anledning af den matematiske Professor *Adolph Steens* opsigtvækkende Tale ved Universitetets Reformationstest 1875³. Hauge burde her have givet et Indtryk af, hvad Professor Steen egentlig vilde, f. Eks. ved Hjælp af følgende Citater af hans Tale: »Fortjener Theologien sin rundelige Plads iblandt Universitetets Lærestole, saa maa det være, fordi der endnu er Noget at grandske, Noget at forbedre. Men den maa ikke hvile paa noget udenfra Givet, thi saa er Grandskningen ikke fri, lige meget om dette Givne er et saakaldet religiøst Liv eller en vis fast Kreds af Dogmer« (S. 243). Han ønsker et Broderskab mellem de forskellige, af hinanden ganske uafhængige Videnskaber (S. 245. 247), men kræver, at Videnskabsmanden maa kende den Metode, der anvendes, og de Resultater, der er naaet i andre Videnskaber, som staar i nær Forbindelse med hans egne, saa at der ikke bliver »aabenlys Strid imellem forskjellige Videnskabers Lærdomme« (S. 249). »Rent utaaleligt maa det blive, naar vi skulle lære noget, som er i Strid med andre Videnskabers Lærdomme, f. Ex. naar man fra et

¹) Det burde have været nævnet, at Indlæggene i denne Strid er genoptrykt i Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs Udgave af *J. P. Jacobsens »Samlede Værker«*. V. 1929. S. 397—405. 211—215. — 1873 skrev Monrad i »Dagbladet« 15/8 og 19/8 »Endnu et Par Ord om Darwinismen« i Anledning af H. S. Vodskovs Anmeldelse sammesteds 11/6 og 12/6 af *J. P. Jacobsens Oversættelse af Darwins Skrift »Om Arternes Oprindelse«*.

²) I »Fædrelandet« 21/1. 22/1. 8/2. 1876.

³) Trykt i »Det Nittende Aarhundrede«. 1876. S. 237—252. Om Adolph Steen se H. G. Zeuthen i DBL.² XXII. 1942. S. 433—435.

aandeligt Standpunkt skal komme til naturstridige Resultater« (S. 251). I sit Svar til Professor *Fr. Hammerich* samler Professor Steen sin Opfattelse i den Sætning: »Theologien skal blive en virkelig Videnskab, som kan foredrages ved Universitetet i Overensstemmelse med alle andre; kan den ikke det, saa har den ikke hjemme paa en videnskabelig Højskole«¹.

Om *Monrads* Svar (som refereres af Hauge p. 254—257) skrev *Fru Heiberg* til Krieger², at hun fandt det »ganske fortrinligt i enhver Henseende. Jeg holder meer og mere af Monrad og er overbevist om, at han i de sidste Aar ved et overordentlig indvortes Arbejde er naaet op til et aandeligt Punkt, han ikke tidligere har staaet paa«. 16. Februar 1876 skrev hun til Monrad³ for at »takke Dem for den Opbyggelse, jeg har haft af Deres udgivne Prædikener, af Bogen »Fra Bønnens Verden«, og nu sidst af det fortrinlige Svar i »Fædrelandet« til Prof. Steen. Det er besynderligt, at der gives Mennesker, begavede i flere Retninger, men som aldeles mangler Organ til at sætte sig i nogensomhelst Forbindelse med, eller Forhold til og Paa-virkning af de høiere Magter . . . Ere de Stakler af Naturen blindfødte? Mangle de af Naturen Organet, eller er det lutter Hovmod, der gjør, at de ikke trænge til andet Holdpunkt end deres eget Jeg. Hvor herligt, at der sidder en Mand som Biskop Monrad ude i Landet, der kan og vil hæve sin klare, overbevisende Røst til Lærdom og Advarsel — ikke for de blindfødte — men for dem, der kun ere altfor tilbøielige til at se en F.-Karl i en saadan ny Apostel, der har Mod til at rive de Gamle ned af deres Pjedestaler . . .

Skulde jeg i Sommer komme i Nærheden af Deres Bispegaard, da maa De ikke forundres over, om jeg tager mig

¹) »Fædrelandet«. 1876. Nr. 13.

²) Johanne Luise Heiberg og Andreas Frederik Krieger. II. 1915. S. 259—260.

³) Ib. S. 386—387.

den Frihed at aflægge Dem et Besøg til Tak for de Timer, jeg ifjor Vinter laa i Sengen i Rom, betaget af Klimafeber og fandt Trøst, Opmuntring og Glæde ved at læse i Deres Prædikener. Deres, af mange Grunde, hengivne Johanne Luise Heiberg«.

Ogsaa mod *Georg Brandes* drog Monrad i Felten. I Hauges Referat¹ af hans Modskrift² mod første Del af »Hovedstrømninger«³ savner jeg følgende karakteristiske Udtalelser: »Hvilken Sandhed har Dr. Brandes da fundet med Hensyn til Opfattelsen af Menneskeslægten? Han siger S. 138: »Da en Part af Menneskeheden maa betragtes som vilde Dyr, en anden som sande Aber og den aldeles overvejende Majoritet som Dosmere og Ignoranter, er det let at se, i hvad Forhold til Sandheden den offentlige Moral og den offentlige Mening i Almindelighed vil staa«. Hertil svarer Monrad: »Hvor langt ere vi dog komne bort fra Broderskabets store Tanke, og hvor er det underligt at finde saadanne Ytringer i den Mands Mund, der ikke kan finde Ord stærke nok til at forherlige den franske Revolution! Og hvor er dog ikke den Fordring pudsig, at Individet skulde stilles udenfor Paavirkning af Samfundet for at danne sig sin selvstændige Religion og Sædelære! Den samme Fordring maatte jo gjøres med Hensyn til Kunst og Videnskab, for at bevare Individets originale Produktivitet. Hvert enkelt Men-

¹) Jeg bemærker følgende Smaaunøjagtigheder: p. 254 L. 3 f. n. skal læses: at der nogensteds foredrages Teorier; p. 255 L. 11 f. n. læses: Brudstykker (for Brokker), p. 257 L. 27: Væsener (for Venner). P. 258 L. 9 lader Hauge Brandes' Doktorafhandling (»Den franske Æsthetik i vore Dage«, 1870) være »det første Arbejde fra hans Haand«, uagtet han dog tidligere havde udgivet »Dualismen i vor nyeste Philosophie« (1866), »Æsthetiske Studier« (1868) — foruden Oversættelsen af Stuart Mill's »Kvindernes Underkuelse« (1869).

²) »Den frie Tanke og Dr. Brandes's Forelæsninger. Af 44«. 1872. Særtryk af »Fædrelandet«. 1872. Nr. 78—80. Det var almindelig kendt, at Mærket »44« betød D. G. Monrad.

³) »Emigrantlitteraturen«. 1872, optrykt i Brandes' Samlede Skrifter. V. 1900. S. 1—192. Den af Hauge p. 257 omtalte Artikel om Renan er i omarbejdet Skikkelse optrykt i Samlede Skrifter. VII. 1901. S. 3—24.

neske skulde begynde forfra Menneskeslægtens uhyre Arbejde, og hvad vilde man opnaa ved disse Bestræbelser uden at standse den aandelige Udvikling og forvandle Menneskenes Børn til en Flok Vilde?» (S. 23—24).

Til sidst drøfter Monrad Brandes' Opfattelse af *Familie-liv og Skilsmisse* og udtaler som sin egen Mening (S. 32): »Der er Noget i Ægteskabet . . . der er stærkere end Luner, Indfald og øjeblikkelige Indtryk, det er Pligten, det er: »Du skal!« Denne Pligt og dette »Du skal« hviler paa den Overbevisning, at Menneskets Villie kan og bør være stærkere end Menneskets Sind. Der er noget Ejendommeligt ved den kristelige Kjærlighed: den kan elske trods alle Mangler, Skrøbeligheder og Ufuldkommenheder, thi den elsker i Haabet, og derfor er den saa mægtig ogsaa i Ægteskabet. Hvis Du spurgte en Kvinde, og spurgte hende med Rette: »Hvorfor elsker Du dog den Lømmel?« og hun svarede Dig: »Jeg elsker ham, fordi han er min Mand, fordi jeg har lovet at elske ham indtil min sidste Time, fordi jeg ej kan Andet«, vilde da dette Svar mishage Dig? Vilde Du henregne hende til Dosmernes og Ignoranternes store Flok? Mishager Dig det stille Taalmod, der taust bærer Uret og Krænkelser, og bevarer i sagtmødig Trofasthed Kjærligheden frisk og uforandret? Os, vi tilstaa det, mishager den ikke; vi beundre den«.

Overfor Kirkens Modstandere var Monrad saaledes en slagfærdig Apologet. Overfor Stridighederne indenfor Kirken søgte han at mægle. Saaledes i Skriftet »Om Slaget ved Katekismen« (1874) i Anledning af, at Pastor N. G. Blædel havde angrebet Pastor P. A. Fengers Udgave af Luthers lille Katekismus for at have forvansket Luthers Lære om Daabsordet og Nadverordet ved at indsmugle det grundtvigske Partis særegne Paastande. Hauge burde i sit Referat (p. 262)¹ have nævnet, hvorledes Blædel be-

¹) Ogsaa her kunde Fremstillingen have været mere nøjagtig. p. 261 L. 25—26 burde det hedde: Fra Sekretæren for Konferencen for den norsk-dansk lutherske Kirke i Amerika. — Den p. 261 L. 29 omtalte

grunder denne Anklage. Han henviser til, at Gudsordet ved Daaben ifølge Luthers Katekismus er »Hvad vor Herre Christus siger hos Matthæus i det sidste Capitel« [Mt. 28 19]; men i Fengers Ud-gave hedder det: »Guds Ord, som er sammenføiet med Vandet, er Daabsordet paa den christne Tro i Faderens og Sønnens og den Hellig-Aands Navn. Guds Befaling er denne, som vi læse hos Matthæus i det Sidste« [Mt. 28, 19]. Angaaende Nadveren bliver Luthers »Hvor staaer det skrevet? Svar: Saaledes skrive de hellige Evangelister« . . . i Fengers Katekismus til: »Steder i Skriften, som det stadfæste, ere . . .«. Grunden til denne Ændring er — siger Blædel¹ — den grundtvigske Paa-stand, at Nadverens Sakramentord ikke findes i den hellige Skrift eller er uddraget af denne, men er »Herrens Mundsord« til Menigheden, aldeles i Lighed med den apostolske Trosbekjendelse«.

Monrads Indlæg i denne Strid er præget af hans allerede tidligere (S. 100—103) omtalte *Halvgrundtvigianisme*: »Ogsaa efter min Overbeviisning indeholder Troesbekjendelsen Alt, hvad der er fornødent til Salighed . . . Det kommer kun an paa, at vi tilegne os den paa den rette Maade, og at den lever hos os i hele sin Fylde, saa finder Sjælen Freden her, Saligheden hisset« (S. 18—19). Derfor tager han — efter mit Skøn — ikke tilstrækkelig Afstand fra Fengers tendentiøse Ændringer i Luthers Katekismus, og jeg maa derfor betragte det som en Overdrivelse, naar Hauge (p. 261) betegner Monrads Skrift som »mønster-gyldigt«, selv om jeg gerne anerkender, at det indeholder

Skrivelse er aftrykt i W. Hjort: Nikolaj Gottlieb Blædel. 1881. S. 157—158. — Til p. 261 L. 8 f. n. burde have været bemærket, at H. N. Clausens Formulering her ikke er helt korrekt. Det er ikke grundtvigsk Anskuelse, at »Prøvesten og Regel for Menneskets Tro, Lære og Liv« er Kirkens Lære — men Kirkens Tro, saaledes som det ogsaa hedder i den norske Præst Müller Eggens Forespørgsel.

¹) »Pastor Birkedal og Grundtvigianismens Katekismus«. 1873. S. 15—17.

smukke Udtryk for Fredskærlighed og praktisk Visdom¹.

I Monrads Skrift »Om Slaget ved Katekismen« finder Hauge (p. 265) med Rette »et typisk Udtryk for hans Stræben efter at virke mæglende og samlende inden for Kirken. Han ønskede, at der skulde være Plads til de forskellige kirkelige Retninger; i den Forstand er det rigtigt, at hans teologiske Fysiognomi i mangt og meget minder om *de gamle latitudinariske Biskopper i England*, som Professor, senere Biskop, *Fr. Nielsen* skrev«². Disse engelske »Latitudinariere« i det 17. Aarhundrede³ beskrives af *Fr. Nielsen* som Mænd, der hævdede, at Statskirken skal være rummelig (»comprehensive«), og fremhævede den apostolske Trosbekendelse ved Siden af Skriften som Udtryk for det fælleskristelige⁴.

Denne Karakteristik af *Monrad* som »bredkirkelig« maa anses for ubetinget rammende; men da det drejer sig om en afsluttende Karakteristik af *Monrad* som Forkynder og Biskop, burde det have været nærmere begrundet.

Det ene af de to Træk, som *Fr. Nielsen* nævner som betegnende for de engelske Latitudinariere, Fremhævelsen

1) »Hvor vi Theologer dog alle tilhobe trænge til Sagtmodighed og Ydmyghed, naar vi stride med hverandre, og hvor let glemme vi vor fælles store Kjærlighed til vor Herre og Mester over mindre Meningsforskjelligheder« (S. 10). »Den letteste Maade til at seire over sin Modstander er altid at tilegne sig alt det, hvori han har Ret« (S. 46). Disse gyldne Ord anføres ogsaa af Hauge p. 263 og 264.

2) Artiklen om *Monrad* i DBL.¹ XI. 1897. S. 457.

3) *John Hales*, *William Chillingworth*, *Jeremy Taylor*, *Edward Stillingfleet*, *John Tillotson* o. a.

4) *Fr. Nielsen*: Kirkehistorie. II, 1. 1908. S. 604—609. Mange andre kirkehistoriske Fremstillinger (f. Eks. *Holmquist* og *Nørregaards* II.² 1935. S. 362. 400. 550—551. 558—560) nævner ikke dette andet Træk, Fremhævelsen af den apostolske Trosbekendelse. Man tør vel formode, at det ikke har været saa fremtrædende hos de engelske Latitudinariere, som *Fr. Nielsens* Kirkehistorie giver Indtryk af. Men denne lærde Kirkehistoriker var jo Grundtvigs Discipel og plejede gerne at notere, hvor han fandt en Omtale af eller en (formentlig) Hentydning til den apostolske Trosbekendelse.

af den apostolske Trosbekendelse ved Siden af Skriften, er der allerede gjort tilstrækkelig Rede for i den tidligere Udvikling om Monrads »Halvgrundtvigianisme«¹. Det andet Træk, Ønsket om Statskirkenes Rummelighed, er strejft et Par Gange i Hauges Fremstilling, men burde have været behandlet i Sammenhæng og mere indgaaende. Jeg anfører nogle Udtalelser af Monrad, der viser, hvor fremtrædende denne Tanke til enhver Tid har været hos ham.

Allerede som 31aarig skriver han i sin tidligere (S. 52—53) omtalte fortrinlige Afhandling om Forordningen om gudelige Forsamlinger: »Det er Regjeringens Pligt paa den ene Side at lade Videnskabens friske Aande lufte gennem Kirken, paa den anden Side at lade Folkets religiøse Overbevisning komme til sin fulde Ret, og ved Overensstemmelsen mellem disse to Momenter at fremme den religiøse og aandelige Udvikling«. »Det er netop Betydningen af enhver Modsætning og altsaa ogsaa af de gudelige Forsamlinger, at Kirken for at udsone den med sig nødes til at voxer i aandelig Styrke og udvikle sig selv. Den verdslige Magt tilføier derfor Kirken ubodelig Skade, naar den af et vist ridderligt Galanteri kommer den til Hjælp mod dens virkelige eller formeentlige Modstandere«². »En Kirke, der mangler Modsætninger, kommer let til at ligne et stillestaaende Vand, en Dorskheds og LigeGYldigheds Aand indsniger sig let hos Menigheden og Menighedens Lærere«³.

I samme Aand skriver Monrad som Kultusminister i et Cirkulære til Biskopperne 9. Maj 1848⁴: »Jeg behøver næppe at bemærke, at det ikke kan være muligt at gjøre noget Forsøg paa fortrinsvis at understøtte den ene eller den anden theologiske eller religiøse Retning i Kirken, men

¹) Hauge nøjes med diskret at antyde Forholdet, uden at anvende det maaske mindre velsete Udtryk, »Halvgrundtvigianisme«.

²) »Flyvende politiske Blade«. Nr. 3. S. 57—58. 71 (delvis anført af Hauge p. 66).

³) »Flyvende politiske Blade«. Nr. 4. S. 19.

⁴) Hauge p. 80.

at min Bestræbelse tværtimod ene vil gaa ud paa at frigjøre og organisere de Kræfter, som findes i selve Kirken, for at denne under en uhildet indre Udvikling kan bestaa Tidens haarde Kamp, kan lade fremtræde og forsonne sine egne Modsætninger, kan ved egen Kraft raade Bod paa egen Brøst og saaledes fremme Guds Ære, og ved at forfølge sit eget ophøiede Formaal, der stedse bliver det samme, medvirke til Statens Vel.

Som Biskop over Lolland-Falsters Stift fremhæver han i en Indberetning 1871, at Indre-Missions Ensidighed tilvejebringer en maaske ikke uønskelig Modvægt mod Grundtvigianismen. »Da ingen af Retningerne gaaer uden for Kirkens Grænser, synes det ønskeligt, at de faa Leilighed til at udvikle sig; det er nu engang de menneskelige Kaar, at alt Liv, ogsaa det kirkelige, udvikler sig under Modsætninger«¹. Med disse Udtalelser stemmer den Skildring, som en af hans unge Præster, den senere kendte Kirkehistoriker, *L. Koch*, giver af sin Biskop: »Der var intet, som han satte mere Pris paa end Personlighed og Ejendommelighed«. »Naar en Mand ikke var som en Fonograf, der kunde gentage og saa at sige materialisere et Partis Stikord, var det ham ganske ligegyldigt, hvilket Parti han hørte til«².

Det samme rummelige Syn gav han Udtryk for i de Diskussioner, hvori han deltog. Saaledes skriver han i en Forhandling med Grundtvigianerne: »Det var at ønske, at denne gjensidige Anerkjendelse [mellem dem, der deler den grundtvigske Opfattelse af Troesbekjendelsens Oprindelse, og dem, der ikke deler den] maatte som en lysende Stjerne

¹) Hauge p. 164.

²) *L. Koch*: En gammel Præsts Erindringer. 1912. S. 94. Hauge kender Skriftet, men anfører ikke Stedet. — I denne Sammenhæng kan det ogsaa nævnes, at den af Hauge p. 227 anførte Udtalelse af Præsten og Forfatteren *Johannes Fibiger* om *Monrad* fortsættes saaledes: »Grunden var, at han i Dybet var en virkelig from og derfor kjærlig Sjæl. Den klare og skarpe Jurist som han var, var der inderst i ham en dyb Tro til Mennesker«.

straale over alle gjensidige Udtalelser om Stridspunkterne¹. Og i Diskussionen med Professor Steen: »Jeg ønsker ingenlunde nogen Indskrænking i den *Lærefrihed*, der hidtil har bestaaet i et saa vidt Omfang for de theologiske Professorer. Sandheden kan kun vinde ved den fulde Frihed. En Universitets-Lærer skal have Ret til at udtale sin hele Overbevisning, bereder den end herved de Unge mangan aandelig Kamp, saa er jeg dog sikker paa, at de sejrrig ville gaa ud af Prøvelserne; Ordets Forkyndelse har en mægtig Kraft til at betvinge Meninger, der afvige fra Evangeliets Sandhed«².

Ogsaa i Prædikener udtrykker han det samme Grundsyn — saaledes allerede i Dimisprædikenen 1846 med Temaet »Guds Enhed i Mangfoldighed«, der slutter med en Opfordring til at vise Langmodighed og Fordragelighed (Hauge p. 69—71). Hans trykte Prædikener indeholder, som tidligere omtalt (S. 86—87), adskillige Vidnesbyrd om den Rummelighed overfor andre, som han forenede med sin personlige Ortodoksi. For øvrigt mente han, at »alt Godt, alt Sandt, alt Skjønt, der har aabenbaret og aabenbarer sig i denne Verden fra dens Skabelse til dens Undergang, ere brudte Straaler af Jesu Christi Herlighed. Han er tilstede i det Altsammen, skjønt vore Øine saare ofte ere lukkede, saa vi ikke see eller gjenkjende ham«³.

Monrads kirkelige Ideal: en rummelig Folkekirke, indenfor hvilken de forskellige kirkelige Anskuelser og Retninger frit kan virke og samarbejde, har sit Sidestykke paa det politiske Omraade, hvor hans Bestræbelser — efter hans egne Ord⁴ — gik ud paa »at tilveiebringe en Overenskomst mellem Partierne, saa at deres Stridigheder traadte i Skygge

1) »Dansk Kirketidende«. 1873. Nr. 33. Sp. 534.

2) »Fædrelandet«. 1876. Nr. 32.

3) Præd. S. 253. Hauge anfører (p. 196) disse skønne Ord og tilføjer, at de »paa een Gang kan minde om Hegel og Martensen« [mere dog om Martensen end om Hegel, da de ikke blot taler om Guds, men om Jesu Kristi Herlighed].

4) »Politiske Breve«. Nr. 1—4. 1874. S. 30. 42. Jfr. ovenfor S. 79.

for Fædrelandets Tarv«. *En harmonisk Samvirken af de forskellige Kræfter* var Maalet for hans politiske Virksomhed — som Dr. *Bagge* udtrykker det¹: »En Tilstand af national, social og konstitutionel Harmoni, Harmoni mellem Tysk og Dansk indenfor Monarkiet, Harmoni mellem Samfundsklasserne, Harmoni mellem Forfatningsfaktorerne, en Harmoni, som han helst ser tilvejebragt ikke gennem stærke Brydninger, men ved fredelig Udjævning af Modsætningerne, i Nødsfald gennem Statens Tvang«.

XI

Bogens Slutningskapitel, der rekapitulerer adskilligt af det tidligere udviklede, handler om »*Bedømmelsen af Monrads Personlighed*« (S. 266—277). Denne Bedømmelse kan jeg i det hele godkende, ogsaa Afvisningen af Magister *Harald Nielsens* urimelige Paastand, at Kristendommen, saaledes som den tager Skikkelse i Monrad, løfter Ansvar af hans Skuldre². Heroverfor fremhæver Hauge med Rette (p. 269—275), at baade Monrads efterladte Redegørelse og — endnu mere — hans intense Beskæftigelse med den femte Bøn i Fadervor »vidner klart om, i hvor høj Grad han kæmpede med sit Ansvar«, og han henviser til vægtige Udtalelser i denne Retning af saa kyndige Mænd som *P. Vedel* og *N. Neergaard*³.

¹) Studier over D. G. Monrads Statstanker. S. 25. Jfr. S. 91. 154—155. — Selv i et videnskabeligt Skrift som »Den første Kamp om den apostolske Troesbekjendelses Oprindelse«. S. 61 kommer Monrad tilbage til dette sit politiske Ideal: »I indvortes Henseende ere de Tider lykkelige for et Folk og et Land, i hvilke der er en harmonisk Samvirken mellem disse to mægtige Samfunds kræfter« [Myndigheden og Friheden].

²) Harald Nielsen: Mænd og deres Gerning. 1929. S. 51. Ogsaa Rektor A. I. West tog i »Berlingske Tidende« 15/11 1929 Afstand fra Harald Nielsens Opfattelse af Monrad.

³) Disse Udtalelser gengiver Hauge p. 272 i en lovlig forkortet Form. Vedels Ord om, hvordan Monrad »gik især i Rette med sig selv om,

Ingen har haft de Betingelser for at kunne bedømme Monrad som Politiker og Personlighed som Direktøren i Udenrigsministeriet *P. Vedel*. Man forbavses derfor over, at Hauge i dette afsluttende Kapitel fuldstændig har ignoreret Vedels betydningsfulde Skildring af Monrad i »Tilskueren«. 1904. S. 379—381. Han taler her først om det frastødende Indtryk, som Monrad gjorde, men fremhæver udtrykkelig, at han ikke var illoyal — hvilket viser, at Vedel efterhaanden, gennem sit nærmere Bekendtskab med Monrad, havde faaet et gunstigere Indtryk af denne, for i 1863 skriver han i et Brev til Krieger, at Monrad er »vidunderlig umoralsk og »ureenlig«, som De vilde sige«¹. Men

hvorvidt han havde valgt det Rette og ladet sig lede af de rette Motiver« — fortsættes saaledes: »Alt dette udgjorde et Aandsarbejde, som næppe nogen Anden kan opvise Magen til, og som adskiller Monrad saa bestemt fra vore andre Politikere, der ikke tog Fortiden saa tragisk« (»Redegørelsen«. S. X). — I Citatet af Neergaards interessante Anmeldelse af Redegørelsen (»Tilskueren«. 1914. S. 179) mangler Begyndelsen: »I Monrads Redegørelse bliver Kritiken over de andre mildnet og dæmpet det mest mulige og ethvert forklarende og undskyldende Moment fremhævet. En mindre Mand vilde søgt at lette sig Ansvarets Byrde ved at undskylde sig selv og kaste det mest mulige over paa andre. Ikke saa med Monrad.« (Derefter følger de af Hauge p. 272³⁴ anførte Ord).

Ogsaa Citatet p. 268⁸ er ufuldstændigt. Kort efter H. N. Clausens Død skriver Monrad om ham (»Politiske Breve«. 9—13. S. 14): »Han havde en sjelden reen og ædel Character, maaske med en lille Tilsætning af Selvtilfredshed; under et temmelig koldt og afmaalt ydre Væsen glødede Hjertet af Kjærlighed til Fædrelandet, det danske Sprog, Sønderjylland«. Saa følger de af Hauge p. 268⁸ anførte Ord, og derpaa slutter Monrad: »Det høie og dybe maatte iføre sig det jævnt forstændiges Dragt for at tiltale ham. Fred være med den ædle Sjæl!« — Det forekommer mig, at hvis man læser denne Udtalelse i dens Helhed, faar man en noget gunstigere Bedømmelse af Clausen, end hvis man nøjes med det af Hauge citerede Brudstykke. — En unøjagtig Henvisning forekommer S. 270²⁶. De dér anførte Ord af Monrad om, at Kristendommen vil beaande alle jordiske Forhold og gennemtrænge alle de politiske Partier, findes ikke i »Liberalismens Gjenmæle«. S. 66, men i Præd. S. 81.

¹) Danske Magazin. 7. R. III. S. 151.

i 1904 lyder hans endelige Dom saaledes: »Faa Mænd er bleven saa miskendte og har været Genstand for saa haarde og i det væsentlige uretfærdige Domme som Monrad . . . Paa Mennesker, der ikke havde Lejlighed eller Evne til at se gennem den ydre Skal, virkede han snarere frastødende end sympatetisk. De fandt ham kold og inde-sluttet, altid udfrittende, aldrig aaben og meddelsom, kun med Interesse for Sagen, aldrig for Personen. — Hvor urigtige disse Domme end var, saa er de dog ret vel forklarlige. Hans Rolighed kunde for fremmede nok tage sig ud som Kulde, hans Tilbageholdenhed som Ligegyldighed eller Distraktion . . . Men i Virkeligheden var han heller ikke, som han kunde synes at være. Han var den ømmeste, kærligste og fornøjeligste Mand og Fader og den trofasteste Ven. Men han havde den Grundsætning, at »man ikke maatte vise sine Følelser for fremmede«, og jo større Anledning der var til at vise dem, og jo mere han følte, at man ventede, at han skulde vise dem, desto omhyggeligere holdt han dem tilbage, det var, »ligesom de stivnede i ham« — det var en aandelig Blufærdighedsfølelse eller en Protest mod et fremmed Indbrud i hans Inderste!«

Med Henvisning til *C. E. Fengers* ovenfor (S. 67) anførte Vidnesbyrd om Monrads Loyalitet afviser Vedel Beskyldningerne mod Monrad for underfundigt at have fortrængt Hall fra Konseilspræsidiat, og han tilføjer: »Og hvorledes lader saadanne Beskyldninger sig forene med hans dybe Religiositet og hans Skarpsindighed, der ikke vilde have ladet ham tage feil af sine Handlingers Karakter og af deres Hensigter og Bevæggrunde?«

Ogsaa *Aage Friis* fremhæver¹ »det Maadehold, ja, den Mildhed«, hvormed Redegørelsen er skrevet, og finder Forklaringen ikke blot i den overlegne Livserfaring, hvormed Oldingen skuer tilbage, men ogsaa deri, at »det er en kristen Biskop, der i sin høje Alders Aar ud fra den Livsanskuelse, der fra hans Ungdom har haft mægtig, stadig

¹) I Indledningen til Redegørelsen. S. XXVII.

voksende Indflydelse paa ham, har fordybet sig i religiøse Studier og daglig har arbejdet paa Fuldkommengørelse af sit kristne Trosliv«.

Pastor Hauge ender da ogsaa med at betone, at det var *Monrads Kristendom*, der hindrede hans Personlighed i at blive sprængt af de stærke Modsætninger, som den rummede, og gav ham Kraft til at holde ud i Kampen (p. 275—277). Der kunde her have været Grund til at gaa lidt ind paa *Monrads Husliv*, og særlig paa *hans sidste Sygdom og Død*¹.

Hans yngste Datter har fortalt, at da Monrad fik at vide, at han — efter Lægens Udtalelse at dømme — næppe havde langt igen, »straalede Faders Ansigt af Glæde, og han udbrød: »At tænke sig, at jeg snart skal se min Frelser, og han vil ikke forskyde mig, for jeg har elsket ham«. Derpaa talte han saa smukt om Livet efter dette, om hvordan vi ikke kunde danne os nogen Forestilling om dette, og om Glæden ved at være hos Frelseren. Da han gik forbi Moders Billede, sagde han: »Kan du se, hvor glad hun ser ud ved snart at skulle se mig?«². Om hans Død fortæller *Fr. Barfod*³: »28. Marts 1887 sad Monrad i sin Lænestol og læste i sin Bibel. Da et af Børnene kom ind for at se til ham, sad han endnu med Biblen i Hånden, han var sagtelig henslumret«. — Saadanne Træk har ogsaa deres Plads i en Skildring af Monrad som religiøs Personlighed.

Det foregaaende vil formentlig have vist, at Pastor Hauges Arbejde paa mange Punkter burde være gaaet mere baade i Dybden og i Bredden. Derved vilde Fremstillingen være blevet bedre begrundet og mere farverig; men dette behøvede ikke at give et væsentlig andet Billede af Monrads Personlighed og Gerning.

¹) P. Vedel i »Tilskueren«. 1905. S. 978—983.

²) Vedel S. 982.

³) Et Livs Erindringer. S. 172.

Efter mit Skøn har Forf. vist baade sund Sans og klart Blik for det væsentlige. Han har hverken villet give et Forsvarsskrift for Monrad eller et Angrebsskrift imod ham, men en fordomsfri, historisk Undersøgelse om Monrad som religiøs Personlighed, som Forkynder og Kirkemand. At Resultatet i det væsentlige kommer til at virke som en Oprejsning for Monrad efter Miskendelse og Forglemmelse, anser jeg for at være begrundet i Forholdenes Natur. Det er værdifuldt, at Opmærksomheden atter er blevet henledet paa denne fængslende Personlighed med den vægtige Forkyndelse. Vi har Brug for Monrad ved Siden af Mynster og Grundtvig, Martensen og Kierkegaard. Naar dertil kommer det meget *nye Stof*, der er fremdraget — særlig i Bogens første Halvdel — hvorved vi er naaet adskilligt videre end de fortjenstfulde ældre Fremstillinger af *P. Vedel* og *Fr. Nørgaard*, har jeg — trods alle Indvendinger og Betænkeligheder — ment at burde anbefale Antagelsen af denne Afhandling.

Det teologiske Fakultet maa anse det for i høj Grad paaskønnelsesværdigt, at en Præst i en stor og meget krævend Gerning har vist Interesse og Energi, Flid og Udholdenhed til — gennem mange Aars Arbejde — at kunne fuldføre et saadant Værk.

Af en Disputats at være er denne Afhandling, baade ved sit Emne og ved Behandlingsmaaden, saa interessant og almentilgængelig, at der ingen litterær Retfærdighed er til, hvis den ikke skulde faa mange Læsere, ogsaa uden for det lærde Lav.

Jeg ønsker Forf. den Glæde at faa den udsolgt og udgivet igen i en ny, udvidet og forbedret Udgave — med Benyttelse ogsaa af det Monradske Familiearkiv, som det ifølge p. 285 ikke har været ham muligt at faa Tilladelse til at benytte til det her foreliggende Værk¹.

¹) Dette Forhold viser, at Professor Aage Friis kun har haft delvis Ret, naar han i sin Anmeldelse af Povl Bagges Disputats udtalte, at der er «fri Bane for Udforskningen af hele Monrads Livsgerning» (Historisk Tidsskrift. 10. R. IV. 1937—38. S. 143).

Udvalg af Biskop G. P. Brammers Brevveksling (B).

Ved **Bjørn Kornerup.**

Skønt man gennem G. P. Brammers Brevveksling med Kultusminister J. C. H. Fischer 1876—80 har rig Lejlighed til at lære Biskoppens Synspunkter at kende over for en Række kirkelige Spørgsmaal, især Embedsbesættelser, i et kortere Aaremaal, er det dog ikke uden Interesse at iagttage, hvorledes han udtaler sig om beslægtede Sager i Breve til en Ligemand, sin Kollega paa Fyens Bispestol 1851—89, *Christian Thorning Engelstoft* (1805—89). Som det fremgaar af det første af disse Breve, havde Engelstoft tidligere vist Brammer »personlig Velvillie«, men først efter Engelstofts Udnævnelse til Biskop traadte Brammer i et nærmere Forhold til ham, idet han paa-begyndte en regelmæssig Korrespondance med sin nye Embedsbroder. Antagelig er denne Brevveksling blevet fortsat til Brammers Død 1884, men uheldigvis standser den bevarede Del heraf allerede 1876. Beklageligt er det ligeledes, at man kun har bevaret Brammers Breve, men ikke Engelstofts Svar, der som saa meget andet af Brammers store Brevsamling maa være gaaet tabt. I mange Tilfælde vilde det have været af Betydning at have haft Materiale til at lære Engelstofts Stilling til de foreliggende Sager at kende, snart i Tilslutning til, snart i Modsætning til Brammer. Rent epistolografisk betragtet er Tabet af Engelstofts Breve dog næppe alt for stort, da den i andre Henseender saa højt fortjente Mand ikke havde sin egent-

Fig. 1. Biskop, Dr. theol. G. P. Brammer.
(Efter Fotografi, taget 1881, tilhørende Det kgl. Bibliotek).

lige Styrke som Brevskriver, som det klart nok fremgaar af de i 6. R. III, 41—95 meddelte Breve fra ham til Fischer.

Brammer haabede fra Begyndelsen i den nye fynske Biskop at finde en Støtte for sit højkirkelige, især mod grundtvigsk prægede Frihedstendenser lidet imødekommende Kirkesyn og en Kampfælle i sin hele konservative Kirkepolitik. I begge Henseender gik hans Forhaabninger i Opfyldelse, om end der nu og da kunde vise sig mindre Divergenser mellem dem, rent bortset fra den psykologiske Forskel mellem den blide og lærde Odense-Bisp og den afgjort praktisk anlagte Brammer, der med megen Mynighed førte Krumstaven i sit Stift. Den her meddelte Brevveksling indeholder da ogsaa værdifuldt kirkehistorisk Kildestof til Belysning af den kirkelige Udvikling i Danmark i den mærkelige Overgangsperiode, der ligger mellem Aarene 1850 og 1875. Ganske særlig er den af Betydning for Forstaaelsen af de Forhandlinger, der førte til Valgmenighedsloven af 1868, og til Oplysning om de Bispemøder, som Brammer fra ca. 1855 aarligt foranstaltede afholdt i sin Bispegaard i Aarhus, og som virkede som et Slags ikke-officielt »Kirkeraad«.

Brevrækken tegner tillige et smukt Billede af det indbyrdes Forhold mellem de to fortjente og betydelige Mænd. Fra en velvillig, væsentlig kollegialt betonet Forbindelse udviklede deres Forhold sig i Aarenes Løb til at blive et varmt personligt Venskab, der bl. a. gav sig Udtryk i gensidig Interesse for den Skæbne, der blev Brevskrivernes Børn til Del. At udelade Bemærkninger i Brevene om dette og lign. vilde sikkert være principielt urigtigt og give et fortegnet Helhedsbillede¹. Ytringer af denne Karakter er

¹) Det kunde maaske være overflødigt udtrykkeligt at gøre opmærksom herpaa, men da en Anmelder (*P. G. Lindhardt* i »Kristeligt Dagblad« for 30. Marts 1944), hvis selvsikre Tone synes at staa i et beklageligt Misforhold til hans Indsigt i de Fænomener, han bedømmer, ud fra en snæver teologisk Horizont har opholdt sig over, at der ved

Fig. 2. Biskop, Dr. theol. C. T. Engelstoft.
(Efter Fotografi, tilhørende Redaktør Povl Engelstoft).

derfor bibeholdt som Vidnesbyrd om de to Biskoppers nære Forhold og — i Forbindelse med andre af beslægtet Karakter — som betegnende for Tonen og Aanden i en Periode, der bl. a. kendetegnedes ved en egen Humanitet i Tankegang og Urbanitet i Formen. En næsten pudsigt Forandring i Brevstilen gør sig fra Brammers Side gældende i den korte Periode i 1864, da Engelstoft, hans tidligere sideordnede Kollega, pludselig var blevet hans Overordnede som Kultusminister. Da Engelstoft faa Maaneder senere vendte tilbage til sit gamle Embede, faldt da ogsaa Brevenes Tone ned i deres sædvanlige Leje.

Medens Brevene Nr. 34—6, 41, 47—9 fra ældre Tid fandtes i C. T. Engelstofts Privatarkiv i Rigsarkivet, er de øvrige Breve med stor Velvilje fremskaffet af fhv. Overførster Fr. Brammer og af denne stillet til min Raadighed. De overgaar nu alle til Rigsarkivet. — Skønt der er ofret en ikke ringe Tidsanvendelse paa Udarbejdelsen af Kommentaren, vil enhver Kyndig vide, at der ved et Kildemateriale af denne Art kan forekomme Punkter, paa hvilke det ikke lykkes at komme helt til Bunds.

1.

Aarhus Bispegaard, d. 29de Novbr. 1851.

Deres Høiærværdighed ville modtage min broderlige Lykønskning til Deres Udnævnelse til Biskop i Fyen¹. Det glæder mig, at en Mand, for hvem jeg i mange Aar har næret Høiagtelse og som har viist mig personlig Velvillie, er bleven udnævnt til min Medarbejder i det vistnok ligesaa vanskelige som vigtige Tilsynsembede i den danske

Udgivelsen af Brevstof i nærværende Tidsskrift ogsaa tages Hensyn til de Sider af Kirkehistorien, som vender ud mod den almindelige Kulturudvikling, er det aabenbart ikke helt upaakrævet at understrege de Principper, der følges her.

¹) Professor, Dr. theol. C. T. Engelstoft var 16. November 1851 blevet udnævnt til Biskop over Fyens Stift.

Kirke. Deres Kjærlighed til denne og Deres dybe Indsigt i dens Historie og Forfatning vil, under Guds Naade, visse- lig komme den til Gode under de mange Anfægtelser, som den nærmeste Tid sandsynligviis vil føre med sig. At vi, kaldte til den bestaaende danske Folkekirkes Forsvarere og Opbyggere, ville, Hver paa sit beskikkede Sted, arbeide, bede og kæmpe under Aandseenhed og sammenholdte ved Fredens Baand, er min glade Forvisning og mit velbe- grundede Haab. *Unitas in necessariis charitasque in om- nibus*¹ vil der da, næst Guds Hjælp, findes hos os; og saa liberale ere vi jo ogsaa, at in dubiis libertas hverken skal savnes i vore Stifter eller i vort gjensidige Forhold eller i vor Bedømmelse af hinandens Embedsgjæring.

Med den almindelige Mening er jeg enig deri, at Uni- versitetet og det danske Bibelselskab² ville ved Deres Høi- ærværdigheds Befordring lide et Tab, som vanskeligt kan erstattes. Det glæder mig imidlertid, at De, hvad jeg af vor fælleds Ven Professor Scharling har erfaret, vil ved- blive at udgive theologisk Tidsskrift³ i Forening med ham, og jeg nærer endog det Haab, at Deres nye Stilling vil faae en gavnlig Indflydelse paa den praktiske Theologies Be- handling i Tidsskriftet og derved paa dets Udbredelse iblandt Geistligheden.

Anbefalende mig til Deres Høiærværdigheds kjærlige Erindring og broderlige Tillid henlever jeg

Deres ærbødigst hengivne

Brammer.

¹) Dette ofte citerede Ord tillægges almindeligvis Augustin, men kan ikke paavises i hans Skrifter; det synes at stamme fra Acontius (Frantz Dahl, Frederik VI og Anders Sandøe Ørsted i 1826 S. 115).

²) Engelstoft var 1838 blevet udenlandsk og 1839 tillige indenlandsk Sekretær ved Bibelselskabet for Danmark.

³) Engelstoft udgav 1837—61 sammen med sin Kollega Professor Carl Emil Scharling (1803—77) »Theologisk Tidsskrift«.

2.

Aarhus Bispegaard, d. 14de Marts 1852.

Kjære, høiærværdige Hr. Embedsbroder!

Med Glæde og Tillid hilser jeg Dem, høitagtede Hr. Biskop! som min Embedsbroder, efterat De nu har modtaget den biskoppelige Indvielse¹ og, som jeg formoder, taget Deres Bispestol i Besiddelse. De beklæde den længe og med Hæder til Guds Ære, hans Riges Komme og navnlig den danske Kirkes Fremvegt og Beskjermelse! Tiderne ere onde og vort Embede vanskeligt. Desto inderligere maae vi bønfalde Herrens gode Aand om at lede os og desto fastere maae vi holde sammen i broderlig Kjærlighed for at lette hverandre det vanskelige Hverv, ja holde sammen i Troen, paa det at Herrens Byrde maa blive os let.

Som jeg allerede tidligere havde Tilbøielighed til at henvende mig til Dem af et fuldt og aabent Hjerte, saaledes gjør jeg det nu saa meget mere uforbeholdent, som De ved Deres mig inderlig kjære Brev er kommen mig saa venlig og tillidsfuld imøde. Tak, hjertelig Tak for dette Brev, som for hele dets Indhold, saaledes ogsaa fordi De har tænkt paa at lade mig see Deres Forslag til en Kirkeforfatning², inden De offentliggjør det. Naturligviis vil det hellig interessere mig at læse Deres Skrift herom og jeg paaskjønner meget den Ære og Tillid, De viser mig ved at ville høre mine Bemærkninger desangaaende. Efter Evne, i hvert Fald oprigtigt, skal jeg meddele dem; men, da det maaskee er Dem om at gjøre, at Bogen snart skal

¹) Engelstoft indviedes til Biskop samtidigt med S. C. W. Bindsbøll 21. Februar 1852 af J. P. Mynster, der som Program ved denne Lejlighed udsendte sin Afhandling: »Den christne Kirkes Stiftelse».

²) Foreligger ikke trykt, hvis der da ikke er Tale om det »Forslag til en Kirkeforfatning», som Engelstoft 1857 fremsatte til Forhandling paa Landemodet i Odense (Fyens Stifts Landemode-Act 1857 S. 33 f., jvfr. Ugeskrift for den evangeliske Kirke i Danmark 1857, Nr. 28—9).

udkomme, tillader jeg mig dog at yttre, at jeg frygter, den vil komme til at henligge for længe hos mig, dersom den ikke omtrent bliver mig tilstillet ved Paasketider, hvor jeg haaber at faae noget mere Frihed fra Contoirforretninger end jeg i den sidste Maaned havde og i denne har. Ved Deres venskabelige Yttring til mig om Deres Bog maa De da endelig heller ikke i nogen Henseende ansee Dem bunden.

I theologisk Tidsskrift haaber jeg at læse en gennemgribende Kritik fra Deres Haand over Damgaards »oplysende Bemærkninger«¹ til hans Udkast til vor nye Kirkeforfatning. Disse oplysende Bemærkninger kunne i mange Henseender behøve Belysning. Saaledes, for at nævne Noget, der ligger os Begge nær, lader han det biskoppelige Embede staae i betydelig Skygge ved Siden af Provsternes og Degnenes. Og hvad skal man sige om det Motiv, han Pag. 81 fremfører for at beholde Biskopperne i den danske Folkekirke, efterat han har underordnet dem et Consistorium og en Synode og tildeels sideordnet dem en Art Amtsprovster, det Motiv, at det biskoppelige Embede vil altid fastholdes for Ordinationens Skyld og paa Grund af den kirkelige Tradition? Da jeg ikke vil eller bør antage, at Forf. paa Skrømt søger at bestyrke denne Paastand ved at anføre et fra Sammenhængen løsrevet Sted af de schmal-kaldiske Artikler, maa jeg formode, at han har taget Citatet andenstedsfra uden selv at kjende denne Part af Artiklerne, der netop, som min lærde Collega veed, gaaer ud paa at vise Unødvendigheden af at Kirken har Biskopper, ogsaa for Ordinationens Skyld. Grundtvig og hans Parti, der lader haant om vor Bispeordination, vil formodentlig med Fornøielse tage de damgaardske Yttringer til Indtægt for den Paastand, at enten skal man slet ikke have »saakaldte«

¹) Den senere Stiftsprovst i Odense Anders Knudsen Damgaard (1808—1906) udgav 1852 »Oplysende Bemærkninger til »Udkast til Forfatning for den evangelisk-lutherske Folkekirke i Danmark«. Skriftet blev anmeldt (af Engelstoft?) i Nyt theologisk Tidsskrift V, 244—8.

Biskopper i den danske Folkekirke eller og skulle de ordineres af engelske eller — til Nød — af svenske Biskopper¹. Det har iøvrigt altid (længe før jeg selv blev Biskop) forekommet mig upassende (nivellerende vor særegne Ordination), at Andre end Biskopper foretage Præsteordinationer. I Aalborg Stift fungerede Stiftsprovst Stockholm² i adskillige Aar som Biskop og, husker jeg ikke feil, forrettede efter hans Død Krarup³, som da ikke engang var Stiftsprovst, en Præsteordination.

Een af Deres første Stiftsøvrighedsforretninger vil uden Tvivl blive at afgive Betænkning om Cultusministerens kun altfor mærkelige Forslag eller Plan til Forhandling af beneficeret geistligt Gods⁴, en Plan, som den herværende Stiftsøvrighed agter paa det Bestemtteste at fraraade. Hos Provsterne i Aarhus Stift er der ogsaa temmelig almindelig Misfornøielse med Ministerens — af Bygningsdirektøren foranledigede — Plan til dobbelte Synsforretninger⁵, hvoraf den ene end ydermere skulde skee i April Maaned, da geistlige Mænd allermindst kunne være borte fra Deres præstelige Kaldsgjerning. At disse Planer ere udtalte af vor Cultusminister, gjør mig ogsaa ret ondt for

¹) I Anledning af Martensens Bispevielse søgte nogle grundtvigske Præster at faa sat igennem, at denne kom til at foregaa ved Biskop W. Faxé i Lund for derved at genindføre den ved Reformationen tabte *successio apostolica* (H. L. Martensen, Af mit Levnet III, 6—7).

²) Stiftsprovst i Aalborg Jens Stockholm (1771—1833) fungerede 1827—33 tillige som *Vicarius episcopi* i Aalborg Stift. Brammer havde 1833 sat denne Mand et Minde i et Brev, trykt i »Tidsskrift for Kirke og Theologie«, udg. af Jens Møller, III, 324—38.

³) Jens Krarup (1783—1836), Stiftsprovst og Sognepræst ved Budolphi Kirke i Aalborg 1833—36.

⁴) Kultusministeriets Cirkulære af 26. Februar 1852 om en paatænkt Fastsættelse af Regler for Afhændelse af Bøndergods tilhørende Kirker og gejstlige Embeder (C. F. Schwartzkopf, Kgl. Rescripter og Resolutioner Geistligheden i Danmark vedkommende 1852—53, S. 64—7).

⁵) Kultusministeriets Cirkulære af 21. Februar 1852 om en paatænkt Forandring i de aarlige Syn over Landets Kirker og Præstegaarde (C. F. Schwartzkopf, anf. Samling 1852—53 S. 56—8).

hans Skyld; thi fra vor Skolegang har jeg havt megen Agtelse for ham¹ og jeg kan ikke troe Andet, end at han egentlig mener Kirken vel. Paa denne bevægede Tid, hvor han desuden er overlæst af Forretninger, havde det nok været ønskeligst, at han ei havde begyndt paa Reformer.

Nu Farvel dennesinde, kjære Hr. Biskop! Gud velsigne Dem i Deres Embede og i Deres huuslige Kreds! Det ønsker af Hjertet

Deres ærbødigst hengivne

Brammer.

3.

Aarhus Bispegaard, d. 16de Septbr. 1853.

Høiærværdige Hr. Collega!

Anledningen til disse Linier er nærmest en Anmodning, jeg har faaet fra Skolelæreren i Viby ved Aarhus, Hr. Bering, om at anbefale ham til Biskoppen i Fyen, hos hvem han agter at søge Skolelærer- og Kirkesanger-Embedet i Bødstrup paa Langeland². Bering er en af Skolelærerstandens bedste Koryphæer, som uden Tvivl, i det mindste i den Tid, jeg har været ansat her, har havt en modererende og midlende, altsaa gavnlig Indflydelse paa sine Standsfæller. Da han desuden er en udmærket dygtig Lærer og vant til at styre Kirkesangen under en musikalsk Præst³, antager jeg, at man i Bødstrup vil være særdeles vel tjent med at erholde ham til Skolelærer og Kirkesanger. Her er der yderst faa Embeder, som han kan søge med Haab om oekonomiske Fremskridt; men Bødstrup

¹) Minister for Kirke- og Undervisningsvæsenet ad interim var 7. December 1851—3. Juni 1852 Professor Peter Georg Bang. Baade Bang og Brammer var Studenter fra Frederiksborg Skole.

²) Jens Bering (1812—72), 1840 Lærer i Viby, en af Skolelærerstandens mest fremtrædende Repræsentanter, bekendt som pædagogisk Forfatter og som Tilhænger af en moderat Reform af Folkeskolen, kom dog ikke til Bødstrup, men blev 1855 Lærer i Skibby i Horns Herred.

³) Jacob Steenberg (1783—1875), Sognepræst i Viby-Tiset 1830—65.

vilde være en Gevinst for ham; derfor attraaer han det Embede, skjøndt han er betænkelig ved Bondevennernes Indflydelse paa Øen, da han er en Modstander af dem.

Det kunde meget interessere mig at vide, hvad Raad Deres Høiærværdighed gav Ministeriet med Hensyn til Anvendelsen af Skoleparagraphen i den Stump af en Dissenterlov, vi fik 1851¹. Jeg dristede mig til at raade Ministeriet til slet ikke at anvende §en ved den Sag, som havde foranlediget Spørgsmaalet. Thi §en er given for de Børn, som ere udenfor Kirken, men alle i vor Kirke døbte Børn ere indenfor Kirken og ved deres Daab berettigede til at oplæres i den christelige Børnelærdom; hvilket da Faddere og Præster og Statsstyrere skulle vide og sørge for. Dette maa formeentlig gjælde om alle de Børn, der nu ere skolepligtige. Var jeg Cultusminister, vilde jeg derfor sørge for, at vi fik en heel og brugelig Dissenterlov saa betimelig, at jeg, indtil den udkom, kunde ad den administrative Vei afgjøre saadanne Spørgsmaal som det opkastede. Nu, kjære Hr. Biskop, tag tiltakke med disse løst henkastede Yttringer, som jeg naturligviis stræbte at motivere i mit Svar til Ministeriet.

For Cholera og dens Sødskendebarn Cholerine har jeg og mit Huus, Gud være lovet! været forskaanet. Han holde sin beskjermede Haand over Dem og Deres Kjære!

Deres ærbødigst hengivne

Brammer.

4.

Aarhus Bispegaard d. 22de Septbr. 1853.

Kjære Hr. Biskop!

De ønsker et hurtigt Svar paa Deres velkomne og interessante Brev af 19de d. M. og jeg giver Svaret saa hur-

¹) Lov af 13. April 1851 om Ægteskabs Indgaaelse uden for de anerkendte Trossamfund eller imellem Medlemmer af forskellige Trossamfund (C. F. Schwartzkopf, anf. Samling 1850—51 S. 218—22). »Skoleparagraphen« er § 11 i denne Lov.

tigt som det staaer i min Magt; thi i dette Øieblik modtog jeg Deres gode Brev.

Som Deres Høiærværdighed har ogsaa jeg benyttet Anledningen til at urgere Nødvendigheden af en ny Kirkeorganisation. Jeg holder det iøvrigt for ønskeligst, at der blev indkaldt en Samling af »oplyste og erfarne Mænd« som Ministerens Raadgivere, inden han gjør et Lovforslag til Forandring i vor Kirkeforfatning. Skal Monrads Project om Valg¹ til en konstituerende Synode følges, frygter jeg, at Kirken vil kun lidet blive tjent med sine Repræsentanter af Lægfolk, der sandsynligviis ville blive »Bondevennernes« Candidater.

Indtil vi faae nye Kirkelove, maae vi holde os til de gamle. Vor Kirke er ikke i nogen anarchisk Tilstand; men i visse Maader ere Dissenterne det. Derfor skulle de dog ikke have Lov til at lægge deres Æg i vor Kirkes Reder.

Baade som Biskop over Lolland-Falsters og over Aarhus Stift har jeg havt Leilighed til at resolve i Excommunicationssager. *Jeg* har resolveret og jeg staaer paa min biskoppelige Ret til heri at resolve. Kong Christian den Ottende anerkjendte ogsaa denne Ret; thi da jeg talde med ham om Mag. Lindbergs Færd², da han havde

¹) Den 27. December 1853 nedsattes en Kirkekommission af forbedende Karakter. — D. G. Monrad havde i sit berømte Cirkulære af 9. Maj 1848 kundgjort, at i den »Kirken repræsenterende Forsamling«, der burde sammenkaldes, skulde Halvdelen af Medlemmerne være verdslige, Halvdelen gejstlige (C. F. Schwartzkopf, anf. Samling II, 43 ff.).

²) Mag. art. Jacob Christian Lindberg (1797—1857) var 1844—57 Sognepræst i Tingsted paa Falster. — Lindberg havde 1845 exkommuniceret en Kvinde i sit Sogn, Kirsten Nielsdatter, paa Grund af løgnagtig Optræden og løsagtigt Levned. Efter at have indhentet Indberetning fra Lindberg misbilligede Brammer i Skrivelse af 21. April 1845, at denne havde indladt sig paa at udøve Kirketugt uden først at have raadført sig med sin Provst og Biskop, idet Biskoppen dog ikke i al Almindelighed vilde nægte Tilladeligheden af i paakommende Tilfælde at holde Personer, der havde gjort sig skyldige i uværdig Opførsel, borte fra Nadveren. Han maatte desuden »indstændig« erindre Lindberg om, »hvor nødvendigt det altid og navnlig i vore Dage er, at Be-

paa en Maade bandsat en Qvinde, en vidtløftig Historie, som jeg havde bragt til et kirkeretligt Resultat uden at blande Cancelliet deri, yttrede Kongen med Glæde og Bifald, at det var godt, jeg havde ladet Cancelliet være udenfor hele den Affaire. Ørsted¹, som havde hørt Noget derom, var ikke saa tilfreds med, at jeg ei havde forespurgt mig hos Cancelliet. Men — uden at sige ham, hvad Kongen havde sagt, — forfegtede jeg Kirkens — af vor Lovgivning hævdede — Ret til at udelukke fra Nadveren. At jeg ikke fik Ørsted overbevist, kan jeg see af Deres mærkelige Fortælling. De vil see, at jeg er ganske enig med Dem deri, at Sagen ei egner sig til at indstilles til Ministeriets Resolution (uden maaskee i det Tilfælde, at Præsten vægrede sig ved at følge Biskoppens Raad eller var i Uvished, fordi dennes og Provstens vare forskjellige). Derimod synes det mig at ligge i Forholdets Natur, at en Præst maa foreløbig afholde en Person fra Guds Bord, naar der ei kan være Tid til at raadspørge Provst og Biskop. Dette have Præster i Aarhus Stift gjort, men strax meldt mig det Forefaldne. I det ene Tilfælde havde vedkommende Person — efter at have været til Skrifte om Løverdagen — beruset sig i en Kro, hvilket Præsten havde faaet at vide og formeente ham derfor næste Dag at nyde

sindighed og Sagtmodighed forenes med Alvor og Nidkærhed i Udøvelsen af Kirkedisciplinen«. Biskoppen anmodede Provsten (Stiftsprovst, Sognepræst i Nørre-Vedby Peter Andreas Heiberg Jürgensen, 1800—1860) om at søge »i al Stilhed at afgjøre Sagen« og give Lindberg at betænke, »at slig Udelukkelse skeer til Omvendelse og ikke til Fordærvelse (cfr. Ritualet S. 281), hvorfor det maa paaligge ham, jo mere Frygt han har for det paagjældende Fruentimmers Sjælstilstand, at anvende saa meget desto større Flid for, at hun kan vorde bodfærdig, annamme Syndsafløsning og Deelagtighed i den hellige Nadvere«. Under 7. Maj 1845 indberettede Lindberg, at han efter Begæring af den exkommunicerede havde lovet hende efter nærmere Aftale at tage hende til Alters (Falsters Provstis Arkiv, Journalsager 1845 Nr. 65 og 74, i Landsarkivet for Sjælland m. m.).

¹) Anders Sandøe Ørsted (1778—1860) var siden 1842 Statsminister og siden 1834 1. Deputeret i Danske Kancelli.

Sakramentet. At den givne Forargelse saaledes blev straffet, fandt jeg ganske rigtigt, idet jeg iøvrigt paalagde Præsten at formane den Vildfarende, saa at han atter kunde deelagtiggjøres i Kirkens Gode. Canc. Skr. 4 Marts 1828¹ kan ikke betage Præsten Ret og Forpligtelse til foreløbig at negte Nogen Nådveren. I det af D. H. omtalte Tilfælde var han allerede berettiget dertil, fordi den løsagtige Qvinde ei havde mødt for ham efter hans Indkaldelse. Men han borde have meldt D. H. gennem Provsten hvad han havde foretaget sig som censor morum og udbedet sig videre Forholdsregler. Hvad Ørsted² yttre om Biskoppernes isolerede Stilling og ulige Meninger betyder ikke Stort, naar Talen er om Excommunication, der ikke praktisk kan afgjøres efter nogen almindelig Lov. Ministrene skifte saa hurtigt, at man ikke engang ved at overantvorde Kirkens Ret til dem kan opnaae nogen fast, *juridisk* Regel eller Praxis, der skulde være sikkrere end Biskoppernes Skjøn i saadanne *Samvittighedssager*.

Dersom Ørsted har skrevet i første Person til Dem i den omtalte Skrivelse, er det vel rigtigst, De skriver til *Ministeren*, ellers til *Ministeriet*. — Det vil neppe blive vel optaget, om De forlanger Tilladelse til at meddele os Sagen in forma. Strengt taget behøver De vel ikke Tilladelse dertil, især naar De stiler Meddelelsen som en Raadførsel; thi det er i sin Orden, at den ene Biskop raadfører sig med den anden. Den Ære, De saaledes har gjort mig, vilde Ørsted neppe tage Dem ilde op, om han fik den at vide. Efter hans Synspunkter vilde det derimod ikke være Dem men ham (ved et Circulaire eller gennem Departementstidenden), der skulde bekjendtgjøre Sagen, naar den dertil var moden og hvis den nogensinde blev det. For-

¹) Kancelliskrivelse af 4. Marts 1828 angaaende, at en Præst ikke paa egen Haand maa afvise nogen fra Altergang (T. Algreen-Ussing, Kgl. Reskripter og Resolutioner 1828, S. 79).

²) A. S. Ørsted var 21. April 1853—12. December 1854 Minister for Kirke- og Undervisningsvæsenet.

søget paa at samle alle Biskoppers Vota for at hindre den verdslige Magt i at indgribe i Exkommunikationer vilde iøvrigt let mislykkes. I det mindste tvivler jeg om Biskoppernes Enighed i dette og flere kirkeretlige Spørgsmaal.

Tillad nu mig at gjøre Dem, høiærværdige Hr. Collega! et Spørgsm[aal. Der er] jo i Odense en Stiftskasserer. Naar og ved hvis Initiativ er hans Embede opr[ettet, og] hvori bestaae i det Væsentlige hans Forretninger, hans Lønningsmaade og hans Ansvar? Det vilde jeg gjerne ved Leilighed vide, da jeg meget ønsker at faae et saadant Embede oprettet her.

[Med] Hensyn til at kalde Skolelærere udenfor Stiftet har jeg andre Anskuelse end De, kjære Biskop Engelse-toft! Det hører jo til Lærerstandens Anker imod de Kaldsberettigede, at de indskrænke Kaldelsen indenfor deres Kreds. Med denne Anke staaer Skolens uheldige og naturlige Bestræbelse for at løsrive sig fra Kirken i nøie Forbindelse. Derfor har jeg anset det hensigtsmæssigt at kalde Læ[rere] fra andre Stifter hertil. Jeg har ogsaa gjort det, fordi det forekom mig [bil]ligt, at en dygtig og brav, maaskee endog udmærket, Lærer ikke skulde nødes til at hensidde alle sine Dage i en nøgen Egn i et ringe Embede. Saaledes har jeg oftere kaldet Lærere fra de andre jyske Stifter til Aarhus Stift, men her ere ikke saa gode o: indbringende Skolekald som paa Øerne. Ogsaa fra Lolland har jeg dog kaldet en Lærer hertil. Husker jeg ret, var det netop fra Taars Pastorat, hvor den Steenstrup¹ da var Præst, som nu er Præst i Bødstrup, saa at ham skete Gjengjæld, dersom han nu fik en Lærer fra Aarhus Stift, eftersom han før har afgivet en Lærer til Aarhus Stift.

Cholera har endnu ikke ganske forladt Aarhus. Den har, efterat man troede sig sikker, angrebet Adskillige og bortrevet Een. Hidindtil har Herren i sin Naade bevaret mig og mit Huus ligesom Dem og Deres. Vi have saaledes

¹) Joachim Otto Poul Steenstrup (1804—70), Sognepræst i Taars 1840—52, i Bødstrup 1852—70.

endnu nogle Arbeidsdage. Maatte vi bruge dem efter vor Overhyrdes hellige Villie!

Deres broderlig hengivne

Brammer.

5.

Aarhus, d. 27de Marts 1855.

Min kjære høiærværdige Hr. Collega

erindrer uden Tvivl, at jeg i Fjor i Kirkekommissionen foranledigede en Indstilling angaaende Rigsdagens Lovforslag om Konfirmationstiden¹. Vor nuværende Kultusminister tog jo for saa vidt Hensyn til vor Indstilling (som Madvig fik ham og Casse, men dog ikke den fjerde Rigsdagsmand, Clausen til at stemme imod²), som han nu har indhentet Biskoppernes Erklæring om det fornyede Lovforslag³. Derimod har han ikke opsat Sagen eller krævet den opsat i Rigsdagen, for at Landemoderne kunne adspørges, hvortil der formeentlig kunde være Grund baade i Kongens Veto i Fjor og i den Omstændighed, at der i Aar ere to ganske nye Biskopper⁴. Heller ikke har han krævet Opsættelse af Skolegangs- og (Udskrivnings-)Sagen for at indhente Biskoppernes og Skoledirektionernes Betænkninger i Analogie med hvad Ørsted gjorde ved at indhente Direk-

¹) Jvfr. »Betænkninger og Andragender, indgivne til Kirke-Ministeriet af den i Aaret 1854 allerhøist nedsatte Commission« S. 136.

²) 12. December 1854—6. Maj 1859 var Carl Christian Hall Minister for Kirke- og Undervisningsvæsenet. Baade Professorerne J. N. Madvig (jvfr. S. 210) og H. N. Clausen samt Assessor, Dr. jur. Andreas Lorentz Casse (1803—86) var Medlemmer af Kirkekommissionen.

³) Der sigtes til Forhandlinger, der gik forud for Lov af 2. Maj 1855 indeholdende nogle forandrede Bestemmelser i Anordningen om Skolegangen og om Udskrivningen af Skolen (C. F. Schwartzkopf, Kongelige Rescripter og Resolutioner Geistligheden i Danmark vedkommende V, 291—2). Jvfr. Joakim Larsen, Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1818—1898 S. 213 ff.

⁴) H. L. Martensen i Sjællands Stift, O. Laub i Viborg Stift.

tionernes Betænkninger angaaende Spørgsmaalet om Lærernes Lønning¹. Maaskee Minister Hall dog kunde være tilbøielig til at opsætte at forlange Kongens Samtykke til disse Lovforslag, dersom Geistligheden gav ham en Impuls . . .] har jeg skrevet et Andragende til Ministeriet med Bøn om, at Landemoderne maae høres om det ene og Biskopperne og Skoledirektionerne om det andet af Lovforslagene. Begge anser jeg for farlige, da det staaer klart for mig, at, dersom de træde i Udførelse, vil den kirkelige Catechumenunderviisning lide derved.

Men mit Andragende i denne Retning vil Intet udrette enestaaende. Derfor tilskriver jeg Deres Høiærværdighed og andre Biskopper i Haab om, at jeg finder Sympathie og Bistand heri hos mine Embedsbrødre.

Med Tak for det broderlige Samfundsliv, hvormed De i det forrige Aar saa meget hidrog til at gjøre mig Opholdet i Kjøbenhavn behageligt, og med de bedste Ønsker for Dem, Deres Familiekreds og Deres Embedsvirksomhed forbliver jeg

Deres ærbødigst hengivne

Brammer.

6.

Aarhus Bispegaard d. 30te April 1855.

Kjære Hr. Biskop Engelstoft!

I det mindste Nogle af Jyllands Biskopper have tænkt paa at samles i Aarhus i Dag 14 Dage, altsaa den 14de Mai. Det vilde naturligviis være os meget kjært og interessant at see Fyens lærde Biskop iblandt os og med ham at aftale, hvad der for nærværende Tid bør ved os skee til Kirkens Tarv og Bedste. Derfor beder jeg Dem, høiærværdige Hr. Broder! stræbe at deeltage i dette lille Bispemøde, som vi iøvrigt ikke ønske skal vække nogen

¹) Jvfr. Joakim Larsen, anf. Skrift S. 198 ff.

Opsigt. Dersom jeg ikke havde næret det Haab at faae Brev fra Dem i denne Tid, skulde jeg have skrevet herom et Par Postdage tidligere. Før kunde jeg ikke have skrevet; thi før kunde jeg ikke med nogen Sikkerhed vide, at Nogle af mine og Deres Kolleger kom hertil bemeldte Dag eller vel rettere Dagen forud, for at vi d. 14de kunne være samlede.

Lev vel — til vi sees!

Deres ærbødigst hengivne

Brammer.

7.

Aarhus Bispegaard den 12te Marts 1856.

Kjære Hr. Biskop Engelstoft!

Herved tillader jeg mig at indbyde Dem til et Bispe-møde i Aarhus, hvilket ønskes afholdt saaledes, at vore Forhandlinger begynde Tirsdagen d. 8de April. I det Seneste Dagen forud haaber jeg da at have den Fornøielse at see Dem hos mig; thi min Hustru og jeg bede Dem atter om at tage tiltakke i Bispegaarden med de øvrige Biskopper. Dersom der er noget Specielt, som De ønsker sat under Forhandling, maaskee De vil have den Godhed at underrette os andre Synodalmedlemmer derom forinden. Mig forekommer det at være Hovedsagen, at vi blive enige om hvad Skridt vi skulle forsøge for at hindre Rigsdagen, der efter Grundloven kun er (i Forening med Kongen) lovgivende, i at tage og give administrative, kirkelige Forholdsregler m. M. i samme Retning.

De gjør mig jo nok, høiærværdige Hr. Collega! den Glæde at give et bejaende Svar paa denne min dobbelte Indbydelse. Derpaa haaber

Deres ærbødigst hengivne

Brammer.

8.

Aarh. Bispegrd. d. 5. Decbr 56.

Kjære Biskop Engelstoft!

Det er med Undseelse, at jeg maa bede Dem tilgive, at jeg i saa lang Tid ikke har skrevet Dem til, uagtet jeg har 2 gode Breve m. M. at takke Dem for.

Som Undskyldningsgrunde kan jeg med Sandhed anføre, at jeg foruden de sædvanlige Bispeforretninger, som De veed ikke ere faa, har ikke den Bistand som De med Stiftssagerne, — at jeg har gjort en Udenlandsreise, som atter har ladet mig bruge saa meget Mere af Efteraaret til Visitatser — og at jeg i den sidste Tid har havt daglig om end behagelig Adspredelse ved at tage mod Gratulanter i Anledning af min Datter Cornelias Forlovelse med en engelsk Handelsmand¹. Hans Navn er Herskind og han er barnefødt her men har i 5 à 6 Aar været i England, hvor han nu er i en god Stilling som Associée ved et solidt Handelshuus i Newcastle. Jeg har Grund til at være tilfreds med Partiet, uagtet jeg med Bekymring tænker paa, at Cornelia om nogle Aar skal bosætte sig i England.

Deres Afhandling om Domkirken har jeg læst med Interesse og leveret til Prof. Blache², som jeg antager vil give Dem Bemærkninger til den.

Ogsaa for Deres Meddelelser om det minist. Circ. af 24de Septbr.³ takker jeg Dem. Det gjør mig ondt, at vi ikke ere ganske enige om Presbytervalgene. Min Formening om dette Anliggende vil De kunne see af vedlagte

¹) Cornelia Brammer († 1868) ægtede siden Fritz Herskind († 1907).

²) Rektor ved Aarhus Katedralskole, Professor Hans Henrik Blache (1787—1871). — Den nævnte Afhandling (jvfr. S. 149) af Engelstoft synes ikke trykt, men Manuskriptet med Blaches Bemærkninger findes i C. T. Engelstofts Privatarkiv, E (Rigsarkivet).

³) Kultusministeriets Cirkulære af 24. September 1856 om Indførelsen af Menighedsraad (C. F. Schwartzkopf, anf. Samling 1856 S. 259—65).

Circulaire¹, som jeg veed De vil læse med broderlig Velvillie om vi end dissentiere i et og andet Punkt.

Om Katechismussagen² har jeg samme Mening som De, men tvivler om, at vi kunne sætte den igjennem.

For nærværende Tid er min Hustru³ syg, med Guds Hjælp ikke farligt, men hun har i lang Tid betænkeligt skrantet.

Gud være med Dem i alle Maader!

Deres Høiærværdigheds

ærbødigst hengivne

Brammer.

9.

Aarhus Bispegaard, den 17de Febr. 1857.

Herved, kjære Hr. Biskop Engelstoft! har jeg den Fornøielse at sende Dem Deres Manuscript om Aarhus Domkirke tilligemed nogle Bemærkninger af Professor Blache samt 3 af hans Søn forfærdigede Tegninger som Bilag til disse antiqvariske Undersøgelser.

Gjerne havde jeg benyttet denne Anledning til at underholde mig med Dem om adskillige Gjenstande, der udgjøre Tidens brændende Spørgsmaal; men hver Dag har

¹) Brammers Hyrdebrev af 16. November 1856 om Organiseringen af Menighedsraad, i hvis Hænder en Række praktiske Opgaver burde henlægges. Jvfr. Khs. Saml. 6. R. IV, 406.

²) Ved Cirkulære af 25. Marts 1856 fra Kirke- og Undervisningsministeriet var det blevet paalagt Biskopperne at foranledige en Forhandling ved Landemoderne om Formen for Afskaffelse af den Eneberettigelse, der hidtil havde været tillagt »Balles Lærebog«; ved Bekendtgørelse af 3. Oktober s. A. fra samme Ministerium blev det tilladt at benytte »Luthers Catechismus med en kort Forklaring« af C. F. Balslev i Stedet for Balles Lærebog (C. F. Schwartzkopf, anf. Samling 1856, S. 85 f., 269 f.).

³) Nicoline Henrikke Brammer, f. Høst (1804—60). Om hende jvfr. Biskop, Dr. theol. G. P. Brammers Ungdomsliv, udg. af Johs. Kok, S. 191 ff.

for mig saa mange uopsættelige Forretninger, at min private Brevvexling maa i flere Henseender være aphoristisk.

Kun dette vil jeg ikke fordølge, at jeg agter at stemme for at beholde *christelig* Kirke i 3die Troesartikel ved Daaben¹. Efter min Mening kan der *nu* tale Mere imod end for at indføre »*almindelig*« i vor Døbeformular. I hvert Fald bør saadanne liturgiske Forandringer ikke skee isolerede som Redaktions- eller Korrektur-Rettelser.

De spurgte mig engang, om jeg havde nogen Deel i, at der ingen Grundtvigianer blev Seminarieforsander i Lyngby². Ja, jeg blev af Monrad adspurgt, om hvem jeg helst ønskede indstillet til det Embede: Algreen (i Nykjøbing paa Morsø) eller Langhoff. Og jeg valgte den Sidste.

Nu er jeg begjerlig efter at vide, hvad De vil gjøre med Hensyn til L. Helwegs Ordination³.

I mit Huus er Helbredstilstanden ikke god. Min Hustru skranter bestandig og min Svigermoder⁴, som nu er hos os, ligger betænkelig syg. Denne Vinter er saaledes ikke uden alvorlige Mindelser for os.

Gud være med Dem i alle Maader!

Bevar i venlig Erindring

Deres hengivne

Brammer.

¹) Under Forhandlinger om den nye Udgave af Alterbogen 1857. Jvfr. Martensens Udtalelser i Theologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke, udg. af H. V. Sthyr, IV, 285—6, jvfr. S. 294, og Brammers »Hyrbrev til Præster og Menigheder i Aarhus Stift« 1867 S. 4, Note 2.

²) Carl Christian Emil Langhoff (1818—91) blev 1856 Seminarieforsander og Sognepræst i Lyngby, siden i Bødstrup, titulær Professor og Provst. — Peder Kjellerup Algreen (1807—77), residerende Kapellan i Nykjøbing M., siden Sognepræst i Aaker.

³) Kirkehistorikeren Dr. phil. Nicolaus Ludvig Helveg (1818—83) var 16. Januar 1857 blevet udnævnt til residerende Kapellan ved St. Knuds Kirke og Præst ved Hospitalet i Odense. Helveg havde kort forinden polemiseret mod Engelstoff (Ludvig Schrøder, Ludvig Helveg S. 242—3).

⁴) Cornelia Høst f. Thunboe (1781—1864).

10.

Aarhus, d. 17de Aug. 1857.

Min kjære, høiærværdige Embedsbroder!

Det har gjort mig inderlig ondt gennem vor Ven Scharling¹ at erfare, at De i længere Tid har været syg. Nu tør vi vel haabe, at det Færlige ved Deres Sygdom med Guds Hjælp er overvundet og at De daglig vinder Kræfter, men Scharling meddeelte mig dog den ubehagelige Tidende, at man ikke i Aarhus tør haabe at see og høre Dem ved det kirkehistoriske Møde². Vi havde her gjort Regning derpaa og at Bebudelsen af et Foredrag af Dem vilde have bidraget til at vække nogen Interesse for Mødet. Det lader ikke til at ville blive flittig besøgt. Dette Aar har ogsaa været saa rigt paa saadanne Sammenkomster, at Nyhedens Tilløkkelse er borte. Jeg har, efterat jeg havde faaet Comitéen sammensat, trukket mig tilbage fra Deelagtighed i Arrangementet og vægret mig ved at holde noget Foredrag. Foruden mine sædvanlige Arbejder faaar jeg snart 2 lærde Skoler at indvie og en Rektor at indsætte. Jeg torde da ikke paatage mig flere Tillæg til hver Dags Pligter og Byrder. Desuden vilde jeg og borde jeg ikke optage Pladsen paa Talerstolen for de egentlige Kirkehistorikere saasom *Dr. Engelstoft*. Skulde De hurtigere komme til Kræfter end De tænkte, behøver jeg vel ikke at sige, at Pladsen baade der og i min Bispegaard med Glæde staaer Dem aaben.

Scharling bragte mig den Anmodning fra Dem, at jeg skulde foreslaae Dem Nogen til Stiftsprovst istedenfor

¹) Om C. E. Scharling se S. 135. Han hørte til Brammers nærmeste Venner fra Kandidattiden paa Borchs Kollegium (G. P. Brammers Ungdomsliv S. 183—5).

²) Den 2. September 1857 afholdtes i Aarhus et »særdeles vellykket« kirkehistorisk Møde (H. F. Rørdam, Selskabet for Danmarks Kirkehistorie i dets første 25 Aar S. 48—50).

Switzer¹, naar han bliver fløttet — befordret kan man ikke kalde det — til Frue Kirke. Den Mand, jeg snarest maa tænke paa som Stiftsprovst i Odense, er Professor Nielsen², der rigtignok ifjor blev kaldet til Torkildstrup paa Falster; men den Omstændighed tænker jeg ikke vil være til væsentlig Hindring for hans Beskikkelse til et saa særeget Embede som et Stiftsprovsti, der eo ipso indbefatter et biskoppeligt Vikariat. Han har gode Kundskaber, er en begavet Taler, en dygtig Disputator, ingen Grundtvigianer, men nidkjær og flittig, fører en exemplarisk Vandel og er besjælet af Følelse for Kirkens og Præstestandens Værdighed. Vistnok har jeg mærket, at han i Følelsen af sit eget Værd er noget ømfindtlig, men jeg tvivler dog ingenlunde om, at jo De vilde komme særdeles godt ud af det med ham, ligesom min Agtelse for ham og Tillid til ham voxede med vort Bekjendtskab. Med ham vilde desuden en elskværdig Præstefamilie komme til Odense. Om han har Lyst til Embedet, er rigtignok et væsentligt Spørgsmaal, som jeg ikke kan besvare. Der vil næppe være nogen Tvivl om, at De jo vil kunne faae ham eller hvilkensomhelst anden kvalificeret Mand De vil udbede Dem til Stiftsprovst.

I Torsdags — et Par Timer efter at Scharling med sin Søster og Lovise og Henrik³ vare reiste — kom Biskop Daugaard med sin Søn til mig paa en Gjennemreise til Randers. Daugaard helder meget til Clausenske Forestil-

¹) 1857 forflyttedes den hidtilværende Stiftsprovst og Sognepræst ved St. Knuds Kirke i Odense Hans Peter Svitzer (1798—1871) til Sognepræst ved Vor Frue Kirke sst.

²) Professor Frederik Nielsen (1809—67), Sognepræst i Torkildstrup, blev 1863 Sognepræst i Tørebys paa Lolland; 1860 var han blevet Stiftsprovst for Lolland-Falsters Stift. Han havde 1843—56 været Sognepræst i Lyngby-Albøge i Aarhus Stift og Forstander for Lyngby Seminarium. — Til Stiftsprovst i Odense udnævntes 1858 den S. 137 nævnte A. K. Damgaard.

³) Emmy Scharling (1805—68), Louise Andrea Margrethe S. (1833—1912) og senere Professor, Dr. theol. Carl Henrik S. (1836—1920).

linger om det Herlige ved allerede nu at faae en kirkelig-repræsentativ Forfatning¹.

Igaar fik jeg det sidste Hefte af Nordisk Universitets-Tidsskrift og morede mig over den Skjæbnens Ironie, at Molbech, som ingen dansk Digter har skjænket en Gravsang og som de nye Skandinaver her ei kan udstaae, har faaet et latinsk Mindedigt af en svensk Lærd i Tidsskriftet².

Lev vel, kjære Biskop Engelstoft! Gid De snart maa sende godt Budskab til

Deres hengivne

Brammer.

11.

Aarh. Bispegrd. 26. Aug. 1857.

Kjære Biskop Engelstoft!

Da jeg sidst skrev til min høiærværdige Kollega i Odense om Stiftsprovstembedet der, vidste jeg ikke, hvorvidt Pastor Troels Smith³ her havde Lyst dertil. Mine Tanker vare nemlig strax faldne paa ham, da Scharling oplæste Deres Brev for mig; men Smith har det i Grunden godt her, som han og fortjener det, og vilde faae mindre Stunder til Studeringer i Odense. Derfor var jeg i Tvivl, om han vilde føle sig tilfreds ved Befordringen, om den faldt i hans Lod. Derimod er jeg ikke i Tvivl om, at De jo vilde erkjende ham værdig og dygtig til det omhandlede Em-

¹) Biskop i Ribe Jacob Brøgger Daugaard (1796—1867) har bl. a. udtalt sig om Ønskeligheden af at faa tilvejebragt en Kirkeforfatning i sit Hyrdebrev af 1860 (Christine Daugaard, Biskop Daugaard II, 292 ff.).

²) I »Nordisk Universitets-Tidsskrift« III, 2. Hefte, 1857, S. 172—3 findes et latinsk Mindedigt over den den 23. Juni s. A. afdøde Professor Christian Molbech af den bekendte svenske Kunsthistoriker, Professor Carl Georg Brunius (1792—1869). Om Molbechs og Brunius' Forhold jvfr. Josef Ekedahl, Molbech den Äldre och Sverige, 1906, S. 96—9. Her omtales dog ikke Mindedigtet.

³) Residerende Kapellan ved Aarhus Domkirke Troels Frederik Plum Smith (1813—80), siden Sognepræst i Skjelskør.

bede. Hans fortrinlige Evner, videnskabelige Dygtighed og grundchristelige Charakter er Dem jo fra Universitetet bekendt.

Nu har jeg talt med ham og han er tilsinds at søge Embedet, dersom det bliver ledigt og De vil indstille ham dertil. I andet Fald vilde det jo ei heller nytte ham.

Gud give, at disse Linier maae træffe Dem helbredet! Jeg længes meget efter at erfare, at det er saa.

Deres hengivne

Brammer.

Professor Nielsen i Torkildstrup¹ har man sagt død; det er med Guds Hjælp ikke sandt; men jeg frygter rigtig nok, at han ikke har forvundet den Sygelighed, han i et Par Aar har lidt af.

12.

Aarhus, d. 7de Decbr. 1857.

Kjære Biskop Engelstoft!

Det længselsfuldt ventede Brev, hvori De berettede mig Deres Helbredelse, traf mig paa et Sygeleie, hvor jeg — dog ikke i alle Døgnet's Timer — har ligget nogle Dage. Med Guds Hjælp har min Upasselighed dog ikke videre at betyde end saa mange Andres, der i denne Tid lide af Forkjølelsesfeber, Hoste, Snue o. s. v. Nu er jeg en Times tid oppe og benytter Leiligheden til at takke Dem for Brevet og den gode Gave. Jeg vil — skjønndt uoplagt til at skrive — ikke opsætte at besvare Deres venskabelige Forespørgsel om Stiftsprovstembedet.

Baade Dahlerup og Boesen ere blevne Stiftsprovster i Aarhus² efter min indstændige Anbefaling, der for saa

¹) Jvfr. S. 152.

²) Michael Henrik Ludvig Dahlerup (1802—89), Stiftsprovst i Aarhus 1845—54, derefter Sognepræst i Ballerup-Maalev. Ogsaa Dahlerup var Student fra Frederiksborg Skole (1819). — Carl Vilhelm Boesen (1809—67), Stiftsprovst i Aarhus 1854—62, derefter Sognepræst i Haridslev-Albæk.

vidt kan kaldes en Indstilling, som jeg ikke anbefalede Andre. Dahlerup blev udnævnt til Stiftsprovst kort efter at jeg var kaldet hertil. Jeg taledede med Christian d. 8de (da jeg engang havde været til Taffels) om mit Ønske at faae Dahlerup, der var min gamle Ven og Skolekammerad, til Stiftsprovst, og han gik med megen Velvillie ind derpaa. Iøvrigt havde D. ogsaa andre Patroner, navnlig sin Broder, Livlægen¹, saa at det var ei vanskeligt at skaffe ham Embedet. Derimod var der sikkert ikke Andre, end jeg, der anbefalede Boesen til D's Eftermand. Boesen havde ikke længe været i Mariager, var der med Føie meget vel anskreven, men ikke berømt udenfor en lille Kreds. Han havde især 2 farlige Konkurrenter i Paludan-Müller, for hvem Svigerfaderen, Tryde, interesserede sig hos Ørsted², og Provst With, Geheimeraad Bangs Svoger³. Baade P. Müller og With ere jo uafhængige af alt Svogerskab dygtige og hæderlige Mænd. Imidlertid formaaede min indstændige Anbefaling for Boesen dog saa meget, at han fik Embedet. Jeg forlangte ikke at see Ansøgningerne fra de Andre; ei heller bad jeg om noget Veto; thi nogen Ret have vi næppe dertil. Men da Bispen er pligtig til at bruge Stiftsprovsten som Vikarius, er det billigt, at Regjeringen tager væsentligt Hensyn til hans Anbefaling.

Pastor Smith vil ikke søge Stiftsprovstiet i Odense, naar der — som jo er Tilfældet — kan være Tvivl, om han kan

¹) Dr. med. Edvard August Dahlerup (1812—82), 1845 Livlæge hos Christian VIII, siden Overmedicus ved Frederiks Hospital, Konferensraad.

²) Daværende residerende Kapellan ved St. Budolfi Kirke i Aalborg, siden Sognepræst i Snesere, Provst, Dr. theol., Jens Paludan-Müller (1813—99), gift med en Datter af Stiftsprovst, kgl. Confessionarius, Dr. theol. E. C. Tryde (1781—1860).

³) Stiftsprovst i Aalborg, senere Overskoledirektør i København, Carl Henrik With (1805—65), gift med en Søster til Indenrigsminister, Gehejmekonferensraad Peter Georg Bang (1797—1861).

opnaae det. Nu er det jo desuden for sildigt¹. Embedet er ikke større, end det, han har.

Hans Knudsen² skrev mig saaledes til, at jeg maatte troe, at han fra Dem havde faaet Opfordring om at søge Stiftsprovstiet. Hans Ansøgning har jeg anbefalet som jeg pleier, da han med Sandhed kan roses som en Mand med fortrinlige Evner, mange Kundskaber og stor Nidkjerhed. Som Prædikant er han original og vækkende, vil tiltrække Nogle, frastøde Andre. Det er ikke rimeligt, at han just interesserer sig for Regnskabsvæsen; men da han er dygtig og samvittighedsfuld, vil han vist ikke paatage sig Noget, han ei er voxen. Hvorvidt De vil finde Behag i hans personlige Omgang, kan jeg ikke vide, da det er en Smagssag. De maa jo kjende ham fra Deres Professortid. I det Hele troer jeg, at han er agtet og yndet af sine Nabopræster.

Gud give, at De i hvert Fald maa blive tilfreds med Valget af Stiftsprovst. Han bevare Deres gjenvundne Helbred og lede vor kjære, gamle, danske Kirke ud af Farer og Anfægtelser!

Deres broderlig hengivne

Brammer.

13.

Aarhus d. 17de Juni 1858.

Kjære Biskop Engelstoft!

Hermed tillader jeg mig at sende Dem et lille Skrift, jeg har skrevet i vort Fælledsanliggende³. Hvor meget det vilde glæde mig, om det maatte vinde Deres Bifald og maaskee Deres Understøttelse (thi Angreb maa det vente),

¹) Jvfr. S. 153.

²) Filantropen Hans Knudsen (1813—86), Sognepræst i Gerlev-Eenslev, siden i Bregninge-Bjergsted.

³) G. P. Brammer, Et Indlæg i Kirkeforfatnings-Sagen med et Ord til Bedste for Menighedsraad, Kbh. 1858.

behøver jeg ikke at forsikkre Dem. Dersom Sagen blot vedkom Litteraturen, havde det været klogest at lade Clausen tale allene¹; thi uagtet al hans Anstrengelse er det ikke lykkets ham at vække nogen sand Interesse for den; men medens vi tie, er han og hans politiske Venner i Stand til at sætte den igjennem i Rigsdagen. Dette synes mig, at vi, efter Evne, bør stræbe at forebygge.

Nylig er jeg hjemkommen fra en Visitats. Idag har jeg havt det varmt med Terminsager. Nu — vi kunne sætte os ind i hinandens Arbejder og Besværligheder. Herren skjænke os Udholdenhed i Kampen for hans Rige!

Deres

Brammer.

14.

Aarhus d. 17. Jan. 1859.

Kjære Biskop Engelstoft!

Uagtet vi ikke udtrykkelig have bevidnet hinanden Deeltagelse under de Sorger, som Herren i det sidste Aar har tilskikket vore Huse², tør jeg dog nok ogsaa i Deres Navn

¹) Brammer vender sig særlig mod to Skrifter af Professor H. N. Clausen: »Folkekirken og Grundlovens § 80«, 1857, og »Forhandling i Landstinget angaaende Dannelsen af et Kirkeraad«, 1858. Brammer forsvarer sig især mod Clausens Anklager for at have villet betone det episkopale Moment for stærkt under Forhandlingerne om en Kirkeforfatning og fastholder, at Dannelse af Menighedsraad burde være det første Led i Folkekirkens nye, ønskelige Forfatning (S. 19, 25). Clausen gav et skarpt Gensvar i et »Sendebrev« indrykket i »Ugeskrift for den evangeliske Kirke i Danmark« 1858 Nr. 34, S. 113—29, hvori han bl. a. indrømmer, at han føler et særligt Kald til at bestride »det mystiske Væsen«, der bestaar i »en vis høikirkelig Aand, som kan træde frem i meget forskellige Nuancer og Grader, men altid og overalt gaaer i samme — en mere eller mindre exclusiv-geistlig — Retning« (S. 114). Jvfr. H. N. Clausen, Optegnelser om mit Levned og min Tids Historie S. 444 ff., 451.

²) Brammer havde 27. November 1858 mistet sin Datter Caroline Amalie Brammer (født 1844); Engelstoft 10. Juli 1858 sin Datter Christiane Engelstoft (født 1854).

sige, at denne Deeltagelse har været i vore Hjerter for hinanden og for de Mødre, som have mistet deres velsignede Børn.

Efter min Amalies Død har der været megen Sygdom i min Familie. I forrige Uge var jeg meget bekymret for Elises Helbred¹. Nu er hun med Guds Hjælp betydelig bedre.

Min Hustru har faaet et Tilbagefald af den nerveuse Sygdom, hvoraf hun tidligere har lidt og som pleier at være langvarig. Dog haaber jeg, at den skal ikke forhindre mig i at kunne indbyde mine kjære Hr. Colleger til et Møde hos mig engang i dette Foraar. Vel veed jeg, at Daugaard har i Sinde at indbyde os til Bispemøde i Ribe, men for de Fleste blandt os er den By dog heel ubeqvem til Samlingssted. Jeg for mit Vedkommende vil ikke kunne beqvenne mig til at reise fra min Kone saa langt bort i dette Aar uden nogen særdeles Nødvendighed. — Nei, lad os beholde Aarhus som Mødested! Dertil er Byen bedst beliggende. Og jeg skulde dog ogsaa som Senior have den Forret at have mine Embedsbrødre samlede i min gamle Bispegaard.

Til Commandeurkorset ønsker jeg tillykke², for Apologien for Biskop P. Hansen³ takker jeg, da den er ypperlig skreven. Manden selv er jeg ellers bange for kan have

¹) Elise Brammer ægtede siden Proprietær F. Friis til Duelund og døde 1869 i Montreux.

²) C. T. Engelstoft var 1. Januar 1859 blevet udnævnt til Kommandør af Dannebrog.

³) I Nyt theologisk Tidsskrift IX, 330—73 havde Engelstoft skrevet en Afhandling »Om Biskop P. Hansen og Nedlæggelsen af Graabrødre Kirke i Odense«, hvori han søgte at redde en af sine Formænd som Biskop over Fyens Stift, Dr. theol. Peder Hansen (1746—1810) for Ansvar for den nævnte Kirkes Nedbrydelse. Dette Forsvar, der er typisk for Engelstofts humane Sindelag, er dog efter G. L. Wads Dom »forgæves« (Aar bog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter XVI, 1928, S. 364).

havt Adskilligt tilfældes med sin Navne i Glostrup, der har skjænket [os] en Selvapologie¹.

Medfølgende Hyrdebrev beder jeg Dem modtage.

Gud glæde og bevare Dem og Deres Kjære i det nye Aar!

Deres ærbødigst hengivne

Brammer.

15.

Aarh. d. 2den Apr. 1859.

Kjære Biskop Engelstoft!

Ret meget takker jeg Dem for Deres sidste mig i flere Henseender glædelige Brev, paa hvilket jeg nu i det — Gud for Alt — sikkre Haab om at see Dem her om Onsdagen den 13de April, saa at Mødet kan begynde Torsdag Formiddag, maa indskrænke mig til at svare, at jeg har Løfte om Daugaards, Laubs og Kierkegaards² Tilstedeværelse ved denne vor lille Synode.

I Deres forøgede Faderglæde deeltager min Hustru hjertelig saavel som

Deres hengivne

Brammer.

16.

Aarhus d. 12te April 1860.

Hjertelig takker jeg Dem kjære Biskop Engelstoft! for Deres venlige Brev af 9de d. M., for Deres bestyrkende Yttringer om mine Taler og mit Hyrdebrev og for Deres

¹) Sognepræst i Glostrup Jacob Ludvig Hansen (1785—1874) blev 1858 efter Indstilling af Martensen afskediget fra sit Embede, da han paa Grund af sit rationalistiske Standpunkt ikke skønnedes at være i Besiddelse af den rette »christelige Beandelse« (jvfr. Kultusministeriets Cirkulære af 6. September 1856). Hansen udgav i den Anledning en Pjece »Min Entledigelse fra Glostrup Sognekald«, Kbh. 1858.

²) Om Biskop Daugaard i Ribe jvfr. S. 153; Hardenack Otto Conrad Laub (1805—82), Biskop i Viborg 1854—78; Peter Christian Kierkegaard (1805—88), Biskop i Aalborg 1856—75.

kjærlige Indbydelse til mig og min Hustru. Det vilde være os begge en sand Glæde at kunne benytte os deraf; men iaar kan det desto værre ikke blive Tilfældet. Hun er rigtignok nu eller har i det Mindste nylig været i Bedring; men efter den sidste Efterretning fra hende havde hun dog igjen faaet et Tilbagefald. Dersom hun engang i Mai Maaned kan nogenlunde karsk, ad den korteste Vei, komme hjem, maae vi derfor være saare taknemmelige. Selv har hun lysere Forhaabninger end jeg, hvad enten fordi hendes Temperament er mere sangvinsk eller fordi hun har en stærkere Tro. Under min nødvendige Uvished om Tiden til hendes Tilbagekomst kan jeg ikke tænke paa i den første Maaned at foretage mig nogen anden Reise. Jeg tvivler ogsaa meget om, at noget Bispemøde nu vilde kunne samles; navnlig vilde Laub og Daugaard vist ikke kunne deeltage deri.

Deres gjæstfrie Tanker have ellers opvakt en vis Frygt hos mig, som jeg ikke vil dølge for Dem, den nemlig, at De næste Aar skulde forekomme mig med at indbyde til et Bispemøde. Dette beder jeg Dem allerede nu om at undlade; thi jeg finder iaar en Trøst, under mit Savn af de kjære og høitagede Hr. Brødre, i Haabet om, at Gud adaare vil give Lykke til, at de hos mig maae kunne mødes. Maaskee Mødet kan, i Lighed med hvad tidligere er skeet, saaledes berammes, at mine høiærværdige Colleger kunne glæde mig ved deres Nærværelse paa min Fødselsdag¹, der just da vilde være min tredsindstyvende.

Dog — det er vel for dristigt at tænke saa vidt i Fremtiden. Mig er der Meget, som paaminder om at tilføie: »om Gud vil og vi leve«.

Og hermed maa jeg dennesinde slutte; thi jeg skal over til Professor og Fru Blache, som idag holde Sølvbryllup².

Herren glæde og bevare Dem, kjære Biskop Engelstoft!

¹) Brammer var født den 5. Maj 1801.

²) Den S. 148 nævnte Professor Blache havde 12. April 1835 ægtet Elise Marie f. Kold (1811—74).

i Deres Embedsgjerning og i Deres Familiekrede, om hvis Elskelighed Møller har fortalt mig!

Stedse Deres hengivne

Brammer.

17.

Aarhus d. 13de Apr. 1861.

Høiærværdige Hr. Biskop Dr. Engelstoft,

Com. af Dbr. og Dbm.

Længe har jeg dvælet ved Haabet om at kunne samles med mine høiærværdige Colleger i dette Foraar, men nu nøde de truende Krigsudsigter mig til at opgive det. Herom har jeg ikke villet undlade at underrette Dem, kjære Hr. Biskop Engelstoft! Paa Dem havde jeg snarest gjort Regning; thi De har en meddelende Natur, lader Dem ikke afskrække af smaa Reise-Ubehageligheder og har ved Deres Besøg i Aarhus Bispegaard viist dens Beboere saa megen Velvillie, at vi, som endnu ere tilbageblevne, ikke tvivle om, at den endnu er bevaret for os, skjøndt det rigtignok er meget længe siden, at De har skrevet mig til. At jeg berører denne Taushed, maa De ikke betragte som nogen Bebreidelse men som et Udtryk af Savn. Og at disse Linier ere faa, skulle ingenlunde være en Slags Gjengjæld, men ere en nødvendig Følge af, at jeg ved en halsstarrig Sygdom i min høire Haands Tommelfinger har ondt ved at føre Pennen.

Gud bevare Deres klare Aand og freidige Sind til Bedste for vort i Kirke og Stat haardt anfgtede Fædreneland! Han glæde og velsigne Dem i Deres huuslige Kredse!

Med broderlig Hengivenhed,

Brammer.

P. Scr. I dette Øieblik var en Lieutenant Fritz, en Brodersøn af Præsten i Brendekilde¹, hos mig for at sige mig Farvel i Anledning af sin Afreise til Odense. Han er en brav Mand og, saavidt jeg kan skjønne, en talentfuld Maler. Han har malet min Datter Elise. Jeg tillader mig at anbefale ham til Deres Bevaagenhed.

18.

Aarhus d. 9de Jan. 1862.

Høiærværdige Hr. Biskop Dr. Engelstoft,
Com. af D. og Dbm.

For seent, meget for seent takker jeg Dem, min kjære, høitagede Embedsbroder, for det venlige, opmuntrende og bestyrkende Brev, hvormed De i Sommer glædede mig. Jeg var i Slesvig, da det kom til Aarhus, hvorhen jeg med Afbrydelse af mit Besøg hos mine Sønner reiste for at kunne modtage Kongen. Samme Dag, H. M. forlod Moesgaard, holdt vi i Aarhus vort store Missionsmøde². Saa kom Landemode, Seminarie-Examen, Visitatser m. m. M. Ja, De veed, hvorledes en Biskop er optaget, og De vil derhos komme undskyldende i Erindring, at jeg har en stor, adspredt Familie at skrive til. Men jeg kan med fuld Sandhed sige, at jeg sætter stor Priis paa Deres Breve og — at jeg skal nævne noget Personligt — paa Deres saa varmt og kjærligt yttrede Tilfredshed med »Præsten og Menigheden«³. Fra Boghandler Reitzel haaber jeg, at De har modtaget den nye Udgave af min Lærebog i Pæda-

¹) Maleren, Løjtnant Andreas Fritz (1828—1906), Brodersøn af Sognepræst i Brændekilde-Bellinge Frederik Christian Fritz (1798—1875).

²) Et almindeligt Missionsmøde afholdtes i Aarhus 19.—20. Juni 1861. Brammer prædikede ved Aabningsmødet og var i det hele meget virksom for dette Mødes Afholdelse (Ny kristelig Samler, udg. af E. Mau, 1861, S. 259—324, Brammers Prædiken sst. S. 260—77).

³) G. P. Brammer, Præsten og Menigheden. En Samling af Taler ved Præste- og Kirke-Indvielser, 1859.

gogik og Didaktik¹. Nu sysler jeg med et andet litterairt Arbeide og Dem, kjære Biskop Engelstoft, tillader jeg mig at bede om Deeltagelse deri. Jeg agter nemlig nu at opfylde et for mange Aar siden givet Løfte, at udgive en tredje Samling af kirkelige Leilighedstaler²; og min Bøn til Dem er, at De dertil vil skjænke mig et eller andet Bidrag. Da jeg ikke har i Sinde at optage forhen trykte Taler, ei heller Ordinationstaler, men i det Hele at indskrænke mig til Konfirmationstaler, Skriftetaler, Brudetaler, Tiltaler til Kirkegangskoner og Gravtaler, indseer jeg vel, at en Biskop, der har været Professor og ei Sognepræst, ei vil kunne skjænke mig mange Bidrag til Samlingen; men jeg vil ikke opgive Haabet om, at De baade kan og vil skjænke mig nogle. Det skulde gjøre mig meget ondt, om jeg maatte savne Deres Navn blandt Medarbejdernes. Saa haaber jeg da herpaa en gunstig Resolution fra min hølærde og høitansete Collega paa Kingos Bispestol.

Iaar maae vi endelig see at faae et Bispemøde engang i Midten af April Maaned i Aarhus Bispegaard³. Vi have jo ved Ministerens Reformplaner Nok at forhandle om. De har altid viist venlig, livlig, ufotrøden Interesse for disse Møder. Paa Dem tør jeg gjøre Regning. Ikke sandt? Jeg tør nok bede Dem om snart at love mig det med et Par Ord, som jeg desuden længes efter.

¹) 1861 var 3. Udgave af G. P. Brammers »Lærebog i Pædagogik og Didaktik« udkommet.

²) 1864 udgav Brammer 3. Samling af sine »Kirkelige Leilighedstaler af Danske Prædikanter«, hvoraf 1.—2. Samling var udgivne 1832—34. I 3. Samling findes Bidrag af Engelstoft S. 129—32, 169—72, 431—7, 702—6. Jvfr. Khs. Saml. 6. R. IV, 414.

³) Mødet afholdtes i Ugen før Paaske 1862. En Række vigtige Sager bl. a. om Kirkers Benyttelse af Medlemmer, der havde løst Sognebaand, om Lønninger for Biskopper og Præster og om Religionsundervisningen i de lærde Skoler stod paa Dagsordenen (Biskop Otto Laubs Levnet, udg. af F. L. Mynster og G. Schepeleln, II, 1, S. 88—99).

Vedlagte Hyrdebrev¹ beder jeg Dem modtage som en vistnok meget ringe, men broderlig Nytaarsgave.

Herren holde sin velsignende og beskjermende Haand over Dem og alle Deres Kjære!

Deres hengivne

Brammer.

19.

Aarh. d. 17de Febr. 1862.

Min kjære, høiærværdige Embedsbroder, Biskop
Engelstoft!

Under min Længsel efter snart at faae et godt Svar (o: et Ja) paa mine to sidste Indbydelser (det er en Maa- nedstid siden jeg udsendte dem) til Fyens høitagede Biskop, erholder jeg derimod et afslaaende Brev fra Ribe- Biskop², der endog har vakt den Mistanke hos mig, at han stræber at forføre Dem til at udeblive fra Bispemødet. Jeg vil derimod fremdeles stræbe at bevæge Dem til at komme, saafremt Gud lader det staae i Deres Magt (physisk og moralsk taget). Laub og Kierkegaard have erklæret dem meget villige dertil*. Vi fattes jo ingenlunde Forhandlingsstof. De lever mere end vi Andre i et Stift, hvor Sognebaandsløserne findes. Til Deres Erfaring have vi Brug og til Deres Lærdom og hele Personlighed. Uden Veemod ved mine mange huuslige Savn kan dette Møde ei blive for mig. Jeg og mine Børn (Laub og Kierkegaard³ vist ogsaa) behøve Deres Livsfriskhed og frodige Sind under den selskabelige Deel af Mødet. Dette er det sidste, hvori min eneste hje[mme]værende Datter⁴ kan være Vertinde;

¹) Brammers Hyrdebrev af 1. Januar 1862, bl. a. med Anbefaling af Missionssagen.

²) Den S. 153 nævnte J. B. Daugaard.

³) Om Mødet jvfr. S. 163, om Laub og Kierkegaard S. 159.

⁴) Elise Brammer, jvfr. S. 158. Sin Tale ved hendes Bryllup i Aarhus Domkirke den 24. Juni 1862 har G. P. Brammer offentliggjort i sine »Kirkelige Leilighedstaler« III, 359—69. Jvfr. S. 169.

thi, vil Gud, skal hun giftes til Sommer. I den Anledning skal jeg med hende til Kbhavn i Slutningen af April og først i Mai. Derfor kan jeg kun holde Mødet midt i April. Glæd mig nu snart med et venligt Løfte! Manuscripter til Leilighedstaler kan De jo medtage til

Deres

Brammer.

* Fra Bindsbøll¹ har jeg endnu Intet hørt. For ham er Reisen jo vanskeligst.

20.

Fausning Præstegaard, den 21de Mai 1862.

Kjære Biskop Engelstoft!

Næst efter at takke Dem for Deres mig og min Kreds saa velkomne og interessante Besøg, fra hvilket jeg haaber, at De uden ubehagelige Følger (Biskop Daugaard klager over Forkjølelse) er vendt tilbage til Deres Residents i den Stad, til hvis Udødelighed De har bidraget, vil jeg ved disse i Hast henkastede Linier skriftlig fortsætte vor kollegiale og konfidentielle Konferents. Undskyld de 3 fremmede Ord og de mange K'er!

Anvendelse af Tilladelse til Sognebaandsløsning er i mit Stift, hvor den før kun lidet er skeet, pludselig fremkommen i en betænkelig Skikkelse. Thi 4 Skolelærere have villet løse sig fra deres Sognepræster, til hvem de dog ere knyttede ved Embedsbaand. De To ville have Pastor Fenger i Aale, de To Pastor Køster i Østbirk til Sjælesørgere². Jeg har tilraadt Provsterne, der have anmeldt mig Sagen, at de skulde stræbe at faae Parterne til en

¹) Biskop over Lolland-Falsters Stift Severin Claudius Wilken Bindsbøll (1798—1871).

²) Sognepræst i Aale-Tørring, siden i Hvedstrup-Fløng, Rasmus Theodor Fenger (1816—89); Sognepræst i Østbirk-Yding Janus Køster (1809—91). Om sidstnævnte jvfr. Khs. Saml. 6. R. II, 624.

mindelig Overeenskomst, saa at Sognebaandet ei officielt blev løst, men at vedkommende Præster samtykkede i, at deres af Skolelærerne udvalgte Kolleger forrettede Sakramenterne for disse og deres Familier. Thi det er vel i Grunden de donatistiske kragbalske Ideer¹, der ligge til Grund for disse anstødelige Brud paa kirkelig Orden og Eenhed. Jeg veed intet læmpeligere Raad at give, men vel muligt, at det ei konvenerer Nogen af Vedkommende. Dersom de lade Sagen gaae til Ministeriet, kan man af sidste Aars Aalborg-Landemodsakter² see, hvad Resultatet vil blive. Det vilde imidlertid meget interessere mig at erfare, om noget Lignende er skeet i Deres bevægede Stift og hvorledes De mener, at man bør tage denne Sag med pastoral Viisdom og biskoppelig Besindighed. Hvo der ret forstod at forene Due-Eenfold med Slange-Snildhed!

Naar De vil glæde mig med Brev, beder jeg Dem sende det til Aarhus — Gud være med Dem i alle Maader og allevegne!

Deres broderlig hengivne

Brammer.

21.

Aarhus d. 20de Novbr. 1862.

Kjære Hr. Biskop Engelstoft!

Deres sidste venlige Brev modtog jeg paa en Visitats, hvorfra jeg i disse Dage er hjemkommen; ellers skulde

¹) Om Christian Malta Kragballes donatistiske Tendenser i »Striden om Alterbogsdaaben« jvfr. Khs. Saml. 6. R. IV, 407.

²) Brammer sigter aabenbart til den i »Beretning om Forhandlingerne paa Aalborg Stifts Landemode i Juli 1861« S. 23 Nr. 194 anførte ministerielle Skrivelse af 28. Januar 1861, hvorved det tillades en Skolelærer i et andet Sogn at faa sine Børn døbt hos Sognepræsten i Vrejlev-Hæstrup Peter Kjellerup Algreen (jvfr. Kirke- og Undervisningsministeriets 1. Dept.'s Brevbog 1861 Nr. 178). Jvfr. Martensens Udtalelser om dette Spørgsmaal i Theologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke, udg. af H. V. Sthyr, IV, 289 f.

jeg have besvaret det før. Dog taber De ikke Noget ved, at Svaret kommer saa seent; thi — sandt at sige — forstaaer jeg ikke ret Deres Spørgsmaal om, hvorledes Afhændelsesloven¹, efter min Mening, skal anvendes med Hensyn til Udgangspunkt for Canon² og Forrentning. De omtaler en Skrivelse desangaaende af 25de Oktbr. fra et Ministerium; men De nævner ikke, hvad det er for et Ministerium. Jeg har ikke seet nogen saadan Skrivelse; men jeg vil være Dem meget forbunden, om De vil meddele mig Oplysninger i denne Retning, af hvilke jeg maa-see snart kan have Brug.

Til Aarhus Stiftsøvrighed kan vor Kirkeminister ei have sigtet ved sine stærke Ord til Simony i Landstinget³; thi da han sagde dem, havde han endnu ikke modtaget vor — ved et Sammenstød af Omstændigheder — forsinkede Betænkning om den omdebatterede Sag⁴.

Spørgsmaalet om Skolelærere kunne være berettigede til at løse Sognebaandet har været for ved vort Landemode⁵. Der var der Ingen, som taledede for, at denne Ret kan forenes med Skolelærernes Embedsstilling. For mig staaer

¹) Lov af 24. April 1860 om Afhændelse af nogle Kirkers og offentlige Stiftelsers, Seminariefondens og det beneficerede Gods.

²) ∴: en aarlig Afgift, jvfr. nævnte Lov § 4.

³) Der sigtes til en ualmindelig skarp Ordveksel i Landstingets Møde den 13. Oktober 1862 under første Behandling af Lovudkastet ang. nærmere Bestemmelser vedrørende Kirkesynene mellem Kultusminister D. G. Monrad og Stiftamtmand, Kammerherre C. F. Simony. Monrad fastholdt under Omtale af Retten til at yde rentefri Laan til Kirkerne bestemt Ministeriets Overbestyrelsesret, Simony derimod betonedede Stiftsøvrighedernes afgørende Myndighed paa dette Omraade (Rigsdagstidende. Forhandlinger paa Landstinget, 1862, Sp. 129—36).

⁴) Først 16. Oktober s. A. afgik Aarhus Stiftsøvrigheds Skrivelse (Kirke- og Undervisningsministeriet, 1. Departements Journal 1862 (O) Nr. 195).

⁵) Formentlig ved Forhandlingen ved det udvidede Landemode i Aarhus 1. Juli 1862 om et Udkast til en kgl. Anordning om Kirkernes Benyttelse af udensogets Præst (Aarhus Stifts Landemodes-Act 1862, S. 75 ff.).

det klart, at da Skolelærere, der, om de end ikke ere ansatte som Kirkesangere, dog skulle fungere som Kirkebetjente t. Ex. ved at læse i Chorsdøren, ere traadte istedenfor de gamle *Sognedegne*, binder deres Embeder dem til *Sogne-Menigheden* og *Sognepræsten*. Man tager høilig feil, naar man antager, at det altid er for Samvittighedens, tilmed en donatistisk Samvittigheds, Skyld, at det behager Skolelærere at løse Sognebaand. I mit Stift har en Skolelærer dristet sig dertil, efterat hans dygtige og christelige Præst (en fortrolig Ven af Blædel¹) havde bebreidet ham, at han ei gik i Kirke. Læreren valgte da en anden Præst til Sjælesørger; og denne udvalgte er en Mand, som for ikke længe siden ved en Provsteret blev idømt en Mulkt, hvorved han aqviescerede, for letfærdig Snak².

Deres Faderglæde, min kjære, høiærværdige Ven, ved at være Gjæst i Deres nygifte Datters³ Huus, kan jeg fuldelig forstaae og dele. Herren lade Dem nyde den reen og uforkrænket i mange velsignede Aar! Uagtet jeg i adskillige Aar har havt Een af mine Døttre gift, har den lange Afstand dog forhindret mig fra at besøge hende⁴. Derimod var min Søn Johannes⁵ i Sommer i England, besaae i Forening med hende og hendes Mand Verdens-Udstillingen i London, reiste med dem til Hartlepool og gjorde siden, tildeels i Forening med den norske Digter A. Munch⁶,

¹) Sognepræst ved Garnisonskirken i København, Dr. theol. Nicolai Gottlieb Blædel (1816—79). Jvfr. Khs. Saml. 6. R. IV, 402 ff.

²) Det er ikke lykkedes med Sikkerhed at fastslaa, hvem der sigtes til.

³) Biskop Engelstofts ældste Datter Ingeborg Marie Engelstoft (1839—1902) havde 31. Oktober 1862 ægtet cand. jur., siden Etatsraad, Hans Peter Egeløkke Langkilde til Juulskov (1836—1924).

⁴) Jvfr. S. 148.

⁵) Senere Bankkasserer i Nykøbing F. Johannes Daniel Brammer (1840—82).

⁶) Andreas Munch (1811—84) var gift med en dansk Dame og opholdt sig i den sidste Snes Aar af sit Liv i Danmark. Jvfr. herom Edmund Gosse, *Two visits to Denmark* 1872, 1874, 1911, p. 241—4, 314—16.

en interessant Reise i Skotland. Min Datter Elise ægteviede jeg Sct. Hansdag til Friis¹. Jeg har havt den Glæde 2 Gange at besøge dem paa Duelund, hvor de, Gud være lovet, have det meget godt. Ad Aare haaber jeg at visitere i det Pastorat, hvortil Duelund hører, og med det Samme at gjæste dem; hvad forhaabentlig vel ogsaa skeer forinden.

Tag tiltakke med disse Linier og vær forvisset om den Høiagtelse og Hengivenhed, hvormed jeg forbliver

Deres Ven og Broder

Brammer.

22.

Kjøbenhavn, d. 16de Aug. 1863.

Kjære Hr. Biskop Engelstoft!

Kultusministeriet har iaar tilskyndet de jyske Biskopper til at komme sammen for, om muligt at blive enige om at udarbejde et Tillæg til Kingos Psalmebog². Biskop Laub havde ønsket, at dette Møde maatte blive afholdt hos ham; men er desto værre bleven forhindret deri ved sin Svigerindes Sygdom. Nu har jeg indbudet mine jyske Colleger til at samles hos mig den 31te d. M. og 1ste Septbr. Nødig vil jeg savne den sædvanlige lille Kreds ved dette Møde og tillader mig derfor at bede Deres Høiærværdighed om paa de nævnte Dage at glæde os med Deres Nær-værelse.

¹) Jvfr. S. 164.

²) Ved Skrivelse af 9. Februar 1863 havde Kirke- og Undervisningsministeriet opfordret de fire jyske Biskopper til at udarbejde et Forslag til et Tillæg til »Kingos Psalmebog« (1. Dept.'s Brevbog 1863, Nr. 381—5). Ved kgl. Resolution af 16. Maj 1864 bemyndigedes Ministeriet til at lade det udarbejdede Udkast trykke og autorisere det til Brug i de Menigheder, hvor det maatte ønskes indført (H. V. Skibsted, Love og Expeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen III, 205—6).

Mit Ophold er kort i Kjøbenhavn. Deres gode Svar beder jeg Dem sende til Aarhus.

Fra Scharling¹, der befinder sig vel, kan jeg hilse.

Deres hengivne

Brammer.

23.

Aarh. 5te Septbr. 63.

Kjære Biskop Engelstoft!

Tak for Deres venskabelige Brev af 27de f. M. og for Deres gode Villie til at bivaane Bispemødet i min gamle Rede. Det gjorde mig som Brødrene ret ondt, at De ved Upasselighed var forhindret i at komme. Med Guds Hjælp har De vel nu — ikke blot, som altid, en god Fod at staae paa, — men gode Fødder at gaæ med.

Ved Bispemødet bleve vi enige om hvad Ministeren nærmest havde tilskyndet os til — et Forslag til et Tillæg til Kingos Psalmebog². For at komme til Enighed om et saadant Udvalg maa den Enkelte jo altid opgive Noget, som han personlig helst vilde foretrække, for at erholde Samstemning i hvad han maa ansee for uundværligt. Saaledes gik det formodentlig os Alle. I Odense har jo en Bogbinderhaand fortsat hvad Kingos Aand havde begyndt³.

Mødet optoges af Forhandlinger om Psalmebogstillæget. Der blev kun løselig yttret Noget om Deres Spørgsmaal angaaende Landsbykirkegaarde. Der er vist ikke nogen fast Regel for deres Fordeling i Jylland; men hvor de — i den senere Tid — hist og her — ere blevne planerede m. M., er der gjerne skeet Fordeling snarere vel efter Huusstand end efter Hartkorn. — I Overeensstemmelse med

¹) Jvfr. S. 135.

²) Jvfr. S. 169.

³) Brammer tænker formentlig paa de forskellige mindre Tillæg til Kingos Psalmebog, som fra 1854 var blevet udgivet af den Milo'ske Boghandel i Odense.

Loven¹ maa der jo ikke anbringes Monumenter paa Kirkegaarde uden med Kirkeværgernes Samtykke. Videre er man ialmindelighed ikke her gaaet, da man snarere betragtede det som en Ære end som en Indtægt for Kirkegaarden, at Nogen vilde smykke en Grav med et Mindesmærke. Der var et særeget Tilfælde, som foranledigede Skrivelsen til mig af 27de Febr. 1860². Talen var nemlig om at opsætte et Jerngitterværk om nogle Grave paa Linnerup Kirkegaard, af hvilke de tvende var 46 Aar gamle altsaa langt over den Tid, hvori Ligene (desto værre) pleie at blive opgravne. Bønderne eie Kirkegaarden. Præstefamilien, hvis Begravelsesplads skulde indhegnes, var rig og havde ikke Livsarvinger³. Ministeriet resolverede, at Kirkeeeierne vare berettigede til for at give Samtykket til Indhegningen at erholde en Rekognition, som i fornødent Fald kunde bestemmes af Kirkens Forsvar in casu Amtmand og Provst. — Ministeriet fandt med Stiftsøvrigheden, at naar Rekognitionen var erlagt, ordnedes Sagen rettest ved, at et Skjøde paa Gravstedet blev udstedt til Vedkommende fra Kirkeværgerne. Noget Lignende formener jeg vil kunne skee ved det af D. H. anførte Tilfælde om Møllerfamiliens Gravsted.

I Henseende til Præstens Ret til at afbenytte Kirker pro lubitu antager jeg, at Ministeriet og Sjællands Biskop har Lovens Medhold, men ikke Praxis eller Folkestemning for sig. Jeg erindrer, at jeg som Biskop i L. F. Stift tillod, at Gudstjeneste blev afholdt i Maribo ved et Præstekon-

¹) Danske Lov 2—22—38.

²) Kirke- og Undervisningsministeriets Skrivelse af 27. Februar 1860 om Betingelserne for Monumenters og Gitterværks Anbringelse paa Landsbykirkegaarde er trykt hos H. V. Skibsted, anf. Samling II, 17 f.

³) Der var Tale om en Begravelsesplads i Linnerup, Vrads Herred, der rummede Grave for to Sognepræster sst. Laurids Vogelius († 1814) og Andreas Kabell († 1857). Det var en Legatstiftelse fra den sidstnævntes Dødsbo, der gav Anledning til, at Sagen rejstes (Kultusministeriet, 1. Departements Brevbog 1860, Nr. 423 med Bilag).

vent, hvorimod Biskop Øllgaard¹ erklærede et Præstekonvent i Viborg, at han var ikke bemyndiget til at tillade, at der blev holdt Gudstjeneste i Kirkerne udenfor de anordnede Dage.

Det kan interessere mig meget at erfare, hvad De har svaret eller agter at svare paa Sp. om Præsternes Lønning². Jeg agter kortelig at motivere, hvorfor jeg blandt de 3 Forslag foretrækker Minoritetens.

Om en halv Snees Dage skal jeg atter ud paa Visitats. Mine Børns Visitatser hos mig ere nu forbi. Jeg føler mig meget ene. Herren aabenbare sig med sin Naade over mig og Dem og Enhver, som elsker ham i Oprigtighed, om end under megen Anfegtelse og Skrøbelighed!

Deres broderlig hengivne

Brammer.

24.

Aarhus Bispegaard, den 2den Januar 1864.

Deres Excellence, min høitagede Minister, Deres Høiærværdighed, min høitelskede Embedsbroder, Hr. Biskop, Dr. Theol. Engelstoft, Commandeur af Dbroge og Dbmand.

Af ganske Hjerte ønsker jeg Dem, Kirken og Skolen til Lykke med den ophøiede Stilling, som Herren har skjænket Dem til Nytaarsgave³ og end mere med det store, under hans Naade, velsignelsesrige Hverv, som nu er Dem betroet. Ja maatte hans Velsignelse mangfoldig ledsage

¹) Nicolai Esmark Øllgaard (1775—1863), Biskop over Viborg Stift 1830—54.

²) 1860—62 havde D. G. Monrad — forgæves — forsøgt at tilvejebringe Love om Præstelønningerne. Forhandlingerne herom affødte flere Udvalgs-Forslag, der indirekte fik en Del Betydning (P. Severinsen, Folkekirkens Ejendoms-Historie S. 124—5).

³) Engelstoft var 31. December 1863—11. Juli 1864 Minister for Kirke- og Undervisningsvæsen i D. G. Monrads Ministerium. Engelstofts Dagbog fra hans Ministertid er udgivet i Personalhistorisk Tidsskrift 8. R. II. 72—78.

Dem til hans Riges Udbredelse i den danske Folkekirke og ved det danske, saavel høiere som lavere Skolevæsen! Hvor meget er der ikke, hvorom jeg kunde have Lyst til at tilskrive Dem, men hvor liden Tid vilde De ikke nu have til at læse, end sige til at besvare mit Brev!

For nogle Linier vil jeg allerede være taknemlig og dem tør jeg maaskee endog snart vente med gunstigt Tilsendelse af Manuscriptet til Leilighedstalerne¹, som i denne Tid skulle sendes til Forlæggeren.

Med Tak til Biskoppen for de henrundne Aar under det mig saa kjære kollegiale Forhold anbefaler jeg mig til Ministerens personlige Godhed, til Understøttelse i min Embedsgjerning og til Overbærenhed med mine Mangler.

Deres Excellences

i al Ærbødighed hengivne

Brammer.

25.

Aarh. Bispegrd, d. 11te Juni 1864.

Kjære Biskop Engelstoft!

Undskyld — Deres Excellence! — at jeg, idet jeg staaer i Begreb med at skrive til Dem og tænkte paa, at Brevet maatte sendes til Odense, uvilkaarlig kommer til at bruge den gamle Benævnelse til min høitagede Kollega.

Det er med veemodig Glæde jeg tænker tilbage paa de Aar, hvori jeg tilskrev Dem Indbydelses-Breve, som De saa venligt og livligt i Ord og Gjerning besvarede. Give Gud, at min saavel officielle som private Brevskrivning til Kultusminister Engelstoft maatte snart kunne stiles til Kjøbenhavn, og at De der fuldkommen karsk² kunde igjen bestyre det høistvigtige Embede, som Kirkens Herre i sin Naade betroede Dem!

¹) Jvfr. S. 163.

²) Den 24. Marts 1864 var Engelstoft paa Grund af Sygdom blevet fritaget for Bestyrelsen af sit Ministerium.

Den nærmeste Anledning til disse Linier er vedlagte Pintseprædiken¹, som det inderlig vil glæde mig, om De maa finde opbyggelig som Festprædiken uden at dens Præg som Leilighedstale for lidet eller for meget fremtræder. Ikke blot min egen men vistnok de Fleste af mine Tilhøreres Stemning krævede, at jeg til en vis Grad holdt en Tidsprædiken. Det var en Krigstid; men Vaabenhvile var begyndt; samtidig med den grønnedes Bøgeskovene omkring Byen. Første Gang efter Okkupationen ringede Kirkeklokkerne i Domkirken og Frue Kirke Pintsemorgen. Dagmars Svanesang, som jeg saa ofte hørte min Hustru nynne, faldt mig paa Sinde. Jeg omarbejdede i Morgenstunden Slutningen af min Prædiken. Da tænkte jeg ingeniende paa at udgive den. Efterat jeg havde holdt den, blev jeg opfordret dertil. Maatte Herren give den hist og her Indgang som et lidet Olieblad til danske Christne!

Hvorledes det er gaaet Aarhus under Krigens², vil D. E. have erfaret af Bladene. Naturligviis har Bispegaarden sin Deel af Byrderne, men ikke noget Særdeles at beklage sig over. At min ældste Søn³ er med sin Hustru hos mig, veed D. E. nok af ham selv. Jeg er tilligemed ham taknemmelig for den gunstige og opmuntrende Audients, De skjænkede ham.

Under den mørke Krigstid og det piinlige Forhold til Luthers Landsmænd har jeg havt tvende Lysglimt: en hjertelig Hilsen fra Tholuck⁴ og et Besøg af Dr. Besser. Det er ham, der — skjøndt Sognepræst i Schlesien — i

¹) G. P. Brammer, Christi Fred. Pintse-Prædiken i Aarhus Domkirke den 15de Mai 1864, Kbh. 1864.

²) Om Tilstanden i Aarhus 1864 se især [M. Wildau]: Aarhus under Occupationen 1864, 1864, samt Aarhus gennem Tiderne III, 1941, S. 58 f.

³) Christen Georg Høst Brammer (1827—1904), daværende Sognepræst i Egebæk i Flensborg Provsti, siden i Urlev-Stenderup. Jvfr. Khs. Saml. 6. R. II (se Registeret).

⁴) Professor i Halle Friedrich August Gottreu Tholuck (1799—1877). Jvfr. Khs. Saml. 6. R. IV, 422.

nogen Tid paatog sig at være Lazareth-Præst, som meddeelte mig af sin Erfaring den lille Fortælling, der findes i min Prædiken, om den danske og tydske Soldat¹. Besser har lært noget Dansk for at kunne være Sjælesørger ogsaa for danske Saarede. Han er det med Iver.

Hvorledes skal det iaar gaae med Landemoderne? Der- som Rygtet om, at Vaabenhvilen er forlænget til den 26de, er sandt — hvad jeg troer —, kunne vi ikke saa holde Landemode en Ugestid forud?² Det torde være betænkeligt at holde det lige førend Vaabenhvilens Udløb; thi Fjenden kunde let finde paa at standse Postforbindelsen med Kjøbenhavn nogle Dage forinden; og i saa Fald vilde det see betænkeligt ud med hvad dertil skulde sendes.

Jeg indsoer vel, at det er sandsynligt og billigt, at Ministeriet vilde paa en Forespørgsel svare, at Stiftsøvrighederne skulle handle efter Conduite. Imidlertid vil jeg være taknemlig, om De vil meddele mig, hvad De antager for Conduite under de jyske Forhold. Ogsaa for ganske faa Linier fra Deres kjære Haand, og kun om Deres Helbred, vil jeg være meget taknemmelig.

Med dyb Ærbødighed og trofast Hengivenhed

Deres

Brammer.

26.

Aarhus, d. 20de Oktbr. 1864.

Allerede længe har jeg skyldt min høiærværdige, mig meget kjære Embedsbroder i Odense Taksigelse for et inderlig venligt Brev, som jeg saa meget mere maatte paa-skjønne, som det var skrevet under Legemssvaghed. Denne

¹) Anførte Prædiken S. 21: en Fortælling om en dansk og tysk Soldat, der laa paa samme Lazaret og ved Læsning af henholdsvis et dansk og et tysk Ny Testamente lærte hinandens Sprog og derved blev «Troesvenner».

²) Landemodet i Aarhus 1864 blev først afholdt 24. August s. A. (Aarhus Stifts Landemodes-Act 1864, S. 3).

haaber jeg nu er fuldkommen overvunden, og jeg har, Herren være lovet, Grund til dette Haab efter hvad jeg paa anden eller tredie Haand har erfaret. Imidlertid længes jeg dog efter Forvisningen derom fra første Haand. Hvor gjerne havde jeg ikke beholdt Dem til min Minister!¹ Hvor Meget havde jeg ikke haabet at faae ønskeligt ordnet i Kirkens og Skolens Anliggender under Deres kyndige, mod forskellige Retninger billige, for Danmarks aandelige Interesser nidkjære Administration! Og hvorfor skulde jeg negte for Dem, hvad jeg har sagt saa mange Andre, at jeg personlig glædede mig ved at have en Minister, til hvem jeg med Tillid torde henvende mig som til en Mand, hvis personlige Venskab var mig en Hæder og Glæde! Nu — en Hæder og Glæde er Deres personlige Venskab mig, hvad enten De er Minister eller Biskop, og det vil De jo lade mig beholde under alle Omskiftelser. Ikke sandt, kjære Biskop Engelstoft?

Under Fædrenelandets Adsplittelse og Folkekirkens truede Opløsning føle vi visselig Nødvendighed af trofast Sammenhold. Dette vil — haaber jeg — blive Danmarks nuværende Biskopper ikke blot en ved Forholdene nødvendig men ved gjensidig Kjærlighed let og kjær Pligt. Og hertil tør jeg antage, at vore Bispemøder have bidraget.

Fra politiske Møder og Adresser med andet Partivæsen har jeg hidindtil holdt mig fjern. Men under Landets nuværende bedrøvelige Tilstand og farefulde Fremtid og i min Harme over den oprørende Maade, hvorpaa der skeer Angreb imod vor ædle Konge, er jeg i Tvivl, om jeg ikke bør indtræde i Augustforeningen². Endnu har jeg ikke besluttet mig dertil. Saare gjerne vil jeg vide, hvad Deres Tanker og Forsæt er i den Retning.

¹) Engelstoft var afgaaet som Minister 11. Juli 1864.

²) Augustforeningen stiftedes 23. August 1864 væsentlig af Medlemmer af det konservative Helstatsparti og traadte i skarp Modsætning til det nationalliberale Parti. Foreningen, der ikke fik nogen større Betydning, opløstes 30. Marts 1869.

Den nye Samling af kirkelige Leilighedstaler¹, som har den Ære at tælle Dem blandt sine meest udmærkede Medarbeidere, haaber jeg, at De fra Forlæggeren har modtaget i mit Navn. At Deres varme Tilfredshed med min Pintseprædiken² inderlig har glædet og bestyrket mig, behøver jeg vist ikke at sige Dem.

Min ældste Søn, som oftere med Taknemlighed omtaler den gunstige og deeltagende Audients, De skjænkede ham, søger stadig Embeder. For Tiden er Langaa Sognekald hans Ønskers Maal. Skulde en dygtig og nidkjær ældre Præst blive ham foretrukken, vil det naturligviis blive ham langt lettere at bære, end om han maa vige Pladsen for »Bondevennernes Kandidat«, den unge Haudillaudabilist Iidi grad. Hans Berthelsen³.

Om min Indqvarteringsbyrde og min Deelagtighed i Jyllands tavse Suk om Fred vil jeg ikke plage Dem med kjedsommeligt Skriveri.

Gud være i sin Naades Kraft med os Alle! Bevar i kjærlig Erindring

Deres hjertelig hengivne

Brammer.

27.

Aarhus, den 8de Febr. 1865.

Høiærværdige, høivelbaarne Hr. Biskop Dr. Engelstoft,
Com. af Dbr. Dbmand.

Vel har De, min høitagede Embedsbroder, i forrige Maa-
ned — haaber jeg i det mindste — modtaget mit Hyrde-

¹) Jvfr. S. 163, 173.

²) Jvfr. S. 174.

³) Langaa-Vinge-Torup Sognekald i Viborg Stift var 1864 ledigt efter den den 12. Aug. s. A. afdøde Immanuel Otterstrøm. Hverken C. G. H. Brammer (jvfr. S. 174) eller den residerende Kapellan i Bjerregrav-Aalum-Tanum, siden Folketingsmand og Sognepræst i Gangsted-Søvind, Hans Jens Vilhelm Berthelsen (1833—99) blev hans Eftermand, men Theodor Christian Taaffe (1824—85), siden Provst og Sognepræst i Kjeldby (jvfr. Khs. Saml. 6. R. III, 101—4).

brev¹ med en lille personlig Tilskrift, men ikke desto mindre vil jeg gjerne betragte mig som Deres Brevskyldner, da jeg derved faaer en Anledning til at tilskrive Dem. Jeg er jo uden Tvivl ogsaa virkelig i Brevgjeld til Dem, for saa vidt jeg ikke har takket Dem udtrykkelig for Deres mig saa kjærkomne Brev af 29de Oktbr. Deri udtalede De en saa varm, bekymringsfuld Deeltagelse for mig i Henseende til de piinlige Forhold under Okkupationen, at jeg ret blev bevæget ved at see dette nye Tegn paa Deres Venkab for mig.

Personlig led jeg ingen Fornærmelse, end sige Overlast, af Fjenden; men som Medlem af Stiftsøvrigheden og Bevarer af Stiftskisten kunde jeg daglig vente, at han vilde undersøge, om der var Noget i Kassen hos mig, ligesom der idelig foretoges Eftersøgelser andre Steder. Et saadant Besøg med Fremviisning af Protokoller o. s. v. vilde jo altid have været et ydmygende Tillæg til Dagens Byrde, skjøndt Undersøgelsen ei kunde have ført til andet Resultat, end at Penge og Aktiver vare bragte i Sikkerhed til Kjøbenhavn, — forudsat, at Kjøbenhavn selv var sikker for Udplyndring. Undertiden hed det sig, at der skulde skee personlige Fordringer om at udlevere Penge, naar nemlig Byens Central-Comité havde vægret sig ved at skaffe de store Summer, der forlangtes. Det blev mig en Aften meldt som en Hemmelighed, at Preusserne kom næste Formiddag for at kræve hvad Penge jeg personlig havde. Der truedes med, at der kunde skee Eftersøgelser, om man havde skjult Noget paa Kroppen. Nu — sønderlig Lid til, at disse Trusler skulde udføres, havde jeg ikke. Jeg tog mine Forholdsregler, befalede mig Gud i Vold og sov rolig hver Nat, skjøndt Huset var fuldt af Fjender og Dørene maatte staae aabne Nat og Dag. Af Indqvartering havde Bispegaarden Broderparten; — som den gode

¹) Brammers Hyrdebrev af 1. Januar 1865, indeholdende en Opfordring til det danske Folk til at gøre Bod med Baggrund i Ulykkerne i 1864.

Stad Aarhus visselig aldrig glemmer mig, naar Talen er om at paalægge Skatter eller at paasætte lignende Blodigler. I almindelighed havde jeg een høiere og 2 til 4 ringere Officerer samt adskillige Underofficerer og Menige (10 à 16) indquarterede. Min Bogstue blev brugt til Artilleri-Bureau, mit Studerekammer maatte jeg engang overlade en Fændrik. Det Værste var endda, at jeg — »for at de Menige kunde see at pudse deres Vaaben« — maatte lade mit Contor fløtte over i Pige-kammeret og putte Pigerne hen, hvor der kunde findes et Rum til dem. Dette var den værste Tid, som indtraf, da Fredsunderhandlingerne trak i Langdrag og Tydskerne nok vilde fremtvinge et Nødskrig fra Jylland til Regjeringen i Kjøbenhavn. Paa anden Haand erfarede jeg, at en Søn af General Falkenstein¹ havde yttret, at Mænd som Biskoppen kunde jo skrive til Ministeriet, at Byrden var saa uudholdelig for Jylland, at der maatte slutes Fred til hver Priis. Om det var beregnet, at jeg skulde faae dette Vink, veed jeg ikke; men jeg veed, at jeg ikke fulgte det. — Under Vaabenhvilerne foretog jeg et Par Visitatsreiser, — saaledes var jeg ude at visitere i Houlberg Herred, da Deres sidste Brev kom til Aarhus. Vanskeligere var mig en Visitats eller rettere en Direktionsreise til Lyngby Seminarium midt under Kri-gen, tilmed medens Heste bleve tagne, uden at det generede Reqvirenterne at spænde dem fra Vognene paa Landeveien. Men, Gud være lovet for sin Beskjermelse, — jeg har godt gennemgaaet det Altsammen.

Som for vort arme Fædreneland i det Hele, saaledes for mine Børn har jeg ikke liden Bekymring. Georg² er med sin Hustru nu i Kjøbenhavn, hvor han studerer, hører Forelæsninger, men ingen Adgang har til at fortjene Noget som et Bidrag til de 600 Rdl., han har i Pension. Vel er

¹) Preussisk General Ernst Friedrich Eduard Vogel v. Falckenstein; om hans Forhold som Leder af det besatte Nørrejyllands Forvaltning jvfr. N. Neergaard, Under Junigrundloven II, 2, S. 1038, 1387, 1493 f.

²) Jvfr. S. 174.

Benedict¹ endnu i sit Embede; men hvor længe kan det vare? Paa flere Maader har Krigen havt uheldig Indvirkning paa mine andre Børns oekonomiske Forfatning og Fremtidshaab.

Papiret er fast opbrugt; jeg tør ikke tage noget nyt Stykke; thi min Amanuensis staaer og venter med Contorsager. — At De, kjære Biskop Engelstoft, nu har overvundet Deres Sygdom, er blevet mig fortalt af Folk, som staaer i Brevvexling med Fyenboer. Glad derover længes jeg efter Bekræftelse derpaa fra Dem selv.

Jeg har foreslaaet 7 Præster til Entledigelse og forklaret Ministeriet, hvorfor jeg ikke har bragt Andre, Tanken kunde falde paa, for Tiden i Forslag. Martensen ønsker, at gamle eller svage Præster skulle opfordres til at angive dem selv til Afgang². Til Kierkegaard har Een gjort det og halvveis Een til mig; men han vidste, at Nogle af Menigheden havde anmodet mig om at tage ham i Betragtning. Daugaard har indstillet 5 afgjort, 5 tvivlende til Entledigelse. Hvad har De og hvad vil De gjøre ved denne alvorlige, ansvarsfulde Sag? Vor Herre raade og styre os efter sin hellige og kjærlige Villie!

Stedse Deres hjertelig hengivne

Brammer.

Fortalte Aviserne Sandhed ved at berette, at det var Kongen selv, som befalede, at Sagen mod Birke-

¹) Cornelius Benedikt Brammer (1832—1900), Sognepræst i Skast, siden i Stouby-Hornum. Jvfr. Khs. Saml. 6. R. II (se Registeret).

²) Den 23. December 1864 udgik der fra Ministeriet til alle Biskopper en Skrivelse med Opfordring til under Hensyn til det store Tal af ubeskæftigede Gejstlige fra Slesvig at ville opgive, »hvilke Præster i Stiftet der med Hensyn til deres Alder og dermed forbundne Uskikkethed til at forestaae deres Embede« maatte være Anledning til at opfordre til at indgive deres Ansøgning om Afsked (Kirke- og Undervisningsministeriet, 1. Departements Brevbog 1864, Nr. 2799—2805). Et beslægtet Cirkulære var udstedt 6. September 1856 (C. F. Schwartzkopf, anf. Samling VI, 245 ff.).

dal¹ skulde bortfalde? Hvad Blade have snakket om et Hyrdebrev, jeg skal have udstedt i Anledning af Anscar-festen, hvori jeg havde nedrevet de slemme Aviser, var naturligviis Opdigtelse².

28.

Aarhus d. 8de Mai 1865.

Høiærværdige, Høivelbaarne Hr. Biskop Dr. Engelstoft,
Com. af Dbr. og Dbmand.

Hjertelig Tak skylder jeg Dem i mange Maader for de Dage, vi nylig tilbragde sammen, for Deres Besøg ved Gjennemreisen i Bispegaarden og for Deres kjærlige Erin-dring af min Fødselsdag.

Fra en Haand saa paalidelig som nogen har jeg Bekræf-telse paa, at Carlsen³ hverken for Tiden kan vente at blive Kultusminister eller i Fremtiden at blive Medlem af noget Ministerium, hvori hans Svoger Grev Frijs⁴, med hvem han iøvrigt staaer i venskabelig Forbindelse, maatte blive deel-agtig.

¹) Til Forstaaelse af dette og flere Steder i det følgende kan anføres, at Sognepræsten i Ryslinge Schøller Parelus Vilhelm Birkedal (1809—92) i en Kirkebøn i Sommeren 1864 havde udtalt sig utilbørligt om Landets Konge. Han undgik dog denne Gang videre Tiltale, men da han i en Tale i Rigsraadet den 2. September 1865 havde angrebet Mini-steriet, fik han den 22. s. M. sin Afsked. Da han derefter fik oprettet en Frimenighed i Ryslinge, førte dette efter langvarige og meget hef-tige Kampe til, at den saakaldte Valgmenighedslov blev udstedt den 15. Maj 1868 (L. Koch, Fra Grundtvigianismens og den indre Missions Tid, S. 128 ff.). Om Christian IX's forsonlige Stemning over for Birke-dal jvfr. Lavrids Nyegård, Vilhelm Birkedal II, 339—40.

²) I sit ovennævnte Hyrdebrev havde Brammer mindet om, at det i 1865 vilde være 1000-Aaret for Ansgars Død. Han havde i den An-ledning taget Afstand fra den romersk-katolske Tanke om Ansgars Værdighed som »Helgen«, men der findes ingen Angreb paa Aviserne.

³) Stamhusbesidder Hans Rasmussen Carlsen (1810—87) til Gammel Køgegaard, fra 1859 Landstingsmand for 8. Kreds.

⁴) Lensgreve Christian Emil Krag-Juel-Vind-Frijs (1817—96) dan-nede 3. Novbr. 1865 sit Ministerium.

At jeg intet Brev fik fra Scharling den femte Mai¹ eller Dagen efter, har forøget min Bekymring for hans og hans Søsters og Datters Helbredstilstand. Nu har jeg paalagt min Søn Georg² personlig at skaffe mig Underretning fra vor kjære, fælleds Ven, som jeg nu i 40 Aar har med al Føie regnet mellem mine Trofaste.

Georg søger Hirschholm (Hørsholm)³, der næppe er større af Indtægter end Egebæk, hvor han for 10 Aar siden blev Præst; og dog tør han ikke engang haabe den Befordring, da det hedder sig, at Provst Hjort⁴ skal have den i Forening med 800 Rdl. af sin Pension. Nu — ja, vi have Taalmodighed behov.

At den gamle Pastor Vadum i Galten⁵ fik Lov til at faae en ung Candidat til Capellan, uagtet der er tjenstledige Kapellaner i Stiftet, grunder sig vel deels paa, at disse ere blevne det ganske nylig, og deels paa en varm, af mig understøttet, Menighedsadresse om, at Vadum maatte erholde Møller Holst til Medhjælper.

Paa Torsdag agter jeg mig ud paa min første Visitatsreise i dette Aar, fra hvilken jeg haaber at komme hjem samme Dag som min Datter Cornelia⁶ kommer hertil fra England. Det søde Barn er saa hjertelig glad ved denne Reise, at hun stundum frygter, det er for meget at forlange af Guds Godhed, at hun atter skal samles karsk og

¹) Den 5. Maj var Brammers Fødselsdag. Om C. E. Scharling jvfr. S. 135. Han døde først 1877.

²) Jvfr. S. 174.

³) Georg Brammer fik ikke Hørsholm, der var ledigt efter Johan Frederik Topsøe (1803—65). Til Hørsholm kom Christian Sophus Gad (1827—99), siden Stiftsprovst, Sognepræst i Skjelby-Gunderslev.

⁴) Formentlig Provst Jens Mathias Lind Hjort (1824—99), tidligere Præst i Tønder, siden i Elmelunde, Medudgiver af »Ugeskrift for den evangeliske Kirke i Danmark«.

⁵) Sognepræst i Galten-Vissing Iver Hansen Vadum (1793—1874) havde 28. April 1865 til personel Kapellan faaet Peter William Møller-Holst (1839—1929), siden Sognepræst i Kippinge-Brarup.

⁶) Jvfr. S. 148, 168.

fornøiet med mig og sine Søskende. Men Gud giver de Ydmyge Naade.

Herren være lovet, at De traf Deres Datter paa Juulskov¹ vel! Han styrke og trøste Deres Hustru under Moderhertets Savn og Bekymring! Nu maa hun see sig rigtig glad paa Dem med Deres gjenvundne Kraft og Sundhed.

Formodenlig forelægger Ministeriet ikke det udvidede Landemode nogen Sag til Betænkning. Maaskee De med et Par Ord — om De ei har Stunder til at skrive flere — vil meddele mig Themaet, som De vil give Deres udvidede Landemode at forhandle².

Vale faveqve

t. t.

Brammer.

29.

Støvringgaard, Anden Juledag 1865.

Kjære, høitagede Hr. Embedsbroder!

Med megen Taksigelse for Deres venlige interessante Brev af 19de d. M. ønsker jeg, at Herren vil skjænke Dem en glædelig, velsignet Julefest. At jeg endnu maa opholde mig her, seer De af Overskriften. Jeg kan nu taale at være Størstedelen af Dagen oppe, men jeg er en Begynder, maaskee jeg borde skrive: en Stymper til at gaae med Krykker. Efter 10 Ugers Sygeleie ere mine Kræfter naturligviis ogsaa svækkede. Imidlertid gaaer Helbredelsen, Gud være lovet! fremad, om end langsomt.

Tvende af mine Børn ere hos mig. Da her desuden ere og have været andre Julegjæster, og da vi daglig læse en Prædiken sammen om Formiddagen*, gaaer den Tid hurtig hen, i hvilken jeg kan komme til at skrive. Jeg maa

¹) Jvfr. S. 168.

²) Ved Landemodet i Odense 28. Juni 1865 førtes en Forhandling om Præsters Selvkommunion (Fyens Stifts Landemode-Act 1865, S. 23 ff.).

derfor affatte dette Brev (som adskillige andre) kortere end jeg har Lyst til.

Om den fameuse birkedalske Sag¹ veed jeg Intet at bemærke, som kunde indeholde nogen ny Betragtning eller noget praktisk Raad. Deres Ytringer om hans — mig baade af Person og Rygte ukjendte — Provst² have vakt min Nysgjerrighed efter at vide noget Mere om ham. Capellan Storm³ maa jeg af en mistænkelig Bemærkning i Deres Brev antage har været sindssvag. Ham kjender jeg heller ikke. Derimod kjender jeg en Supplikant fra Ribe Stift om Ryslinge: Raa⁴, der gererede sig som et aandforvirret Menneske, da jeg — rigtignok for adskillige Aar siden — talede med ham. Til Birkedals Eftermand⁵ borde der kaldes en luthersk-orthodox, alvorlig, begavet Mand uden Hensyn til hans Alder og Embedscharakteer.

Tolstrup mener jeg bør stevnes for en Provsteret⁶, fordi

¹) Jvfr. S. 181.

²) Indtil 23. Oktober 1865 havde Sognepræst i Ørbæk Hans Peter Engelbreth (1800—68) som Provst i Vinding-Gudme Herreder været Birkedals Provst; derefter blev det Anders Christian Jungersen (1817—74), Sognepræst i Skjellerup-Ellinge. Det er sikkert den sidstnævnte, der sigtes til. Han omtales med megen Sympati af Birkedal (Personlige Oplevelser i et langt Liv II, 166).

³) Formentlig Knud Theodor Storm, personel Kapellan i Søndersø, vistnok senere hos Vilh. Birkedal (Lavrids Nyegård, Vilhelm Birkedal II, 383, jvfr. Vilh. Birkedal, Oplevelser i et langt Liv II, 167).

⁴) Peder Raae (1825—89), Vicepastor i Jernved 1863—71.

⁵) Til Vilhelm Birkedals Efterfølger udnævntes 8. Januar 1866 Johannes Carl Emil Clausen (1832—1908).

⁶) Den 19. November 1865 fandt i Nyborg en Daabshandling Sted, ved hvilken en Jødinde bar Barnet over Daaben. Handlingen forrettedes af den residerende Kapellan, siden Andenpræst ved Roskilde Domkirke, Johan Carl Vilhelm Tolstrup (1819—86), uden at han dog var vidende om denne Omstændighed, idet Sognepræsten Schaper (jvfr. S. 190) bar Skylden ved at have modtaget Anmeldelse af Fadderne og ikke da at have gjort Indsigelse. Sagen blev af Biskop Engelstoft indberettet til Ministeriet, der indhentede en Betænkning fra Biskop Martensen. Den 22. Maj 1866 resolverede Ministeriet i Overensstemmelse med Engelstofts Indstilling, at Sognepræst Schaper skulde idømmes en Bøde paa

han grovelig har forseen sig imod Fadder-Institutionen og altsaa imod Daabssakramentets Rituale. Det er liberalt nok af vor Daabsanordning, at den ikke kræver, at Fadderne skulle høre til den evangelisk-lutherske Kirke, men blot, at de skulle have den christelige Religion; men den have Jødinder unegtelig ikke. Ergo maa en Jødinde ikke være Gudmoder. Det vilde være i sin Orden, om hun af Jøderne blev udstødt af Synagogen, naar hun (af Indifferentisme eller af Formening om vor Kirkes Indifferentisme) havde paataget sig det. Jeg antager, at hendes Forhold bør anmeldes for vedkommende mosaiske Kirkebestyrelse. I hvert Fald kan vor Kirkes Ære vist ikke taale, at den tolstrupske Daabshistorie gaaer upaataalt hen. Jeg haaber, at Tolstrup har handlet uvitterligt; men dermed er han ikke retfærdiggjort. En Irettesættelse eller [en] af Ministeriet ham paalagt Mulkt vilde kunne holdes hemmeligt. Men hvor nødigt jeg end ellers tilraader at offentliggjøre Præsters Feiltrin, og hvor gjerne jeg end vil troe, at Tolstrup er en ligesaa brav Præst som han skal være en udmærket Sanger, finder jeg, at denne forargelige Kirke-Tildragelse bør behandles alvorligt og offentligt baade for deres Skyld, som ere udenfor Kirken, og for deres, som ere indenfor.

Var Scandalen skeet i mit Stift, vilde jeg søge Ministeriets Consens** til en særegen kirkelig Handling, hvorved Menigheden blev ved en biskoppelig Skrivelse underrettet om det Passerede og en anden Gudmoder (maaskee Barnets Moder) gav de Svar, Jødinden havde formastet sig til paa Barnets Vegne. En saadan Demonstration er vor Kirke Barnet skyldig.

20 Rdr., og at der skulde tildeles Kapellan Tolstrup en Irettesættelse, idet det iøvrigt blev overladt til Biskoppens egen Afgørelse, om det skulde paalægges vedkommende Præst at forhandle med Forældrene for deres første Altergang, »om de af Hjertet angre det begaaede Misgreb« (Kirke- og Undervisningsministeriet, 1. Departements Brevbog, 1866 Nr. 748, 1384).

Er der hos Dem o: i Deres Stift blevet omdeelt en i plåt sørenkjerkegaardsk Stiiil forfattet Pièce¹ (af en Sørensen fra Kjøbenhavn), hvori Sakramenterne, den danske Geistlighed og Regjeringen skammelig angribes? Desto værre er det saare vanskeligt at faae Trykkefrihedsloven anvendt mod vor Kirkes Forhaanere!

Ak! hvor mange Destoværrer have vi ikke at udsukke, naar vi see ud over den danske Kirkemark! Men Gud være lovet, Kirkens Hoved, Høstens Herre lever! Ham ville vi bede fornye og forøge vore og vore Medarbeideres Kræfter, at vor Gjerning for hans Aasyn ei skal være uden Velsignelse i det Aar, som snart oprinder.

Deres hengivne

Brammer.

Jeg har i Forening med Stiftamtmanden² skrevet en alvorlig Protest mod Forslaget til en Seminarie-Examen³, hvorved Direktionen skal ikke dirigere, men dirigeres.

* Hvo, der kan gaae, er desuden Kirkegænger.

** Jeg har iaar med saadan Consens faaet baade en [Præst] og hans Degn der [førte Kl]age over hinanden, mulkterede, hver paa 20 Rdl.⁴

¹) Formentlig »Bidrag til Bedømmelse af den saakaldte Danmarks Christendom, d'Hrr. Præsters Lærdomme og Regjeringens Adfærd«, Kbh. 1864, af »H. Sørensen i Kjøbenhavn« (64 S.). Pjecen er et groft Angreb paa Statskirken i Søren Kierkegaards Smag, men uden hans Aand. Jvfr. samme Forfatters »Falske Beskyldninger mod Jesus Kirke og Rige her paa Jorden og dens Forsvar«, (1863).

²) Stiftamtmand i Aarhus Torkild Christian Dahl (1807—72).

³) Fra 1859 havde Spørgsmaalet om en forbedret Seminaristuddannelse været Genstand for stadige Forhandlinger. Reformønskerne samlede sig mere og mere om Oprettelsen af en staaende Eksamenskommission, saaledes som den blev indført ved Lov af 25. Juni 1867 om en forandret Ordning af Skolelærereksamen (Joakim Larsen, Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1818—1898, S. 317—25).

⁴) Brammer sigter formentlig til Striden mellem Sognepræst i Fausing-Auning, siden i Mern, Gustav Albert Vilhelm Hasselriis (1821—81) og Skolelærer i Auning Peter Lauritsen Juhl, der 1865 begge blev idømt Mulkter (Kirke- og Undervisningsministeriets 1. Departement, Brevbog 1865 Nr. 3068).

30.

Aarhus den 14de Jan. 1866.

Idet jeg sender min kjære, høiærværdige Embedsbroder vedlagte Exemplar af et lille Hyrdebrev¹ til Præsterne i Stiftet, beder jeg Dem modtage min hjertelige Tak for Deres mod mig i afvigte Aar udviste Venskab. Herren lade det nye Aar blive velsignet for og ved Dem!

Igaar kom jeg — tilvogns (ikke benyttende Jernbanen) hertil fra Støvringgaard og befinder mig vel efter Reisen. At jeg en Tidlang maa benytte Krykker, ligger i Beenbruddets Natur; imidlertid har jeg af mine Læger faaet godt Haab om grundig Helbredelse. Herren, som har hjulpet hidindtil, vil det og herefter paa den Maade, han bedst veed.

Af Bladene seer jeg, at man bestræber sig for at bevæge Stiftsøvrigheden i Fyen til at opgive Bemyndigelsen til at gjøre Hans Majestæt Kongen Forslag om det ledige Stiftskasserer-Embedes Besættelse. Lignende Forsøg har man ogsaa gjort paa at bevæge Stiftamtmanden og mig til at opslaae et af de os underlagte Embeder vakant; men vi have ikke anseet det rigtigt at bortgive en Stiftsøvrighederne ved kongelig Resolution tilstaaet Myndighed², i Haab om hvis Bestaaen Fuldmægtigposter hos os ere ansøgte. Vi have saaledes i denne Tid gjort tvende Indstillinger til Bedste for vore Fuldmægtige. Ved dette »vi« maa dog sensu strictissimo forstaaes Stiftamtmanden og Stiftsprovsten³, der under min Sygdom har paa Embeds Vegne fungeret som Vicarius Episcopi. — Jeg an-

¹) Brammers Hyrdebrev af 1. Januar 1866 med stærk anbefaling af Missionssagen.

²) Kgl. Resolution af 24. September 1822 (T. Algreen-Ussing, Kongelige Reskripter og Resolutioner VII, 280—1).

³) Stiftamtmand T. C. Dahl, jvfr. S. 186. — Emil Ferdinand Boesen (1812—81), Stiftsprovst og Sognepræst ved Domkirken i Aarhus 1863—77.

tager, at Biskop Martensens Svigersøn¹ har i afvigte Aar erholdt et Embede, som Sjællands Stiftsøvrighed havde at bortgive. De veed vel, at han, Cand. jur. Larsen, en dygtig og vakker ung Mand, er i Novbr. Maaned bleven ægteviet til den elskelige Frøken Marie Martensen. Men jeg veed ikke rigtig, hvorledes Deres Børn have det, kjære Biskop Engelstoft. Det er ikke af Nysgjerrighed jeg ønsker, at De næste Gang, De skriver mig til, vil gjøre mig nøiere bekendt dermed.

Farvel dennesinde! Bevar i det nye Aar Deres Venskab for

Deres hengivne

Brammer.

Hvad agter De at gjøre ved Kalkars-Stockholms-Rørdams Ritualforslag² (eller et Stykke af saadant)? Er den Sag ikke anticiperet?

31.

Aarhus Bispegaard, den 21de Jan. 1866.

Hjertelig takker jeg Dem, kjære Biskop Engelstoft, for Deres tvende, indholdsrige og kjærlige Breve, som De begyndte den 10de d. M., og navnlig for den store, broderlige Velvillie, hvormed De opfylder mit Ønske om at ville ordinere een (maaske to) Kandidat el. Kandidater for mig. I dette Øieblik faaer jeg en ministeriel Skrivelse, der under-

¹) Den senere Højesteretsassessor Erhard Florian Larsen (1838—1916) var Amanuensis ved Sjællands Bispekontor.

²) Der er aabenbart Tale om et ved Roskilde Præstekonvent behandlet Forslag om en Revision af Kirkebønnerne og den liturgiske Del af Psalmebogen (Dansk Kirketidende 1865 S. 525), indgivet af Sognepræst i Hammer-Lundby, Dr. theol. Hans Christian Rørdam (1803—69), Sognepræst i Gladsakse-Herlev, Dr. phil. et theol. Christian Andreas Herman Kalkar (1802—86) og Provst, Sognepræst i Ledøje-Smørum Peter Wandet Stockholm (1802—70). Jvfr. S. 195.

retter mig om, at en Præst i mit Stift — Warming¹ — er bleven befordret. Hans Kald er saa lidet, at det ikke er umuligt, at en Kandidat faaer det. Saaledes synes adskillige Ordinationer at skulle forestaae mig; men Gud være lovet for sin Kraft i min legemlige som i min aandelige Skrøbelighed! — Det synes ogsaa, som om jeg kan komme saa vidt til Kræfter og Førlighed, at jeg kan være i Stand til om en Maanedstid (og det er tidsnok) at udføre Ordinationen. Idag har jeg for første Gang forsøgt at gaae med Krykker i min Gaard. Det var rigtignok en Sneglegang; men Hovedsagen var, at jeg kunde uden Hjælp komme over Dørtrinet og spadsere lidt paa Steenbroen. Den næste, vanskelige Prøve vil være, om jeg kan gaae op og ned ad Trapper. Dog — Nok om mig dennesinde!

Det er smukt og kjærligt, broderkjærligt af Dem, at De ikke vil holde Bispemøde iaar uden at jeg kan være med. Saa sangvinsk er jeg ikke, at jeg tør haabe at kunne tage til Fyen iaar og saa egoistisk er jeg ikke, at jeg kunde ønske, at der for min Skyld intet Bispemøde iaar skulde blive holdt. Men jeg skal sige Dem hvad jeg ønsker og De er den Første af Kollegerne, jeg siger det: nemlig at De ville komme til mig iaar, som saa ofte ellers har været mig til Glæde, Bestyrkelse og Ære. Jeg befinder mig, Gud skee Lov, allerede nu saa vel, at jeg gjerne kunde tage imod mine Venner, skjøndt jeg rigtignok ikke tager ud til Nogen, ei engang her i Byen. *Konvenerer det Dem, kjære Biskop Engelstoft, at tage til Aarhus i Begyndelsen af Mai Maaned?*²

Jeg er nok mere rigoristisk ikke blot end Daugaard men end De selv med Hensyn til Jødinden som Gudmoder. Thi mig tykkes endnu, at man skylder baade Folkekirken

¹) Hidtilværende Sognepræst i Øster- og Vester-Alling Daniel Ludvig Carl August Warming (1816—84) var 17. Februar 1866 blevet forflyttet til Sal-Eising.

²) Jvfr. Biskop Otto Laubs Levnet, II, 1, S. 201 ff. Jvfr. nedenfor S. 194 ff.

og det døbte Barn, at en christen Qvinde offenlig for Menigheden udsiger Daabspagten som dets Gudmoder. Schapers Anvendelse af 1 Cor. 7, 14 er sophistisk indtil Karrikatur¹.

Sommers Pjece om Paullis Begravelse² kjender jeg ikke; den er, og jeg vil haabe, den vedbliver at være Fru Paulli ubekjendt; thi hun har nylig i et Brev til mig yttret sin Glæde over, at Ingen har saaledes krænket hendes Mands Minde som Søren Kierkegaard krænkede hendes Faders³. Hun bærer sin dobbelte Sorg som en i Sandhed christelig Hustru og Moder.

Som for Deres Landemodsberetning saaledes har jeg Dem at takke for mangen lærd og interessant kirkehistorisk Oplysning. Ja i mange Maader er jeg

Deres taknemlige Ven

Brammer.

32.

Aarhus d. 5te Febr. 1866.

Kjære Biskop Engelstoft!

Endskjøndt jeg saa smaat venter Brev fra min høitagede Kollega i Odense, nedskriver jeg dog herved nogle Linier,

¹) Jvfr. S. 184 Sognepræsten i Nyborg Christian Gottfried Schaper (1808—70).

²) Lægprædikanten og Politikeren Mogens Sommer (1829—1901), der repræsenterede Søren Kierkegaards Opfattelse i Karikatur, fik især Indflydelse i Vendsyssel og har skrevet en Række grove agitatoriske Skrifter. 1865 udgav han »En bedrøvelig Ihukommelse om Provst Paulli's Jordefærd den 17de Juli 1865« (15 S.), et plumpt Angreb i Søren Kierkegaardsk Epigonmaner paa Martensens Tale over Paulli. Pjecen ender med en Opfordring til Læseren om at benytte denne Tale som »et godt Brækmiddel« »i denne Varme« (S. 15). For 2. Oplag af Pjecen, der var forsynet med en Efterskrift, blev Forfatteren idømt 1 Maanedes Fængsel (M. A. Sommer, Stadier paa Livets Vei, I, 1868, S. 62).

³) »: Biskop J. P. Mynster. Dennes Datter var Stiftsprovstinde Maria Elisabeth Paulli (1822—1909).

som skulle sendes didhen. Det er ikke uden Anledning og denne vil jeg ikke — hvad man beskylder Damerne for — gjemme til et Postscriptum, men strax komme frem med.

Den gamle Pastor Steenberg i Viby¹, hvor min ældste Søn nu er Pastor vicarius, har anmodet mig om at anbefale en af sine Sønner, der er Lieutenant af Titel, har været Landmand*, men til alle Tider meget musikalsk, til Organistembedet i Odense². Selv er jeg ikke nogen kompetent Dommer om hans Dygtighed til saadan Bestilling; men jeg veed, at han henhører til en i musikalsk Henseende særdeles begavet Slægt og at han til kyndige Folks Tilfredshed har fungeret som Orgelspiller. Saavidt jeg veed, opholder han sig nu i Assens og vil altsaa uden Vanskelighed kunne reise til Odense for at spille der paa Prøve, dersom man vil tage Hensyn til hans Ansøgning. Hans Rygte er godt, hans Kaar kun ringe. Det skal glæde mig, om disse anbefalende Ord, som jeg helst vilde skrive i privat Form, maa komme ham til Gode.

Hvorledes det er gaaet med hiin Barnedaab, hvor Jøddinden fungerede som Gudmoder, og hvorledes Tilstanden er i Ryslinge, efterat Pastor Clausen³ der er tiltraadt, længes jeg efter at vide.

Formodenlig kommer Gude til Roeskilde og det som Domprovst⁴. Maaskee Andersen i Nordrup bliver anden Præst ved samme Kirke⁵; men dette er kun en Hypothes af mig.

¹) Sognepræst i Viby-Tiset Jacob Steenberg (1783—1875). I dette Embede var Georg Brammer 1. Novbr. 1865 blevet konstitueret.

²) Premierløjtnant Vilhelm Steenberg († 1878) blev siden Organist i Assens, jvfr. S. 198.

³) Jvfr. S. 184 f. og S. 184.

⁴) Den 23. Marts 1866 blev Sognepræst i Hunseby Ludvig Jacob Mendel Gude (1820—95) Domprovst i Roskilde. Om denne omstridte Kaldelse se Khs. Saml. 6. R. I, 686—704; II, 188—217; III, 305—13.

⁵) Den 26. Marts 1866 blev residerende Kapellan i Nyborg Johan Carl Vilhelm Tolstrup (1819—86) Andenpræst ved Roskilde Domkirke, ikke Sognepræsten i Nordrup-Farringløse, siden i Ringsted-Benløse og Provst, Dr. theol. Frederik Vilhelm Andersen (1820—1910).

Biskop Laub hører jeg jævnlig fra; han har megen Glæde af de Bibellæsninger, han i Vinter har begyndt at holde. Jeg erindrer, at De i Deres Professortid som Sekretair for Bibelselskabet omtalede — opmuntrende til Efterfølgelse — Bibellæsninger, som jeg holdt, medens jeg var Biskop i Nykjøbing. Ogsaa i Aarhus har jeg i to Vintere holdt Bibellæsning, Præsterne have fulgt Exemplet og det ikke blot i Byen men i Stiftet. Som Præst i Snedsted¹ holdt jeg i en Række af Aar Bibellæsning; da var jeg — i det mindste i min nærmeste Omegn — enestaaende med at forsøge dette Middel til at udbrede Guds Ords Rigdom. Hans Navn være lovet, fordi det i denne Retning nu staaer langt bedre til i den danske Kirke!

Som Modvægt mod den Forvirring og Forargelse, Sektvæsenet under Religionsfrihedens Ægide stifter, maae vi trøste os med den større Interesse, der hos dannede og udannede Lægfolk er vakt for at kjende »det nye Testamentes Christendom«.

Jeg gjør daglig nogle — smaa — Fremskridt i at kunne gaee med Krykker. Lægen giver godt Haab om min fuldkomne Helbredelse.

Gud med Dem, min høiærværdige Broder!

Deres hengivne

Brammer.

33.

Aarhus Bispegaard, den 8de Febr. 1866.

Kjære Biskop Engelstoft!

Atter faaer De et Brev fra mig og det et, hvori jeg vil bede Dem bevise mig en broderlig Tjeneste, ja en broderlig; thi det er netop som min Embedsbroder, at jeg til-

¹) Brammer havde 1830—42 været Sognepræst i Snedsted-Nørhaa samt Forstander for Snedsted Skolelærerseminarium.

lader mig at henvende mig til Dem. Provst Plesner i Glud¹ har nemlig, uagtet sin høie Alder, faaet Lov til atter at faae en personel Kapellan². Den dertil beskikkede Kandidat skal selvfølgelig ordineres. Kom det blot an paa at skrive og holde en Ordinationstale, haaber jeg, at jeg vilde være i Stand dertil; men det vilde nok være for dristigt at haabe, at jeg om en Maanedstid skulde kunne gaae over i Domkirken, op og ned ad Trapper ved Alteret o. s. v. Vel veed jeg, at vor Kirke lader Præster ordinere Biskopper og anerkjender endog en Ordination, som en ulovlig Superintendent har foretaget³, og vel erindrer jeg, at Hald⁴ kom som Stiftsprovst til at holde adskillige Præsteordinationer, men jeg finder dog, at vor biskoppelige Ordination skulde bemyndige os udelukkende til [at] give Præster deres Indvielse. Derfor vil jeg nødig lade min Stiftsprovst, hvor megen Agtelse og Hengivenhed jeg end nærer for ham, ordinere Provst Plesners Kapellan. Og da jeg har seet i Bladene, at der ere ansatte nogle Kapellaner i Fyens Stift, hvilke formodentlig i denne Tid skulle ordineres, vilde det være mig særdeles kjært, om De vilde ordinere ham tilligemed disse. Herom er det, at jeg herved beder Dem. Jeg ønsker naturligviis hurtigt Svar paa dette mig magtpaaliggende Spørgsmaal. Jeg veed, at De, om det staaer i Deres Magt, opfylder min Bøn.

Medens jeg (i min Dagligstue, som jeg for Tiden benytter til Studerekammer,) nedskriver disse Linier, erholdt jeg et Brev fra Biskop Kierkegaard, hvori han beklager, at den nye Face, hvori det kirkelige ved Birkedals Entledigelse m. V. er indtraadt, nu sagtens har sat en Stopper for de projekterede Fælledsudtalelser.

¹) Sognepræst i Glud-Hjarnø, Provst Matthæus Plesner (1785—1874).

²) Emil Frederik Bølleose (1832—96), personel Kapellan i Glud-Hjarnø 1866—74, siden Sognepræst i Skjelby-Gjedesby.

³) Brammer tænker formentlig paa Bugenhagens Ordinationer.

⁴) Stiftsprovst i Aalborg (1837—56), siden Sognepræst i Kjeldby, Dr. theol. Peter Tetens Hald (1802—64).

Siden mit sidste Brev til Dem er der intet Nyt om min Helbredstilstand at fortælle.

Deres høiagtelsesfulde og hengivne

Brammer.

34.

Aarhus d. 4de Apr. 1866.

Høiærværdige, høivelbaarne Hr. Biskop Dr. Engelstoft,
Com. af D. Dbm.

Nu kan jeg, kjære Biskop Engelstoft, tilmelde Dem, at jeg har grundet Haab om, at der til Bispemødet vil blive en Samling af alle Landets Biskopper med Undtagelse af Sjællands.

Mødet er — af Hensyn til Daugaards Ønske — berammet til Mandagen den 7de Mai (med Udsigt til at fortsættes om Tirsdagen). Jeg glæder mig altsaa til Deres Komme til mig om Søndagen med Dampskibet fra Korsør. Formodenlig medbringer det ogsaa Biskop Bindeshøll.

Efterat mit sidste Brev til Dem var afsendt, faldt det mig ind, at jeg nok ikke havde besvaret Deres Spørgsmaal om, hvorledes det var gaaet med Kierkegaards Forslag, som jeg lovede at forelægge Martensen, om at Biskopperne skulde indgive et Fælledsandragede til Ministeriet om at bevirke Forpligtelse for uægte Børns Mødre til at angive Barnefaderen. Jeg opfyldte mit Løfte. Martensen interesserede sig for Sagen men efter at have raadført sig med Jurister og nøie overveiet den ansaae han den for uudførlig. De er jo ogsaa kommen til samme Resultat, — jeg med.

Denne gang har Biskop Martensen yttret for mig, at han gjerne vil medundertegne et andet Andragende, dersom vi Andre kunne ved Bispemødet blive enige om at indgive det. Talen er om at gjøre Vort til at styrke Hans Majestæt Kongen i at fastholde sit Veto mod at den administrative Bestemmelse om Sognekirkers Benyttelse af uden-

sogns Præst til Bequemmelighed for Sognebaandsløserne skal udgaae gennem *Rigsdagen* som Lov¹. At denne kun tilsyneladende Formsag i Grunden er en Principisag, som er af Betydenhed for Folkekirkens Bestaaen, og at det gjælder: principiis obsta! behøver jeg visselig ikke at udvikle for Biskop Engelstoft.

Men hvad vil Kierkegaard? Det frapperede mig, at den sikkert med Føie høitagede Minister yttrede en fra Kongens nylig udtalte Veto afvigende Mening². Det er jo ikke et ministerielt men et kongeligt Ord, Talen er om. De vilde som Minister, om De end havde anden Anskuelse om en Sag end Kongen, vist ikke forkynde det for Rigsdagen, efterat Kongens Anskuelse var Alle vitterlig; thi det forekommer mig kun lidet stemmende med den Hans Majestæts Minister isærdeleshed paaahvilende Pligt at hævde Kongeværdigheden. Jeg nærer ogsaa det Haab, at Rosenørn-Teilmann, naar han bliver styrket ved en Erklæring fra Biskopperne, intet Forsøg vil gjøre paa at rokke hiint kongelige Veto.

Jeg tænker, at vi ogsaa ved Bispemødet (det vil uden Tvivl blive tidsnok med Hensyn til Roeskilde-Præstekonvent) kunne aftale *den Maade*, hvorpaa vi ville besvare det Stockholm-Kalkar-Rørdamske Forslag om Ritual-Revision paa Sagens nuværende Standpunkt³. Om Enkelt-

¹) Forslag om Forandring i Lov om Sognebaands Løsning af 4. April 1855 var blevet vedtaget i Folketinget 8. Februar 1865, i Landstinget 27. Februar s. A., men opnaaede ikke kgl. Stadfæstelse (Rigsdagstidende. Forhandlinger paa Folkethinget 1864—65, Sp. 1982, paa Landsthinget Sp. 705). Fortsatte Forhandlinger resulterede i Valgmenighedsloven af 15. Maj 1868.

²) Godsejer Christian Peter Theodor Rosenørn-Teilmann (1817—79) var Kirke- og Undervisningsminister 6. November 1865—4. September 1867. Formentlig sigter Brammer til Ytringer af Rosenørn-Teilmann i Folketingets Møde 2. Februar 1866 om de Betingelser, under hvilke han kunde tænke sig at tilraade Kongen at stadfæste et lignende Lovforslag (Rigsdagstidende. Forhandlinger paa Folkethinget 1865—66, Sp. 3709 ff., 3714 f., 3722).

³) Jvfr. S. 188.

heder vil der næppe blive Tid til at forhandle og Enighed vanskelig opnaaes.

Dr. Rørdam har jeg for nogle Uger siden havt Brev fra. Han taledede med rolig Resignation om, at han formodentlig kom ved Domprovstiet i Roeskilde¹ til at vige for den af Martensen hos Kongen exclusive anbefalede Gude. Men Rørdams og Kalkars Venner, item Pastor Graa og hans Venner², item Kongens og Martensens Uvenner ville upaatvivlelig gribe Leiligheden til voldsomme Angreb, for hvilke Ministeren, der nok havde indstillet Rørdam øverst, dog næppe vil gaae fri. — Birkedals Udgydelser om Prindsesse Dagmars formodede Overgang til den græsk-katholske Kultus³ gjaldt vel ogsaa mere Kongen og Martensen end selve Prindsessen. Finder De ikke, at netop Birkedal havde særegen Grund til at afholde sig fra Udtalelser om denne Sag? Han kan umulig troe, at hans Ord kan forandre den men maae tænke sig, at de kunne sætte ondt Blod i Folket, hos hvilket han skulde nære Ærefrygt for vor Konge og hans Huus men ei vække Mistillid.

Nu har jeg ved Biskop Laub, som var saa god at tage herhen, faaet mine Kandidater ordinerede. Hjertelig takker jeg Dem for Deres broderlige Tilbud i denne Anledning som for al Deres Kjærlighed mod

Deres inderlig hengivne

Brammer.

¹) Jvfr. S. 191. Om ovennævnte Dr. theol. H. C. Rørdam og hans Ønske om at komme til Roskilde se især Khs. Saml. 6. R. I, 690—2.

²) Tidligere Præst i Flensborg Gomme Frederik August Graae (1810—86) og ovennævnte Dr. C. A. H. Kalkar havde ogsaa ansøgt om Roskilde Domprovsti (Khs. Saml. 6. R. I, 687). Graae kom 1867 til Idstrup.

³) I »Fædrelandet« 1866 Nr. 58 havde Birkedal paatalt, at Prinsesse Dagmar for at blive Kejserinde af Rusland skulde nødes til at træde over til den græsk-katolske Kirke (Vilhelm Birkedal, Oplevelser i et langt Liv I, 208 f. Lavrids Nyegård, Vilhelm Birkedal II, 451 f.). Birkedal blev skarpt angrebet af »Sophronius« i Pjecen »Pastor Birkedals Optræden som selvbudet kongelig Skriftefader og virkelig Sjælesørger«, Kbh. 1866.

35.

Aarhus d. 8de Oktbr. 1866.

Høiærværdige Hr. Biskop Dr. Engelstoft,
Com. af D. Dbm.

Maaskee min Søn Johannes har, i Erindring om den gunstige Velvillie, De, min høiærværdige Ven, oftere har hædret ham med, tilladt sig at tilmelde Dem sin Forlovelse med Dorothea Graae (den flensborgske, danske Præsts næstældste Datter)¹; men De skal dog fra mig selv vide, at denne Forbindelse er, hvad jeg veed vil glæde Dem, ganske efter mit Sind. De Trolovede have kjendt hinanden i flere Aar og have i Sommer havt ønskelig Leilighed til at erkjende det Dybere i deres gjensidige Kjærlighed, da Bruden har været i Besøg hos sin ældre Veninde, min Svigerdatter i Viby Præstegaard².

I Deres rummelige Hukommelse findes vistnok Erintringer om, at jeg oftere har skriftlig og mundtlig søgt og faaet Underretninger om, hvorledes det forholder sig med Stiftskasserer og Regnskabsfører-Embedet i Odense. Fortryd ikke paa, at jeg nu, da jeg agter at forsøge at faae et saadant Embede her indrettet, beder Dem om en officieus (altsaa ikke i noget privat Brev givet) Meddelelse, hvoraf kan sees, hvorledes det forholder sig — og herefter skal forholde sig — med bemeldte Bestilling for Fyens Stift, altsaa med Hensyn til Ansættelsen — Forretningerne — Myndigheden, Ansvarret — Lønningen (incl. Lønningsmaaden) — Cautionen.

Min Amanuensis har nok brevvetlet med Deres om denne Sag; men da jeg (*i Fortrolighed sagt*) ikke agter at

¹) Senere Bankkasserer i Nykøbing F. Johannes Daniel Brammer (1840—82), gift med Dorothea Graae (1844—82), Datter af Sognepræst Idestrup Gomme Frederik August Graae (1810—86).

²) Elfride Sophie Rosendahl (1826—1917), gift med Georg Brammer (jvfr. S. 174).

lade min Amanuensis faae Posten¹, ønsker jeg ikke at benytte hans Meddelelser eller at han skal vide, at jeg har bedet Dem vise mig det Venkab at give mig nye.

Fra Biskop Martensen veed jeg hvad han har foretaget sig i Anledning af Boisens og Viborgs Fremtræden ved Indvielsen af Birkedals Frikirke². Jeg længes efter at erfare Noget fra Fyens Biskop om denne kun altfor mærkelige Kirkesag.

En Visitats har jeg, Gud skee Lov og Tak, fuldført uden Vanskelighed eller Skade for mit endnu noget svage Been, der dog nu behøver kun een Stok til Støtte.

Gud være med Dem! Bevar Venkab for Deres stedse

hengivne

Brammer.

36.

Aarh. d. 29de Jan. 67.

Høiærværdige Hr. Biskop Dr. Engelstoft,
C. af D. Dbm.

Endskjøndt jeg nu har Haab om at kunne sende Dem mit — ved Sygdom hos Bogtrykkeriets Personale forsinkede — Hyrdebrev³ om faa Dage, skriver jeg dog disse Linier for, efter indstændige Anmodninger, at anbefale Lieutenant Steenberg i *Assens*⁴ til at blive Organist der.

¹) Forstander ved Aarhus Hospital Carl Thomsen († 1873), fra 1847 Amanuensis hos Biskoppen i Aarhus (Aarhus Hospital i det tidligere Sortebrødrekloster, 1942, S. 54—5).

²) Birkedals Venner, Sognepræst i Stege Frederik (Frits) Engelhardt Boisen (1808—82) og Sognepræst ved St. Mikkels Kirke i Slagelse, Dr. phil. Karsten Friis Viborg (1813—85), havde uden at have indhentet Rejsetilladelse deltaget i Indvielsen af Nazarethkirken i Ryslinge den 8. August 1866 og modtog i den Anledning en Irettesættelse af Biskop Martensen (Vilhelm Birkedal, Personlige Oplevelser i et langt Liv I, 254; II, 101, 137, 171).

³) Brammers Hyrdebrev af »Januar 1867« med indgaaende Omtale af hele Kirkeforfatningssagen.

⁴) Jvfr. S. 191.

Jeg vil nødig plage Andre, der have Embeder at besætte; thi jeg er selv i den Retning (ogsaa i andre) en plaget Mand. Men jeg har inderlig Medlidenhed med Steenberg uden selv at kunne hjælpe ham og det uagtet jeg veed, at han er — som fast hele hans Familie — meget musikalsk og en skikkelig Mand, der fast er nødlidende og med sin Familie seer den kummerligste Fremtid imøde, naar hans ældgamle Fader dør¹. Men Organist-Embedet i Horsens fik en gammel, af Kirkeinspektionen ubetinget indstillet, dygtig og hæderlig Musiklærer Holm² i Byen. Organist-Embedet i Hørning er tillige et Hospitalsforstander- og *Bogholder*-Embede. Det har mange særdeles kvalificerede Ansøgere, med hvilke Steenberg ei kan sammenlignes. Tilmed gjør Sogneforstanderskabet i Hørning, be- raabende sig paa et Udtryk i en gammel Fundats, Paa- stand paa, at Bogholderen skal tillige være *Skolelærer* og at Embedet skal opslaaes paa den Betingelse. Jeg har protesteret; Ministeriet holdt dengang med mig, men har, foranlediget ved en fornyet, ved Trusel om Proces skærpet Paa- stand, nu igjen forlangt min Betænkning om Sagen. Hvad Udfald den end faaer, kan jeg ikke give Steenberg det Embede. Bliver han ikke Organist i Assens, har han vist ikke Udsigt til at komme ud af sin Elendighed. Iblandt Andre anbefaler den mig kjære, jeg troer ogsaa af Dem yndede Frøken Elisa Plum ham. Hun er — hvad De maa- skee veed — forlovet med Digteren Cand. jur. Fr. Boegh, en Søn af Provsten³.

Jeg har idag havt Brev fra Benedict, der med andre danske Præster i Slesvig føler sig tungt besværet ved det Dilemma, der maaskee allerede nu er stillet dem⁴, om de

¹) Den S. 191 nævnte Jacob Steenberg døde først 1875, 92 Aar gammel.

²) Christian Holm, f. 1814.

³) Anna Elisabeth (Elisa) Plum (1836—1910), gift med Forfatteren Frederik Bøgh (1836—82), Søn af Sognepræst i Gamtofte, Provst Nicolai Seidelin Bøgh (1805—80).

⁴) Om Benedict Brammer jvfr. S. 180, om den omtalte vanskelige Situation for de sonderjydske Præster Khs. Saml. 6. R. II, 230—34.

skulle sværge Kongen af Preussen Troskabseed eller forlade deres Menigheder, som netop nu have deres aandelige Bistand høilig behov. De danske Præster i det Thorninglehnske skulle være blevne enige om at sende en Deputation (Provst Blædel og to Præster)¹ til Scheel Plessen og maaskee til Bismark og Kong Wilhelm for at erholde Tilladelse til at hensidde i Embederne paa Lydigheds-erklæringen, indtil den lovede Afstemning har bragt et Resultat. Noget Lignende stræber Benedict at faae i Stand i sin Kreds. Men ak! Hvad nytter det?

Gud være lovet, at det ei er til Mennesker vi skulle sætte vort Haab! Han være med Dem og

Deres broderlig hengivne

Brammer.

37.

Aarh. d. 18de Mai 1867.

Kjære Biskop Engelstoft!

Nu skylder jeg Dem Tak og Svar i dobbelt eller tredobbel Henseende. Men Deres sidste, igaar skrevne, i dette Øieblik modtagne Brev af 17de d. M. kræver uopsættelig Besvarelse. Tag derfor tiltakke med disse Par Ord, da jeg virkelig ikke nu kan faae Tid til at skrive flere!

Som De forudsætter nøder Hensyn til mit svage Been mig til at afholde mig fra nu at reise til Kjøbenhavn. Jeg havde ellers allerede været der idag; thi jeg skulde have deeltaget i et Møde med de andre Indbydende til Sølvbryllupslegatet². Det er med Selvfornegtelse jeg bliver

¹) Sognepræst i Nustrup, Provst Ludvig Blædel (1809—79), siden i Kjeldby, samt Sognepræst i Bevtoft Jørgen Christensen Randbøll (1802—78) og Sognepræst i Emmerlev, siden i Klemensker og Provst, Christian Frantz Henrik Sodemann (1832—1911). Jvfr. Grønsevagten III, 529 ff.

²) I Anledning af Christian IX's og Dronning Louises Sølvbryllup den 28. Maj 1867 oprettedes forskellige »Sølvbryllupslegater«.

hjemme saavel herfra som fra Sølvbryllupsfesten. Paa selve Dagen agter jeg at prædike i Domkirken og holde Bøn i Dagens Anledning. Gud være lovet, at jeg i længere Tid har havt Kræfter til min Embedsgjerning! Jeg bruger nu kun een Stok og kan endog — dog kun i kort Tid ad Gangen — gaae og staae uden den; men skulde jeg gaae paa et bonet Gulv, vilde nok baade jeg og min Stok snart falde.

Hadde jeg været fuldkommen i gangbar Stand, saaledes som min høiærværdige, kjære Collega i Fyen, var jeg ganske vist mødt til Sølvbryllupsfesten, hvortil vi jo have Adgang efter vor Rang. Her har aldeles ikke været nogen Tale om, at Geistligheden skulde sende en Deputation. Ifølge Nutidens — i Aarhus herskende — Forestillinger høre Embedsmændene jo med til Borgerne; disse have deres Repræsentanter og Repræsentanterne have udvalgt en Deputation til at forebringe Byens Lykønskning til det kongelige Sølvbryllupspar. Det forekommer mig desuden mindre passende, at Præsterne tage til Kjøbenhavn paa en Søndag, der giver dem en særdeles Opfordring til at vise deres christelige Loyalitet i Kirkerne hos deres Menigheder. Men Biskoppen er ikke bunden til nogen enkelt Menighed; og en Biskop, der blot ved Sygdom forhindredes i at fortsætte sin Virksomhed som Kultusminister¹, synes mig at have saa meget større Kald til at gjøre Hans Maje-stæt sin Opvartning ved den forestaaende Fest. Det er nu ligefrem min Mening om denne Qvæstion.

Medens jeg nedskrev disse Linier, blev jeg afbrudt af en Mand, der er reist mange Miil for at fremstille sig som Supplikant til Alterdegneembedet, der søges af en Legion herovre og af en af Dem varmt anbefalet fyensk Litteratus og Degn. Jeg mindes herved om, at De har været saa gunstig at kalde Steenberg til Organist i Assens²; det takker jeg Dem ret meget for.

¹) o: Engelstoft, jvfr. S. 172.

²) Jvfr. S. 191, 198.

Om Kirkesagen er jeg ikke i Stand til at skrive Noget iaften. Derom er det umuligt at fatte sig kort. Nu kan De jo i Kjøbenhavn holde et lille Konvent med de der tilstedeværende Biskopper. Vel var jeg saare gjerne med; men kunne de blive enige om Noget, som jeg kan ansee Kirken tjenligt og udførligt, vil jeg ikke fastholde mine Meninger, fordi de engang ere fremførte af mig. Saa meget er klart, at kan Geistligheden ikke i Hovedpunkterne blive enig, er Udsættelse af Kirkefrihedssagen kun Galgenfrist.

Vil De hilse Stiftsprovst Damgaard¹, hvis trofaste Arbeide for Kirkeforfatningssagen fortjener megen Anerkjendelse, venligt fra

Deres broderlig hengivne

Brammer.

38.

Aarhus d. 23de Decbr. 1867.

Kjære Biskop Engelstoft!

De har uden Tvivl fra Kjøbenhavn faaet Brev eller Breve til Bestyrkelse for Deres egen Følelse af, at Noget maa nu skee fra Biskopperne for, om muligt, at redde Folkekirken for den Opløsning, hvormed Frikirkevæsenet truer den. De veed formodenlig ogsaa, at Biskop Martensen har indstændig anmodet mig som Senior imellem Biskopperne om at forfatte den Adresse, offentlige Erklæring eller biskoppelige Skrivelse til Menighederne, som alle de fungerende Biskopper skulle enes om at indgive². Jeg troer ikke, at jeg kan forsvare for Kirkens Herre at unddrage mig fra dette i flere Henseender vanskelige og utaknemme-

¹) Jvfr. S. 137.

²) Der er Tale om den »Fællesudtalelse« af alle Rigets Biskopper (med Undtagelse af P. C. Kierkegaard) mod Lovforslaget om Frimenigheder, som blev omdelt i begge Rigsdagens Ting den 11. Februar 1868 for — som det hedder — »at nedlægge en Indsigelse og fralægge os enhver Medansvarlighed«. Fællesudtalelsen er bl. a. trykt i »Fædrelandet« 1868, Nr. 36. Jvfr. S. 205 og S. 206.

lige Martyr-Arbeide, dersom det er mine Kollegers Ønske, at jeg skal paatage mig det (skrive Koncepten til Skrivelsen). Men herom er det mig naturligtviis magtpaaliggende, at Enhver af dem snart og klart udtaler sig i Brev til mig. Der er jo ikke Tid til Deliberationer, førend Concepten er skreven og udsendt til Medunderskrivernes Redaktion.

Jeg vil helst og kan bedst concipere Skrivelsen, naar den kommer til at udgaae som et kollektivt biskoppeligt Hyrdebrev til den danske Folkekirkes Menigheder.

Denne Form har Traditionen fra 1817 og 1830 for sig¹. At Biskopperne dengang henvendte sig til Geistligheden og nu henvende sig til Menigheden, gjør ingen væsenlig Forandring i dette Fælleddskridt. En Adresse til Kongen vilde *nu* være stødende, en Adresse til Ministeren aldeles unyttig, en Adresse til Rigsdagen — hvad Folkethinget angaaer — ligerviis og — hvad Landstinget angaaer — kun forskjellig fra den geistlige Adresse ifjor deri, at da kom den fra Præster, nu fra Biskopper*. Desuden kunne vi jo ikke anerkjende Rigsdagen for *Menighedernes* Repræsentanter. Jeg havde, førend jeg fra Martensen, Blædel og Gude² var bleven opfordret til at tage Initiativet med en kollektiv — Bisper — Skrivelse, havt i Sinde i et Hyrdebrev til mit Stifts Menigheder at stræbe saa indtrængende jeg formaaede at bringe dem til at indgive Modadresser imod Frikirkeloven**. Kommer der intet fælleds Hyrdebrev i Stand, maa jeg indskrænke mig til at gaae alene ad min sædvanlige Vei. Men med Undtagelse af den Biskop, der ikke længere hører til os, ere vi Andre jo aldeles enige i selve Sagen. Jeg haaber, at vi ogsaa maae kunne enes om et betydningsfuldt Fælleddskridt, der i hvert Fald vil staae som et Vidnesbyrd i Kirkehistorien om, at vi ei

¹) Antistitutum ecclesiae Danicae, Slesvico-Holsaticae et Lauenburgensis Epistola encyclica, Havn. 1817. — Antistitutum ecclesiae Danicae, Slesvico-Holsaticae et Lauenburgensis Epistola encyclica, 1826. (Brammer skriver urigtigt »1830«).

²) Sognepræst ved Garnisonskirken i København, Dr. theol. Nicolai Gottlieb Blædel (1816—79). Om Domprovst L. Gude jvfr. S. 191.

vare blinde Tilsynsmænd eller feige Stridsmænd under Kirkekampen.

Jeg har længtes efter Brev fra Dem, kjære, høitagede Kollega. Tak for Deres Gjendrivelse af L. Helwegs løse Paastand¹. Jeg ventede, at De, som dertil havde større Kald, vilde oplyse Publikum om det Vildledende i Helwegs Inserat. Ellers vilde jeg have forsøgt det.

Herren skjænke os sin Aands Oplysning og Kraft til under det nuværende, forfærdelige Virvar at lede Menighederne ad hans Veie!

Og han give Dem i Deres Familiekreds en velsignet Julehøitid!

Deres meget hengivne og forbundne
Brammer.

P. Scr. En af Vore (husker jeg ret, var det Biskop Bindsbøll) har yttret, at vort aabne Brev til Menighederne (jeg kalder det helst: Hyrdebrev) skulde indrykkes i Bladene. Det maa vel skee, men ligesom vore hensovede Formænds epistolæ encyclicæ bleve sendte til alle Landets Sognepræster, finder jeg, at vort fælleds Hyrdebrev bør sendes til alle Landets Pastorater. Hines Hyrdebrev bleve bekostede af Regeringen. Trykningsomkostningerne for vort Hyrdebrev vil jeg gjerne og helst *alene* bestride. Det er ikke mere end billigt, da jeg nu er den bedst lønnede Biskop².

* Adressen til Rigsdagen maatte jo indeholde en motiveret Bøn om at lade Lovforslaget hvile, indtil en Kirkekommission havde udtalt sig om det.

** maaskee tillige med Anmodning til Rigsdagen om at lade Sagen hvile, indtil en af Geistlige og Lægfolk sammensat Kirkekommission var hørt (for Kommissionens Sammensætning er jeg iøvrigt bange, saa længe K. er Minister)³.

¹) I »Fædrelandet« 1867 Nr. 286 havde Dr. L. Helveg i visse Bestemmelser i Christiern II's gejstlige Lov ment at kunne finde Støtte for Tanken om Dannelse af Frimenigheder. Sst. Nr. 292 paaviste C. T. Engeltoft det historisk urigtige heri. Helveg kom med et Gensvar i Nr. 298.

²) Brammer var den sidste danske Biskop, der oppebar Embedets Bispe-tiender (P. Severinsen, Folkekirkens Ejendoms-Historie S. 106, 108).

³) Biskop P. C. Kierkegaard var Minister for Kirke- og Undervisningsvæsenet 4. September 1867—6. Marts 1868.

39.

Aarhus den 15de Januar 1868.

Kjære, høiærværdige Hr. Biskop Engelstoft!

Ret megen Tak skylder jeg Dem for to kjærlige og be-
styrkende Breve. Men det er mig ikke muligt at tilskrive
Dem iaften flere end et Par Ord, naar jeg — hvad jeg
meget har stræbt efter — skal iaften kunne sende Dem
Deres Exemplar af min Koncept til vor Fælleddsskrivelse¹.
Jeg lader den afskrive af mine Børn, da jeg ikke vil lade
den komme paa Kontoret. Gid nu mit Arbeide maa nogen-
lunde svare til den store og hædrende Tillid, De har viist
mig ved at overlade det i mine Hænder!

Jeg beder D. H. som vore andre Kolleger om at bemærke,
dersom der er Noget, De i den Grad finder bør udelades,
forandres eller tilføies, at De gjør Deres Medunderskrift
afhængig deraf. — Hvad der ei udtrykkelig saaledes ud-
hæves betragter jeg som Redaktionsbemærkninger, jeg
saare gjerne modtager og med Tak og Skjønsomhed skal
benytte.

Har jeg — og det ikke blot i vort aabne Brev — stræbt
at vække Folkekirkens Venner til dens Forsvar, da have
grundtvigianske Møder i Jylland det imod deres Hensigt.
Just i Jellinge-Egnen er der stor Reisning imod Frikirke-
uvæsenet. Fra Skanderborg og Mariager komme Hjælpe-
tropper. Den indre Mission rustet sig for Alvor mod Grundt-
vigianerne, som med Guds Hjælp for tidligt skulle have
troet Seiren vis.

Farvel dennesinde! Gud glæde Dem og alle Deres Kjære
under Aarets Tilskikkelser! Bevar Deres broderlige Ven-
skab for

Deres hjertelig hengivne

Brammer.

¹) Jvfr. S. 202.

Aarh. d. 28de Jan. 1868. Frederik den 6tes hundredaarige Fødselsdag.

Kjære Biskop Engelstoft!

Hjertelig Tak for Deres Brev af 21de d. M. og for de tilsendte Bemærkninger til min Koncept! At De i det Hele var tilfreds med den, kunde ikke Andet end glæde mig. Maaskee De dog hellere saae, at en anden Form var bleven brugt. Dette bliver nok nu Tilfældet; thi det er Martensen og Bindsbøll magtpaaliggende, at vort Fælleledsskrift blot kommer til at bestaae i en kort Udtalelse. Dertil have de nu benyttet omtrent $\frac{1}{4}$ af mit Manuscript, omarbeidet Noget deraf og tilsat en Slutning, imod hvis yderste Finale jeg har protesteret som imod noget Illoyalt, men stræbt at udtrykke det Samme paa en moderatere Maade*. Iøvrigt er jeg gaaet ind paa den meget betydelige Forandring i mit Udkast og har bedet Bindsbøll og Martensen, hvem jeg ogsaa har sendt Deres Bemærkninger, om at redigere det Hele og saaledes omvende det til Kollegerne. Derved vil Sagen fremmes, og det er sikkert nødvendigt.

Udretter vor Fælleds-Udtalelse intet Andet, er den dog et »Diximus etc.«

Jeg havde rigtignok haabet (og for mit Stift har jeg endnu ikke opgivet Haabet), at Menighederne skulde blive vakte ved vor eenstemmige Tiltale og have sluttet sig til os. Men det er unegtelig farligt at gjøre Forsøget, dersom vi kom til at trække det korteste Straa. Jeg vilde paa drage mig for stort Ansvar ved at urgere derpaa, dersom dette blev Tilfældet. Hvorvidt jeg vil benytte det Ubrugte af mit Manuscript til et Hyrdebrev til Aarhus Stift, veed jeg endnu ikke. Jeg maa først see, hvad de to kjøbenhavnske Biskopper (der er jo paa en Maade fire) blive enige om. — I nogen Tid har jeg været upasselig, dog uden at være sengeliggende. Men dersom mit Ildebefindende skulde være Forbud paa en virkelig Sygdom, vilde det

være meget uheldigt, om den sidste Redaktion kom til at hvile hos mig. Ogsaa af den Grund har jeg bedet Bindsbøll og Martensen paatage sig den. Da Bindsbøll¹ skal staae i Gabet for os i Rigsdagen, er det af Vigtighed, at han har en vægtig Stemme ved Spørgsmaal om, hvad der skal staae i vort Fælleddsskrift. Han har gjort de Forandringer, som De vil finde i den Konzept, han eller M. sender Dem, med Hensyn til hvad jeg** havde skrevet om det evang. lutherske Kirkebegreb. Og det er billigt, at jeg heri finder mig, da han troer saaledes bedst at kunne forsvare det. — Iøvrigt er jeg glad ved, at Palladius's Visitatsbog er udkommen i denne Tid². Derfra kan hentes populære Exempler fra Reformationsaarhundredet. At den reformeerte Kirke ingen Plads har for Frimenigheder indenfor sin Presbyterialforfatning, vilde Grundtvigianerne kalde soleklart, dersom de havde Lyst til at see den Ting an.

Hvad De fortæller mig om Birkedal interesserer mig. Kierkegaard skal ikke rose sig af hvad Tak han faaer af sit Parti.

Nu staaer en Adresse fra Fruering imod Frikirkeuvæsenet i Aarhus Avis³. Det var godt, om den kunde blive optrykt i andre Blade. Fra Aarhus og Skanderborg haaber jeg, at lignende Adresser snart komme i Stand.

Vi have mistet en tro og i Randers indflydelsesrig Mand i Kruse⁴. Formodenlig bliver der nu to residerende Kapellaner. Det var dobbelt uheldigt, om det skulde blive Grundtvigianere, da Sognepræsten er Hr. Dines Pontoppidan⁵.

¹) Den S. 165 omtalte Biskop S. C. W. Bindsbøll var Landstingsmand for 5. Kreds. Han kæmpede i Landstinget stærkt imod Lovforslaget (L. Koch, anf. Skrift S. 135).

²) 1867 havde Provst A. C. L. Heiberg udgivet (første Udgave af) »Visitatsbog af Dr. Peder Palladius«.

³) Den omtalte Adresse findes aftrykt i Aarhus Stifts-Tidende 1868 27. Januar (Nr. 23) S. 2 Sp. 3.

⁴) Den 14. Januar 1868 døde den residerende Kapellan i Randers, Konsistorialraad Nicolai Eeg Kruse (1797—1868).

⁵) Først ved kgl. Reskript af 19. September 1874 blev der igen oprettet to residerende Kapellanier ved St. Mortens Kirke i Randers. Sognepræsten her, Dines Pontoppidan (1814—79) var lidet yndet af Brammer, jvfr. Khs. Saml. 6. R. II, 619, 644—5, 653—4, 674.

En Familieglæde har jeg i denne Tid. Min engelske Datter har, efter et niaarigt barnløst Ægteskab, født en Datter. Nedkomsten var mild. Barn og Moder befinde sig vel. Gud har i sin Faderkjærlighed gjort mørke Ahnelser til Skamme.

Herren være med Dem, kjære, høitagede Embedsbroder!

Deres hengivne

Brammer.

* nemlig istedenfor »Uret imod den danske Folkekirke, det danske Folk og D. Riges Grundlov«, et Foretagende, hvorved, efter vor Betragtning, den danske Folkekirke, d. d. Folk og D. R. Grundlov ei skeer Ret og Skjel.

** i mit aabne Brev til Folkekirkens Venner¹. Det Dem tilsendte Exemplar deraf beder jeg Dem beholde.

41.

Aarhus d. 21de Apr. 1868.

Høiærværdige Hr. Biskop Dr. Engelstoft,

Com. af D. og Dbmand.

Deres kjærlige, varme Lykønskning til mit Jubilæum² takker jeg Dem ret inderlig for, min høitagede Ven og Embedsbroder; jeg har i denne Stund atter gjenne læst den og mit Hjerte er atter blevet dybt bevæget ved den Kjærlighed, som deri udtaler sig for mig, en Kjærlighed, som lader Dem see min Embedsgjerning i et saa mildt og — jeg føler det vel — i et altfor skjønt Lys. Men maa jeg føle mig ydmyget fremfor Alt ved Guds store Miskundhed imod mig i de mange Aar, for hvis Ansvar jeg hentyer

¹) Hermed sigtes formentlig til Brammers »Hyrdebrev til Præster og Menigheder i Aarhus Stift«, dateret »Januar 1867« (delvis optrykt i Ugeblad for den danske Folkekirke V, 167—72) med dets bestemte Fastholden ved det evangelisk-lutherske Kirkebegreb som et Tros- og Læresamfund (S. 3 f.) og dets skarpe Angreb paa den foreslaaede Udvikelse af Sognebaandsløsningen (S. 5 f.).

²) Den 1. April 1868 havde Brammer fejret sit 25-Aars Bispejubilæum. Om Højtideligholdelsen af dette se Aarhus Stifts-Tidende 1868 Nr. 89.

til hans Naade i Christo, men ogsaa ved de mange Tegn paa umiskjendelig Hengivenhed og Deeltagelse, jeg modtog paa Jubilæumsdagen, var og er den mig unegtelig dog til megen Glæde, Styrke og Opløftelse.

Dem, kjære Biskop Engelstoft, ønsker jeg af ganske Hjerte, at De maa opleve et ligesaa kjærlighedsrigt Bispejubilæum som jeg og at De maa fuldligere kunne hengive Dem til Glæden derover end jeg. Thi juble kunde jeg ikke, endog ikke, efterat jeg i Kirken havde havt en alvorlig, andægtig Time med Præster og Menighedslemmer foran Christi Kors*, juble kunde jeg ikke blandt mine glade Børn og Venner og Veninder, som havde beredet mig skønne Gaver i Hjemmet og ei heller ved Festmaaltidet med mange smukke Taler og tvende liflige Sange. Jeg maatte idelig bekæmpe min Sorg over Kirkens Tilstand og over mine Døttres Sygdomme. Især Cornelia er nemlig farligt angreben af en stor Svækkelse, der nu viser Symptomer til en Brystsygdom, Lægerne frygte er uhelbredelig¹. De ahnede det ikke, min deeltagende Ven, da De sluttede Deres Brev med et kjærligt Ønske om, at min Børnekreds maa længe omslutte mig fuldtallig og glad. Elise (Fru Friis)² blev en Maaned efter Søsteren Moder til en Datter. Hendes Nedkomst var temmelig streng; hun har lidt meget af Feber, har nu Svulst i det ene Been, er mat og nerveus, men vil, med Guds Hjælp, forhaabenlig snart komme sig, dersom hendes Tilstand ikke idelig bliver forringet ved ængstende Efterretninger fra Hartlepool. Der er nu min Søn Benedict og min ældste Svigerdatter, Georgs Hustru. Cornelia blev usigelig rørt og taknemmelig over deres Komme.

Ogsaa i Aarhus har jeg en kjær Syg af mine Nærmeste, min yngste Svigerdatter³, hvis Bryllup jeg ifjor bivaanede paa Falster.

¹) Cornelia Herskind f. Brammer døde 23. April 1868 i Hartlepool.

²) Jvfr. S. 148, 158.

³) Jvfr. S. 197.

Det mærkelige Aktstykke, som Landstingsudvalget om Frikirkesagen har ladet trykke¹, har De vel modtaget. Allermærkeligst er naturligviis Kierkegaards Bisperbetænkning, der paafaldende kontrasterer med hans Bisperfærd i Forholdet til hans Kolleger som Kultusminister især med Hensyn til hvad Tid Kirkekommissionen skal nedsettes. Han har rigtignok i en vis Betydning havt sine gode Grunde til at holde vore og Landemodsbetænkningerne tilbage, indtil de af Landstingsudvalget bleve ham afnødte. Og vi have i en bedre Betydning havt vore gode Grunde til at forene os om et hørøstet, for alt Folket kundbart Votum, da vore, af Ministeriet os affordrede, beskedne og lavmælede, men af hver Biskop selvstændigt affattede Betænkninger bleve behandlede som en Skovisk af en Kollega, der var bleven vor Minister. Det gjør mig iøvrigt bitterlig ondt for ham. Jeg havde for en Maanedstid siden et Besøg af ham i en Aftenstund. Han var ret venlig og sagtomdig under vor korte Samtale om det Skete. Vi stræbte at tale som i gamle Dage om andre Ting; men det vilde ei ret gaae. Næste Morgen reiste han herfra til Nørre Vosborg. Da havde han endnu ikke været i Aalborg. — Madvig var hos mig i Løverdags. Han haabede endnu paa Seir i Landstinget².

Gud være med Dem, kjære Biskop Engelstoft!

Deres stedse hengivne

Brammer.

* Det var just Fasteonsdag; jeg prædikede over Texten og berørte kun indirekte Dagens Betydning for mig.

¹) Betænkning over Forslag til Lov om Valgmenigheder, afgiven 15. April 1868 af Landstingets Udvalg (Tillæg B til Rigsdagstidenden, 1867—68, Sp. 905—1022). Heri er Sp. 961—6 en Erklæring fra Biskop P. C. Kierkegaard.

²) Professor Johan Nicolai Madvig (1804—86) var Landstingsmand for 1. Kreds.

Aarh. d. 1ste Novbr. 1869.

Høiærværdige, høivelbaarne Hr. Biskop Dr. Engelstoft,
C. af D. Dbm.

De modtager, kjære Ven, disse Linier fra mig efter Anmodning fra Provst Bendix, som er kaldet til Deres Stift og ønsker, jeg skal ved et Par Ord berede ham en gunstig Modtagelse hos hans nye, høitagede Biskop. Det kan og vil jeg gjerne; thi han er baade en meget dygtig og en meget retsindig Mand, har et varmt Hjerte og Nidkjærlighed for evangelisk Christendom uden Sektvæsen og Separatisme. Han er udmærket egnet til provstelige og dermed beslægtede Forretninger. Som Prædikant har han baade som Landsbypræst (i Høiberg) og i Aarhus havt mange Tilhørere. Han vil blive meget savnet her og allermeest strax, især dersom det bliver nødvendigt, at han tager herfra, inden Pastor Vahls Eftermand¹ har tiltraadt det residerende Kapellani ved Frue Kirke, hvor Bendix var Sognepræst². Stiftsprovsten³ er, som De veed, i Kjøbenhavn i Kirkekommissionen; og selv naar han kommer hjem, vil hans Kræfter næppe kunne overkomme Mere end hans Eget. Vi ville i Sandhed komme i stor Trang for Præster i Aarhus By, dersom Deres Høiærværdighed urgerer, at Bendix skal snart komme til Vindinge. De gjør mig virkelig en Tjeneste ved at lade mig beholde ham en Tidlang.

Vel hjælper jeg personlig Noget paa Trangen ved under-

¹) Residerende Kapellan ved Frue Kirke i Aarhus Jens Vahl (1828—98) var 30. August 1869 blevet Sognepræst i Øster Snede, siden i Nørre Alslev-Nørre Vedby. — Vahls Eftermand i Aarhus blev Lic. theol. Theodor Vilhelm Laurentius Hansen (1838—1914), siden Sognepræst i Østrup-Hjadstrup.

²) Provst Peter Vincens Bendix (1809—87), Sognepræst i Højbjerg-Elsborg 1850—61, ved Vor Frue Kirke i Aarhus 1861—69, forflyttet til Vindinge i Fyens Stift.

³) Stiftsprovst i Aarhus 1863—77 Emil Ferdinand Boesen (1812—81). Jvfr. Khs. Saml. 6. R. II, 575 f., 583 f., 587, 635.

tiden at prædike; men jeg er nylig hjemkommen fra en Visitats og er saa meget mere optagen af Skriverier, som det desto værre er ringe med Stiftamtmandens¹ Helbred og Udsigterne for Besørgelsen af hans Embede ere dunkle.

Jeg benytter Leiligheden til at takke D. H. for Deres grundige og bestyrkende Videtur angaaende et Barn af saakaldte unitariske Forældre, hvilket disse, da de ei ere udtraadte af Folkekirken og ei officielt have erklæret sig for Dissenter, med Rette forlangte døbt. Nu er det skeet af vedkommende personelle Kapellan. Ikke Moderen men en Dame af anerkjendt Christelighed blev Barnets Gudmoder; det fik ogsaa andre Mandsfaddere end først var betænkt. Faderen har desuden lovet at lade Barnet opdrage i den christelige Religion.

Ministeriets Skrivelse om Trandbergs Gjenoptagelse i Folkekirken² fik jeg just som jeg stod i Begreb med at reise ud paa min sidste Visitats, hvorfra jeg kom hjem i Onsdags. Igaar prædikede jeg. Endnu idag tager jeg fat paa Sagen og haaber snart at kunne sende den til Dem. Ved en rigtignok flygtig Gjennemlæsning af Akterne finder jeg, at Biskop Martensens Erklæringer ere meget vel beføiede.

Nu — Gud befalet under alle Tilskikkelser, de lyse som de mørke! Christi Fred være med Dem og alle Deres Kjære! Hans Aand fastholde os i Troens Eenhed og i Kjærlighedens Samfund!

Deres broderlig hengivne

Brammer.

¹) Stiftamtmand i Aarhus Carl Bodelius August Dahl til Østergaard døde 20. August 1870.

²) 1863 var den kendte Vækkelsesprædikant Peter Christian Trandberg (1832—96) traadt ud af Folkekirken og havde dannet en Frimenighed i Tilslutning til N. P. Grunnet. Siden førtes han under stærk Paa-virkning fra grundtvigsk Side tilbage mod Folkekirken, som han søgte Genoptagelse i. Først ved kgl. Resolution af 30. September 1872 anerkendtes han som Præst ved en Valgmenighed inden for Folkekirken (Karl M. Kofod, Den bornholmske Vækkelsespræst P. C. Trandberg, S. 140 ff., 221). Den 15. August 1868 havde han ansøgt om Genoptagelse i

43.

Aarh. d. 4de Marts 1870.

Kjære Hr. Biskop Engelstoft!

Hvor vanskeligt det end falder mig at skrive, skulde jeg dog for længst have takket Dem for Deres venlige Brev med Løftet om at ordinere en eller to Kandidater for mig, — dersom jeg før nu havde vidst, hvor vidt jeg kom til at benytte mig af Deres Velvillie i denne Retning for Tiden. — Nu er det afgjort, at Biskop Martensen ordinerer begge de Ordinander, hvorom der var Tale og hvoraf den Ene (Lund) var i hans Stift, den Anden (Wulff) i Viborg Stift¹, men vilde* til Kjøbenhavn, hvor han har Familie, hvad enten han der blev ordineret eller ikke. Laub havde holdt Ordination, førend Wulff var kaldet til Præst i Aarh. Stift.

Med min Helbredstilstand kan jeg ikke melde, at der er nogen synderlig Forandring. Jeg lider af et nerveust Onde, som især ytrer sig som et Reb om Maven og kolde Blylodder om Fødderne. Mine Kræfter synes iøvrigt efterhaanden at tiltage. Jeg er ikke sengeliggende; jeg kan bestyre mit Kontor dikterende og givende Ordre. — Hidindtil har jeg — Herrens Naade være priset! — Følelsen af, at han ei har prøvet mig over Formue. Han vil det ei heller herefter; thi han er trofast. Maatte han selv forhjælpe mig til at holde ud i Tro og Taalmodighed!

Gud være i alle Maader med Dem, min kjære, deeltagende Ven og Embedsbroder!

Glæd med et indholdsrigere Brev end jeg kan skrive

Deres hengivne

Brammer.

* før Ordinationen.

Folkekirken, og Sagen herom cirkulerede længe blandt Biskopperne (Kirke- og Undervisningsministeriet, 1. Departements Journal 1868, Nr. 1060).

¹) Hans Laurits Lund (1829—96), Sognepræst i Voldum-Rud 1870, siden Provst. — Christian Frederik Wulff (1832—88), Sognepræst i Haurum-Sal 1870, siden i Stege.

44.

Aarhus Bispegaard den 28de Juli 1870.

Kjære Biskop Engelstoft!

Uagtet jeg ikke er uden Haab om, at jeg, som begynder at komme til Kræfter igjen, skal selv være i Stand til at holde Præste-Ordination, tillader jeg mig dog at spørge min høitagede Ven og Kollega i Odense, om De snart skal ordinere og om De i saa Fald vil, om fornødent gjøres, vise mig den Godhed at ordinere en ferm Kandidat, Schjødte, der er kaldet til ordineret Katechet i Skanderborg¹. Formodenlig faaer jeg ogsaa flere Ordinander i Løbet af en Maaned.

Fra vor fælleds Ven — ham, der idag fylder sit 67de Aar, —² faaer jeg jævnlig Brev, om hans Haand end lider noget derved; men efter Brev fra Dem, kjære Biskop Engelstoft, længes

Deres broderlig hengivne

Brammer.

45.

Veierslev Præstegaard den 17de Aug. 1870.

Høiærværdige Hr. Biskop Dr. Engelstoft,

Com. af Dbr. Dbm.

Meget takker jeg Dem, kjære Biskop Engelstoft, for Deres venlige Brev af 14de d. M. og Deres gode Løfte om at ville medtage min Ordinand Schjødte og maaskee flere Ordinander for mig, naar De holder Præste-Ordination den 31te d. M.

Jeg er ikke uden Haab om at komme saa vidt til Kræfter, at jeg i Løbet af nogle Uger kan holde Ordination og jeg har nylig yttret dette Haab for Schjødte. Men da

¹) Christian Cornelius Lerche Schiødte (1840—1907), siden Sognepræst i Farum-Værløse.

²) Formentlig Professor Carl Emil Scharling (jvfr. S. 135), født 28. Juli 1803.

De er langt bedre i Stand dertil og allerede har bestemt Ordinationsdagen, tager jeg med Taknemmelighed imod ovennævnte Løfte idetmindste for Schjødtes Vedkommende. Jeg har i dette Øieblik tilskrevet ham desan-gaaende. Hans Adresse er Store Fuglede, pr. Slagelse.

Der er iøvrigt ogsaa en Kandidat Henriksen, som nylig er udnævnt til Kapellan heri Stiftet, og en Kandidat Aagaard¹, jeg snart venter ansat som Kapellan; men Sidstnævnte vil i hvert Fald, efter Sandsynlighed, ikke kunne blive ordineret om 14 Dage, og hvorvidt Førstnævnte kan det, veed jeg ikke, førend jeg om et Par Dage kommer hjem. Dersom jeg benytter Deres Godhed ogsaa for hans Vedkommende, skal De naturligviis høre Nærmere fra mig med det Første.

Min Helbredelse gaaer langsomt og af og til med Standsninger men dog noget fremad. Det nerveuse Onde, hvoraf jeg lider, er stabilt i Fødderne; nu kan jeg gaae med een Stok og nogle Gange op og ned ad Gulvet uden Stok. Vel var det, at jeg ikke kom til noget tydsk Bad. Erindrer De fra Viborg en Assessor With² og hans Frue? For hendes Skyld vare de i Kreuznach, da hun skulde bruge Badene. Men ved Krigens Begyndelse maatte de, før Badekuren var ude, søge til et Bad i Schweitz, nemlig til Sct. Moritz i Graubünden. With blev syg paa Rejsen og kom meget angreben til Sct. Moritz, hvor han ligger syg af Gigtfeber under sin svage, men troestærke Hustrues Pleie.

Med Monrad skal det nu være bedre.

Jeg kom hertil fra Støvringgaard for nogle Dage siden. Imorgen agter jeg mig hjem især i Anledning af min første Sønnesøns³ Barsedaab.

¹) Bertel Christian Henriksen (1837—94), personel Kapellan i Aarslev-Hørning 1. August 1870, siden Sognepræst i Astrup-Tulstrup. Frederik Schjøning Aagaard (1838—1905), pers. Kapellan i Vitten-Haidum-Hadsten, siden Sognepræst i Glud-Hjarnø.

²) Assessor i Landsoverretten for Nørrejylland Ludvig With (1829—80).

³) Den senere Generalintendant Gerhard Peter Brammer (1870—1924), Søn af den S. 168 nævnte Johannes Brammer.

Om Krigen vil jeg ikke trætte Dem med ørkesløse Betragtninger, men ønske at Fredens Gud maa være med Dem og Deres Huus!

Deres broderlig hengivne

Brammer.

46.

Aarhus Bispegaard den 3die Mai 1872.

Høiærværdige, høivelbaarne Hr. Biskop, Dr. Engelstoft,
Com. af D. og Dbm.

At det gjorde mig ondt ei at kunne besøge Dem, min høitagede Ven og Kollega, og ei at kunne have den Ære at blive kjendt med Bispinden, da jeg for nogle Uger siden kom til Odense paa en Dag, hvor Bispefamilien var bortreist, behøver jeg næppe at forsikkre Dem. Mit Visitkort haaber jeg, at De har modtaget.

Idag er det mig derimod kjært at kunne foreløbig bringe Dem en behagelig Tidende, hvorom De snart skal blive officielt underrettet, nemlig at et af Stiftsøvrigheden udarbejdet, af Justitsministeriet billiget Forslag om Udvidelse af Støvringgaards Legatvirksomhed har erholdt allernaadigst Approbation¹. Som en Følge deraf vil Frøken Johanne Eleonore Engelstoft² herefter indtil Videre erholde 60 Rdl aarlig i Hævning.

Tilbagereisen fra Kjøbenhavn foretog jeg direkte hertil. Vore fælleds Venner i Hovedstaden, navnlig Biskop Martensen, Stiftsprovst Rothe, Professorerne C. Scharling, Clausen og Hermansen³, traf jeg, Gud skee Lov, i Velbefindende. Scharling saae karskere ud, end Rygtet havde berettet.

¹) Ved kgl. Resolution af 23. April 1872 (Ministerialtidende 1872 A S. 141).

²) Johanne Eleonore Engelstoft (1847—1921), 1861 Ekspektantinde, 1920 Konventualinde i Støvringgaard Kloster.

³) Stiftsprovst, Dr. theol. Peter Conrad Rothe (1811—1902). — Professor, Dr. theol. Christen Hermansen (1806—82).

Undskyld at jeg — idelig afbrudt af Andre — nu selv maa afbryde.

Gud bevare Dem med Deres dyrebare og velsigne Dem i Deres Huus og Gjærning!

Deres broderlig hengivne

Brammer.

47.

Aarhus den 14de Febr. 1873.

Kjære Biskop Engelstoft!

Fra de gode, snart gamle Dage, jeg havde den Glæde, at De besøgte mig ved Bispemøder, erindrer De, som har saa let for at huske og saa vanskeligt for at glemme, uden Tvivl, at der, naar man gennem Porten kommer ind i Bispegaarden, paa venstre Haand ved Alléen er en Urtehave. De har neppe været derude, men nydt et og andet af dens Frembringelser. Det skulde være mig kjært, om De havde faaet saa megen Interesse for denne Have, at De vil hjælpe mig at forsvare den imod et Attentat, som den for nærværende Seculariseringstid er udsat for. Der paatænkes en i og for sig smuk Plan, at opføre en Museumsbygning til Samlinger af Malerier, Oldsager og Bøger; men det mindst Smukke ved Planen er, at der spekuleres paa, at hele Bispegaardens Urtehave skal strax og det gratis benyttes til Museumsbygningen. Jeg, der personlig interesserer mig for denne, havde svaret imødekommende, saa længe Talen var om imod en billig Betaling, hvis Renter jeg for min Deel renoncerede paa, men stræbde at sikkre mine Eftermænd, at overlade en Deel af Urtehaven til Museet; men nu gaaer man — stolende paa Ministeriets Bistand — mig for vidt. Det er Planen at sekularisere endnu en meget større Deel af Bispegaardens Grund, naar jeg ikke længere kan protestere¹.

¹) Det lykkedes Brammer at afværge alle Angreb paa sin Bispegaard. Først efter hans Afgang blev den 1882 nedbrudt for at give

Dog, min kjære Kollega, De er vel træt af denne lange Fremstilling. Jeg hører Dem sige: »ja, jeg forstaaer godt, at De vil gjøre Protest paa Bispeembedets Vegne; men hvorfor henvender De Dem derom til mig, som ikke nu er Minister?»

Deels fordi jeg gjerne vil vide, om Deres store Have har været udsat for lignende Angreb samt hvorledes Udfaldet blev, og deels for at bede Dem om at meddele mig hvad De fra Deres Ministertid eller ad anden Vei veed, som i dette Anliggende kan være Aarhus-Bispeembede tjenligt. Jeg veed ikke engang, om nogen bestemt Sum er slaaet fast til Gage for min Eftermand; men det veed jeg, at jeg nødig vil forsømme Noget, som kan være til Embedets Tarv. Til at varetage denne for mine Eftermænd er jeg jo saa meget mere forpligtet, som de ei skulle have saa høi Løn, som er falden i mit Lod¹.

Naturligviis har De læst den katholske Greves Anfald paa vor Kirke². Der er jo især for Martensen iblandt Biskopperne Anledning, endog Opfordring til at gribe Aandens Sværd baade til Angreb og til Forsvar. Men han krymper sig uden Tvivl ved at forlade anden Deel af sin Ethik for at inklade sig i en uendelig Pennefeide. Schepelern³ er neppe Striden voxen. Hans Knudsen⁴ fattes hver-

Plads til »Bispetorvet«. Et Billede af Bispegaarden i Brammers Tid findes i Aarbøger, udgivne af Historisk Samfund for Aarhus Stift, XVI, 1923, S. 135.

¹) Jvfr. S. 204.

²) Den til den katolske Kirke konverterede Johan Ludvig (Louis) Carl Christian Tido Lensgreve Holstein (-Lethrabort) (1839—1912) udgav 1872 »Aabent Sendebrev til Pastor G. Schepelern« og 1873 »Evangelisk-Luthersk (en negativ Bestemmelse)«. Begge Skrifter vender sig i høj Grad mod Schepelern, det sidste tillige mod Martensen.

³) Residerende Kapellan ved Trinitatis Kirke, siden Holmens Provst, Georg Sophus Frederik Schepelern (1839—1900) udgav 1872 »Til Overveielse i Anledning af Grev Holsteins »aabne Sendebrev«.

⁴) Den S. 156 nævnte Hans Knudsen havde 1854 udgivet »Grundtvigianismen, Papismen og Kirkeunionen, Bidrag til en kirkelig Tidsetragtning«. Samme Forfatter skrev i Theologisk Tidsskrift, udg. af

ken Tid eller Lyst, hverken Kundskaber eller Skribentkald, hverken Tro eller Nidkjærhed, men til en vis Grad Besindighed og Selvkritik. Han vilde kunne levere et meget dygtigt Modskrift, dersom han kunde faae Martensen til at beskjære og polere det m. M.

Mon Grundtvigianerne glæde sig ved den hæderlige Omtale, hvormed Grev Holstein Ledreborg udmærker dem¹. Er hans Polemik imod dem ikke i det Hele som imod vordende Venner?

Hidintil er der — saavidt man kan mærke — fast ingen Katholiker i Aarhus; men de begynde at komme os paa Livet, da de baade i Randers og i Horsens have Kapeller. Dr. J. Clausen² har en Mængde Tilhørere i Horsens og er saa begavet, at den grundskikkelige Faber, som blev ilde behandlet af et Parti i Byen for hans Skyld, har for mig yttret, at nu troer han, at Gud har styret det saaledes til Byens aandelige Bedste. Men naturligviis gaaer det ham nær til Hjerte, at hans Uvenner endog skal have bragt en Adresse i Stand for at hindre hans mulige Beskikkelse til Bogense³. Dog derom veed Fyens Biskop bedre Besked end jeg, som iøvrigt gjerne vil have min ældste Søn, der nu er 23aarig Laudabilist, i samme Biskops gunstige Erindring⁴.

Hvor længe er det dog siden, at vi have talt sammen!

C. H. Kalkar, 1872 S. 449—81, 513—45, 581—647 »Om Jesuiterne og nogle med dem beslægtede romersk-katholske Paastande. En historisk Undersøgelse i Anledning af Grev Holsteins Sendebrev til Pastor Schepelern«.

¹) J. L. Grev Holstein, Evangelisk-Luthersk, S. 32 ff. med anerkendende Ord om »gamle Grundtvigs« Kirkesyn.

²) Dr. phil. Johannes Clausen (1830—1905), Sognepræst i Horsens 1872, Biskop over Aarhus Stift 1884.

³) Johannes Christian Faber (1822—87), residerende Kapellan og Hospitalspræst i Horsens 1862—73, siden Sognepræst i Følleslev-Særslev. — Til Sognepræst i Bogense-Skovby var 1873 blevet kaldet den senere Provst Carl Jacob Henrik Fog (1823—1901).

⁴) Om Georg Brammer jvfr. S. 174. Han blev 1875 Sognepræst i Urlev-Stenderup.

Nu er snart et Aar gaaet, siden jeg forgjeves stræbde at besøge Dem i Odense.

Herren besøge Dem og Deres Huus alle Dage med sin Naade og Velsignelse!

Deres broderlig hengivne

Brammer.

48.

Aarh. 14 Mai 1873.

Høiærværdige, høivelbaarne Hr. Biskop Dr. Engelstoft,
C. af D. Dbmd.

Det er dennesinde en Embedssag, som jeg hellere vil behandle privat end officielt, der foranlediger mig til at nedskrive nogle Linier til min kjære, høitagede Kollega i Odense.

Ved Provst Ribers¹ Befordring fra Aale er Provsteembedet for Tyrsting-Vrads Herred blevet ledigt; den Mand, som havde egnet sig bedst til at blive hans Eftermand, var netop da bleven forfløttet fra Ring². Der er vel en anden af Provstiets Præster brugelig til Provst; men han søger og behøver meget Befordring. Jeg har gjort Ministeriet opmærksomt paa Vigtigheden af at tage særligt Hensyn til Provsteembedets Besættelse ved Indstillinger om Præster til Aale og Ring. Nu har — som hans Biskop veed — Gyntelberg Abel³ faaet sidstnævnte Embede. Og nu er mit konfidentielle Spørgsmaal til Biskoppen, om De anseer ham kvalificeret til at blive Provst. Efter mit — rigtignok ubetydelige — Kjendskab til ham nærer jeg Tvivl derom. Da han nemlig var hos mig efter at have

¹) Provst, Sognepræst i Aale-Tørring Peder Riber (1817—85) var 1. April 1873 kaldet til Raarup.

²) Sognepræst i Ring-Føvling Frants Vilhelm Laurits Øhlenschläger (1817—92) var 22. Februar 1873 kaldet til Sørbymagle-Kirkerup.

³) Hidtilværende personel Kapellan i Vissenbjerg Gyntelberg Abel (1822—94), siden Sognepræst i Ring-Føvling.

beseet Hvornum Præstegaard, hvortil han var kaldet, udtalte han en saadan Modløshed, at jeg fik Medlidenhed med ham og hjalp undskyldende ham til, at han blev fri for at modtage det af ham i Ubesindighed søgte Hvornum-Snæbum Sogneald¹. Men hos en Provst fordrer jeg Mod og Besindighed. Det forekommer mig ogsaa, at han engang har villet være Alterdegn istedenfor Præst; det tyder i saa Fald ikke paa indre Kald til den præstelige Gjerning. Fattes der ham selv Følelse deraf, hvorledes vilde han da som Provst kunne styrke Brødrene? Paa den anden Side kan det sidstnævnte Træk tyde paa Beskedenhed og altsaa eo ipso antyde, at han ikke er Grundtvigianer, hvad Nogen af hans Familie (vist ikke Faderen²) skal være. Jeg har hørt ham rose for retsindig Karakter og moralsk Vandel. Den Omstændighed, at han har været Kapellan hos en gammel, erfaren Provst³, kan have været ham en god Provsteskole som det var Welding, der siden blev Stiftsprovst⁴, at han havde været Huuslærer hos den meget dygtige Provst Neergaard, da i Frederiksborg⁵. De seer, kjære Biskop Engelstoft, at jeg har tænkt over Spørgsmaalet uden at komme til noget Resultat. Hjælp mig nu dertil!

En anden Præstemand nær Odense tillader jeg mig ogsaa at spørge Dem om; og det er, fordi jeg om ham — Pastor P. A. Holm i Dalum⁶ — har hørt et Rygte, som meget bedrøver mig, nemlig at han — forpiint af daglige Stridig-

¹) G. Abel var 15. Januar 1871 blevet kaldet til Sognepræst i Hvornum-Snæbum, men havde 15. Februar s. A. faaet kgl. Tilladelse til at betragtes som ikke kaldet hertil.

²) Provst, Sognepræst i Dalum-Sanderum Leonard Abel (1793—1868).

³) Provst, Sognepræst i Vissenbjerg Niels Johnsen Struer (1797—1874).

⁴) Stiftsprovst i Viborg, siden Sognepræst i Brøndby Vester- og Øster, Frederik Peter Welding (1811—94).

⁵) Provst Johan Thomas Neergaard (1794—1877), Slotspræst ved Frederiksborg og Sognepræst i Hillerød-Herlev 1839—50, siden i Fakse.

⁶) Sognepræst i Dalum, siden i Gamtofte, Peter Alberg Holm (1823—92), gift 2° med Anna f. Fenger (1837—1912), en Datter af P. A. Fenger.

heder med sin nye Hustru om Grundtvigianismen — er bleven sindsforvirret og bragt til Hospitalet for Sindssyge ved Vordingborg. Han har vel noget Svagt og Ubestemt ved sin Karakter, men er en begavet og fleersidig dannet Mand med et troende og trofast Hjerte. Det forekommer mig sandsynligt, at han — om end mindre beføiet — har gjort sig svære Selvbebreidelser, fordi han ved at gifte sig igjen har forladt sin første Kjærlighed. Grundtvigianismens Feil og Farlighed har han længe havt Øie for, men han har desuagtet gjerne villet være Ven af Grundtvigianere; hvorfor han har taget sig nær at blive haanlig afviist af dem, naar han nærmede sig dem.

Min Svigersøn Herskind i England har nu atter i Sinde at indgaae Ægteskab¹; hvori jeg godt kan finde mig, — »godt« — ja vel med veemodige Følelser, men dog indrømmende det Berettigede i hans andet Ægteskab og med beføiet Haab om, at det vil blive til Velsignelse for ham og min søde Datterdatter Signe Marie. Hans Brud er en fader- og moderløs engelsk Præstedatter, som skal være meget elskværdig, begavet og christeligsindet. Til næste Maaned er Brylluppet berammet. Længere henad Sommeren agte de at opholde dem paa Gurrehuus, en Eiendom, som han ifjor kjøbte sig men lader bestyre ved en Forvalter.

Min ældste Søn² har nu udtjent som Vikarius i Viby og tager med sin Hustru indtil Videre til mig. Han har noget Haab om at faae Dover-Venge Sognekald her i Stiftet. Jeg havde fortrinsviis anbefalet Pastor Binzer i Dallerup³ dertil; men han er heldigviis nu bleven befordret til et andet Kald. Georg søger ogsaa Svanninge⁴ i Deres Stift.

¹) Skibsreder Fritz Herskind (1831—1907) ægtede siden Sophia f. Blackburne (1839—1930).

²) Georg Brammer (jvfr. S. 174) fik heller ikke Dover-Venge, hvortil kaldtes Jes Mygdal (1819—91).

³) Sognepræst i Dallerup-Laasby Ferdinand Emil Binzer (1817—1903) blev 30. April 1873 forflyttet til Vallekilde-Hørve.

⁴) Heller ikke Svanninge fik Georg Brammer. Hertil kaldtes Sognepræst i Kornum-Løgsted-Løgstor Nicolai Christopher Kall Fogh (1820—88).

Foruden ham og hans Hustru faaer jeg i denne Uge min næstældste Søn¹ i Bispegaarden, indtil han kan erholde en større Gaard istedenfor Dybkjærlund, som han har solgt for 17000 Rdl.

For Deres sidste kjærlige Brev borde jeg have begyndt med en Taksigelse, der kommer sidst. Baade derfor maa jeg gjøre Undskyldning og fordi mit Brev er en saa daarlig Gjengjeld for Deres interessante.

Mine Tanker og min Stemning kjender De, Tidens Fremtoninger vel bedre end jeg. En ny kan jeg dog meddele Dem herfra, nemlig at Bjørnbaks Medarbeider Cand. S. v. Haven² søger om at blive hans Sognepræst i Viby, anbefalet af Sognet: et Prognostikon for hvad der kan ventes, naar Menighederne faae Valgret til Præstekalds Besættelse. — Deus tecum! Vale faveque

t. t.

Brammer.

Provst Ussing i Spentrup (Professorens Broder)³ ligger betænkelig syg af Børnekopper.

49.

Aarhus Bispegaard den 8de Aug. 1873.

Høiærværdige, høistlærde Hr. Biskop Dr. Theol. Engestoft, Com. af Db. og Dbmand.

Modtag, min høitagede Kollega, min broderlige Medarbeider, min hjertelige Lykønskning til Deres Fødselsdag! Gid den maa begynde et for Dem baade som Huusfader og kirkelig Tilsynsmand glædeligt og velsignet Aar!

¹) Proprietær Henrik Boethius Brammer (1830—90).

²) Cand. theol. Sofus Ferdinand von Haven (1839—1900), siden Sognepræst i Stiftsbjergby-Mørke, der havde været Redaktionssekretær ved Aarhus Amtstidende, kom ikke til Viby, hvortil kaldtes Sognepræst i Kragelund-Funder Carl Emil Gede (1818—98).

³) Provst, Sognepræst i Spentrup, siden i Skjelskør, August Frederik Christian Ussing (1825—97), en Broder til den klassiske Filolog Johan Louis Ussing (1820—1905).

For et Vennebrev, som De tilskrev mig kort efter min Fødselsdag, skulde jeg forlængst have takket Dem; men efter Deres Vennesind og propter communia impedimenta vil De vide at undskylde mig.

Jeg behøvede da ikke at tye til Abel¹ for at faae en Provst til Tyrsting-Vrads Herred, af hvis ældre Præster jeg dog kunde have faaet en brugeligere. Simonsen², som jeg dertil foreslog, var mig personlig ubekjendt, men jeg havde ved Forespørgsel hos Biskop Balslev, fra hvis Stift han kom, og fra Stiftamtmand Regenburg³, som kjendte ham fra Slesvig, faaet meget gode Tanker om ham.

At min Søn Benedict blev Jessens Eftermand som Provst, antager jeg, at man i Provstiet finder at være i sin Orden; thi det er bekjendt, at Jessen (i Tanke om Befordring, ei i Forventning af en pludselig Død,)⁴ havde udseet ham til sin Eftermand; og Naboprovsten Sevel⁵ erklærede, at B. maatte erkjendes at være, hvad man kalder, selvskreven dertil. Jeg troer, at han vil blive en dygtig, nidkjer og besindig Provst; og jeg glæder mig jo som Fader ved hans Forfremmelse; men jeg havde dog hellere seet ham udnævnt til Provst i et andet Stift end i Aarhus. »Hvorfor?« Ikke af Frygt for, at Nogen kan gribe Leiligheden til at beskyldte mig for Nepotisme; thi han har ikke blot indre men ogsaa ydre Qvalifikationer til at fremhæves blandt Distriktets Præster. Heller ikke

¹) Gyntelberg Abel i Ring-Føvling, jvfr. S. 220.

²) Sognepræst i Aale-Tørring, siden i Besser, Provst Peter Andreas Caspar Simonsen (1834—1926). Om denne jvfr. Brammers Udtalelser i Khs. Saml. 6. R. II, 633—4.

³) Biskop i Ribe Carl Frederik Balslev (1805—95). — Stiftamtmand i Skanderborg Theodor August Jes Regenburg (1815—95).

⁴) Benedict Brammer (jvfr. S. 180) var 1. August 1873 blevet Provst for Lysgaard, Hids og Houlbjerg Herreders Provsti efter Sognepræst i Grønbæk-Svostrup Peter Neergaard Jessen (1822—73). Jvfr. om denne Olaf Jessen, Fra Grønbæk Præstegaard S. 37 ff., om hans pludselige Død sst. S. 52 og om B. Brammers Tale ved hans Begravelse S. 53 f.

⁵) Provst for Hjelmlev-Gjern Herreders Provsti, Sognepræst i Frue-ring-Vitved Frederik Jørgen Sevel (1808—75).

som om der var nogen theologisk eller kirkelig Dissents imellem os. Det *er* ikke Tilfældet. Men han er en selvstændig tænkende og bør være en selvstændig handlende Mand ogsaa i Forholdet til mig. For ham kan det blive en Fristelse at give det skarpere end nødvendigt tilkjende, og for mig kan det blive en Fristelse at tage mig en Modsigelse fra hans Læber eller Pen nærmere end fra en anden Provsts.

Min ældste Søn¹ fik da hverken Svanninge eller Horne eller Bogense eller noget af de mange andre Kald, han har søgt. »Vi have Taalmodighed behov«. For Tiden er han paa en Reise i Norge. Under sit ufrivillige Otium kan det være ham interessant og lærerigt at bivaane de kirkelige Møder i Drammen og Christiania. Han er ikke Referenten i »Fædrelandet« om Drammen-Mødet².

Der skal for nærværende Tid være to norske Biskopper, som bruge Søbade ved Helsingør, ligerviis som danske Præster bruge norske Bade. I Lighed med fremmed Mad, der smager bedst, maa fremmed Vand luttre eller styrke bedst. Dersom Normændene blive ved Marienlyst ind i Septbr. Maaned, haaber jeg at gjøre deres Bekjendtskab, da jeg til den Tid agter mig til Gurrehuus, som min Svingersøn Herskind har kjøbt og hvor han i disse Maaneder opholder sig med sin engelske Kone og — Cornelias Datter. Med mere ublandede, med fuldglade Følelser kan De, kjære Biskop Engelstoft, besøge Deres Svingersøn³. Gud bevare Deres Dyrebare, den ældre og den yngre Slægt!

Deres Søn har vel ikke Lyst til at blive Sognepræst i Sønderomme⁴, men higer til sin Faders Stift; quod felix faustumque sit!

¹) Jvfr. S. 222.

²) »Fædrelandet« for 8. August 1873 indeholder en længere Beretning om det store Missionsmøde i Drammen i Juli s. A.

³) Jvfr. S. 168.

⁴) Personel Kapellan i Vissenbjerg Frants Daniel Thorning Engelstoft (1844—1914), siden Sognepræst i Vesterborg-Birket (jvfr. Khs. Saml. 6. R. III, se Registeret), kom ikke til Sønder Omme-Houen, hvortil kaldtes Carl Lorenzen Nissen (1838—93), siden i Rise.

Fra Godseier, hvid Ridder, Estrup¹ kan jeg hilse Dem. Ham var jeg nylig sammen med i Hvilsager Kirke og Præstegaard; det fornøiede mig at see og tale med ham; thi han saae fuldkommen karsk ud og var meget livlig og interessant.

Her begynde Irvingianerne at faae Indpas; de skulle have draget nogle Grundtvigianere til sig; men alle Veie kunne føre til Rom.

Dog — jeg vilde ikke tilskrive Dem et bedrøveligt Brev til Deres Fødselsdag. Lader os blive oplivede og styrkede ved at lægge os Apostelens Ord 2 Tim. 1, 7 paa Hjerte!

Deres stedse hengivne

Brammer.

Biskopperne Balslev og Kierkegaard befinde dem vel. B. overværede i Juli Maaned min Visitats i Grenaa. K. besøgte mig i Løverdags. Om sin Søn² i Vordingborg talede han ikke. Hvorledes har nu P. A. Holm³ det?

Har De seet nogen Bekræftelse eller Gjendrivelse af den mærkelige, fra et tysk Kirkeblad i luthersk Kirketidende optagne, Efterretning, at Peter Skræppenborg havde paa sin Sotteseng frasagt sig Grundtvigianismen⁴?

¹) Politikeren Jacob Brønnum Scavenius Estrup (1825—1913). Hvilsager Kirke i Sønderhald Herred er Sognekirke til Skafføgaard, som Estrup ejede.

²) Biskop Kierkegaards højtbegavede, men hemningsløse Søn, Litteraten Poul Kierkegaard (1842—1915), der 1872 var blevet indlagt paa Oringe Sindssygeanstalt (Carl Weltzer, Peter og Søren Kierkegaard S. 329 ff.).

³) Jvfr. S. 221.

⁴) Lægprædikanten Oluf (Ole) Peter Holm Larsen (Skræppenborg) (1802—73). Den omtalte Efterretning findes i Luthersk Kirketidende, udg. af Gisle Johnsen, 2. R. VIII, 395, der efter en Meddelelse i Luthardtts Kirchenzeitung fortæller, at Skræppenborg paa sit Dødsleje havde bekendt at være kommet tilbage «fra den grundtvigske Vildfarelse».

Aarh. Bispegd. den 24de Jan. 1874.

Guds Fred og Naade, Beskjermelse fra alt Ondt, Velsignelse over alt Godt tilønsker jeg min kjære, høiærværdige Ven og Embedsbroder paa Fyens Bispestol.

Hvor broget det nye Aar, betragtet kirkeligt og patriotisk, end seer ud, tvivle vi jo dog ikke om Herrens Trofasthed til at holde sine Forjættelser til hvem der er ham tro. Er Frafaldet fra ham stort baade til Høire og til Venstre, er Følelsen af vor Hjælpeløshed uden ham saare dyb i vore Hjerters Inderste, da opfordres vi saa meget eftertrykkeligere til at forene os i vor inderlige Tilslutning til ham, at vi fornyede og bestyrkede ved hans Kraft og gjen­sidigt Sammenhold kunne styrke de Brødre, for hvis Skyld vi ere udsendte som Tilsynsmænd. — Jeg skriver ikke saaledes for at belære eller formane men af Hjertets Drift og i Tillid til broderlig Samstemning.

Ved at eftersee afvigte Aars Kontorsager har min nye Amanuensis (Thomsen¹ er befordret til Hospitalsforstan­der) savnet Landemodsakter fra Fyens Stift. Selv har jeg intet Exemplar. Maaskee De vil vise mig den Tjeneste at oplyse mig om, hvorledes det vel kan hænge sammen hermed.

Min ældste Søn (Laudabilist fra 1850) agter at søge St. Jørgens². At Eggen er smuk og Præstegaarden nitid, har jeg hørt; men hvorledes er Menigheden? Raader Biskoppen ham til at søge det Embede? Det vilde jeg jo gjerne vide.

At Gude vil disputere for den theologiske Doktorgrad³ og at Monrad stræber at forsvare den fengerske Katechis-

¹) Jvfr. S. 198.

²) St. Jørgens-Sørup var 1874 ledigt efter August Ferdinand Hornemann (1803—78). Hertil udnævntes 27. Marts s. A. Sognepræst i Veflinge Otto Binzer (1823—1905).

³) 1874 vandt Domprovst L. J. M. Gude den theologiske Doktorgrad ved Afhandlingen »Den hellige Nadvere« (2. Del kom 1887).

mus¹, er vel ingen Nyhed for Dem; behagelig er den sidste ikke. Han er som alle Politikere beregnende men selv — som Menneske — uberegnelig.

Gud befalet i alle Maader!

Glæd snart med et Brev

Deres hengivne

Brammer.

51.

Aarh. d. 12te Marts 1874.

Høiærværdige Hr. Biskop Dr. Engelstoft.

Med inderlig Deeltagelse har jeg i Bladene seet, at De, min høitagede Embedsbroder, ogsaa er bleven min Korsbroder ved atter at miste en elskelig og elsket Datter². Dog — Erindringen om vore Bortkaldtes Elskelighed have vi jo ligesaalidet mistet som det Haab, vi prise for Menigheden og den med Føie kræver at see Livstegn paa hos os under Prøvelsen, det Haab ved Jesu Christi Opstandelse fra de Døde, til hvilket Gud efter sin store Barmhjertighed haver gjenfødt os. At mine tvende sidste Døttre³, som med mig havde staaet ved deres Moders Sotteseng, henhov i fjerne Lande uden at jeg kunde være hos dem, havde noget særeget Sørgeligt.

Gud styrke Deres Hjerte til at trøste Deres Hustrues! Hvor skjønner man dog just i Bedrøvelsen paa hinandens Kjærlighed! Den Barmhjertighed har Gud viist Dem frem for alle Deres nuværende Embedsbrødre, at Deres Ungdomshustru⁴ endnu lever med Dem. Han bevare Dem begge i mange velsignede Aar!

¹) 1874 udgav Biskop D. G. Monrad »Om Slaget ved Katekismen«, hvori han forsvarede den af Præsten Peter Andreas Fenger (1799—1878) 1841 ff. leverede Udgave af Luthers lille Katekismus, der den 11. Februar 1874 blev forbudt som afvigende fra den officielle Udgave (Fr. Barfod, Peter Andreas Fenger S. 83—90).

²) Caroline Engelstoft, født 29. April 1854, Klosterfrøken i Vemmetofte, var død 3. Marts 1874.

³) Jvfr. S. 157, 209.

⁴) Bispinde Louise Engelstoft f. Holm (1817—98).

I et i forrige Maaned modtaget Brev, for hvilket jeg først nu takker Dem, anbefalede De Deres gamle Klient til Alterdegneembedet i Aarhus. Han skal være mig velkommen; men det vil være ham fuldkommen saa vigtigt, at han bliver Stiftsprovsten det; thi ham har jeg lovet, at jeg vil tage særdeles Hensyn til hvem han ønsker til Alterdegn, med hvem han fast daglig har Forretninger. Embedet er iøvrigt endnu ikke opslaaet vakant; thi vi (o: Stiftsøvrigheden) have paa Kirkeinspektionens Anmodning gjort en Indstilling til Ministeriet om en Pension af Embedet til Thoresens¹ Enke.

Martensens Protestantisme² har han saa klart og deilig fremstillet, at jeg haaber, han gjør Proselyter med sit Leilighedsskrift, endskjøndt det ikke direkte lægger an derpaa.

Guds Fred og Trøst over Dem og Deres Huus!

Deres med inderlig Deeltagelse hengivne

Brammer.

52.

Aarhus den 16de November 1876.

Høivelbaarne, høiærværdige Hr. Biskop Dr. Theol. Engelstoft, Com. af Dbr. og Dbmand.

Ret hjertelig ønsker jeg Dem, min høitagtede Embedsbroder, til Lykke med, at De saa karsk og freidig, saa elsket og anerkjendt oplever Deres biskoppelige Embedsjubilæum³. Maatte Deres — efter menneskeligt Skjøn ikke faa — Fremtidsdage vise Dem glædelige Frugter af Deres

¹) Alterdegn i Aarhus Carl Christian Thoresen var død 27. Januar 1874.

²) H. L. Martensen, Katholicisme og Protestantisme. Et Leilighedsskrift. Kbh. 1874. En Anmeldelse af dette Skrift ved Brammer findes i Aarhus Stiftstidende 1874, Nr. 67.

³) Den 16. November 1876 fejrede C. T. Engelstoft sit 25-Aars Bispejubilæum. Jvfr. S. 208.

Arbejder i Kirkens og Videnskabeligheds Tjeneste, medens De trofast paany udsaar god Sæd i Haabet paa Ham, som har al Velsignelses Fylde! Han beskjerme og velsigne Dem ogsaa i Deres Familiekreds! At jeg har en af dennes Medlemmer, Frøken Johanne Eleonore, under min Krumstav¹, knytter mig saa meget nærmere til hendes kjære Fader.

Megen Tak har jeg i længere Tid været Dem skyldig, kjære Biskop Engelstoft, for et tiltænkt Besøg, et interessant Brev og en i hver Henseende smuk Bog². At jeg opsatte at skrive til Dem, indtil jeg kunde lykønske Dem som Jubilar, er en sand Tilstaaelse men ingen tilstrækkelig Undskyldning. Hvad der i høi Grad forøger mine Skrivrier og øder min Tid er den Mængde Pladser, der nu skal besættes i Støvringgaard Kloster³. Jeg faar daglig Besøg i den Anledning ei blot af Supplikanter men af disses Patroner og Patronesser, iligemaade en stor Mængde Breve: Besøg, jeg ikke kan afvise, og Breve, som jeg undertiden maa besvare. Kunde jeg udrette noget Synderligt ved Pladsernes Besættelse, saa vilde det bedre lønne Umagen, at have at gjøre med Indstillingen*. Men Stiftamtmanden biev saa misfornøiet med sidste Besættelse, at han udbrød: »skulle vi ikke frabede os at gjøre Indstilling derom«. Jeg vilde ikke være med til en saadan Demonstration; for Alvor vilde Regenburg⁴ det formodenlig heller ikke.

For Professorinde Henrichsens Datter skal jeg meget gerne interessere mig. Faderen blev Student samme Aar som jeg (det er 56 Aar siden), vi have ligget sammen paa Borchs Collegium og staaet vel ikke i noget nøie, men dog i venskabeligt Forhold. Hovedsagen i dette Anliggende er

¹) o: i Støvringgaardkloster, jvfr. S. 216.

²) Formentlig Særtrykket af C. T. Engelstofts Afhandling »Den gamle Danske Adelslægt Brockenhuus« i Historisk Tidsskrift 4. R. IV, 413—536; V, 117—220.

³) Biskoppen over Aarhus Stift er Medlem af Direktionen for Støvringgaards adelige Jomfrukloster, jvfr. S. 216.

⁴) Stiftamtmand i Skanderborg T. A. J. Regenburg, jvfr. S. 224.

imidlertid, at han var en fortjent Skole- og Videnskabsmand, hvis Datter *De* anbefaler¹.

Paa anden Haand erfarer jeg, at Biskop Laub² omtrent er legemlig karsk, men endnu ikke ret kommen tilbage til den sjælelige Klarhed og Rolighed, som stedse forhen var hans elskværdige Særkjende. Flere Sorger ere komne over ham i de sidste Maaneder: en Svigerdatters Død, en Svigersøns Sygdom og en Svogers pludselige Udsigt til at skulle spille Fallit.

Alvorlige Tilskikkelser ere ogsaa komne over min Familie og derved over mig. Den gamle, i mange Aar aandsvækkede, Professor Rosendahls Død³ var vel ikke i og for sig at sørge over; men hans yngste Datter Sofie er inderlig bedrøvet over hans Bortgang, hvorved hendes to Søstre ere henviste til deeltagende Omsorg af Frænder og Venner. Omtrent hele Familien med Undtagelse af min Søn, Sofies Mand, er i trange Kaar. Min Søn Proprietæren har havt en uheldig Høst, maa sælge Kreaturer o. s. v.⁴ Nu — hver Dag har sin Plage for os Alle; men *ængstelige* Dage ere sendte os i denne Tid; thi min Svigerdatter i Aarhus, en Datter af Pastor Graae i Idestrup, ligger farlig syg af Typhus⁵. Jeg har taget Børnene (4) over til mig. Skarlagensfeber raser stærkt imellem Børn i Aarhus.

Stiftsprovst Boesen og hans Hustru ere Begge meget svage og de see sig end mere bedrøvede paa hinanden.

¹) Jakobine Charlotte Henriksen (1838—75) blev Ekspektantinde i Støvringgaard. Hun var Datter af Rektor ved Odense Katedralskole, Professor, siden Etatsraad, Dr. phil. Rudolph Johannes Frederik Henriksen (1800—71), der var blevet Student 1818 og havde Plads paa Collegium Mediceum 1824—26.

²) Jvfr. Udtalelser i et Brev af 31. Oktober 1876 fra Biskop Laub selv i Khs. Saml. 6. R. III, 106—7.

³) Tit. Professor Erik Peter Rosendahl (f. 1792), Rektor ved Nykjøbing F. Katedralskole 1837—53, var død 1. November 1876. Hans Datter Sofie var gift med Georg Brammer (jvfr. S. 174).

⁴) Jvfr. S. 223.

⁵) Jvfr. S. 197.

Pastor Schjødte lider af Melancholi, Pastor Lic. Hansen af philanthropisk Polypragmosyne¹.

Da De blev Professor, overvandt De to begavede Konkurrenter, hvem De nu har overlevet og i Kirkehistorien vil overleve². Nu er der en bedrøvelig Mangel paa theologiske Professoræmner. Man er glad ved at gjette paa en og anden Kandidat, som har faaet et godt Laud til Attestats uden iøvrigt at have udmærket sig saasom Levinsen og Bohn³. Kjender De Noget til disse Mænd? Kan De skrive om nogen eventuel Professor, hvad I. Møller⁴ skrev til mig om Dem, at De besad mira docendi dona.

Dersom min Hustru havde levet med mig, kunde vi den 2den i denne Maaned have holdt Guldbryllup. Gid en saadan Frydefest maa være Dem og Deres Hustru bestemt i Odense Bispegaard!

Deres broderlig hengivne

Brammer.

* Det ubehageligste er, at man lægger sig ud med Mange, naar man har Ord for at have en Indflydelse, som man ikke besidder. Det har De vel ogsaa erfaret.

¹) Om Stiftsprovst Boesen se S. 187, 211, om Lic. Th. Hansen S. 211. Andreas Ferdinand Schjødte (1816—87) var 1861—79 residerende Kapellan ved Domkirken i Aarhus (jvfr. mange Udtalelser om ham af Brammer i Khs. Saml. 6. R. II, se Registeret).

²) 1833 havde C. T. Engelstoft konkurreret med senere Stiftsprovst, Lic. theol. P. T. Hald (se S. 193) og senere Sognepræst i Høje Taastrup, Lic. theol. Johannes Ferdinand Fenger (1805—61) om et Professorat i Teologi.

³) Brammers Ytringer gælder aabenbart Vakancen efter Professor C. E. Scharling, der tog sin Afsked 1876 (jvfr. Khs. Saml. 6. R. III, 122, 124). Bohn er utvivlsomt Henning Marinus Emanuel Bohn (1849—1920), siden Sognepræst i Næstved; Levinsen rimeligvis Alfred Sylvester Levinsen (1854—1913), siden Sognepræst i Herredskirke-Lille Løjtofte. Til Scharlings Eftermand udnævntes 10. Februar 1877 Lic. theol. Hans Valdemar Sthyr (1838—1905), siden Biskop over Fyens Stift.

⁴) Jens Møller (1779—1833), Professor i Teologi fra 1808.

Nye Bidrag til Oplysning
om Biskop Skat Rørdams Strid med
Provsterne J. Paulli og G. Schepelern.

Ved **Jørgen Swane.**

I sidste Hæfte af »Kirkehistoriske Samlinger« har fhv. Provst Johannes Schepelern meddelt endel Aktstykker i den i 1897 stedfundne Strid mellem Sjælland Biskop Skat Rørdam og Københavns to Provster J. Paulli og G. Schepelern.

I Biskop Jørgen Swane's hos mig beroende Arkiv findes nedenstaaende 3 Breve fra Stiftsprovst Paulli og 1 Kort fra Provst Schepelern, der særlig giver Udtryk for den Alvor, hvormed Stiftsprovst Paulli — og med ham Provst Schepelern — saa paa Sagen.

Den Tankegang, der præger Stiftsprovst Paulli's Breve, harmonerer bestemt ikke med den, som finder sit Udtryk i Biskop Rørdam's i ovennævnte Artikel citerede Brev til hans gode Ven Pastor Otto Møller i Gylling. I Stiftsprovst Paulli's Brev af 29. December 1897 skriver han saaledes, at Dagen efter Afsendelsen af Skrivelsen til Biskop Rørdam, kom Biskoppen til ham, »og vi rakte hinanden Haand og lovede trofast Samarbejde i den kommende Tid«. Med Kendskab til Stiftsprovst Paulli's Karakter har man ingen Grund til at tvivle paa, da Sagen nu var afsluttet, at han har ment, hvad han sagde til Biskop Rørdam. Biskop Rørdam tager derimod Sagens Afslutning som en stor Sejr over »det Mynster-Martensenske«, der har »gjort Folk som mig (sic) de Bryderier de kan, baade aabenbart og hemmeligt« og taler om »det vundne Overtag over disse to Mænd«.

Disse Udtalelser falder i god Jord hos Pastor Otto Møller, der ikke undser sig for at kvittere for Brevet med at lykønske Biskop Rørdam til at han »dog fik Held til at lægge lidt Tømme paa de kaade Provster«. Provst Schepelern var paa det Tidspunkt 58 Aar og Stiftsprovst Paulli 53 Aar, saa det er maaske lidt flot at tale om Kaadhed, jfr. Stiftsprovst Paulli's Udtalelse nedenfor om, at han har prøvet sig selv saa alvorligt som en Mand kan gøre det.

Der kan formentlig ikke være nogen Tvivl om, at Biskop Rørdam havde begaaet et Overgreb, og at han greb Lejligheden til at prøve paa at dukke den af Grundtvigianerne ikke yndede »Mynster-Martensen Retning« ved et Angreb paa to af denne Retnings mere fremstaaende Mænd.

Det kan i denne Forbindelse være interessant at kaste et Blik paa det Brev af 8. Marts 1895, som Biskop Rørdam sendte Biskop Swane, da denne havde lykønsket ham til Udnævnelsen til Sjællands Biskop — den Udnævnelse han kun fik, fordi Biskop Stein afslog Stillingen, — og hvori han skriver:

»Kære Hr. Biskop Swane!

Hjærtelig Tak for Deres venlige Brev og Lykønskning i Anledning af min Udnævnelse til Biskop. Jeg føjer af Hjertet mit Amen til Deres gode Ønsker for mig og min Fremtids-Gerning, i hvilken jeg visselig vil trænge til Kristnes Forbøn, ti Tiderne ere urolige, og de ville sikkerlig blive svære, naar de Fjender, der baade indefra og udenfra true vor Folkekirke, ret samle sig til Angreb, og da vil det gælde om, at alle som elske Vorherre Jesus Kristus og hans Menighed, ret holde sammen og staa sammen.« . . .

Det vil vist være vanskeligt at bestride, at Stiftsprovst Paulli og Provst Schepelern ikke hørte til dem, som Biskop Rørdam i 1895 kaldte paa, der med ham ret skulde holde sammen og staa sammen, alle de, som elske Vorherre Jesus Kristus og hans Menighed, — — men det har han altsaa glemt 2½ Aar efter at have bestegyet Bispestolen.

1.

8. Decbr. 1897.

Kjære, højærværdige Hr. Biskop!

Jeg har idag modtaget Deres Brev, og naar jeg i dybeste Fortrolighed har kunnet *tale* med Dem om vor Sag, kan jeg selvfølgelig ogsaa i Fortrolighed *skrive* derom, skjønt jeg ellers paa Sagens nuværende Standpunkt maa iagttage saa stor Tavshed som mulig.

For nogle Dage siden fik Sch. og jeg en Anmodning om at møde hos Ministeren. Det viste sig, at R. havde indgivet Klage over os, men tillige viste det sig, at Ministeren var ikke saa lidt paavirket af R.s Fremstilling. Han var for Resten elskværdig at forhandle med og endte med at se en Del anderledes paa Sagen, da vi havde haft Ordet. Det var ham øjensynlig om at gjøre at faa Sagen bilagt, og i den Hensigt vilde han endelig have, at vi skulde gjøre R. en Undskyldning. Da vi imidlertid maatte holde paa, at vi ikke havde gjort noget, som skulde undskyldes, medens det var Biskoppen, der havde begaaet et Overgreb, kunde vi ikke naa videre. Sthyr vilde saa tale paany med Rørdam, men hvad dette skal føre til, ved jeg ikke. Nogen stor Overlegenhed eller Klarhed udmærker jo ikke Sthyr, dertil gjør det vanskeligt at forhandle med ham. Det gaar altfor meget efter dette Skema: ihvorvel — — saa dog.

Hvilket Udfald Sagen end faar, er jeg ganske rolig. Jeg har prøvet mig selv saa alvorligt, som en Mand kan gjøre dette, og jeg kan ikke se, at vi har gjort noget Skridt, som burde have været gjort anderledes. Det er mig til stor Bestyrkelse at Mænd som De, kjære Biskop! Henr. Scharling, Domprovst Poulsen, Jantzen og Fenger, og af Jurister: Matzen, Madvig og Florian Larsen¹ dele Sch. og min Opfattelse. Saa faa de at dømme, som de ville i Ministeriet.

Vil De nøjes med disse Linjer, som jeg har sammenskrevet i en sildig Aftentime? De bringer i hvert Tilfælde en lille Op-lysning om Sagerne Stilling samt en hjertelig Hilsen fra

Deres med Højagtelse hengivne J. Paulli.

E. S. Stein har det bedre for Tiden, men desværre er der jo ikke meget at bygge paa.

¹) Domprovst i Roskilde, siden Biskop i Viborg, Dr. theol. Alfred Sveistrup Poulsen (1854—1921); Sognepræst i Gjentofte Albert Thorvald Jantzen (1840—1917); residerende Kapellan ved Garnisonskirke, siden Holmens Provst, Dr. theol. Hans Mathias Fenger (1850—1920). Om de øvrige her nævnte Personer jvfr. Kh.s Saml. 6. R. IV.

Kjære, højærværdige Hr. Biskop Swane!

Imorges modtog jeg Ministerens Brev, som jeg vedlægger til Gjennemlæsning. For en Ordens Skyld vedlægger jeg ogsaa Udkastet til den Skrivelse, som omhandles i Ministerens Brev. Jeg skal villig indrømme, hvad jeg allerede gjorde igaar, at denne maaske ikke egner sig til at bane Vej for at bilægge Sagen i Mindelighed. Egentlig synes dette mig ikke at være Skrivelsens Skyld, men det er maaske saaledes alligevel. Første Afsnit indeholder ikke andet end tørre Fakta, men saadanne kunne jo ogsaa forekomme en ubehagelige. I dette Tilfælde paavise de nemlig den store Modsætning, der findes mellem Rørdams tidligere Færd og hans nuværende Opfattelse af Forholdene, og det er jo aldrig rart at blive mindet herom. Det andet Afsnit omhandler og fremhæver de 3 Punkter, der maa blive Konsekvensen af Biskoppens Ønske og Paalæg. Jeg ser nok, at Ministeren ikke vil godkjende dette. Men ligesom De selv, kjære Biskop! allerede ved vor første Samtale delte min Opfattelse, idet De gjorde gjældende, hvad Følgen vilde blive for alle Danmarks Præster af, at en Biskop havde en saadan Myndighed, saaledes have af Theologer: H. Scharling, Bjerre¹, Poulsen, Jantzen, Fenger og af Jurister: Matzen, Madvig og Florian Larsen (hvis Brev De nok husker at læse for Ministeren) delt vor Opfattelse.

Men selv om Ministerens Opfattelse er rigtig, synes det mig dog ikke, at en Biskop kan være berettiget til at standse en hvilken som helst Diskussion, hvori Præster deltager, fordi han »mener«, at den vækker Forargelse. Det maa dog først undersøges, om denne Mening er berettiget. I det foreliggende Tilfælde bør Ministeriet undersøge, om der har været noget forargende i den Maade, hvorpaa Schepeletern og jeg har diskuteret. Skulde det nu vise sig, at det, der har forarget »adskillige Kristne«, er ikke vor Polemik, men at Kirkefondet for en ufor-svarlig stor Sum Penge har kjøbt en Dansebod, istedetfor at hjælpe til at faa bygget en Sognekirke paa Vesterbro, saa forekommer det mig, at Ministeriet ikke kan godkjende Biskoppens Færd. Tilmed gaar det jo dog ikke an at glemme, at her slet ikke handles om nogetsomhelst *Embedsforhold*. Som forhen-værende Medlemmer af en kirkelig Forening føre vi en Dis-kussion med nuværende Medlemmer af den samme Forening,

¹) Formentlig Provst, senere Kultusminister Jens Jakobsen Kokholm Bjerre (1847—1901).

og denne føres i det mindste fra vor Side paa en sømmelig Maade — hvad i al Verden vedkommer dette egentlig Stiftets Biskop? Jeg vil tilstaa, at jeg forstaaar slet ikke Ministerens Opfattelse.

Men skjønt baade Schepelern og jeg, der naturligvis have drøftet Sagen paany, derfor mene, at vi have været i vor gode Ret til at handle, som vi have gjort, og at Rørdam har begaaet et Overgreb, som ikke kan forsvares, og skjønt vi mene, at den ovennævnte Skrivelse er strengt forsvarlig, have vi dog for at imødekomme Ministerens Ønske og gjøre vort til, at Striden kan bilægges i Mindelighed, lavet en kortere Skrivelse til Biskoppen. Vi have ikke helt kunnet udelade alt, hvad der taler til Forklaring af og Forsvar for, at vi have optraadt, som vi have gjort, men det er kun et Par simple Fakta, som vi anføre. Vi vedlægge et Udkast til denne Skrivelse, som vi haabe, De vil kunne godkjende efter Deres Udtalelse til mig igaar. Naar De med ét Par Ord har meddelt mig, at De gjør dette, skriver jeg til Ministeren, at vor Skrivelse afgaar i en Form, der i det væsentlige svarer til den af ham forlangte, og dermed er Schepelern og jeg saa færdige.

Strander dette Forsøg, er der intet videre at gjøre. Kun beder jeg Dem om, saa stærkt som muligt at hævde, hvad De fremhævede igaar: *at dersom vi skulle have en Tilrettevisning, fordi vi ikke efterkom Biskoppens Ønske, saa skal ogsaa han have en Tilrettevisning for det Paalæg, han har givet.* Ministeriet er dog fuldt saa vel forpligtet til at antage sig Provsternes som Biskoppens Sag.

Ja, mere faar jeg ikke Stunder til at skrive. Kun en hjertelig Hilsen og Ønsket om en glædelig Jul for Dem og Deres.

Deres ærb. hengivne

J. Paulli.

3.

(Decbr. 1897).

Kjære Biskop Swane!

Vi sende gennem disse Linier Dem og alle Deres et hjerteligt Ønske om en velsignet Jul, og føie dertil en Tak for al Hjærtelighed i det nu snart forløbne Aar. Gjerne havde jeg villet tale med Dem, medens De nu sidst var her i Byen, men jeg vilde ikke forsøge at træffe Dem, da jeg kunde tænke, De var meget optagen. Jeg vidste jo ogsaa, at De havde talt med Paulli,

som har holdt mig à jour med alle Forhandlingerne, og med hvem jeg fuldt samstemmer. Ganske vist ønsker jeg, at denne ubehagelige Sag snart havde en Ende, men paa den anden Side ønsker jeg den ikke endt saaledes, at det hele løber ud i Sandet. Vi maa for Fremtiden være sikrede mod Overgreb af den Art, som vi her have været Gjenstand for.

Med hjertelig Hilsen

Deres hengivne

G. Schepelern.

4.

29. Decbr. 1897.

Kjære, højærværdige Hr. Biskop!

Hjertelig Tak for Deres sidste Brev — De mindes nok, det, som De skrev i en sildig Nattetide — og Tak for al den kjærlige Deltagelse for mig, som lyste ud deraf. Jeg kan kun sige, at har der været meget ved den nu afsluttede Sag, som har gjort mig ondt, saa har det været mig en Glæde i Løbet af forholdsvis kort Tid at komme til at staa Dem saa nær, som jeg føler, at jeg gjør.

Vi afsendte da vor Skrivelse til Rørdam. Dagen efter kom han til mig, og vi rakte hinanden Haand og lovede trofast Samarbejde i den kommende Tid. Med Schepelern har han ogsaa talt i al Venskabelighed, saa vor Strid blev bilagt, førend der blev ringet Fred paa Jorden.

Nu give Gud Dem et godt, velsignet Nytaar i Kirke og Hjem.

Deres hjertelig hengivne

J. Paulli.

Smaastykker.

I.

ET BREV VEDRØRENDE ERKEBISKOP JØRGEN SKOVBORG.

Ved **Bjørn Kornerup.**

Som en af de mest hæderlige Skikkelser paa katolsk Side i Reformationstiden fremtræder Erkebiskoppen *Jørgen Skodborg* (ca. 1480—1551). Mindet om ham er for ikke længe siden blevet fornyet ved en indholdsrig Artikel af Professor J. Oskar Andersen¹. Skønt Jørgen Skodborg allerede 1520 var blevet valgt til Erkebiskop i Lund, maatte han dog i mange Aar føre en i det lange Løb haabløs Kamp for at komme i Besiddelse af Erkestiftet. Fra December 1530 opholdt han sig i Köln, og fra denne Periode stammer det Brev, der nedenfor skal meddeles, dateret 9. Februar 1531, skrevet af en af det katolske Reaktionspartis fremtrædende Mænd, Rigsmarsken *Tyge Krabbe* og rettet til Kapitlet i Lund. Originalen (paa Papir; med Tyge Krabbes Segl) gemmes blandt de yderst sparsomme Rester af dette Kapitels ældre Arkiv, som findes i Landsarkivet i Lund (B 2, Övriga ankomna brev 1530—1639, 1661). Brevet viser, at Skodborg trods sit Ophold udenlands stadig førte Forhandlinger med indflydelsesrige kirkelige Kredse i Danmark². Selv om man nu næppe nærmere kan bestemme Indholdet af den »latine script«, som omtales i Brevet, er det sandsynligt at tænke sig, at det har drejet sig om hans Forhold til Erkesædet.

Venlig oc kerlige hielsen altid forþent met wor herre. Kiere herrer oc sønderlige gode wenner, sender ieg ether nw en liden

¹) Dansk biografisk Leksikon, 2. Udgave, XXII, 127—31.

²) Den 23. September og 20. December 1530 var Skodborg blevet anbefalet til Paven af Kardinal Laurentius Campegius (Acta Pontificum Danica VI, Nr. 5040, 5054).

scrifft, som bisp Jørgen Skotborg sende meg, at ieg skull[e] forsckicke ether. Hawer ieg screffuit her electus¹ tiill oc sent hannem en latine script, som bisp Jørgen sende meg, som y kunde forfare alle honde lelighet [!] wtij. Ther som y gode herrer kunde tencke, thet er sanden, som hand scriffuer, tha kunde y well tencke, huat then hellige kercke pa henger, oc y kunde betencke ether wißelig ther wtij. Viid ieg inthet sønderlicht at scriffue ether tiill, men huis ieg kan were ether tiill willj eller tienst, skulle y finde meg weluilig tiill. Her met ether gudt almechtigste befalendis. Ex Wegholm torsdagen epter sancti Blasij dag ar mdxxxj.

Tiige Riiddere.
Krabbe

Udskrift: Erliig, welbiirdige oc hederlige herrer, meninge capetell wtij Lwnd kerligen tilskreffuit.

Samtidig Paaskrift: Recepta et lecta est presens litera sabbato sexagesime².

¹) ☉: Skodborgs Hovedkonkurrent til Erkesædet Aage Sparre († ca. 1540).

²) ☉: 11. Februar [1531].

Fragment af en Tidebog fra Begyndelsen af det 16. Aarhundrede.

Af Gunnar Skov.

Ved Undersøgelsen af en af Roskilde Stiftsbiblioteks gamle Folianter, *Concilia generalia et provincialia Græca et Latina, item epistolæ decretales*, op. et studio S. Binii, T. 3, Paris 1636, er min Kollega, Dr. J. O. Arhning og jeg stødt paa et Fragment af en førreformatorsk Bog. Det fandtes i Foliantsens Læderbind mellem »Fyld« af forskellig Art: Sider af en Lægebog (Inkunabel), af forskellige teologiske Værker, af et filosofisk Værk, en Del Brudstykker af et astrologisk Manuskript — alt paa Latin.

Fragmentet er ikke stort, maaler kun 21×7 cm, men rummer trods dette hele 4 Tryksider. Papiret, der er svært og velbevaret, tyder ikke paa, at Bladet har været foldet sammen til Ark; der er næppe Tvivl om, at der er Tale om et Korrekturtryk, hvad en grov Trykfejl (*telsthe* for *elsthe* = elskede) i høj Grad tyder paa. Paa den ene Side ned langs Marginen er skrevet med tydelig Haand: *Liber Nicolaj Joannis*, paa den anden Side mindre tydeligt: *Joannis Severini Schiffuensis*, nedenunder vistnok samme Navn, men vanskeligt at læse, da en Del af det er skaaret fra. Muligvis er disse Navne kun Pennepøver.

Siderne er ca. 4×6 cm og rummer hver 15 Linier, altsaa meget lille Format. Der er kun Signatur paa een af Siderne (d). Trykket fremtræder smukt og kraftigt. Paa to af Siderne er der Tomrum til Initialer, hvilket ogsaa peger i Retning af Korrekturtryk.

De fire Sider, der aftrykkes nedenunder, har jeg kaldt I, II, III, IV. II fortsætter I, ligesom IV er en Fortsættelse af III:

I

Marien welsignet ewinne
lighe. Gud ware tack.
Heel maria etc. Gudh
tenk paa mijn hielp Eræ
ware fader oc søn. Hym
nus. Rex xp̄e clemētissi-
me.

C Tijn prim.

Xp̄e mildeste konning
gør wore hiertæ teg
tijn eyedom. athwij mo-
ghe i alle tijme gengiffne
teg skyldigh loff. Mintz
thu helsens øgeræ. atthw
fordom tog wort legom
mes lignelsæ aff een vs-

II

smitthet iöfrw. tha thw
aff henne föddhes. Ma-
ria naadēs mod' Eræ wa
re teg herre. Ad dñm cū.

Hen tijd ieg ropthe
tijn herren oc war be
dröffdh tha hördhe han
megh. Herre frels megh oc
mijn siel aff the ondhe
læber oc aff then swijghe
fulle twnghe. Hwat scal
teg giffues eller huat scal
teg til legis mod thñ swi
gefulle tunghe. Then me
ctuges hwasses skwd mz

III

oc søn. An̄. Jomfrw ma
ria ær optaghē tijn thy h̄y
melskæ brvdehwss i hwil

kct konīgē offuer alle ko-
ningher sidher i thz høge
sthe sedhe. Capitulum.
Thñne iomfrw ær hellig
oc ærefwl forthij gud al-
le tings herre telsthe hēne
R¹ Jesu christe leffuēdis
gudz søn Miskunde oss.
Jhū christe leff. Thw sō
esth fødth aff iomfrw ma-
ria Miskundhe oss. Eræ
ware fader. Jesw x̄pe le.

IV

Thw hellighe gudz mod'
esth ophøghit offuer allæ
ænglæ choor the hijmmel
ske rijghæ. Kyrieleyson.
X̄peleyson. Kyrieleysō.
Pat' noster. Aue maria.
Oc ledh oss ey i frestilsæ.
Men frels oss aff onth.
Amen. Megit bør oss at
hedræ hēne. Hwilken sō
helligh ær oc vsmittheth
iomfrw. Och ordhet ær
werdeth kødh Oc bodhe
i oss. Credo in deuz. Kōt
tzens opstādelsæ. Oc thz

Det stod mig hurtigt klart, at dette lille Brudstykke af en katolsk Bønne- eller Messebog maatte være et meget tidligt Tryk. For det første viste de mange Forkortelsestegn det, selvom disse ganske vist delvis kunde skyldes de meget korte Linier, der nok kan have voldt en Sætter Bryderier. For det andet tydede mange af de forekommende Ordformer og Ordforbindelser i samme Retning, f. Eks.: I: Gud *ware* tack, *Heel* Maria, *wij moghe*, *helsens øgeræ*. II: *teg*. IV: ordhet ær *werdeth* kødh, *Køttzens* opstādelse.

Men hvor stammede det fra? Et Navn meldte sig ret

¹⁾ med Forkortelsestegn for: Responsorium.

hurtigt, Chr. Pedersen, og ganske naturligt gik min Tanke i Retning af hans »Tidebog« (trykt i Paris 1514), der bl. a. indeholder »Vor froe tider«.

Ved Hjælp af Ordene *Tijl prim.* lykkedes det mig snart at finde Steder i »Vor froe tider«, der havde en saa iøjnefaldende Lighed med den fundne Tekst, at det ikke kunde være nogen ren Tilfældighed; jeg blev klar over, at vi her staar over for et Forlæg til Chr. Pedersens Bog, der i Modstrid med, hvad f. Eks. L. P. Fabricius i »Danmarks Kirkehistorie« II B. 1. Hlb. S. 24 siger, ikke er noget originalt Værk, men en Bearbejdelse af en eller flere af de Tidebøger, der eksisterede paa Chr. Pedersens Tid. Han siger det selv i sin Fortale, der desværre ikke er bevaret i sin Helhed: »Den alsommectigste gwd til loff oc ære. Høgbaarne første Her Cristiern med guds naade danmarckiss Konning etc. til ydmyg tieniste Ere disse tider nw vdsatte paa ret danske ath hwer man dem forstonde skal Effter som Hellighe lære fedre oc doctoress i den hellighe scrifft Sanctus Augustinus Ambrosius. Jeronimus. Gregorius Ludolphus cartusienn. Jacobus faber oc andre flere dem vdtide aff den verdige helligandz besynderlige naade och indgydelse Aff hwilke tiider huer merke maa den store fruct gudelighed oc salighed der er i de psalmer som daglige læsiss i den hellige kirke naar de reth udtidiss effter Kong dauidz mening och icke saa grofflige som de førre vdsatte waare i dhe andre tidebøgher . . .« (Christiern Pedersens Danske Skrifter, udg. af Brandt og Fenger, II, S. 274).

Jeg aftrykker til Sammenligning de Steder i Chr. Pedersens Tidebog, der svarer til Fragmentets Sider:

Svarende til I+II.

Ad primam. Til prim.

Hill maria ffulldh meth naade herren er meth digh. O alderueldigste gud verdiss at komme migh til hielp. O herre kom snarlige at trøste mig. Heder oc ere vere gudh fader och søn och den helliand. Loffuer gudh alsommectiste.

ymnus. Rex criste clementissime.

O Ihesu cristhe aldermildeste konge: beuare wore hierter fra alle dødelige synder oc onde tancker ath wii i alle wore daghe mue bliffue verdighe til ath loffue digh tilbørlighe. O menniskens frelsere ihesu cristhe i hw kom ath dw anammede mandom for vor skyldh aff denne alsom clariste och kyske iomfru maria. O maria naadenss oc miskundhedz moder: beskerme oss fra waare fiender oc anamme oss i vor dødz time. Heder oc ere vere dig vor herre som fødder er aff iomfru maria wii loffue digh meth gudh fader och gudh den helliand: til euig tiid amen.

antiphon. Iomfrw maria er optagen til den øuerste hemmel.

psalmus. Ad dominum cum tribulacione. Kong dauid sagde.

Der iegh ledh sorgh oc drøelse aff onde høffdinge och myne vuenner: da ropte ieg til den alsommectisthe gudh och han hørde myn bøn och hialp migh. O gudh som frelste mig aff myne wuennerss vold och machth verdiss och nw ath frelse mig oc mit rycte oc ere fra deriss onde tunger oc fortalesse (wor herre siger til mennisken) Hwad voben skalt dw haffue mod falske tungher oc onde menniske som dig vil drage til synden eller vantro. Gudh suarer selffuer sigendiss) dw skalth haffue til beskerkelse emod dem mynne budord oc den hellige scrifft som ere krafftige at optende din hw och hierte til gudz kerlighed.

(Smst., II, S. 297).

Svarende til III+IV.

antiphon. Iomfru maria er vptagen til den øuerste hiemmel som gudh sider selff vdi.

Capitulum.

Denne iomfru er hellig och ærefuld thii ath gudh som altingh skapthe elste hende * wii tacke gudh.

Responsorium. O ihesu criste leffuende gudz søn Miskunde digh offuer oss. O ihesu criste.

versus Som fødder er aff iomfru maria Miskunde digh offuer oss * Heder och eræ være gud fader oc gud søn och den helliandh * O ihesu.

Gudz moder er ophøyeth Offuer alle engle kor til hiemerige.

Kyrieleyson. Gud fader miskunde digh offuer oss. Gudz Søn miskunde dig ouer oss. Gud den helliandh miskunde digh offuer oss.

Pater. Uor fader som er i hiemmelen * Hil maria * Herre led oss ey i frestelse Men frels oss fra alth onth amen. * Uoss bør megeth ath loffue hende. Thii hwn er saa hellig och kysk iomfrw * Gudz søn haffuer tageth mandom Och omgickiss her i werden met mennisken.

Credo Iegh tror paa gud fader. Ieg tror paa legemens opstandelse och paa deth

(Smst. II, 299).

Ved at jævnføre de to Tekster vil man se, at Chr. Pedersens Tekst nøje følger Forlæggets Opbygning. Forfatterens Opgave har væsentligt været at bearbejde og fortolke, saa at »hver man dem forstode skal«. Interessant er det at se, hvor gennemgribende hans Ændring af Sproget er. Næsten ikke een Sætning har fundet Naade for den store Sprogmands Blik, og i Regelen maa man indrømme, at hans Ændringer er virkelige Forbedringer; alle Vegne mærker man en Flugt fra den kantede og kejtede latinske Konstruktion over mod et folkeligt dansk Tale-sprog. Man kommer til at tænke paa Grundtvigs Oversættelse af Sakso. Maaske bliver Stilen lidt snakkesalig og bred, og det kan vel ikke nægtes, at noget af den højtidelige og naivt tilbedende Tone og Rytme, der findes i Forlægget, og som fortsætter den latinske Sprogtone, er gaaet tabt (jfr. Professor Ernst Frandsens »Mariaviserne« (1926) S. 152—53, hvor han sammenstiller Chr. Pedersens Oversættelse af *Ave maris stella* med den, som findes i Karen Ludvigsdatters Tidebog, og gør opmærksom paa tilsvarende Forhold).

Hvor langt den begyndende Reformators Tekst har fjer-net sig fra saavel Latinen som den pinligt nøjagtige Over-sættelse i Forlægget, ses tydeligt ved en Sammenligning mellem den latinske Grundtekst, Fragmentets Oversæt-telse (S. II) og Chr. Pedersens Gengivelse af et Afsnit af Davids 120. Psalme:

Ad Dominum	[T]Hen tijd ieg	Kong David sagde.
cum tribularer cla-	ropthe tijl herren	Der iegh ledh sorgh
mavi, et exaudivit	oc war bedrøffdh	oc drøuelse aff onde

me. Domine, libera animam meam a labiis iniquis et a lingua dolosa. Quid detur tibi, aut quid apponatur tibi ad linguam dolosam? Sagittæ potentis acutæ cum carbonibus desolatoriis.

tha hørðhe han megh. Herre frels megh oc mijn siel aff the ondhe læber oc aff then swijghefulle twntur ghe. Hwat scal teg giffues eller huat scal teg til legis mod th[e]n swigefulle tunghe. Then mectuges hwasses skwd mz

høffdinge och myne vuenner: da ropte ieg til den alsommectisthe gudh och han hørde myn bøn och hialp migh. O Gudh som frelste mig aff myne wuennerss vold och machth verdiss och nw ath frelse mig oc mit rycte oc ere fra deriss onde tunger oc fortalesse (wor herre siger til mennicken) Hwad voben skalt dw haffue mod falske tungher oc onde menniske som dig vil drage til synden eller vantro. (Gudh svarer selffuer sigendiss) dw skalth haffue til beskermelse emod dem myne budord oc den hellige scrift som ere krafftige at optende din hw och hierte til gudz kerlighed.

Naar og hvor de fire Sider er trykt, lader sig vanskeligt afgøre med Bestemthed. Sammenligning med andre førreformatriske danske Tryk har ikke ført til noget Resultat, da Typen, der er anvendt, ikke findes i noget af vore tidligste Tryk. Jeg anser det for naturligtst at gaa ud fra, at det er et tysk Bogtrykkeri, der har fremstillet den lille Bog. Den Type, der kommer den nærmest, har jeg fundet i Robert Proctors *Index to the early printed Books of the British Museum* (1898), I, S. 218, Fig. 38; de der givne Linier er trykt af M. Flach i Strassburg i 1503, og eftersom K. Hæbler i *Typenrepertorium der Wiegendrucke* ikke kender vort Fragments Type, er det næppe for dristigt at antage, at Bogen er fremstillet engang i det første Tiaar af det 16. Aarhundrede.

Optegnelser fra Riserup Præstegaard 1798—1842.

Ved **Bjørn Kornerup.**

For den, der ønsker at skaffe sig et indtrængende Kendskab til en bestemt Periodes Kirkehistorie, er det af ikke ringe Betydning at studere den faktiske kirkelige Tilstand i de enkelte Dele af Landet. Ikke mindst af Hensyn til Kirkehistoriens nøje Sammenhæng med den almindelige Samfundshistorie, en Sammenhæng, der i vore Dage fremhæves langt stærkere end i tidligere Tiders Forskning, er dette af Vigtighed. Desværre flyder dog Kilderne til Oplysning om de forskellige Egenes kirkelige Egenart i de forskellige Perioder meget ujævnt, ofte ogsaa temmelig sparsomt. Betydningsfulde i saa Henseende er især Visitationer, Indberetninger, Akter vedrørende konkrete Foreteelser o. l., men netop fordi Materialet er saa spredt, er det af Værdi at agte paa alt Kildestof, der kan antages at give Oplysninger af den her omhandlede Art.

Som et enkelt Bidrag af denne Karakter skal der nedenfor meddeles et Udvalg af en Række Optegnelser om »Mærkværdigheder« paa Nordfalster, fortrinsvis i Nørre Vedby og Nørre Alslev Sogne, fra første Halvdel af forrige Aarhundrede. Optegnelserne, der findes indført bag i Nørre Alslev Sogns Kirkebog for 1797—1817, er paabegyndt af Sognepræsten sammesteds, titulær Professor Henric Christopher Glahn og senere videreført af hans Eftermands Eftermand Ludvig Michael Lund. De kaldes i Overskriften ovenfor Optegnelser fra »Riserup Præstegaard«, fordi Pastoratets Præstegaard den Gang som i de følgende hun-

drede Aar fandtes det nævnte Sted. Der kan forøvrigt her mindes om, at Riserup Præstegaard i over 150 Aar gennem vekslende Slægtled af Præster dannede et kulturelt Midtpunkt paa Nordfalster. Særlig er den bekendt fra N. F. S. Grundtvigs Levned, da han i sine yngre Dage nu og da var Gæst her, lige som hans venskabelige Forbindelse med Familien Glahn skriver sig herfra¹.

De forefundne Optegnelser omfatter — som det hedder — »Mærkværdigheder«, usædvanlige Tildragelser af kirkelig og anden Art. I det nedenfor meddelte Udvalg er væsentlig kun medtaget de Indførsler, der har Interesse i kirkehistorisk Henseende, uden at dette Begreb dog er fortolket snævert. Derimod er udeladt meget omfangsrige Afsnit af rent lokal Karakter, vidtløftige Beskrivelser af Præstegaardens Bygningsforhold, Meddelelser om det til Gaarden knyttede Agerbrug og Havevæsen, desuden Omtale af en Række klimatiske, naturhistoriske og medicinske Forhold. Dels vilde Medtagelse af saadanne Indførsler lægge Beslag paa en uforholdsmæssig stor Plads, dels vilde de falde uden for Rammerne af nærværende Tidsskrift. De indeholder dog sikkert paa deres Vis adskillige interessante Iagttagelser, og et Udvalg af disse kunde meget vel fortjene at offentliggøres andetsteds, f. Eks. i en lokalhistorisk Aarbog. Eksempelvis kan nævnes Optegnelser om, hvorledes »Kattedød« 1798 foraarsagede en stor Rotte- og Museplage, om Forskellen mellem Kakkelovnsfrost og den ægte grønlandske Frost, om Harernes Angreb paa Frugttræer, om Klimaets vekslende Indflydelse, statistiske Efterretninger om Pastoratets forskellige Forhold o. l.

Det er den ovennævnte Professor *Henric Christopher Glahn* (1738—1804), der har Fortjenesten af at have faaet Idéen til at gøre saadanne Optegnelser og af at have ført

¹) Jvfr. Glahn-Samfundet III, 49—157. — Jeg er Kontorchef *Hans Egede Glahn* megen Tak skyldig for velvilligt Udlaan af Klichéen til vedføjede Billede af Riserup Præstegaard. Det er en Gengivelse af et Maleri i Privateje af H. G. Friis.

Riserup Præstegaard.

den ud i Livet. Nogle indledende Bemærkninger fra hans Haand om Værdien af Meddelelser af denne Art, ja i det hele om Lokalhistoriens Betydning for Rigshistorien, vidner om et saa forstandigt judicium, at de fortjener at medtages nedenfor, ligesom man maatte ønske, at adskillige andre af Professor Glahns datidige Embedsbrødre havde delt hans Anskuelse paa dette Punkt.

H. C. Glahn er iøvrigt en i Kirkehistorien vel bekendt Personlighed. Som ganske ung drog han 1763 til Grønland, hvor han i otte Aar virkede som Missionær i Holsteinborg og i denne Tid erhvervede sig meget betydelige Fortjenester ikke blot af det direkte Missionsarbejde, men ogsaa af den kulturelle Kolonisation. Overalt viste han sig som en kraftfuld og fordomsfri Mand, der ofte kunde pege paa Veje, som siden er blevet betraadt. Hertil kom, at han udviklede sig til en betydelig Kender af grønlandsk Sprog og Folkeoverlevering. 1771 blev han forflyttet til Norge som Sognepræst i Ullensvang (Kinservig) i Hardanger, hvor han ogsaa optraadte som Foregangsmand paa flere Omraader, 1779 kom han til Tingsted paa Falster og derfra 1781 til sit sidste Embede i Nørre Vedby. Han har efterladt sig et betydeligt Forfatterskab, fortrinsvis offentliggjort i Det kgl. norske Videnskabernes Selskabs Skrifter¹.

Pennen faldt ham i det hele let i Haanden, og ikke blot i Riserup, men ogsaa i Ullensvang begyndte han at gøre Optegnelser om lokale »Mærkværdigheder«². I nyere Tid er blevet udgivet hans Dagbøger fra Grønlandsopholdet samt en Række Breve, der vidner om en djærv og selvstændig Personlighed³. Til Belysning af denne findes i det hele et

¹) Om Glahn se især Kh. Saml. 4. R. I, 758—64. P. B. Grandjean, Familien Glahns Slægtetog, 1907, S. 17—41. H. Ostermann i Dansk biografisk Leksikon, 2. Udg., VIII, 151—3. Glahn-Samfundet I, 13—35, 60, 91, 109—271, 204 f.; II, 36 f., 105—7.

²) Glahn-Samfundet I, 123.

³) Missionær i Grønland Henric Christopher Glahns Dagbøger for Aarene 1763—64, 1766—67 og 1767—68. Udg. af H. Ostermann (Det grønlandske Selskabs Skrifter IV, 1921). Professor Henric Christopher

temmelig rigt Stof overleveret. Paa dette Sted skal blot anføres de smukke Ord, ved hvilke B. S. Ingemann mindedes ham, idet han skildrede sit sidste Besøg i Riserup Præstegaard, førend han forlod sin Fødeø: »den gamle, fortræffelige Præsts ærlige, trofaste Ansigt, med det herlige Udtryk af Kjærlighed og Kraft, blev staaende for hans (o: Drengens) indre Øie, som et af de betydningsfuldeste, han havde seet i sin Barndom«¹.

Langt mindre kendt end Glahn er den anden af Optegnelsernes Forfattere, Konsistorialraad *Ludvig Michael Lund*, (1771—1843), først en meget anset og virksom Adjunkt ved Herlufsholm², derefter mangeaarig Præst i Jylland (Ø. Starup, Brande). Heller ikke han synes at have været nogen ringe Mand, om end der kan træffes afvigende Domme om ham. Fr. Barfod siger saaledes om ham, at han »var langtfra nogen særdeles agtet mand«³, men i denne kortfattede og overfladiske Karakteristik har han sikkert ikke Ret.

I »Kjøbenhavnsposten« findes der ved Lunds Død fra en anset, lokalkendt Personlighed en Mindeartikel, der priser ham i høje Toner, og netop Tilstedeværelsen af adskillige af de Træk, som der her lægges Vægt paa, bekræftes ved nærmere Undersøgelse af de nedenfor aftrykte Optegnelser. Et lokalt Angreb paa hans Minde i Anledning af den omtalte Artikel synes blottet for Saglighed og dikteret af personlig Uvilje⁴. Et tungt vejende Vidnesbyrd om, at man her staar over for en lødig Personlighed, foreligger ogsaa i nogle Udtalelser om ham af Filosofen F. C. Sibbern. Han skrev i Anledning af Lunds Død bl. a., at han i denne

Glahns Familiebreve samt Fabler og Vers, udg. af Alfr. R. Glahn og Torben Glahn, 1930—44.

¹) Bernhard Severin Ingemanns *Levnetsbog*, udg. af J. Galskjøt, 1862, S. 208, jvfr. S. 13, 119, 137, 186.

²) H. B. Melchior, *Historisk Efterretning om den frie adelige Skole Herlufsholm*, 1822, S. 313, 334.

³) Frederik Barfod, *Danmarks Gejstlighed I*, 158—9.

⁴) Jvfr. S. 288-9.

havde mistet en særdeles kær, mangeaarig Ven, og tilføjer: »jeg henregner det til mit Livs Velsignelser, at jeg har kjendt ham og har staaet i en sand trofast Venskabsforbindelse med ham«. Forøvrigt fremsætter Sibbern i denne Forbindelse en anden, ikke uinteressant Bemærkning om Lund: »han har nu udstridt; thi skjønt han har levet Livet med megen Behag, og i mange Henseender har været lykkelig, og har følt sin Lykke, har han dog ogsaa havt mangan Kamp og Strid i Livet og følt samme¹.

I teologisk Henseende er Lund tidligere blevet kendetegnet som en temmelig udpræget Rationalist, dels paa Grund af hans Modstand mod de vakte Kredse i Brande, dels med Udgangspunkt i den overvejende »moralske« Karakter, hans Katekisationer har haft². Heller ikke denne Bestemmelse af hans Type slaar dog helt til. Uden at ville nægte, at han i sine yngre Aar kan have været noget rationaliserende, bør man dog fremhæve, at han i hvert Tilfælde i sin Præstetid paa Falster maa have nærmet sig positiv Kristendom, som det bl. a. fremgaar af hans tydeligt afvisende Bedømmelse af Stiftsprovst Hans Resen Steenstrups afgjort rationalistiske Standpunkt (jvfr. S. 274 ff.). Rigtigt er det dog, at han ogsaa i sine senere Aar saa med en vis Uvilje paa Vækkelsesrøret i den gudelige Forsamlingsbevægelse, om han end tilføjer, at han vilde foretrække dette for den LigeGYldighed for alt højere Liv, han var omgivet af i sit falsterske Sogn (S. 278-9).

Naar man videre ser, at Lund i sin Præstetid lagde saa stærk Vægt paa Temata af etisk Indhold, saa kan det maaske staa i Forbindelse med, at han, der havde faaet »Evangelisk-kristelig Psalmebog« indført i sit Sogn, maatte opleve af Vækkelsesfolket at faa forekastet, at man efter den nye Psalmebog — d. v. s. efter den heri nedfældede

¹) Breve til og fra F. C. Sibbern, udg. af C. L. N. Mynster, II, 202—3. Jvfr. S. 187 og F. C. Sibbern, Til Minde om Rector Anders Winding Brorson, 1836, S. III.

²) Kh. Saml. 3. R. V, 165—71.

Kristendomsopfattelse — »kunde stjæle, hore, lyve og begaa alle Synder, da den ej straffede Synden«¹. Der kan da for en saa etisk interesseret Mand som Lund have været god Grund til gennem sin Forkyndelse og sit Katekisationsarbejde netop at søge at modbevise denne Opfattelse. Ogsaa paa Falster havde han rig Lejlighed til at kæmpe for en Højnelse af Moralen, og adskillige af hans Betragtninger i den Anledning er ikke uden Værdi i folkepsykologisk Henseende.

Hvad der foreligger fra Lunds Haand, vidner om, at han har været en usædvanlig ivrig og nidkær Gejstlig ikke blot med Hensyn til Organisering af Skolevæsenet, hvoraf han indlagde sig klart dokumenterede Fortjenester², og andre lignende udvortes Forretninger, men ogsaa i Bestridelsen af den rent aandelige Side af Præstegerningen. Den ringe Modtagelighed, han i sit sidste Kald fandt for religiøse og kirkelige Synspunkter, aftvang ham mange Hjertesuk og mange alvorlige Bekymringer. Hans Bedømmelse af den aandelige Tilstand paa Nordfalster er baade skarp og interessant. Næppe uden Grund havde han som gammel jydsk Landsbypræst megen Anledning til at drage Sammenligninger med jyske Forhold, hvad der ikke ubetinget falder ud til Gunst for Falstringerne. I det hele kan han ikke frikendes for en ret stærk Forkærlighed for den jyske Befolkning.

Da Talen her er om en nu saa lidet kendt Personlighed, er det blevet anset for hensigtsmæssigt i Tillægget at samle nogle samtidige Udtalelser om Konsistorialraad L. M. Lund for nærmere at belyse hans Position.

[Fol. 249 v].

FORTALE

Hos os er det en almindelig Klage næsten af alle, som vil skrive i det Historiske Fag, at dem mangle Materialier,

¹) Sst. S. 168—9.

²) Sst. S. 166, 652—4 og nedenfor S. 287-8.

ikke, fordj vore Forfædre have været forsømmelige i at optegne, hvad Mærkværdigt der er indløbet, men fordj det optegnede er, paa en eller anden Maade, forkommet, hvilket læt hændes med Manuskripter, helst, dersom de falde i Ukyndiges Hænder. — Jeg har derfor troet, at det vilde være nyttigt, ikke alleene at det blev paalagt enhver Præst at optegne det Mærkværdige, som indløb i hans Omkreds, men ogsaa dertil at Overlade et Rum i Ministerialbogen. Denne er dog af det Slags Haandskrifter, som maa holdes i Hævd saa længe i det mindste, som man kan formode, at der er nogen, som derfra vil indhente enten en eller anden Oplysning, og indeholdt den nu en eller anden vigtig historisk Effterretning, vilde den af Kaldets Præster endnu agtes høyere. De kunde endog deraf dømme om deres Formænds Smag, deres Duelighed, maaskee endog deres Hierte. Saae man, at denne Indretning vilde være nyttig, kunde man hver 50 Aar indrette en Bog for hvert Herred, hvorj Alt, hvad der i ethvert Kalds Kirkebøger var af Mærkværdigheder indført, skulde af hver Præst afskrives, da saadan Herredsbog kunde indlægges enten i Stiftskisten eller paa et Bibliotek, hvilket om nogle hundrede Aar vilde maaskee ikke blive en aldeeles unyttig Samling. Man maatte ikke ganske indskrænke de Mærkværdigheder, som skulde anføres, netop til Kaldets egne. Derved vilde mange Mærkværdigheder udelades; thj Præsten selv ansaae maaskee ikke det for værd at anføre, som Nabopræsten ansaae vigtigt. Det vilde ikke heller skade, at noget var fortaalt af fleere. En lille Omstændighed, glemt eller udeladt af een, men ommeldt af en anden, kan være vigtig for den sagskyndige og tænkende Mand. Vel kunde man ikke vente, at Alt ville være lige betydeligt, man maa endog saa vente meget Sludder; thi der kan gives meget brave Mænd, der dog ikke ere oplagte til at skrive. Men man lægger dog ikke en Hvedeager øde, fordj der kan findes noget Klinte deriblant. Da Mærkværdighederne skulle fornemmeligen angaae Kaldet, saa følger deraf, at det, som kunde være

mærkværdigt for Præsten, og for andre, som det nærmere angik, just ikke ville interessere andre. Imidlertid kan dog en Tildragelse af den Art endog tiene Historikerne, som skriver et Lands almindelige Historie. Saaledes kan af Fortællingen om Hans Krøll¹ uddrages den sikke Slutning, at Lægevidenskaben var i Dannemark i Aaret 1797 kommen saa vidt, at hist og her i Provindserne var man forsynet med duelige Læger; at i hvor meget den Danske Bonde end ved Jagt Forordninger er indskrænket, fandtes der dog paa Falster saadanne, som havde Flinter og vidste at omgaaes dermed, og at der i Landet gaves Folk, som gave sig af med at reparere Gevær; at man i den Tid var alvorligen betænkt paa og i fuld Arbeide med at udskifte den største Deel af Kaldet. Lægerne vil af samme Tildragelse see den Meening stadfæstet, at Hiernens Beskadigelse er ikke altid dødelig, saa længe den lille Hierne (cerebellum) ingen Skade haver taget. For enhver er Tildragelsen vigtig, da man seer deraf, at man maa kiende sit Gevær, forinden man skyder det af. — Det værste er, at det man finder paa en Tid værd at anføre, kan siden synes uvigtigt eller i det mindste ikke vigtigt nok i saadan en Samling, men i saa fald er det bedre at skrive for meget, end for lidet, naar det kun er rigtigt og vel undersøgt, førend det nedskrives.

Riiserup d. 9de Januarii 1798.

Henric Christopher Glahn.

¹) Glahn sigter til en længere, her ikke medtaget Beretning (Fol. 250 ff.) fra 1797 om Bonden Hans Krøll paa Gaarden »Bondelykke« i Nørre Alslev Sogn, der var kommet til Skade ved at afskyde sin Flint, idet »Svandsskruen« gik ind i Mandens Pande. Da en Læge, Distriktskirurg Nikolai Gotfred Koch (1750—1811) fra Stubbekøbing, var blevet hentet, fjernede han Skruen, der dog viste sig at have beskadiget den store Hjerne. Glahn stiller i Udsigt, at der vil fremkomme en nærmere Beretning om dette Tilfælde fra den nævnte Læge, »der dog er af de Folk, som meere i Stilhed gavne med sine ualmindelig lykkelige Kuurer end gjør sig til af dem og udbasune dem«. Det er formentlig denne Mand, der er nærmere omtalt i B. S. Ingemanns Levnetsbog, 1862, S. 185 ff.

[Fol. 250] Mærkværdigheder fornemmel. Falster og i Særdeleshed Nørre Vedbye og Nørre Alslov Meenigheder vedkommende.

[Fol. 253]

1799 Februar: d. 2den.

Consistorial Raad Humble, Sognepræst for Ønsløv og Eskildstrup Sogner¹, blev i Dag begravet. Han var en sand Ismael. Hans Haand var imod alle og Alles imod ham. Han trivedes ved Processer og døde nu, da alle hans Sager vare komne til Ende. Han havde erhvervet sig en Færdighed i Rabulisterie, som var ualmindelig. Han tabte næsten altid, ikke, fordj han altid havde Uræt, men fordj han tog næsten altid Sagen fra den forkeerte Ende, og — tildeels — fordj mange Hunde ere Harens Død. Venner kunde han ikke have; thi han vilde ikke, uden i yderste Nøds Tilfælde, følge deres Raad, som vilde ham vel, og kastede sig strax over Ende med dem, naar han var udviklet af sin Nød, og de ikke kunde føye ham i Uriimeligheder. Det var altsaa ikke at undre over, at han havde virksomme Effterstræbere; at han mod Slutningen af sit Liv blev suspenderet, og at mange vare misfornøiede over, at han ved Høyeste Ret ikke blev dømt fra sit Embede. Han levede ugifft indtil sin Alderdom, da han indloed sig i Ægteskab og nu effterlader tre smaa Børn. Han døde i stor Armod, elsket af en stor Deel af hans Meenighed og agtet næsten af alle Bønder i Landet, effterdj de fleeste troede, at han var en Pest for Godseyerne og Bøndernes Forsvar; hvilket, effter deres Formeening, havde paadraget ham de Forfølgelser, han var underkastet, hvoraf nogle ikke giøre hans Modstandere Ære.

¹) Sognepræst i Ønsløv og Eskildstrup, Konsistorialraad, Mag. Christian Reitzer Humble (1730—99). Den her gengivne Dom har tidligere — men uden nøjagtig Kildeangivelse og med Udadelser — været trykt i Immanuel Barfod, Den falsterske Gejstligheds Personalhistorie II, 277—8.

[Fol. 253v]: Gravskrift¹ over Consistorial Raad Humble.

Her ligger, Vandringsmand! her ligger Liiget af
 En Mand, som i sit Liv og liige til sin Grav
 Var fuld af Uroe for enhver, men meest for Prouster.

[Fol. 254; i Anledning af, at Glahn havde haft et Anfald af Podagra, bemærker han]

Lad Narren bruge mange og bekostelige Lægemidler — Naturen bør, effter min Formeening, hielpes, hvilket skeer, ved at studere den, ikke, ved at flikke paa den.

[Fol. 256] 1800 d. 9de Januar. Proust Ingemann, en sand Nathanael², fulgte jeg i Dag til Jorden. Han døde den sidste Dag i det forbiegangne Aarhundrede. Han var Præst til Torkildstrup og Lillebrænde.

[Fol. 257v] 1801 d. 9de Januarii.

Theorie og Praxis stemme ikke altid overeens. Dette haver jeg ogsaa erfaret i Henseende til denne historiske Deel af min Ministerialbog. Jeg gjorde mig store Tanker om Alt det, jeg skulde optegne derj, og at mangfoldigt Mærkværdigt skulde derj blive bevaret fra Forglemmelsen, men det vigtigste seer jeg, at jeg maa gaae forbie, fordj det endnu er for tilig at komme for andres Øyne, og det maa dog denne Bog, saasnart jeg dør; thi at min Biskop ved Visitationerne seer den, er billigt, effterdj hans Kritik kan være nyttig.

¹) En anden satirisk Gravskrift over Humble, som ogsaa findes i Glahns Optegnelser (Fol. 255), er meddelt hos Barfod, anf. Skrift II, 286.

²) Provst, Sognepræst i Torkildstrup og Lillebrænde Søren Ingemann (1735—99), Digteren B. S. Ingemanns Fader. I den S. 251 citerede Udgave af Glahns Dagbøger (S. VIII) anfører Udgifveren H. Ostermann urigtigt det ovenfor gengivne Udtryk, som om det skulde være anvendt af Ingemann om Glahn.

[Fol. 258] 1801 Januar.

Juule Afften var for Sognepræsten i Kippinge¹ en meget uhædlig Afften. Han havde beskyldt Birkedommer Dahlstrøm² for en Kongel. Mandats modtvillige Overtræden i Anledning af en Sag, der var imellem Herr Conference Raad Colbiørnsen³ paa den eene og en hans Fæstebonde Jens Leyre paa den anden Side. For denne Beskyldning blev Anlagt Sag imod Hr. Volchersen. Ved Hiemtinget blev han dømt til at betale nogle Bøder, men ved Landstingsdommen blev han d. 24de Dec. f. A. dømt paa sine tre Mark⁴. Min Overbeviisning om Manden er denne, at han stundom haver en Skrue løs i Hovedet, og at han altsaa meere er ynkværdig end brøstfædig.

April d. 7de.

Skiertorsdag d. 2den April var her en frygtelig og — som nu høres fra Kiøbenhavn — en rædsom, men tillige ærefuld Dag for heele Dannemark og Norge. De Engelske Skibe havde Afftenen tilforn lagt sig i Liinie for at angribe Forsvarsanstalterne ved Kiøbenhavn, og Skiærtorsdag Kl. 10 $\frac{1}{2}$ begyndte Slaget imellem de Danske og Engelske og faldt ud effter de Berettninger, vi nu faae, til Ære for vort Fædreneland. Den fuldkomne og tilforladelige Effterretting vil læses paa andre Steder. Det, jeg her anmærker, er alleene dette: At da jeg reed⁵ imellem Nørre Vedbye Kirke, hvor der havde været først Prædiken, og Nørre Als-løv Kirke, sagde Degnen hvert Øyeblik: Min Gud! hvilken

¹) Sognepræst i Kippinge og Brarup Abraham Volchersen (1732—1801). De her og S. 260 f. meddelte Karakteristiker af Volchersen alle-rede hos Im. Barfod, anf. Skrift II, 107—8.

²) Birkedommer paa Falster Peter Dahlstrøm († 1829).

³) Højesteretsjustitiarius, Konferensraad Jacob Edvard Colbiørnsen (1744—1802).

⁴) Jvfr. S. 260.

⁵) Professor Glahn var alle Dage en stor Elsker af Ridning (P. B. Grandjean, Familien Glahns Slægtbog S. 30—1).

Buldren! Der holdes vist nok et stort Slag nu. Jeg hører just ikke got og hørte alsaar Intet. Ved Nørre Alsløvs Kirkes Nordre Side stoed alt det voxne Mandkiøn af Meenigheden, og een sagde: Gud hielpe vore Vaabenbrødre! Det er en forfærdelig Skyden. Da jeg selv Intet hørte, indloed jeg mig ikke videre i den Sag, troede ogsaa, at det var Indbildning. Men da jeg kom hiem, fortaalte min Daatter mig, at der havde været en Buldren i Kiøkkenet, som en Torden; min Rygter, en gl. Soldat, at det havde skudt forskrækkelige, og min Naboe, at der vist havde været holdt et Søeslag, og nu fortaalte Alle det samme, undtagen de, som ikke ere ret lydhørende, saa at jeg maatte da troe, hvad saa mange forsikkrede. Alsaar er dette betydelige Slag med Engelsmanden paa Kiøbenhavns Rhed hørt her paa Falster meget lydeligen af enhver, som hører got.

[Fol. 258 v]

Junii d. 30te.

Sognepræsten i Kippinge¹, som der var lagt Sag an imod for nogle af ham mod Birkedommer Dahlstrøm giorte Beskyldninger, haver nu faaet sin Sag paadømt ved Høyeste Ret. Hiemtingsdommen blev stadfæstet, saa at han maa bøde 200^r og som Tabende 5^r. Landstingsdommen er frafaldet².

[Fol. 259]

Sept. d. 4de.

Sognepræsten for Kippinge og Brarup Meenigheder Herr Abraham Volchersen døde i Afften pludselig. Han havde nogle Gange hafft Anfald af Rørelse, som volgte, at han i et halv Aars Tid taledede med megen Besværighed og *undertiden* høyst uforstaaelig. — Der var givet Befaling til en nye Sags Anlæggelse imod ham, lige saa ærerørig,

¹) Jvfr. S. 259.

²) Ved Højesterets Dom af 13. Juni 1801 stadfæstedes Falsterlands Birketings Dom af 28. August 1800, men underkendtes Lollands og Falsters Landstings Dom af 24. December 1800.

som den forrige. Paa Torsdag førstkommende d. 10de dennes skulde han have været stevnet. Dette havde han for et Par Dage siden faaet at viide, og dette var formodentlig Aarsagen til, at han i Aften omtrent Kl. 6 fik en Rørelse, mistede sit Mæle aldeeles og døde Kl. 10½, til Held for sig selv og for sin æreværdige og bekymrede Kone, som derved blev befriet fra daglig Kummer. Man paastaaer, at han i hans yngre Aar foraarsagede som Klokker i Rødbye sin Sognepræst, og at han siden som Præst ved Kristians Pleyehuus foraarsagede ligeledes Major Pflug¹ mange Bekymringer og megen Fortræd. Forholder dette sig saaledes, saa haver han med Topmaal følt Giengieldelsen. Hans Ulykke reyste sig fornemmeligen af overdreven Stoltthed, der forledede ham til at troe, at han forstoed Alleting og var sadt til at reformere det heele Land, hvoraf fulgte, at han foragtede ethvert got Raad og nu tilsidst som den, der effter min Formeening havde Mangel paa Forstand, ikke heller kunde engang agte derpaa. Han haver begieret Kapellan, og der siges, at samme allerede er udnævnt.

[Fol. 259v] 1802 d. 24de Aug.

N. D. Riegels, bekjendt af sine mange Skrifter, havde tilforn boet paa Falster, men boede nu i Sorøe². Den 18de dennes kom han her til Landet for at besøge gamle Bekjendtere og Venner. Den 19de kom han hertil og blev hos os i Riserup til i Forgaars d. 22de, da han reyste til Gundsløv. Kl. 3 om Natten fik han en Rørelse, og Sands og Mæle forgik ham med eet, og i Dag d. 24de Aug. døde han.

¹) Direktør for Frederiks (Christians) Plejehus, kar. Major Christian Carl Pflug (1728—1809). Om Forholdet mellem Pflug og Volchersen jvfr. den førstnævntes meget skarpe Udtalelser i Gemt og Glemte, udg. af Louis Bobé og Carl Dumreicher, III, 117 ff., 121 ff.

²) Om Historikeren N. D. Riegels og hans Tilknnytning til Lolland og Falster se nedenfor S. 262 samt P. Rhode, Samlinger til de danske Øers Laalands og Falsters Historie, 2. Udg. ved J. J. F. Friis, I, 257.

d.¹.....

Kom Kronprindsen her til Landet. Da det just var en Søndag, kunde kun faa Præster være tilstæde i Nyekiøbing, hvor han ankom omtrent Kl. 9. I Mosbye blev han modtaget af Oldingen Magister Bierring² med 27 Skud og Æreport over Ind- og Udkiørselen til Byen, det Danske Flag vajede fra Taarnet af Kirken, som Præsten selv er Eyere af. Endeel Damer imodtoeg Kronprindsen med Sang, og Alt var saa høytideligt der og saa hierteligt, som Omstændighederne kunde tillade det. Maaskee Prindsen haver agtet dette meere, end — — — — —³

[Fol. 260]

In obitum
Nicolai Ditlovii Riegels
Philosophi et Historici
Intra et extra Patriam celebris.

Qvid juvat, innumeros scire, atqve evolvere casus
Nostri qvandoqvem nosmet ubiqve latent?
Qvid genus humanum multo perfundere aceto?
Hoc tamen insipiens insipidumqve manet.
Cædebas, iterumqve dabas Tua crura sagittis
O! Riegels, mundum dum renovare studes.
Objurgas, lacrymas, rides; ast omnia frustra:
Volvitur ille senex orbis in orbe suo.
Hinc calamum, prudens, tritum posuisse videris,
Crimina cum mundus ponere nollet iners.
Jam Tibi tuta qvies, post tot civilia bella,
Et pax cum mundo deniqve Te reficit.
Ossibus Illius, morum qvi Censor et ultor
Heic fuit, o! Tellus, sis levis, alma, rogo.

C. H. Biering.

¹) Datoen er ikke tilføjet, og det har ikke ad anden Vej været muligt at faa den oplyst. Besøget maa have ligget mellem 24. Aug. 1802 og 6. Sept. 1803 (næste daterede Indførsel). Baade 1802 og 1803 foretog Kronprinsens lange Rejser i de danske Provinser.

²) Sognepræst i Aastrup, Mag. Christian Henrik Biering (1729—1804).

³) Sætningen ikke skrevet til Ende.

Riegels hørte Falster til, ikke alleene som den, der var født i Lolland, altsaa i samme Stifft som Falster, men ogsaa som den, der havde i nogle Aar været boesiddendes Mand i *Høyret* i *Veyrløse* Sogn. Magister *Bierring* er Præst i Mosbye og altsaa ogsaa hører Landet til, og denne Olding, nu over sine 70 Aar, fortæner vel, at han bliver *her* nævnet meere end een Gang, og at man giver Prøver paa hans Digterkunst i den — høye — Alder¹.

Dette ovenanførte om Riegels findes i Khavnske Lærde Effterretninger for Aaret 1802 N° 2².

[Fol. 260v]

1803

Sept. d. 6te behagede det Gud at bortkalde til et bedre Liv vor gode og brave Biskop Tønne Bloch, miskiendt af de fleeste³, men desto meere agtet og æret af de faa, der

¹) Biering var en ikke uheldig Latindigter. Hans latinske Smaadigte foreligger ikke i en samlet Udgave, men spredt rundt om i, til Dels vanskeligt tilgængelige, periodiske Publikationer. Over Havestuedøren i Moseby Præstegaard (Aastrup Sogn) findes endnu en Tavle med følgende, af Biering forfattede Inskription:

Obsita sorde diu domus hæcce, minante ruina,

Multa tulit noxa temporis ac aeris.

Firmior ast eadem stat nunc faciemque novatam

Obtinuit Summi Numinis auspiciis.

Jamque tui domui, Domine, heu benedicere servi

Incipe, da pacem, sit tibi semper honos.

(Velvilligst meddelt af Sognepræst H. L. Houmand, Moseby). — C. H. Biering hviler paa Aastrup Kirkegaard. Paa hans Gravmæle findes følgende Indskrift: Nefas existima[ns] mortuos condi in templis monumentum hoc sibi et suis instrui curavit Mag. H. Biering P. L. MDCCCIII.

²) Skal være Nr. 28 (S. 348 o: 448).

³) Biskop over Fyens Stift, Dr. theol. Tønne Bloch (1733—1803) stod som Repræsentant for konservative Idéer i en liberalt præget Tidsalder ilde anskrevet i mange Kredse. En retfærdigere Bedømmelse af ham har jeg søgt at give i min Biografi i Dansk biografisk Leksikon, 2. Udg., III, 282—3. — Glahns Veneration for Biskoppen viste sig ogsaa deri, at han opkaldte en af sine Sønner efter ham: Tønne Bloch

kiendte ham ret. Nu er han død og borte. At ville smigre en død Mand var Galskab. Men Sandhed befaler mig at sige for vor tilkommende Biskop og for mine Efftermænd, der faae dette at see, at aldrig sad redeligere Mand paa Bispestolen, aldrig meere arbejdsom, aldrig dueligere, aldrig meere nøyagtig, aldrig nogen, der i en kiernefuld Kort-hed kunde sige meget, aldrig nogen med et bedre Hierte, der gjorde sig en Glæde af at hæve den nedtrykte, hvortil jeg haver været Vidne meere end engang. Duelighed, Arbejdsomhed, Nøyagtighed, Standhaftighed, saa at han ikke veeg et fodsbreed fra det, han troede at være Ret, Villighed til at lade sig overbeviise om feyltagelser og at rette samme, Lyst til at udbrede Guds Ære, disse vare de Træk, som karakteriserede denne store Mand. — Han havde sine Underligheder, *syntes*, men var ikke stolt; havde noget frastødende i sit Væsen og *syntes* vel myndig imod de ringere Klasser af Geistligheden. — Dette troer jeg er, effter min Overbeviisning, Sandhed. — Jeg glæder mig over at have været saa lykkelig, at jeg har tient under denne brave Mand, ligefra det første af, han blev Stiftets Biskop, men det græmmer mig, at jeg skal overleve ham; thi hvor faae vi hans Mage til Biskop?

[Fol. 261 ff. fortsættes H. C. Glahns Optegnelser af hans anden Eftermand, Konsistorialraad *Ludvig Michael Lund*, Sognepræst i Nørre Vedby-Nørre Alslev 1832—43].

[Fol. 261] Ligesom min Formands værdige Formand Sal. Professor Glahn, hvem Præsterne i Nørre Vedby og Alslev skyldte meget med Hensyn til de mange Træplantninger i Haven, han har foranstaltet saavel af Frugt- som andre Træer, og den gode Udskiftning af Præstegaardens Mark m. m., har i denne Protocol indført Adskilligt, som det kunde interessere Efftermændene at vide, er jeg ogsaa sindet Glahn, f. 2. Decbr. 1788, d. 1874 som fhv. Generalkrigskommissær (P. B. Grandjean, Familien Glahns Slægtebog S. 88—9).

efterhaanden i den korte Tid, jeg som en gammel Mand kan have at leve i, at indføre et og andet til Gaun for Eftermændene.

[Fol. 261 v Om Riserup Præstegaard]

Jeg modtog Gaarden i en ussel Forfatning. Lofter, Gulve, Vinduer, Dørre, Bjelker og Sparrer, alt er raaddent og forfalden. Min Formands¹ Bestræbelser gik kun ud paa at holde den saaledes ved Lige, at den ej i hans Embedstid skulde falde ned. Den lignede en ægte Pharisaer, som udvortes er kalket, men indvortes fuld af al Raadenhed. Rotter og Muus løbe omkring i alle Værelser. Ordentlige Vinduer vare her kun i 3 Værelser, forresten eenstige smaae Kahyt Vinduer, og det hele lignede en sand Røverborg. Taget var yderst forfalden, og det regner ned i alle Værelserne, saa man end ej i Sengen kan ligge fri for Regndryp².

¹) Sognepræst i Nørre Vedby-Nørre Alslev 1804—31, Provst Christopher Nyrop (1752—1831).

²) Lund ofrede betydeligt paa Istandsættelse af den forfaldne Riserup Præstegaard, og Optegnelserne for de følgende Aar indeholder stærkt detaljerede Beskrivelser af alle de Forbedringer og Reparationer, han havde maattet foretage. 1833 ofrede han saaledes over 700 R. paa Stuehusets Istandgørelse og ytrer i den Anledning: »Vil jeg regne de mangfoldige Kjørsler med, Føden, der blev givet, o. s. v., da ere Bekostningerne langt større, hvilket Enhver, som kjendte denne usle Røn, vist maae tilstaae. Om min Eftermand skjønner paa, hvad jeg har gjort for ham, det maae Tiden lære. Vist er det, Møjen og Uroen og Bekostningerne har jeg haft, og i min Alder kan jeg ikke vente at høste Frugten. Nu kan vi dog ligge tørt og ere fri for Rotter, som spiste med os og logerede i vore Senge forhen« (Fol. 262). 1834 hedder det bl. a. i Anledning af en Istandsættelse af Præstegaardens Havestue, at den »synes nu at være et hyggeligt Opholdsted istedet for det forrige elendige Hul, hvor Rotter og Muus i forrige Vinter vederqvægede sig ved at æde græske og latinske samt andre Bøger« (Fol. 264 v). 1835 giver Lund følgende interessante Oplysning: »Her var, da jeg kom her, ikke en Laas i hele Huset, der kunde lukkes, saa man levede her som i Kong Frodes Dage, men Tænkemaaden var ej den samme, thi der savnedes i Spiiskammer, paa Lofter og allevegne, hvorfor Sal. Prousten, som

Søndagen den 9de Juni 1833 var een for Falster i Almindelighed som for dette Pastorat i Særdeleshed glædelig Dag, da Hans Majestet Kong Friderich den sjette, hvem Gud bevare for Landet i mange Aar, tilligemed Allerhøjstsammes Svigersøn Hans Kongelige Højhed Prinds Friderich Carl Christian besøgte Landet. Hans Majestet med Prindsen og Svite kom til Gaabense Kl. 8½, var i Alslev Skole noget over eet Qvarteer; der bleve Børnene prøvede i tostemmig Sang, i Indenadslæsning, Christendom, deres Skriftprøver saavel paa Tauler, hvad de mindre angik, som de ældres paa Papiir blev af Hans Majestet selv efterseet, og Drengene derefter prøvede i Klattren og Marsceren samt Exerccering med Geværer. Hans Majestet tilkjendegav flere Gange sin Tilfredshed, og takkede Præsten ved Afrejsen for den gode Orden, hvori Skolen var. Hans Majestet rejste derfra til Nykjøbing og bivaanede Gudstjenesten, da Prædiken holdtes af Byens Sognepræst, Consistorialraad Nees¹. Kongen besøgte Hospitalet, den lærde og Borgerskolen i Nykjøbing, rejste ud til Hannenau Skov forat see den ny opførte Skovrider Bolig, og taledede med Enhver, som begjerede Audience.

[Fol. 265v] Lader Gud mig leve en 5 à 6 Aar endnu, haaber jeg, at min Eftermand, naar han ellers forstaaer sig paa Landbrug og er en billig Mand, skal faae Aarsag til at takke mig, og ikke sukke, som jeg maae, over den uforsvarlige Behandling af Aulingen. Det vanskeligste er at faae gode Folk, thi den arbejdende Classe hører til de

kom her med betydelig Formue og levede tarvelig, dog i dette gode Kald med langt større Indtægter og mindre Udgifter end nu, døde fattig* (Fol. 265). I Anledning af Omtale af Præstegaardens Avling hedder det 1837: »Min Formand, iøvrigt en from Mand, har ikke her i nogen Henseende beredet sin Eftermand et behageligt Ophold. Jeg haaber til Gud, at min Eftermand, dersom han ellers er skjøn, ikke skal faae Aarsag til at sukke over min Indolenz* (Fol. 267v).

¹) Sognepræst i Nykøbing F. og Systofte, siden i Strøby og Varpelev, Consistorialraad Christian Nees (1774—1861).

Slettteste i Dannemark, og de, som komme fra Jylland hertil, kunde ikke gjøre sig nogen Forestilling om deres Ladhed, Trodsighed, ødsle Levemaade og hele forvorpne Adfærd.

[Fol. 266]

Til Jubelfesten for Reformationens Indførelse i Danmark [1836] dens Højtideligholdelse i disse Menigheder blev følgende Foranstaltninger føjede: 45 Skolebørn bleve øvede i at synge Lovsangen og de øvrige Psalmer, og Musicus Holmstrup anførte Musiken, som bestod af Bas, 3 Violiner og Valdhorn. Der musiceredes ved Indtrædelsen i Kirken og ved Menighedens Bortgang. Til det Kongelig Rentekammer blev indstillet at skjenke af Godscassen 25 Psalmebøger, 20 Ny Testamenter og 4 Bibler til Indsiddere¹. Om denne Bøn opfyldes, veed jeg ej, men skeer det, skal det her vorde anført. Ligeledes blev med Amts Skoledirectionens Tilladelse anvent det fornødne af Skolecassen til derfor at købe saamange Exempl. af Collecter og Kirkebønner, som behøvedes, forat Menigheden kunde læse med. Ligeledes er bevilget, at samtlige Fattige maae faae et godt Maaltid Mad den 1ste Festdag paa Fattiggassens Regning. — Texterne, over hvilke blev prædiket, var paa 1ste Helligdag d. 30te Oct. Ephesernes 4 Capitel 11-15 Vers, og 2^{den} Festdag d. 1ste Nov. prædiktes over Joh. Evangelium 18 Capitel 36. 37 Vers.

Uagtet jeg baade med Aarets Confirmandere og med Nogle af Menigheden har talet om Betydningen af den forestaaende Reformationsfest, ogsaa uddeelt den af Regierin-

¹) Fol. 266 v hedder det: »Rentekammeret har bevilget min Ansøgning om de forhen anførte Psalmébøger, Bibler og Ny Testamenter. Communitetet har skjenket 15 Exemplarer af det ved Pastor Luplau udgivne Skrift om Reformationen [L. F. Luplau, Historie om Reformationens Indførelse i Danmark. Udgivet af Selskabet for Trykkefrihedens rette Brug. 1836]. Jeg har ogsaa ladet uddele nogle Exemplarer af den fra Cancelliet tilsendte Beretning om Reformationen i Danne-

gen mig tilstillede Beretning om denne Begivenhed¹, har jeg dog med Smerte maattet bemærke, at den Sag har ingen eller meget liden Interesse for de Fleste. Et Ædegilde eller anden sandselig Fornøjelse har langt større Værd for Pluraliteten end Aandens Anliggender. Det er et saare nedslaaende Arbejde at være Præst her, hvor Folket vel er godmodigt, men vellystigt, Bugens Trælle og blottet for al aandelig Sands og uden ægte Guds frygt. De fleste Familier uden for Bondestanden give intet godt Exempel. Sjelden komme de selv eller deres Børn og Tyende til Kirken, i Husene staaer det sig ikke altid, som det burde. Ægteskabelig Troskab, god Børneopdragelse, Tarvelighed og Guds frygt ere ikke allevegne de herskende Dyder. Der prædikes ofte især i Vedby Kirke for en 30 til 40 Mennesker, og Catechisation kan sjældent holdes, fordi de Unge ej gaae til Kirke. Mange Hosbonder forsikre mig, at deres Tjenestefolk om Søndag Morgen gaae fra dem overladende til dem selv at røgte Creaturene, medens de sværme fra et til andet Sted og ende Dagen med Sviir og Spil. Jeg har vel paatalt disse Uordener, ogsaa faaet ej uden Møje en Mand straffet for ulovlig Krohold, men at faae Nogle straffede, som midt under Gudstjenesten spillede, drak og sloges, var ej at opnaae. Helligdagsbrøde tænkte Øvrigheden ej paa at lade dem betale, og en Landsoverrettsdom frikjendte dem for saavel Brøde som Mulet og Sagens Omkostninger, uagtet Sagen var lovlig beviist. Om Politiets Iver kunde siges meget, naar her var Sind. Saadanne Sager give Intet i Pungen. Men af den her herskende Sædvanes Fordærvelse følger ogsaa meget Ondt. Fylderier, Ødselhed, Ladhed, Armod er her meget almindeligt. Uagtet Kongen er yderst lemfældig med Hensyn til Afgifterne imod paa andre Godser, ere dog de fleste Gaardmænd fattige og staae til Restance med Skatter og Tiender.

¹) »Kort Beretning om den danske Kirkes Reformation. For menige Christne ved Jubelfesten 1836«. Forfattet af J. P. Mynster, genoptrykt i dennes Blandede Skrifter V, 181—237.

[Fol. 266 v] Jubelfesten den 30te og 31te Oct. samt 1ste November blev her helligholdt saaledes: Aftenen før Festens Begyndelse ringedes een Time med Kirkeklokkerne. Dagen efter eller den første Dag begyndte Gudstjenesten med en Ouverture af Bas, 3 Violiner og Valdhorn. Efterat de befalede Collecter og Texter vare læste for Alteret og 3 Psalmer sjungne, blev over den befalede Text prædikeret over det Thema: den christelige Menigheds Bøn, at Gud vilde vække Folket, Lærerne og de saakaldte Store til, at Christendom maatte kjendes, agtes, følges. En stor Mængde vare forsamlede. De uden for Bondestanden, som vare tilstede, vare misfornøjede med Prædiken, fordi det blev dem sagt, at de ved deres Ringeagt for Religion, Ligegyldighed mod den offentlige Gudsyndelse, Ægteskabsbrud og slette Sæder bidrage til at forarge Folket. Efter Prædiken blev Psalmen: O store Gud, vi love dig, afsjungen af 45 Skolebørn og under Musik, ligesom ogsaa alle Psalmer bleve accompagnerede af Musikken. Ligesaa forholdtes i Annexet. 3^{die} Festdag blev prædikeret over: hvorledes vi værdligen skulde takke Gud, at Sandhedens Rige ogsaa var kommen til os. Anden Festdag vare Børnene af øverste Classe tilstede i Skolerne, hvor den udkomne Beretning om Reformationen blev af Skolelærerne forelæst. Ikke Een af Meenighedens ældre Medlemmer mødte, uagtet de vare indbudne. De forhen ommeldte Bibler og Ny Testamenter samt Psalmebøger skjenkede af Rentekammeret bleve uddeelte.

[Fol. 270 v] For de Mænd, som have været Præster i Jylland, er det meget paafaldende at erfare, hvor hurtig Ungdommen her glemmer, hvad den af Christendom har lært. Confirmandere, som da de bleve confimerede, vare ret ferme og forstode dog nogenledes godt, hvad de havde lært, finder jeg med Harme eet Aar eller to efter at være meget tilbage i Kundskab. Men Aarsagen er nok, at fra den Tid, de ere confimerede, tage de aldrig Bogen i Haand,

tænke aldrig paa Christendommen, gaae aldrig eller høist sielden i Kirke, møde aldrig ved Catechisationer. Jeg har, forat dog faae Lejlighed til undertiden at catechisere, maatte[t] forandre den Skik, som her var, at Skriftemaal holdtes om Søndag Morgen, til at holde det om Løverdagen, og saaledes faae Lejlighed til at catechisere. Der hersker hos Ungdommen her en fast utrolig Ligegyldighed for Alt til Aanden hørende, og dette har uden Tvivl sin Grund i, hvad man seer og anføres til i Husene. At *slippe* — et Yndlings Ord for dem i den Anledning — til Confirmation, for siden des friere at kunne strippe og jage efter Alskens Forlystelser, derpaa gaaer deres Higen ud. Man iler derfor at faae dem confirmerede, mens Børnene ere 14ten Aar og gjerne før, naar man blot kunde naae det, og saa giver man Bog og Kirke og Christendom en god Dag. Sørgeligt! Undtagelser gives, det forstaaer sig, men mange ere det ikke.

[Fol. 267v] Vinteren 1837—1838 var temmelig streng. Man kjørte og gik over med svære Læs baade ved Gaa-bense og Guldborg og megen Snee faldt. Langvarig var Vinteren ogsaa, og man havde enkelte Gange 15 Graders Kulde. Dog var Vinteren strengere i Jylland, hvor man havde ved Aalborg Kanten 17 Graders Kulde. Da fattige Familier her lede stor Nød, blev Ansøgning gjort til Rentekammeret om Hjelp. Man erholdte 6 Læs Ildebrand og 50rd i Penge. Men da dette lidet forslog, gjorde Sognene efter Indbydelse af Sognepræsten et frivilligt Tilskud af 28 Tdr. Rug og Byg samt 11^r i Penge, for disse blev kjøbt Ildebrendsel, og Kornet uddeltes til Huusarme med Undtagelse af de Fattige, som Commissionen sørger for. Alslev Sogn gav meget mere end Vedby, som da altid er Tilfældet, og de Rige vare de karrigste, som ogsaa er i sin Orden. 93 Familier bleve understøttede, og det er mærkeligt, at af alle disse var der kun een eneste, som takkede Commis-

sionen for dens Bestræbelse, og det var en Jyde. Derimod vare der 2 Familier, som en 3 à 4 Uger efter Uddelingen kom igjen og forlangte mere. Men saa er man her, jo mere man faaer, desmere forlanger man. Som et karakteristisk Træk om den Aand, som hersker blandt denne Classe af Mennesker, vil jeg anføre følgende: Da Gaabense Færgeforpagter Hr. Arnkiel¹ i Efteraaret vilde have et Slags udmerkede Cartofler optagne, fik han nogle fattige Koner samlede, som for 1 $\frac{1}{2}$ Dagleje og Kosten skulde forrette dette Arbejde. Efter et Par Dages Opsamling bleve de kjede deraf og bleve borte. Da det var ham vigtigt at faae dem optaget, maatte han love dem Kaffe om Dagen. De bekvemmede dem da til at komme, men et Par Dage efter gjorde de desuden Fordring paa Punsch om Aftenen, da de ellers ikke vilde komme. I Spidsen for dem, som gjorde denne ublu Fordring, stod Jens Terskers Kone, som i min Formands Tid fik Almisse. Saaledes er Racen her. I Fylderie bortødsles Fortjenesten, og man sulter selv og lader de arme Børn sulte, naar trange Tider komme. Det forstaaer sig, hæderlige Undtagelser gives. Meget vilde det gaune, dersom Bønderne bleve Selvejere paa ikke altfor trykkende Vilkaar, thi vel vilde de faae større Udgifter, men Arbejdslysten, Flid, Vinskibelighed forenet med Sparelyst vilde vækkes efterhaanden, og Tænkemaaden forædles. Man blev nød til selv at arbejde med og holde Tyende og Børn til Arbejdsomhed og Orden, Dyder, som nu saunes i Opdragelsen. Børnene vænnes fra Barndommen af til dette Fylderie, denne fordærvelige Lediggang, denne Uorden med Alt, og som man vænnes [til] og seer det hjemme, bliver man siden. Dersom min Eftermand kommer hertil fra Jylland eller kjender noget til Jyderne, vil han snart erfare, at Flid og Stræbsomhed og Nøjsomhed forenet med Guds frygt fremmer et Folks Vel, og derfor har Jyderne endog med større Byrder Noget, medens Bøn-

¹) Færgeforpagter Hans Michael Arnkiel († 1858).

derne paa Hvededahls Gods¹ ved den mildeste Behandling og med lave Udgifter eje Intet. Folket er i Grunden godmodigt og langt fra ikke trettekjert eller trodsigt, men indolent i høj Grad. Det forstaaer sig, at der gives Undertagelser.

[Fol. 273] D. 8de Sept. [1838] døde pludselig uden foregaaende Sygdom, som han stod og talede paa Loen med sin Karl, min Naboe Pastor Wraae i Kippinge². Der ere 7 Børn, hvoraf kun Een er forsørget, saavidt nemlig man kan kalde en Capellan pro Persona for forsørget. Gjelden er mellem 4 à 5000 ^{rdl.}. Den Afdøde var en from Mand, men uden Kraft til at styre sit Huus. Nedbøjet af huuslig Bekymring og maaskee af andre Aarsager er Skolevæsenet i en højst maadelig Forfatning, hvilket jeg, som har maattet confirmere de af ham til Confirmation antagne Unge, og ved den halvaarige Skole Examen i Kippinge Skole har haft Lejlighed til at erfare. En Eftermand vil der faae meget at tage fat paa saavel med Hensyn til Embedet som Præstegaarden, der er meget forfalden.

[Fol. 275v] En ret afskyelig Gjerning har i denne Tid [o: 1839] tildraget sig i Vaalse Sogn. En riig Gaardmands Søn skulde giftes med en riig Gaardmands Datter der. Imidlertid blev opslaaet paa Kirkemuren og andre Steder et Skæmskrift over ham, hvori han beskyldtes for crimen bestialitatis med en Hoppe. Forbittret over dette Skæmskrift indgav Karlen Klage til Birkedommeren³. Denne kom i et andet Ærinde derud og yttrede for den brave og

¹) Hvededal Hovedgaard, oprettet 1766, i Gunslev Sogn, solgt 1794 til Kronen til Udstyknng.

²) Sognepræst i Kippinge og Brarup Jens Eriksen Wraae (1780—1838).

³) Birkedommer paa Falster, Justitsraad, siden Etåtsraad, Erik Peter Pontoppidan (1785—1862).

dygtige Pastor Rosen¹, at der ikke vilde komme Noget ud af den Klage. Men Pastor Rosen meente det modsatte og skal have sagt Birkedommeren, hvorledes man burde gaae frem. Nu blev Undersøgelse anstillet, og de Mistænkte stevnedes til Forhør. Imod alles Forventning tilstode de strax, at de havde skrevet Skamskriftet og tilbød at bevise Sandheden deraf. De skaffede de edelige Vidnesbyrd af Folk, som havde seet Udaaden begaaet. Karlen tilstod da endelig Brøden, arresteredes, men da Arrestforvareren havde ladet ham beholde Strømpebaand og Seler, hengte han sig samme Aften. Talis fuit ei eventus vitæ. Maatte nu ej denne skjændige Gjerning og Bekjendtgjørelse af den vække hos vore unge vellystige Karle Lyst til samme Last! Karlen skal, saa fortælles der, have forhen banket sin egen Fader. Moderen skal være en Jesabel mod Manden, og notorisk er det, at samme Dag, som hun hørte, at Sønnen havde hængt sig, kunde hun gaae ud og binde Korn op og larme med Folkene. D. 5te Sept. 1839.

[Fol. 285] Merkeligt er det, at Justitsraad Granjean², Ejer af Godset Vennerslund, havde i Aar [1840] indhøstet længe før de Fleste, og det uagtet han i Foraaret forenede sig med Bønderne om at ophæve Hoveriet. Imidlertid er dette ej saa uforklarligt, thi Hoveri Arbejde gjøres med Trevenhed og Ulyst og saa skjødesløs muligt. Justitsraaden har sagt mig, at han har langt mere Rolighed nu, ej de Fortredeligheder som forhen, og det lader sig let beregne, at han har større Fordeel ved at modtage Penge for Hoveriet end at faaæ det udført in natura. Maatte dog Hoveriet, som forderver Sædeligheden, efterhaanden vorde af-

¹) Sognepræst i Vaalse, siden i Kettinge og Bregninge, Frederik Carl Rosen (1787—1847).

²) Justitsraad Carl Vincens Grandjean (1771—1844), Erektor af Stamhuset Vennerslund (jvfr. H. F. Grandjean, Stamtavle over Familien Grandjean, 3. Udg. ved Albert Fabritius, S. 14).

skaffet. Vor virksomme Stiftamtmand¹, som Falster skylder meget, arbejder ufortrøden til dette ædle Maal. Men ønskeligt var det ogsaa, at Bønderne maatte vorde mere driftige og sparsommelige, og Ungdommen mere sædelig; Kroer, Kipper og den fordervelige Spillesyge og Nattesviir blandt dem afskaffet. Dertil burde Politiet ogsaa virke, men — det kaster ikke Penge af sig!

Dette Aar [1840] har jeg haft store Prøver paa Guds Godhed. Min ældste Søn² er forfløttet fra Hammer og Horsens ved Aalborg, hvor han i 9 Aar var Præst, til det gode Udby og Ørslev ved Vordingborg, saa nær at jeg kan fra min Kirke see hans. Min Svigersøn Valeur³ forfløttedes fra S. Felding til Stauning i Ribe Stift, og om det ellers kan kaldes Lykke: Kongen udnævnte mig til Consistorialraad. Alt dette skeete i ringere end 3 Maaneder, uden at jeg i ringeste Maade har bevirket det. Min yngste Søn⁴ blev indsat som min Capellan d. 22de her.

[Fol. 285v] 1841. Den 27de Jan. 1841 døde Stiftsprousten i Laalands-Falsters Stift og Proust paa Falster Hans Resen Steenstrup⁵, Ridder af Dannebrog og Dannebrogss-

¹) Kammerherre, siden Gehejmekonferensraad, Matthias Reinhold v. Jessen (1780—1853), Stiftamtmand over Lolland-Falsters Stift 1814—50.

²) Johan Christian Resen Lund (1803—74). Jvfr. Kh. Saml. 3. R. V, 171.

³) Johannes Meller Valeur (1798—1875), siden Sognepræst i Vitten, Haldum og Hadsten.

⁴) Johannes Velleius Lund (1815—45), siden personel Kapellan i Aastrup.

⁵) Sognepræst i Karleby, Nørre Ørslev og Horreby, Stiftsprovst Hans Resen Steenstrup (1770—1841). En udførlig Karakteristik af denne Mand findes i Genealogisk og biographisk Archiv, 1840—49, S. 333—8. Denne hviler aabenbart for en Del paa en haandskreven Selvbiografi, som endnu findes i Familiens Eje (for nærværende hos Ingeniør Poul Resen Steenstrup). Da Lunds Bemærkninger er ikke saa lidt afvigende, er de af særlig Interesse. Steenstrup havde 1831 sammen

mand, 70 Aar gammel, som jeg i mere end 50 Aar har kjendt og det saameget nøjere, som han var min Svoger. Denne Mand besad et lyst Hoved, ualmindelige Gaver til klart at fremstille en Sag, var en udmerket Dialectiker. Hans Character var blid og kjerlig, og han var Intet mindre end herskesyg. Derimod kan det ikke negtes, at han var bedre skikket til Proust end til Præst. Rationalist var han ganske. Christendommens seregne Lærdomme troede han neppe¹, derfor havde han neppe Interesse for sit præstelige Kald. Confirmandernes Underviisning, som efter min Formening hører til en Præstes allervigtigste Arbejder, behandlede han temmelig ligegyldig. En vel udarbejdet Prædiken kunde han forfatte, men hans Declamation var aldeles vrang og endog modbydelig. Jeg har aldrig hørt ham catechisere, men han skal have haft gode Gaver dertil, som ogsaa var at vente af et saa lyst Hoved. Uagtet han var Proust her paa Øen i en meget lang Række af Aar, visiterede han dog hverken Kirker eller Skoler, og hans Syn over Præstegaarde vare saa lemfældige, at det svier til mig og mange af de senest her ansatte Præster. Kippinge, Vaalse, Sundby, Riserup, Moseby, Veggerløse og muligen flere Præstegaarde have baaret og bære tildeels endnu Vidnesbyrd om disse jammerlige Synsforretninger. Prousten vilde saa nødig være den strenge Mand, men den Barmhjertighed maae Successorerne lide under. At Præsten skulde mægle imellem uenige Ægtefolk var ham meget imod, som han overalt havde meget laxe Begreber om en Præstes hele Embede. De sidste 6 Maaneder af hans Liv vare meget tunge for de af hans Børn, som vare omkring ham. En Haar[d]hed, myndig Tiltale og Utaalmodighed, som ellers var fremmed for hans Character, da han altid

med Lund søgt Nørre Vedby og var af Kancelliet blevet indstillet som Nr. 1, da han var dette bekendt som en ved Duelighed, Retsindighed og mangeaarig Erfaring lige udmærket Mand (Indlæg til 1. Dept.s Registrant 1832, Nr. 4).

¹) Rettet fra: aldeles ikke.

havde været en god og mild Fader, gjorde Børnene hans Opvartning og Pleje meget byrdefuld. Mangel paa christelig Tro gjorde nok ogsaa Døden meget smertelig for ham. Han staaer nu for sin Dommer, som nøjere end vi svage Dødelige kan bedømme Mennesker, og det tør vi tro, at de gode Egenskaber hos ham langt havde Overvægten over de mindre gode.

Vor i Sandhed højærværdige Biskop satte ham i Avisen¹ følgende Minde:

H. S. E.

Johannes Resenius Steenstrup

Coetibus Karleby, Horreby et N. Ørslev

Sacrorum minister,

Falstriæ præpositus

Et

Dioeceseos Lollandiæ et Falstriæ præsul,

Aurea et argentea cruce ord. Dannebrog. ornatus.

Vir

Eximiis animi ingeniiqve dotibus instructus,

In studiis et humanitatis et teologiæ bene versatus,

Omnia, qvæ ad munia ipsi commissa pertinebant,

Probe callens,

Eaqve, dum suppetebat valetudo,

Impigre et intelligenter curans,

De existimatione sua, utpote qvam meruerit,

Tuenda laborans,

Favorem omnium, qvibuscum muneris autoritate

Junctus erat,

Plane singularem

Non injusta concessione, sed officiosa humanitate

Consecutus,

Amicitiaæ ineundæ natus,

Inqve ea tuenda fidus et constans.

Talem multorum annorum usu expertus,

Manibus amici percari

Moestus posuit

R. Möller

Lollandiæ et Falstriæ

Episcopus.

¹) Lollands-Falsters Stifts-Tidende 1841 Nr. 17, S. 67. Nogle ubetydelige Afvigelser i Lunds Gengivelse.

[Fol. 286 v] I April 1841 holdt vor alderstegne, i Sandhed højærværdige Biskop Dr. Theol. Rasmus Møller sit Jubilæum som 50 Aars Embedsmand. Efterat hans Søn Stiftsproust og Præst i Radsted¹ havde intimeret i Mariboe Domkirke, prædikede Jubeloldingen selv. At en 78^{ve} Aars gl. Mand ikke kan prædike med det Liv, den Kraft, som den Yngere, er begribeligt, men hjerteligt var hans Foredrag, efter hvad Alle Tilstedeværende have sagt mig, thi selv var jeg der ikke. Med Undtagelse af en 4 à 5 Præster her paa Falster vare samtlige Præster i Stiftet nærværende, desuden de Fleste Embedsmænd i den civile Classe. Kongen gav Oldingen Rang med Conferentsraader, hvorved Biskoppen da faaer en fornyet Rangskat paa 30rd. og hans Heste en Prydelse af Blinkere i Panden. Udmerkelse, som den af Hjertet ydmyge Mand vist bekymrer sig meget lidet om². Negtes kan det ikke, at denne værdige Mand, der er bleven gammel og graae i Pligternes redelige Opfyldelse, nu burde resignere, thi hans Visitazer kan man, uden i fjerneste Maade at ville krænke denne ædle Mand, gjerne kalde unyttige. Han er tunghør, kan vanskelig gjøre sig forstaaelig for Ungdommen. Den Dom, han fælder over dens Kundskab, er derfor neppe ganske rigtig.

[Fol. 287] Merkeligt er det, at paa den sydlige Deel af Sjælland, hvor der ellers herskede megen Ligegyldighed for den offentlige Gudsdyrkelse og Alt, hvad der hører til Gudfrygtighed, udbreder sig nu en Tilbøjlighed blandt Almuen til at holde i Husene gudelige Forsamlinger, i hvilke

¹) Sognepræst i Radsted, siden i Toreby, Stiftsprovst, Dr. phil. Hans Ulrik Møller (1796—1862). — Om Rasmus Møllers Jubilæum se [P. Ross], Skildringer af Biskop, Dr. theol. Rasmus Møllers private Liv, 1871, S. 95—6. Emil Aarestrup, Samlede Digte, 1899, S. 295 f.

²) I anførte Skrift af P. Ross S. 96 hedder det herom: »At han ved samme Leilighed tildeeltet Rang med Sjællands Biskop . . ., var ham en saare ligegyldig Sag; det trættede ham, saa han skar Ansigt ved det, at høre fremhævet med Vægt, hvad der for ham neppe var et Smil værd«.

man synger Psalmer af Kingos, Brorsons og pietistiske Psalmebøger, Vævere og Skomagere prædike og holde lange Taler om den lede Satan, om Menneskenes dybe Fordærvelse, om Forsoningen, hvorom de have de crasseste Begreber. Som let begribeligt, ere de lastefuldeste Mennesker de meest ivrige i disse Forsamlinger, da de ved den Lære kan lettest afsone deres Synder, ogsaa skal disse Aftensamlinger af mange Mennesker foranledige Lider[lig]hed og Usædelighed blandt Ungdommen. Den offentlige Gudsdyrkelse, naar den ej forestaaes af Præster, der ere Secten hengivne, foragtes eller i det mindste ringeagtes. En aandelig Stolthed fremmes under Maske af Ydmyghed og Foragt for de saakaldte Verdens Børn, hvormed man benævner Alle dem, som ej høre til Partiet, medens man kalder sig selv Frelserens Folk og Opvakte. Nogle Præster gaae frem med Anklage over disse Mennesker, foranledige Multer, Fængsel og andre Straffe, hvorved Erfaring andetsteds viser, at aldeles Intet udrettes til at standse dette Uvæsen. Naar Præsterne lagde Vind paa et ret indtrængende Foredrag, selv ere besjelede af christelig Aand og Tro, naar de flittigen catechiserede over Jesu egen Lære, ej satte sig i aabenbar Opposition mod Partiet, men gaae frem med Skaansel og Mildhed, vil den aandelige Epidemie vel udrase, men neppe gribe ret vidt om sig, og selv af disse Uordener fremkomme noget godt. Saaledes som Tænkemaaden er her i Pastoratet og vel flere Steder paa Falster for Øieblikket, vil denne Syge vel neppe udbrede sig saasnart, skjøndt Vejen fra Vantro og Indifferentisme til Overtro og Sværmeri ligger hinanden nærmere, end det synes ved første Øiekast. Det er muligt, at jeg fejler, men jeg vilde foretrække af 2 onde Ting en Menighed, hvor Gudsdyrkelsen havde taget en saa forkastelig Vending med private Forsamlinger og de dermed forbundne Uordener fremfor den LigeGYldighed for alt det Aandelige, som her er almindelig. Hine saakaldte Opvakte have dog Sands for et aandeligt Liv, hvor forkeert en Retning deres Anskuelse end har

taget. Hos disse derimod har et dyrisk Liv fortrængt al Sands for det guddommelige. Det er skrækkeligt at være Præst her og see Kirkerne staae tomme, Guds Ord ikke læses i Husene, Bøn og Sang der at være aldeles fremmed. Med Profeten har jeg mange Gange i mit stille Sind bedet til Gud, »Herre, tag min Sjel bort fra Jorden!«¹ Jeg er mig bevidst at anvende den yderste Flid paa Confirmandernes Underviisning og at stræbe at vække hos dem Sands for Guds frygt. Det lykkes vel ogsaa hos Enkelte, men et halvt eller heelt Aar efter ere de fromme Forsetter, de gude- lige Beslutninger aldeles borte. Exemples Magt, hvad der sees i Husene og af Forældrene, virke mægtigen paa den Unges Hjerte. Give dog Gud, at det maae lykkes bedre for mine Eftermænd end for mig at fremme Guds Riges Udbredelse i disse Menigheder! Naar jeg i eensomme Timer spørger mig selv: hvad jeg har udrettet til at vække og befæste et christeligt Sind i de 10 Aar, jeg nu er her, kan jeg let blive ferdig med Svaret, thi det er: Slet Intet. Dog Han, som forjettede: at hans Ord ikke skulde forgaae², vil vist ogsaa seent eller tidlig gjøre en Forandring heri til det Bedre.

[Fol. 288] Præsten Chr. Erhard Hansen i Ønslev³ har i Aar [1842] haft en meget ubehagelig Affaire med vor Birke- dommer Justitsraad Pontoppidan⁴. Sagen er denne: En Snedker og en Hjulmager, begge Naboer paa Ønslev By- mark, havde længe haft Strid om en Vej, som den Sidste vilde forbyde den Første at befare. I Aar 1840 overfaldt Hjulmageren Snedkeren en Aften, da denne havde kjørt eller gaaet over Vejen og behandlede ham frygteligt og lod ham derpaa ligge. Hændelsesviis blev han funden af

¹) Jonas 4, 3 (ikke ordret Citat); jvfr. 1. Reg. 19, 4.

²) Matth. 24, 35.

³) Sognepræst i Ønslev-Eskildstrup Christian Erhard Hansen (1777—1853).

⁴) Jvfr. S. 272.

en Gaaende og bragt hjem. Lægen erklærede hans Liv i Fare. Da Sagen blev indklaget, fandt Birkedommeren, som havde ladet Hjulmageren arrestere, ingen Anledning til at beholde ham i Arrest, men løslod ham indtil Sagens Uddrag. Derover blev i Stiftsavisen anket i et meget bittert Inserat, som gik ud paa, at den offentlige Sikkerhed stod i Fare, naar slig Voldsmand kunde gaae fri. Senere indrykkede Pastor Hansen under sit Naun flere Inserater, som man ej kan negte vare saa graverende for Birkedommeren som muligt, naar man dog skulde undgaae juridisk Tiltale. Hjulmageren blev dømt til 5 Gange 6 Dages Fængsel paa Vand og Brød og nogle Erstatnings Omkostninger. Snedkeren rejste da til Kjøbenhaun forat klage til Kongen. I Landsoverretten blev Sagen hjemviist, fordi den var behandlet ej som Justits men Politisag, og der blev beskikket Actor og Defensor. Nu blev atter indført et eller maaske flere Inserater i Avisen og især doleret over, at Birkedommeren skulde behandle Sagen. Imidlertid gik Sagen sin Gang, og i Dommen, der blev den samme som ved Politiretten, recenserede Birkedommeren Pastor Hansens Embeds Attester som upaalidelige, i det han for et Aar siden havde characteriseret Hjulmageren som een af de bedste Sognemænd og nu bedømte ham heel anderledes. Pastor Hansen forbittret over denne Beskjæmmelse søgte at forsvare sig i Avisen. Birkedommeren taug. Sagen indstevnedes til Overretten, hvor Præsten lod ved Actor gjøre Paastand, at Birkedommerens brugte Udtryk om hans Attest skulde mortificeres, eller hans Ret til at sagsøge ham reserveres. Overretten fandt i Dommen, der stadfæstede Birkedommerens, ingen Anledning til at mortificere de om Attesten brugte Udtryk eller at reservere Præsten Ret til at sagsøge ham, som den ansaae ufor nøden. Nu indrykkede Birkedommeren Dommen i Avisen og i et vælskreven men yderst krænkende Inserat vistes Hansen, hvor ubesindig og daarlig han var gaaet frem, kaldtes hans Skrivemaade »Sottiser«, »Skryderi«, og gaves

ham nogle Raad, som det vist maae have været Præsten meget krænkende at modtage¹. At Pastor Hansen har fejlet, kan neppe omtvivles, men at hans Bevæggrunde have været ædle og rene, bør man antage, saalænge det Modsatte ej kan bevises. Vist er det, at hverken Hjulmageren eller Snedkeren ere synderlig agtede, den Sidste arbejdede for nogle Aar siden paa vore Skoler, og vi vare her meget misfornøjede med hans hele Adfærd. Tiden vil nu vise, om Hansen vil svare eller gjøre videre ved Sagen². Negte kan man ej, at han i Birkedommerens Inserat staaer beskæmmet, og den hele Sag maae krænke ham. D. 14de Juni 1842.

[Fol. 288v] 1842. Da en deel Forældre strax efter min Tiltrædelse af Embedet her bad mig, at jeg vilde holde Confirmation om Michaelis, fordi Vejene vare næsten ufremkommelige om Vinteren og de yderste Byer som Ourehoved, Raunsøe og Vedby m. fl. havde saa lang Vej for deres Børn at gaae, lovede jeg at burde føje dem deri, da det for Børnenes Helbred er saa skadeligt, naar de skulde sidde her med vaade Fødder en 3 à 4 Timer, og desuden den stadige Gang 2 Gange ugentlig til Præsten afbrødes ved ondt Vejir

¹) Lollands-Falsters Stiftstidende 1842 9. Juni (Nr. 68). Birkedommer Pontoppidan tilraader bl. a. her Pastor Hansen «for Fremtiden at afholde sig fra at begynde utidige, for Alderdommen mindst passende, Avisfeider» og opfordrer til Slut Præsten til at anlægge Sag mod sig, «for at ikke hans meget Skriverski skal af Publicum blive anseet for et tomt, for hans Stand og Alder upassende, Skryderi». Pastor Hansens Indlæg i denne Sag findes sst. 1841 Nr. 58, 59 og 60, anonyme Indlæg 1841 Nr. 39, 43.

²) Sst. 1842 Nr. 70 kom Pastor Hansen med et ganske kort og mat Gensvar, men i Nr. 74 gav Overretsprokurator Balthazar Christensen en aktmæssig Fremstilling af hele Sagen, som han i Embeds Medfør havde affattet den. Han sluttede med at sige, at ham forekom videre Skriverski fra Pastor Hansens Side lige saa overflodige, som det var «høist comisk», at Pontoppidan vilde belære en Præst af saa almindelig og velfortjent Agtelse som Pastor Hansen om Kristendommens Fordringer.

om Vinteren. Imidlertid kom en Cancelli Skrivelse nogle Aar efter, som forbød Landsbypræsterne at holde Confirmation undtagen om Paasken¹. Jeg indgik da til Collegiet med Forestilling, at den formedelst Præstegaardens Belliggenhed i den yderste Ende af Pastoratet maatte her holdes om Michaelis, hvorhos jeg tilbød at ville holde Confirmation ogsaa om Paasken, naar 10 Børn meldte sig til at gaae om Vinteren til Underviisning. Cancelliet resolve-rede: at jeg *maatte* holde Confirmation om Michaelis, men at jeg *skulde* holde den om Paasken, hvor faa der end meldte sig². Jeg har da Aar ud og Aar ind Confirmandere, og ingen Afbrydelse finder Sted nogen Tid, da jeg begynder sedvanlig Underviisningen næste Uge, efterat Confirmationen er fuldført. Dette er et meget trættende og besværligt Arbejde især for en gammel Mand, og var Præsten her tillige Districtsproust, som jeg ønsker saa inderlig maatte skee ved min Død, at nemlig den nidkjere og dygtige Proust Hejberg Jørgensen³ maatte blive min Eftermand, da lader det sig ikke vel gjøre. Nogle Ulemper ere ogsaa forbundne med denne Confirmation om Michaelis. Forældrene, som det almindeligviis er aldeles ligegyldigt, enten deres Børn lære Noget af Christendom eller ikke, ile kun med at faae dem confirmerede. De derfor, som ikke fylde det 14de Aar før Confirmationen f. E. til Paaske, sendes mig derfor om Sommeren, naar de blot inden Confirmationensdagen kan fylde det 14de Aar. Deraf følger da, at de i en umoden Alder, som ikke har almindeligviis Modtagelighed for Formaning, Advarslen og Opmuntringen, der bør gives dem under deres Tilstedeværelse hos Præsten, ikke fatte, mindre bevare det dem meddeelte, og at faa

¹) Kancellicirkulære af 26. September 1837 angaaende, at der til Konfirmation ved Michaelis paa Landet udfordres Biskoppens Tilladelse (T. Algreen-Ussing, Kgl. Reskripter og Resolutioner 1837 S. 306—7).

²) Skrivelse af 10. April 1838 (1. Dept.s Brevbog 1838, Nr. 868).

³) Sognepræst i Sønder Kirkeby og Sønder Alslev, Provst, siden Stiftsprovst, Peter Andreas Heiberg Jørgensen (1800—1860) blev 10. Juni 1843 L. M. Lunds Eftermand i Nørre Vedby.

Aar efter er det sedvanlig glemt, hvad man har lært dem. For nu, saavidt det stod til mig, at bidrage, hvad jeg formaaede til, at dog nogle Børn kunde blive lidt ældre, før de confirmeredes, bekendtgjorde jeg sidste Paaske, at ingen Børn herefter nu tages til Confirmation om Michaelis, som ej ved Udgangen af April fyldte det 14de Aar, og som en Følge heraf antog jeg Ingen i Sommer, som ej havde den Alder. Dette opvakte stor Fortrydelse. Flere Forældre overhængte mig forgjæves om at antage deres Børn, tre af disse skreve Klager over mig til Bispen, men da jeg i min Erklæring oplyste Aarsagen, svarede Bispen, at han ej var beføjet til at paalegge mig det, og ej heller at tillade, at de maatte, hvad Børnene ogsaa havde søgt om, confirmeres af en anden Præst end i det Sogn, hvor de havde fast Ophold. Et Barn blev da sendt i Maj Maaned ud til Præsten i Nykjøbing, som ogsaa holder Confirmation om Michaelis, og bliver der confirmeret. Et andet, som han cassetede, fordi det er meget tilbage, og man ikke her har været istand til at formaae Forældrene, som ere Gaardfolk, at holde Barnet stadig til Skole, da de bestandig foregive dets Sygdom, som ej kan controlleres, da de boe isolerede, tyede til Præsten Hansen i Ønslev¹, der tager fra andre Sogne de Børn, som Præsterne ej tro at kunne og burde confirmere, og ventelig bliver det der til næste Paaske confirmeret. Hvad Fortredelighed jeg har haft med denne Præst, fordi han saaledes gaaer frem, derom kan Embedspapirerne, som ligge her, oplyse min Eftermand. I Ønslev maae det nok see maadeligt ud med Skolegang om Sommeren. I det mindste har det flere Gange været Tilfældet, at Børn herfra Pastoratet ere satte derhen i Tjeneste til 1te Maj og have været der til Efteraaret uden at have været een eneste Dag i Skolen, uagtet Forældrene — i det mindste have de forsikret mig det — have betinget sig, at Børnene skulde besøge Skolen de bestemte Dage. Dette var netop Tilfældet i forrige Sommer med Niels Ras-

¹) Jvfr. S. 279.

mussen Kones Datter i Alslev og flere i de forrige Aaringer. Pastor Hansen virker ikke gaunligt ved sin Maade at behandle Børnenes Confirmation paa. Af en mere kraftfuld Biskop end vor nuværende¹, hvem det visselig ikke mangler paa Agtelse for sit Embedes værdige Førelse, men som er i den høje Alder af 78^{ve} Aar, kan det forventes, at han vil standse dette Uvæsen. D. 15de Juni 1842.

[Fol. 289] Idet jeg med de her anførte ubetydelige Noticer fornemmelig har til Hensigt at vejlede min Eftermand, som, Give Gud det, jeg saa gjerne ønskede, at den nidkjere og værdige Proust Hejberg Jørgensen² maatte blive, til at strax kunde noglunde orientere sig, vil jeg anføre en i sig selv lidet merkelig Begivenhed, som characteriserer Tænkemaaden. De her valgte Sogneforstandere³, som ikke just Alle ere de sindigste og forstandigste, have temmelig høje Tanker om deres Myndighed. Forleden kom Skolelærer Christiansen⁴ i Alslev til mig og klagede over, at Een af dem havde samlet 2 Andre Forstandere, derpaa sendt Bud til ham og irettesat ham, fordi han havde givet en Dreng et Ørefigen, samt advaret ham at afholde sig derfra i Fremtiden. Skolelæreren fandt sig højlig fornærmet over denne Behandling. Jeg tilskrev da denne Forstander, som havde foranstaltet Samlingen og ført Ordet i den: at han var aldeles uberettiget til enten at sammenkalde Sogneforstanderskabet eller sende Bud efter Skolelæreren og irettesette eller advare dem, da det vel var lovstridigt af denne at give Børnene Ørefigen,

¹) Den 7. September 1843 skrev J. P. Mynster til Rasmus Møllers Eftermand som Biskop over Lolland-Falsters Stift, G. P. Brammer: »Deres kiere, fromme, ærværdige Formand var gammel og svag, og lod maaskee for Meget gaae sin egen Gang« (Breve fra J. P. Mynster S. 191).

²) Jvfr. S. 282.

³) Sogneforstanderskaber (en Form for Sogneraad) indførtes ved Andordning af 13. Aug. 1841.

⁴) Peder L. Christiansen (f. ca. 1810), Skolelærer og Kirkesanger i Nørre Alslev.

hvorhos jeg dog maatte spørge ham selv, om han aldrig havde givet sine Børn eller Tyende et Ørefigen, men at den Sag slet ikke vedkom ham, men mig som Sognepræst og i al Fald Amtsskoledirectionen, at han burde have henvendt sig til mig som Forstanderskabets Formand med Klage, hvis han dertil fandt sig beføjet, og bad ham for Fremtiden at afholde sig fra slig Adfærd. Højlig fornærmet herover reed han strax ud til Stiftamtmanden¹ med Brevet, men fik nok ikke nogen Trøst der, thi han gik derfra til en Procurator Tidemand², som han vilde have til at skrive et Inserat i Aviserne mod Christiansen og mig, men denne Mand sagde ham efter dennes Sigende til mig, at han gjorde bedst i at stikke Irettesettelsen med Brevet i Lommen, og tie stille med det, han havde faaet. Endnu mere forbittret gik han rundt om i Sognene og foreviste Brevet, fik Medhold af Nogle, Latter og Spot af Andre. Da Forstanderskabet just et Par Dage efter skulde holde sit Møde, formaaede han Barnets Fader, en Indsidder, der arbejder hos ham, til at møde for Forstanderskabet og besvære sig. Som Formand afviste jeg Sagen som os uvedkommende, men bad Faderen møde den følgende Dag i Skolen med Barnet, da jeg skulde undersøge Sagen. Da dette ej vilde lykkes paa den Maade at faae Forstanderskabet til at blande sig i Sagen, forlangte han at faae mit Brev oplæst, hvilket jeg ogsaa maatte negte ham at kunne tillade, før Forhandlingerne vare endte og Protocollen underskrevet, men da skulde Intet være i Vejen for, at Capellanen, som skriver for mig, kunde oplæse det, siden han troedø, at hans Ære leed ved dette Brev, som han udtrykte sig. — Det viste sig den følgende Dag, da jeg kom til Skolen, at privat Forbittrelse mod Skolelæreren var Aarsag til disse Ophævelser, thi da jeg slet ikke kunde see det mindste

¹) Jvfr. S. 274.

²) Christian Frederik Tidemand (1795—1853), siden 1834 Prokurator i Nykøbing F. (H. Hjorth-Nielsen, Danske Prokuratorer med kongelig Bevilling 1660—1869 S. 329).

Skade paa Barnet, som han foregav foruden Ørefigenet ogsaa tet ved Øiet at være slaaet blaae og guul med en Pegestok, erklærede Faderen selv, at han aldeles Intet havde at klage paa Læreren, men at Forstanderen, der ikke engang har med Skolevæsenet at gjøre, havde op-hidset ham til at klage. Naturligviis bad jeg Skolelæreren, som er en dygtig og nidkjer Mand i sit Embede, at und-lade at bruge andre end de lovbefalede Straffe. — Naar denne Sag ikke var taget lidt alvorligt, vilde det neppe varet ret længe, før Forstanderskabet vilde irettesat ogsaa mig.

[Fol. 296] Natten til d. 9de Nov. 1842 døde Biskoppen over Lollands-Falsters Stift Dr. Theol. og Philosophiæ Rasmus Møller i sit 80de Aar, agtet, hædret, elsket af sit Stifts hele Gejstlighed og af Enhver, som kjendte denne herlige Mand. Dyb Lærdom, megen Skarpsind i at fortolke den hellige Skrift — derved har han stiftet sig et Minde ære perennius¹ og ved sine Commentarer. Altid var han tilbøjlig til at dømme mildt om Andre, tog — at jeg skal bruge velbekjendte Ord — stedse² Alt i den bedste Mening. Man var saare vel i hans Huus, maatte indtages og ligesom drives hen til ham formedelst hans kjerlighedsfulde Sind. Han var en Christen i Ordets højere Betydning, og jeg veed ikke bedre at udtrykke hans hele elskelige Personlighed end med disse latinske Ord: vir pius, probus vereqve Johannes. Guds bedste Velsignelser hvile over hans Børn!

¹) Jvfr. Ovid (Metam. III, 30, 1): exegi monumentum ære perennius.

²) Herefter urigtigt indføjet: »at tage«.

TILLÆG

1.

Erklæringer¹ vedrørende L. M. Lund.

a.

I 35 Aar — 3 Aar som Adjunct ved Herløvholms Skole og 32 Aar som Præst — har Supplicanten med uafbrudt Nidkjerhed stedse fuldkomnere stræbt at opfylde enhver ham paaliggende Embedspligt. Altid lige varm og lige virksom har han bidraget til christelig Oplysnings og Gudfrygtigheds Fremme blandt Unge og Gamle i de ham allernaadigst betroede Menigheder. Især har Skolevæsenets Forbedring været Supplicanten vigtig, og han har ved sin utrættelige Omhue for dette Anliggende udrettet saare meget, hvilket undertegnede ved Visitats i hans Skoler har med Fornøielse erfaret. Indbyrdes Underviisning er ved hans Bestræbelser indført i Pastoratets samtlige Skoler, og anvendes denne Methode med fortrinlig Nøiagtighed i Aagaard Skole — Pastoratet har 3 Skoler — af en udmærket duelig Skolelærer, som Supplicanten selv har dannet. — Paa disse Grunde fordrister jeg mig allerunder-

¹) Erklæringerne er paategnede L. M. Lunds Ansøgning af 23. Oktober 1831 om at komme i Betragtning ved Besættelsen af et af de tre Præstekald: Nørre Vedby og Nørre Alslev, Kippinge og Brarup, samt Tølløse og Aagerup. Heri ytrer han bl. a.: »Jeg tør haabe, at mine Foresatte ikke kunde negte mig det Vidnesbyrd, at jeg, saavidt mine Evner tillode det, med samvittighedsfuld Flid og Troskab har strebt at varetage de mig paaliggende Pligter. Da jeg for 23 Aar siden tiltraadte mit nu havende Embede [o: i Starup og Nebel], befandtes Skolevæsenet her i en højst maadelig Forfatning, og Menigheder[ne] vare bekendte for meget usædelige, gjenstridige og vankundige. Jeg tør tro, at det ej er mine Foresatte ubekjendt, at her nu er en modsat Tænkemaade, ligesom ogsaa Skolevæsenet er forlængst ordnet, og at Ungdommen i det hele taget staaer nu paa et langt højere Trin af Aandsdannelse end forhen. Maaskee har mine Bestræbelser forat naae dette Maal ej været ganske forgjeves« (Indlæg til Danske Kancelli, 1. Dept.s Registrant 1832, Nr. 4).

danigst til at anbefale denne fortjente Religionslærer til at komme i allernaadigst Betragtning ved et af de allerunderdanigst ansøgte 3 Sognekaldes Besætning. — 60 Aar gammel seer Supplicanten bekymringsfuld ud i Tiden for at kunne skaffe, hvad hans nuværende Kalds indskrænkede Indkomster ikke formaae, nødvendigt Udkomme for 3 uforsørgede Børn, hvoriblandt en Søn, hvis Anbringelse til Studeringer, forinden samme fuldendes, vil fordre store Bekostninger.

Gaverslund Præstegaard den 27de October 1831.

Allerunderdanigst
N. G. Blicher¹.

b.

Allerunderdanigst Erklæring.

Til det, den værdige og sandhedskiærlige Amtsprovst Blicher har anført om Supplicanten, maa jeg tillade mig allerunderdanigst at føie: at jeg ved den i hans Pastorat udi afvigte Julii Maaned dette Aar afholdte Kirke- og Skolevisitats befandt Oplysningens Tilstand saavel hos den voxnere Ungdom som hos Skoleungdommen meget god.

Ribe den 2^{den} Novbr. 1831.

I Bispe Embedets Vacance. Frost².

2.

L. M. Lunds Eftermæle.

Nogen Tid efter Konsistorialraad Lunds Bortgang indeholdt »Kjøbenhavnsposten« for 15. Marts 1843 (Nr. 63) et Inserat fra — som det senere (Nr. 80) oplystes — »en os personlig bekjendt anseet Mand, der er bosat i en af Falsters Kjøbstæder«. Det hedder heri:

¹) Sognepræst i Gaverslund, Amtsprovst Niels Gudme Blicher (1755—1832).

²) Stiftsprovst i Ribe, Dr. phil. Peter Nicolai Frost (1780—1845).

»Jeg troer at burde underrette Dem om, at vi i disse Dage ved Sognepræsten for Nørre Vedby og Nørre Alslev Consistorialraad Lunds dødelige Afgang have lidt et smerteligt Tab, som vi saare vanskeligt ville faae erstattet igjen. Han var en nidkjær, retskaffen og høist dygtig Embedsmand, en frisindet, uafhængig og karakterfast Borger, en forstandig, kundskabsrig og sjelden oplyst Mand, der med Alderdommens Sindighed forenede Ungdommens Begeistring og varme Iver for vor Tids Bestræbelser, og forudsaae klart, at den Tid vilde komme, selv om han ikke skulde opleve den, da Tidens Aand vilde gaae seierrig ud af Kampen. Med aldrig trættet Beredvillighed forsvarede han djærvt Enhver, der henvendte sig til ham, mod Anmasselsens, Egennyttens og Smaalighedens Parasiter, ligesom han dannede en fast og urokkelig Modvægt mod dem, der i deres Stilling omvexlede Retfærdighedens Fordringer med en lav Egennyttes aldrig tilfredsstillede Drift og Tilskyndelse. *Han vil derfor savnes meget herovre; . . . om end Nogle ville glæde sig, fordi der er et aarvaagent Øie mindre til at følge deres Handlinger, der helst skye Lyset . . .*«

»Lollands-Falsters Stifts-Tidende« Nr. 37 for 1843 indeholder en Protest mod den her citerede Dom, der opfattes som »en bitter-ironisk Lovtale«. Der anføres dog ingen Kendsgerninger til Afkræftelse af det deri sagte — kun kan det nævnes, at Artiklens Forfatter vistnok med Rette protesterede imod, at man tog Lund til Indtægt for »den constitutionelle Sag«. Indsenderen retter ogsaa et Sidehug mod Stiftsprovst Heiberg-Jürgensens Tale ved Consistorialraad Lunds Begravelse, særlig i Anledning af, at den afdøde heri var blevet fremhævet paa Bekostning af hans »værdige og høist fortjente Formand« (den S. 265 nævnte C. Nyrop). »Kjøbenhavnsposten« for 4. April s. A. (Nr. 80) afviste i en usædvanlig skarp Tone denne Protest, mente, at den stammede fra »en Ulv i Faareklæder, da den ydre Balg ikke slutter tæt nok«, og sammenfattede sin endelige Dom over Artiklen i disse Ord: »sjældent have vi læst noget i moralsk og logisk Henseende værre Misfoster«. Bladet vilde aldeles ikke inlade sig med Indsenderen og afviste bestemt Muligheden af, at den omstridte Nekrolog skulde være ment ironisk.

H. N. Clausen.

I Anledning af Pastor Jørgen Larsens Disputats¹.

Af Lorenz Bergmann.

Det er et fortrinligt *Emne* for en biografisk Fremstilling, Pastor Jørgen Larsen har fundet. *H. N. Clausen* hører vel ikke til de banebrydende Genier som Grundtvig og Kierkegaard, heller ikke til de gudbenaadede Forkyndere af Evangeliet som Mynster og Monrad; men Kirken har jo ogsaa Brug for Videnskabsmænd, bl. a. for nøgternt at prøve Geniernes ofte sære Indfald og fordomsfrit at paavise de store Vildfarelser, som de store Mænd ikke sjældent gør sig skyldige i. En saadan kritisk prøvende, nøgtern teologisk Videnskabsmand var H. N. Clausen.

I en Afhandling fra 1833 karakteriserer han den Aand, som bør præge den teologiske Litteratur, saaledes: »Det er en *Sindigheds-, Beskedenheds-, Varsomheds-Aand*, som er enhver ægte Videnskabeligheds Mærke; thi, hvad Videnskaben først og fremmest lærer sine Dyrkere og lægger

¹) H. N. Clausen. Hans Liv og Gerning. I. Aarene 1793—1848. Kbh. 1945. 439 S. Skriftet blev forsvaret for den teologiske Doktorgrad 3. Maj 1945, ved hvilken Lejlighed ovenstaaende Afhandlings Forfatter var første officielle Opponent. — De Henvisninger i det følgende, som indføres blot med et p. og Sidetal, sigter alle til Disputatsen. Mit Formaal har været at supplere og korrigere denne, hvorimod jeg har søgt saa vidt muligt at undgaa at gentage, hvad rigtigt der maatte være sagt i denne.

Ogsaa den anden officielle Opponent, Docent, Dr. phil. Søren Holm, har nu udtalt sig om Disputatsen, dels i en Anmeldelse i »Dansk Teologisk Tidsskrift«. 1945. S. 143—163, dels i et særligt lille Skrift, »H. N. Clausen. Bidrag til en Karakteristik«. Kbh. 1945. 96 S.

dem paa Hjerte, er Storheden og Omfanget af de Opgaver, der skulle løses, og Ringheden af de Kræfter, der medbringes til denne Løsning Men der er en anden Aand, som ikke mindre er den sande Videnskabeligheds Mærke, uden hvilken den theologiske Literatur, ligesaaavel som enhver anden, fører et skrantent og sørgeligt Liv. Vi ville kalde den *videnskabelig Reenhed*, fordi den udelukker enhver Interesse og Bestemmelsesgrund, som ikke er hentet fra Sandheden, enhver Betragtningmaade og Fremgangsmaade, som ikke fører til Sandheden. Dens Grundtræk troe vi at finde i Bestræbelse efter at holde sig uafhængig af Fordomme som af Autoriteter, hvor det gjælder Undersøgelse, Fortolkning, Benyttelse af det historiske Overleverede, efter at tydeliggjøre sig Begreber og Grunde, og anvende dem med Upartiskhed og Consequens, efter at udtale egen Overbeviisning, de møisomt erhvervede Resultater af Tænkning og Erfaring ærligt, frit og aabent. Men denne *Frihed* og *Oprigtighed* i Sjelen, denne *Aabenhed* og *Klarhed* i Talen har i den theologiske Videnskab at kæmpe med Hindringer, som andre Videnskabsfag ere saa lykkelige ikke at kjende til¹.

Disse Ord er betegnende for Clausen som den gennemredelige theologiske Videnskabsmand. Med sin faste Karakter forbandt han et opladt Sind for Paavirkning fra forskellige Sider. Hans personlige Udvikling blev derfor i nogen Maade typisk for den danske Kirkes Udvikling gennem de to første Menneskealdre af det 19. Aarhundrede. Med Udgangspunkt i *Rationalismen*, hvis bedste og dygtigste Repræsentant var hans egen Fader, blev han under sit Studieophold i Berlin 1818—19 *Schleiermachers* beundrende og taknemlige Discipel; senere nærmede han sig paa adskillige Punkter lidt efter lidt til den *kirkelige Ortodoksi*, idet han dog stadig bevarede det historiske Bibelsyn og den kritiske Dogmatik. Foruden sin theologiske Virk-

¹) Maanedsskrift for Litteratur. IX. 1833. S. 350, optrykt i »Kirkelige Forhold og Anliggender«. 1885. S. 670—671.

somhed har han ogsaa — med sin harmoniske Forening af Liberalisme og Moderation — ydet en betydelig Indsats paa det *politiske* og *nationale* Omraade, hvor han med Dygtighed og Varme kæmpede for Pressefrihed og konstitutionel Frihed, for Danskhed og Skandinavisme.

Som Forfatter og Taler udmærkede han sig ved sin *akademiske Veltalenhed*. Hans skønne og klare, altid beherskede, for det meste noget kølige Fremstillingsform minder om Thorvaldsens Billedkunst. En lejlighedsvis Udtalelse om »den sande Veltalenhed, som forsmaaer en anden Virkning end den, Naturen selv har lagt i det simple, sande Udtryk af klare Tanker og sunde Følelser, og som derfor virker stille og fordringsløst, men dybt og varigt«¹ — karakteriserer ham selv. Hans Samtid beundrede hans plastiske Veltalenhed. »Hil dig, du Tankens højbaarne Høvding! Hil dig, du Ordets hugprude Helt!« Saaledes hilste *Carl Ploug* ham i det højststemte Digt², der blev sunget ved Studenternes Fakkeltog 23. December 1844. En yngre politisk Skribent, som selv udmærkede sig ved sin Veltalenhed, *C. St. A. Bille*, kalder Clausen »vor aandrigste og nobleste offentlige Taler. Han var som Forfatter og som Taler ikke malerisk, men plastisk. Der var noget antikt over hans hele Personlighed. Han havde Marmorets Renhed, dets bestemte Linjer og faste Konturer, men til lige noget af dets Kulde; han kunde overbevise, men ikke begejstre. Denne Kølighed laa dog kun i det Ydre, thi han følte varmt, hans Fædrelandskjærlighed og nationale Tro var glødende«³.

¹) Maanedsskrift for Litteratur. III. 1830. S. 409. Anmeldelse af G. P. Brammer: Christelig Høitids-Glæde. Tvende Fest-Prædikener. 1830.

²) Carl Plougs Digte, udg. af hans Søn. I. 1901. S. 54. Jfr. II. S. 51—52. 162. — I et Digt fra 1848 tegner *Aarestrup* følgende Billede af Clausen: »I Kløgt og Talekonst en hølærd Mester, Friheds abstracte Ven, der uforfærdet Med christen Anstand længe førte Sværdet Mod Enevold og orthodoxe Præster« (Samlede Digte. 1899. S. 326).

³) DBL. [ø: Dansk Biografisk Leksikon]. ¹III. 1889. S. 624. Paa

Naar man betænker Clausens betydningsfulde Indsats paa forskellige Omraader, er det mærkeligt, at han endnu ikke har været Genstand for en samlet monografisk Fremstilling; men *N. Neergaard*, *Hans Jensen* og *P. Lauridsen* har givet værdifulde Bidrag til Forstaaelsen af hans politiske og nationale Virksomhed, og *L. Helvegs* og *L. Kochs* Skildring af hans teologiske Virksomhed er blevet suppleret ved forskellige Afhandlinger af *N. M. Plum*, *J. Oskar Andersen* og *Skat Arildsen*.

Det er derfor fortjenstfuldt at ville give os den længe savnede Biografi af Clausen. Ogsaa om den Maade, hvorpaa Emnet er behandlet, kan der med Rette siges adskiligt godt. Da Stoffet er saa overordentlig stort, har Forf. delt det saaledes, at det foreliggende Bind omfatter Tiden fra 1793 til 1848. Det er vel disponeret, med forstandig Hensyntagen baade til det kronologiske og det saglige. Det er ikke blot smukt trykt, men ogsaa vel skrevet, klart og jævnt, baaret af Sympati for Clausens »redelige, mandige og sandhedskærlige Personlighed« (p. 316 o. a.), men ingenlunde ukritisk overfor hans Begrænsning, særlig paa det teologiske Omraade.

En Hovedkilde er naturligvis Clausens *Selvbiografi*¹; men Dr. Larsen har af Oskar Andersen lært at læse dette Skrift med Kritik. Hvor meget det end kan lære os om de daværende politiske og kirkelige Forhold, er det dog en meget fattig Kilde for den, der vil søge at gøre Rede for hans personlige Udvikling i Ungdomsaarene, særlig i religiøs Henseende². Dr. Larsen følger ogsaa Professor Andersen i den Antagelse, at Clausens aandelige Udvikling næppe i den Grad, som Selvbiografien giver Indtryk af, har været

lignende Maade dømmer *Vilh. Topsøe*: Politiske Portrætstudier. 1878. S. 24—25. Jfr. ogsaa *Fr. Barfods* Dom fra 1844, som anføres p. 280.

¹) Optegnelser om mit Levned og min Tids Historie. 1877 (anført som Optegn.). Oskar Andersens kritiske Bemærkninger i »Teologisk Tidsskrift«. 1926. S. 177—209.

²) p. 44 — efter Oskar Andersen S. 187. 189. 205.

en jævn Selvudvikling, en Udfoldelse af Spirer, der altid har været til Stede hos ham¹ — en Hypotese, som jeg senere vil komme tilbage til (S. 357—367).

Da Clausens yngste Datter, som bekendt, har tilintetgjort største Delen af sin Faders efterladte Papirer, har det ikke været Forf. muligt at fremdrage meget *nyt Materiale*; men lidt er der dog: nogle enkelte Breve til Vennen Lemming 1818, til Biskop Münter 1819 og 20, Professor Thorlacius 1820, Professor Jens Møller 1820, H. V. Bissen 1841, Hjort Lorenzen 1842, Orla Lehmann 1840 og 44, Dr. theol. Kolthoff 1846 — endvidere Clausens Svar paa Studenternes Tillidsadresse 1825 samt Sønderjyden, Professor Christian Paulsens utrykte Dagbog. Jeg vil ikke skjule, at det Indtryk, jeg under Læsningen af Disputatsen har faaet af Forf.s Arbejdsmetode, har fremkaldt en stille Tvivl om, hvor vidt dette utrykte Materiale nu ogsaa var fuldstændig udnyttet; men da det er mig bekendt, at en Autoritet som Dr. *Bjørn Kornerup* agter at behandle dette Spørgsmaal, lader jeg det ganske ligge.

Forf. har fremdraget (p. 58—60) et Ungdomsarbejde af Clausen, som Selvbiografien ikke nævner, nemlig en latinsk Afhandling om Kirketugten i Oldkirken², ligeledes hans ikke meget kendte filosofiske Doktorafhandling fra 1817 om de oldkirkelige Apologeters Domme om Platon og Platonismen (p. 63—65).

Clausens senere, meget omfattende teologiske Forfatter-skab har han studeret med Flid og givet fyldige Referater af hans Skrifter og vigtigste Afhandlinger. Den samtidige Litteratur, herunder Tidsskrifterne, har han ogsaa søgt at gøre sig bekendt med. Særlig Paaskønnelse fortjener hans Omtale af Clausens Forhold til Studenterne, idet han for hver af de 4 Perioder: 1821—25, 1825—34, 1834—39 og 1839—48 har samlet en Række Udtalelser, der viser, hvor-

¹) p. 51. 71. 92 — efter Oskar Andersen S. 195—196. 201—209.

²) Trykt i »Videnskabelige Forhandlinger ved Siøllands Stifts Landemode«. 1816. II. S. 553—602.

ledes Studenter fra vedkommende Tidsrum bedømte Professor Clausen.

I et saa omfangsrigt Skrift om et saa stort og vidtfor-grenet Emne kan der naturligvis ogsaa paavises adskillige *Mangler*. I de gennemgaaende gode Referater af Clausens Skrifter savner jeg ikke sjældent særlig betydningsfulde Udtalelser, hvori jeg ser et Vidnesbyrd om Forf.s mangelfulde Sans for det karakteristiske. I *Bedømmelsen af Clausens Teologi* gør han sig aabenbart hæderlig Umage for at være loyal og retfærdig. Jeg kan dog ikke se rettere, end at han her er hemmet af sin ortodokse Dogmatik, og at hans vidtgaaende Tilslutning til sine teologiske Lærere, Professorerne *Plum* og *Oskar Andersen*, ikke har ydet ham den fornødne Modvægt. Baade fra disse to Autoriteter og fra andre har Forf. mange »*skjulte Citater*«, idet han ofte har overtaget Formuleringer fra andre uden at angive sine Kilder. Ved Omtalen af de mange Personligheder, der nævnes i Disputatsen, burde »Dansk Biografisk Leksikon« regelmæssigt have været benyttet i 2. Udgave. Ikke sjældent møder man Udtalelser, som viser, at Forf. ikke har det fornødne Kendskab til den historiske Baggrund. Dertil kommer endelig de mange — alt for mange! — Trykfejl og Unøjagtigheder i Citater, Litteraturhenvisninger og Sideangivelser. Alle disse — større eller mindre — Mangler vil i det følgende blive belyst ved Eksempler.

Den Plads, der her staar til Raadighed, tillader ikke en ligelig Prøve af samtlige Afsnit i Disputatsen. Jeg vil derfor særlig gaa ind paa de tre, som ud fra et kirkehistorisk og teologisk Synspunkt er de vigtigste: om »Catholicismen og Protestantismen«, om »Kirkens Gienmæle« og om Kirkekampen — og nøjes med en kortere Omtale af de øvrige.

I.

Første Afsnit (p. 11—78) behandler *Clausens Barndom og tidlige Ungdom* (1793—1818). Her omtales Faderen og

Hjemmet, Skolegang og Studenteraar samt de fortsatte Studier efter endt Eksamen. Med Rette fremhæver Forf. i Tilslutning til Oskar Andersen, at H. N. Clausen i sine unge Aar »som Teolog først og fremmest var en tro Discipel af sin betydelige Fader« (p. 70—75). Netop derfor havde der været Grund til ikke at nøjes med en kort Omtale af Stiftsprovst *H. G. Clausens* trykte Prædikener¹, men at give en indgaaende Redegørelse for disse, hvorved vi vilde have faaet et værdifuldt Materiale til en Sammenligning med Sønnens tidligste teologiske Udtalelser.

Angaaende Stiftsprovst Clausen skal jeg yderligere blot bemærke, at hans bekendte Klage over Grundtvigs Dimisprædiken 1810 ikke forekommer mig saa uforstaaelig, som Forf. synes at mene (p. 47—49). Grundtvig havde jo ikke nøjedes med at fremsætte sit eget, fra Clausens afvigende Standpunkt, men han havde angrebet Præsterne for, at de enten slet ikke forkyndte Herrens Ord, eller at de nok forkyndte det, men ikke troede paa det — og det er en ærekrænkende Paastand om en Præst, at han ikke tror paa det Evangelium, som han lever af at forkynde, og særlig krænkende maatte det være for en saa sandhedskærlig og overbevisningstro Forkynder som H. G. Clausen.

Da Dr. Larsen med Rette mener, at den unge H. N. Clausen er blevet paavirket i rationalistisk Retning ikke blot af sin Fader, men ogsaa af Professor *Peter Erasmus Müller*, »Den af mine Lærere, der meest har virket paa mine religieuse Synspunkter«², havde det været rimeligt, om han var gaaet nærmere ind paa Müllers »Kristeligt Moralsystem« (1808) og »Kristelig Apologetik« (1810), der begge udkom i Clausens Studenteraar som Lærebøger, han

¹) p. 14—16. 18—20. 35 — væsentlig paa Grundlag af *Bjørn Kornrup*: Vor Frue Kirkes og Menigheds Historie. 1929—30. S. 313—318. 341—347, hvorimod samme Forf.s Artikel i DBL.² V. 1934. S. 282—288 ikke nævnes.

²) Saaledes i det af Dr. Arildsen fremdragne Brev til Prof. Müller fra Berlin 16/11 1818. Personalhistorisk Tidsskrift. 10. R. III. 1936. S. 116.

maa have benyttet (p. 40). Men Dr. Larsen nøjes som saa ofte med nogle Udtalelser af Professor Oskar Andersen, og der er intet, som tyder paa, at han selv har læst de to Skrifter, af hvilke navnlig »Moralsystemet« har Interesse ved sin stærkt fremtrædende *kantianske Rationalisme*¹.

Væsentlig i samme Retning viser den unge H. N. Clausens latinske Afhandling fra 1816 om Kirketugten i Oldkirken. »Med sit udpræget moralske Indhold staar denne Afhandling som et tydeligt Vidnesbyrd om Clausens Rationalisme . . . Ganske som sin Fader og P. E. Müller ser Clausen i Jesu Morallære Evangeliets Hovedindhold« (p. 59—60).

Netop derfor er det vanskeligt at forstaa, at han i det afsluttende Tilbageblik paa sin Udvikling (Optegn. S. 506) — umiddelbart efter at have nævnet Peter Erasmus Müller og »Mynsters kirkelige Virksomhed i Hovedstaden« fortsætter: »Uden en forberedende Indvirkning vilde Schleiermacher heller ikke kunnet være bleven for mig, hvad han blev ved den første personlige Berøring (1818—19)«. Jeg tror, Dr. Larsen har set rigtigt, naar han angaaende dette Spørgsmaal — *Mynsters* Betydning for den unge Clausen — skriver: »I hele hans før-schleiermacherske litterære Produk-

¹) Et Par Citater af »Moralsystemet« vil vise, hvor stærkt det fremhæver *Fornuftens Suverænitét*. Fornuften »prøver Aabenbaringens Gylighed, fortolker, udvikler og anvender dens Udsagn, og ved at forbinde dem med Fornuftbegreber, bringer dem i systematisk Orden« (§ 119). »Den kristelige Sædelære indeholder ikke andre Forskrifter end saadanne, der enten middelbar eller umiddelbar kunne udledes af de Morallove, Fornuften lærer os at kiende« (§ 180). Det øverste Moralprincip er: »Strøb efter almeengyldige Regler at frembringe Almeenfornuftighed« (§ 28). »Ved Dyd forstaaes i Almindelighed den menneskelige Sindsforfatnings Fornuftmæssighed« (§ 204, udeladt i 2° § 168). »Godt er det, Fornuften bifalder ifølge Begreber« (§ 227). »Sætningerne om Gud og Udødelighed udgiøre Religionens Grundvold« (§ 126, udeladt i 2. Udg. 1827). I denne søger Forf. — som han siger i Fortalen — »at knytte det Philosophiske nøiere til det Christelige«. F. Eks. hedder det nu, at Princippet om »Almeenfornuftighed« er det samme som Kærlighedsbudet (§ 80).

tion har vi intet Vidnesbyrd om, at Kristus for ham var andet end det fuldkomne moralske Forbillede. Allerhøjest kan man derfor sige, at da han nogle Aar senere sad under Schleiermachers Kateder og Prædikestol og modtog Indtrykket af en »vinderlig Kristustro«, er Mindet om Mynsters Kristusforkyndelse blevet levende for hans Sjæl. Mynster havde saaet Sæden i hans Hjerte; men i flere Aar fandt den ingen Vækstbetingelser; først Varmen fra Schleiermachers levende Kristustro fik den saa smaat til at spire« (p. 53).

I saa Tilfælde vilde Mynsters Betydning for Clausen have en Parallel i Steffens' Betydning for Grundtvig: Den Udsæd, som Sædemanden har saaet, begynder først at spire flere Aar efter — under andre og bedre Vækstbetingelser.

Paa flere Punkter viser Forf.s Kendskab til den tids-historiske Baggrund sig utilstrækkelig. Saaledes giver H. G. Clausens Optagelse som Discipel i Horsens Latinskole (1773), hvor *J. H. Tauber* samme Aar¹ blev Rektor, ikke blot Anledning til at nævne Clausens Taknemlighed over for sin gamle Rektor, men ogsaa til at anføre en Udtalelse af Provst D. P. Smith om, at Tauber »ødelagde saa jævnt 3 Skoler, Horsens, Odense og Roskilde« (p. 12⁶). Denne uformidlede Sammenstilling af to saa modsatte Domme giver et utydeligt og misvisende Billede af Taubers Betydning som Pædagog.

H. G. Clausens gunstige Bedømmelse var den almindelige blandt Taubers Disciple, af hvilke mange har givet Udtryk for deres Taknemlighed over hans »kloge og smagfulde Undervisning«² og lovprist »den lærde og humane, mig evig uforglemmelige Lærer, som jeg elsker som min Fader, og hvis Exempel jeg skylder de Kundskaber og den litteraire Ære, som jeg har i Fædrelandet«³.

¹) Ikke Aaret før, som det hedder p. 12.

²) Janus Hornsyld i Kh. S. 6. R. I. 1933—35. S. 625.

³) Dr. phil. og theol. Jens Henrik Larsen. »Vor Ungdom«. 1900. S. 12. Se

Denne almindelige Anerkendelse er let forstaaelig, naar man sammenligner Taubers humane pædagogiske Principper med den foregaaende Tids Pryglesystem, der bevirkede, at »den hele Skole var ligere et Tugthus end en Undervisningsanstalt«¹, og den kan ikke omstødes ved Provst D. P. Smiths ovenfor anførte, ugunstige Dom. Det kan den saa meget mindre, som Smith selv efter Taubers Død i 1816 hyldede hans Minde i et Digt², hvori det bl. a. hedder, at Tauber var »troe i trende Skoler«. I sine Erindringer betegner han Tauber som »en stok Rationalist«³, og selv om denne Dom er en Overdrivelse⁴, kunde der være noget rationaliserende ved hans Kristendomsopfattelse, og det er formodentlig dette, der har fremkaldt Smiths senere, misvisende Bedømmelse. Rimeligere end at anføre denne havde det været at gøre opmærksom paa, at Taubers humane pædagogiske Principper blev overtaget af hans Discipel H. G. Clausen⁵, og derefter af dennes Søn, Professoren, hvad der bl. a. fremgaar af den Tale, han i 1843 holdt ved sin gamle Rektor ved Metropolitanskolen, N. L. Nissens 50 Aars Jubilæum⁶.

De Oplysninger, som p. 12—13 giver om *H. F. Janson*,

ogsaa H. N. Clausen: Henrik Georg Clausens Eftermæle. 1840. S. 20—21; Samme: Taler. 1848. S. 118. Thomas Skat Rørdam i Fallesens »Theologisk Maanedsskrift«. V. 1805. S. 61. »Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn«. 1816. Sp. 200—201. 241—243. 291—293. 356—359. Johs. Fibiger: Mit Liv og Levned. 1898. S. 7—8. Jens Møller i »Theologisk Bibliothek«. X. 1816. S. 279—298. Gregers Begtrup i »Dansk Literatur-Tidende«. 1816. S. 105—112. Søren Bloch: Bidrag til Roskilde Domscoles Historie. I. 1842. S. 71—77. II. S. 69—71.

¹) Se den drastiske Skildring i Taubers Dagbøger. Memoirer og Breve. XXXVIII. 1922. S. 31—35.

²) Trykt i »Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn«. 1816. Sp. 200—201.

³) Kh. S. 3. R. IV. S. 661. 672. 676. 686 (ikke »en stærk Rationalist«, som det gengives p. 12⁶).

⁴) Se Bjørn Kornerups udmærkede Artikel om Tauber i DBL.² XXIII. 1942. S. 361—365.

⁵) H. G. Clausens Eftermæle. S. 49.

⁶) H. N. Clausen: Taler. S. 111—127, især S. 119. 122

er ikke rigtige¹. Det er ogsaa misvisende at tale om *Gellerts* »Naturmystik«. At *Gellerts* Salmer »fremhæver Naturens Skønhed som Udtryk for Guds Almægt og Kærlighed«², kan ikke med Rette betegnes som »Naturmystik«. Der var ingen Mystik hos *Gellert*, denne personlig saa elskværdige Repræsentant for Overgangen fra Ortodoksi til Rationalisme og ivrige Talsmand for en fornuftig og virksom Kristendom, der samler sig om Forsynstroen og Dyden.

Et andet Udtryk, der forekommer mig misvisende, er Talen om H. G. Clausens »dogmeløse Kristendom«³. Enhver tænkende Opfattelse af Kristendommen har sine »Dogmer« (i Betydning af fundamentale Læresætninger), og Clausen fastholdt jo med al mulig Energi Rationalismens Dogmer om Guds Tilværelse og Sjælens Udødelighed⁴.

¹) *Janson* blev teologisk Professor 1774, ikke 1772. Han deltog i Udarbejdelsen af Universitetsfundatsen 1788, men ikke i »Gennemførelsen« af denne, da han samme Aar blev forflyttet til Aarhus som Biskop. Han behøvede ikke af Hensyn til *Guldbergs* Magtstilling at »lægge en Dæmper paa sine kritisk neologiske Synspunkter«. Allerede L. Koch er klar over, at *Jansons* Standpunkt væsentlig er det samme som *Guldbergs* og *Balles* (Oplysningstiden i den danske Kirke. 1770—1800. 1914. S. 19—20. 47. 191), hvorfor *Pavels* betegner ham som »en stor Ortodoks« (ib. S. 47). Og *Kornerup* skriver i DBL.² XI. 1937. S. 359: »Indholdsmæssigt set repræsenterede *Janson* et konservativt Standpunkt, en Supranaturalisme, der bestemt vender sig imod liberale Forsøg paa at »fortynde« Kristendommen til en Række almenreligiøse Sandheder«.

²) p. 22 — efter *Holmquist-Nørregaard*: Kirkehistorie. II². 1935. S. 594. — Om *Gellert* se f. Eks. *Heinrich Gelzer*: Die neuere Deutsche National-Literatur. I.² 1847. S. 37—61, foruden I. A. *Cramers* grundlæggende Biografi i *Gellerts* Sämtliche Schriften. X. 1774.

³) p. 23. 97, jfr. p. 66: »den dogmeløse Rationalisme«.

⁴) Af Enkeltheder fra dette Afsnit kan i øvrigt nævnes følgende. p. 18^{31b} har Dr. *Larsen* lagt for meget ind i en Udtalelse af Professor *Oskar Andersen*, der ikke gaar videre end til at advare imod at overvurdere den kirkelige Betydning af det romantiske Gennembrud. — Citatet p. 19 L. 2 f. n. er ufuldstændig gengivet. *H. G. Clausen* siger i sin Prædiken fra 1798, at vi er »et lykkeligt Folk, fordi vi beboe et frugtbart og skjønt Land, fordi vi have en retfærdig Regjering, fordi vi have vor offentlige Gudsdyrkelse ukrænket, fordi vi have udvortes

P. 79—126 handler om *Udenlandsrejsen* (1818—20), som han i sin Selvbibliografi (S. 1) betegner som »Hovedpunktet i min aandelige Frigjørelses- og Udviklingshistorie«. I Berlin kom han under *Schleiermachers* Indflydelse. I Italien vandt han et førstehaands Kendskab til katolsk Kirkeliv og begyndte at samle Materiale¹ til en udførlig Fremstilling af Katolicismens Væsen.

De første Aar efter Hjemkomsten var lykkelige og lovende. 1821 holdt han Bryllup. Samme Aar blev han udnævnt til Lektor ved Universitetet og 1822 forfremmet til Professor extraordinarius. Ved sin i Ordets bedste Betydning fornemme Personlighed og sine klare og vel tilrettelagte Forelæsninger kom han til at øve en betydelig Indflydelse paa de Studerende. Hvad han siger om Schleiermacher, »at han ikke har villet danne nogen Skole, men villet vække og modne til Selvstændighed i Tænkning og Omdømme« (Optegn. S. 68), var ogsaa »det Undervisningsideal, som han selv fulgte lige fra sin første akademiske Lærertid« (p. 127. Jfr. p. 198. 258). Ved en senere Lejlighed har han selv udtrykt det saaledes: »Det akademiske Livs Betydning og Bestemmelse maa ikke søges deri, at de Unge

og indvortes Fred«. — Ved Omtalen af *Fallesen* (p. 22) savnes en Henvisning til Kornerup i DBL.² VI. 1935. S. 576—577 og i »Vor Frue Kirkes og Menigheds Historie«. S. 312—316. 322. 324. 333—334 — ved *Hornemann* (p. 39) til Jens Møller i »Nyt Theol. Bibliothek«. XI. 1827. S. 91—100. XVIII. 1830. S. 334—339 og Aage Bentzen i DBL.² X. 1936. S. 587—589 og »Kirken og Tiden«. 1934. S. 19—32. 54—60. — ved *Jens Møller* (p. 43) til Kornerup i DBL.² XVI. 1939. S. 411—415. — p. 43 L. 30: Discipel — læs: Disciplin. — p. 47 Anm. L. 2: Rønne — læs: Rønning. — p. 50⁶²: Breve til J. P. Mynster — læs: Breve fra J. P. Mynster. — p. 59 L. 2—7 savnes en Henvisning til Helveg II² S. 355—356, som Teksten hviler paa.

¹) Man savner en Omtale af de to Afhandlinger, som Clausen senere offentliggjorde paa Grundlag af utrykte Dokumenter fra italienske Arkiver: (1.) »Bidrag til den danske Kirkes Historie i Middelalderen« (i »Det skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter. XXI. 1826. S. 1—98). (2.) »Bulla reformationis Pauli Papae III^{ti} ad historiam Concilii Tridentini pertinens (i Programmet ved Universitetsfesten 1829).

blive førte til et forud opgivet Maal af Dannelse, eller at der bibringes dem et bestemt Antal af bestemte Kundskaber ved et tilsvarende Antal af Forelæsninger, men deri, at den studerende Ungdom vækkes og veiledes til selvstændig Brug og ufortrøden Anstrengelse af egne Kræfter¹.

Hans Afhandling »*Critik og Fremstilling af Underbegrebet*»² viser hans Discipelforhold til Schleiermacher derved, at han hævder et subjektivt Underbegreb i Modsætning til et objektivt (p. 117—121). Diskussionen med A. G. Rudelbach om dette Spørgsmaal³ blev en Forpostfægtning til den store »Kirkekamp« faa Aar senere.

Til hele dette Afsnit har jeg ingen væsentlige Indvendinger⁴ og gaar derfor videre til Omtalen af Clausens Hovedværk.

II.

Den ikke helt lette Opgave paa et begrænset Antal Sider at give et klart og nøjagtigt Referat af Clausens 839 Sider

1) Maanedsskrift for Litteratur. V. 1831. S. 109.

2) Nyt theologisk Bibliothek. I. 1821. S. 14—50, ogsaa i Særudgave.

3) Nyt theol. Bibliothek. IV. 1823. S. 119—161. VI. 1824. S. 37—64.

4) Af mindre Indvendinger kan nævnes følgende: Ogsaa i dette Afsnit møder man skjulte Citater. Saaledes stammer p. 85 L. 8 f. n. — L. 1 f. n. tillige med Anm. 34 og 35 fra Horst Stephan: *Geschichte der evang. Theologie seit dem Deutschen Idealismus*. 1938. S. 86—87 — og p. 120 L. 4—9 fra L. Koch S. 45.

Ved Citatet af Schleiermacher p. 121 L. 10 mangler Henvisning til »Der christliche Glaube«. § 47. — p. 104⁴ og 107²⁰ burde Fr. Nielsens Romerkirken have været anført efter 2den udvidede Udgave. — p. 100¹⁰⁴ og 107²⁰ anføres »Consalvis Breve« og »Consalvis Memoirer« uden Angivelse af Udgave, Oversættelse eller Udgivelsesaar.

Der er adskillige kedelige »Trykfejl«. p. 82¹³ Boutewerk — læs: Butterweck. — p. 83 L. 6 f. n. Verächten — læs: Verächtern. — p. 91⁵³ von Cöller und Schultz — læs: von Cölln und Schulz. — p. 91 L. 5 f. n. Biskop Münster — læs: Biskop Münter. — p. 97 L. 19 de Magthavendes Sag — læs: de Magthavendes Interesse. — p. 98⁹⁴ og p. 189^{10, 12} L. U. Boisen — læs: L. N. Boisen. — p. 106¹⁴ Optegn. 90 — læs: Optegn. 93—94. — p. 117 L. 1 f. n. Uden Viden — læs: uden Videre. — p. 118 L. 4 Definition — læs: Deduction.

store Bog om »*Catholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus*« har Dr. Larsen løst paa en i det væsentlige tilfredsstillende Maade (p. 127—139)¹. Paa adskillige Punkter kunde jeg dog have ønsket, at der var anført flere karakteristiske Udtalelser, særlig saadanne, som hans Modstandere, Grundtvig, Rudelbach, Lindberg o. a. har angrebet ham for.

Fra det vigtige Afsnit om *Skrift og Tradition* savner jeg følgende Udtalelse: »Skriften er beregnet paa Væsener, som have og bruge Fornuftens Lys: ved historisk Kritik skal dens Ægthed bevises, ved filosofisk Kritik² skal dens Indhold prøves og udvikles, og først ved den videnskabe-

¹) Et Par smaa Unøjagtigheder bemærkes i Forbigaaende. p. 127² henvises til Jørgen Nissen: *Ti Levnedsløb*. S. 120 (skal være S. 123) som Hjemmel for, at Provst Nissen har ejet det Eksempplar af »*Catholicismen og Protestantismen*«, som Clausen overrakte sin Hustru. I Virkeligheden siger det anførte Sted lige det modsatte. — p. 128 L. 3 Joseph le Maitre, medens Clausen S. 25 skriver Joseph le Maistre. — p. 128¹⁰ S. 61 — læs: S. 65. — p. 129 L. 7 f. n. indhentes — læs: hentes. — p. 132³⁵ S. 335 — læs: S. 355. — p. 134 L. 1 læs: den menneskelige Frihed og den deraf følgende Fortjenstlighed. — p. 134 L. 21 Effekt — læs: Affect. — p. 135 L. 19—20 Dybhed i Forstaaelse — læs: Dybhed i Følelse. — p. 136⁶⁰ S. 511 — læs: S. 525. — p. 138 L. 9 f. n. læs: den mentale, filosofiske Character.

²) I den tyske Udgave (S. 340) er det ændret til »mit kritischer Sorgfalt«. — En nærmere Sammenligning mellem den danske Tekst og den tyske *Oversættelse* vilde føre ud over denne Afhandlings Rammer; men det havde været ønskeligt, om Disputatsens Forfatter havde foretaget en saadan Undersøgelse. Nu nøjes han med at bemærke (p. 175⁹⁸) at den tyske Tekst »i det store og hele svarer nøje til den danske Udgave«, og han nævner kun et enkelt Eksempel paa, at Udtryk er »modificerede eller blevet nøjagtigere bestemte«. — Jeg tilføjer endnu et Par Eksempler. »Individets egen Stræben« (S. 215 L. 17) er blevet til »das gemeinschaftliche fromme, von Gott gesegnete Streben« (Overs. S. 236). — Afsnittet om Edsflæggelse paa de symbolske Bøger (S. 335—343) er stærkt udvidet (Overs. S. 370—394). Med den danske »Kirkekamp« som Baggrund hedder det nu: »Es wäre gewiss das Interesse des Staates die evangelisch-protestantische Freiheit gegen zelotische Angriffe und inquisitorische Denunciationen zu schützen« (S. 387). Den Sætning, at »den systematiske Theologie er en filosofisk Bearbejdelse af Skriften«

lige Behandling kommer Eenhed og Holdning, Lys og Klarhed i Lærens Mangfoldighed« (S. 310). Denne Udtalelse, der ofte har været anført som et Vidnesbyrd om Clausens Rationalisme, forekommer mig at være ubetinget rigtig — idet man naturligvis maa være opmærksom paa, at der her ikke tales om den kristne Tro, men om »Læren«, o: om den teologiske Videnskab.

Om *Skriftens Tydelighed og Tilstrækkelighed* hedder det: »Alt, hvad der udgjør den egentlige Christentro, Alt, hvori Overensstemmelse mellem Christne er nødvendig, er fremsat med saa klare, bestemte Ord, at ingen væsentlig Misforstaaelse og Uenighed er mulig for det redelige Sind; hvor denne Vished mangler, fordi det billedlige Sprog eller Udtrykkenes Korthed og Dunkelhed tilsteder forskjellig Fortolkning, og det endelige Udslag altsaa maa overlades til Individernes Subjektivitet, der antager den protestantiske Kirke ingen Eenhed som nødvendig, ja den maa endog holde sig overbeviist om, at Forsynet har ved denne Ubestemthed, Fleertydighed, Dunkelhed villet indrømme Individualiteten den nødvendige Frihed, og gjøre opmærksom paa det Umulige i at skabe en fuldkommen Troes-Eenhed« (S. 312). »Den hellige Skrift er selv Kilden til den teologiske Forskjellighed«. »Den aabenbarede Lære, som ikke var bestemt for dette eller hiint Folk, men for Menneskene over den hele Jordens Kreds, maatte ved Forskjellighed i Fremstillinger og Læreformer blive Alt for Alle, paa det at enhver Individualitet, med al aandelig og fysisk Forskjellighed, kunde i den finde sin religieuse Tilfredsstillelse« (S. 343—344).

»Skriften er sin egen, sin tilstrækkelige, sin eneste paa-lidelige Udlægger. Det er saaledes ved Skriften alene, at den protestantiske Kirke staar i dogmatisk Forbindelse med Christus«. »Et autentisk, faststaaende, afsluttet Lære-

(S. 367) er udeladt i Overs. S. 422. — I Udtrykket »den menneskelige Frihed og den deraf følgende Fortjenstlighed« (S. 394) har Overs. S. 450 erstattet »Fortjenstlighed« med Tilregnelighed (Zurechnung).

begreb gives derfor ikke, og kan der ikke gives i den protestantiske Kirke . . . Kirkens Værk er og bliver Menneskeværk« (S. 315—316). »Enhver egentlig Tro paa Kirken er Mistro til Skriften; enten Kirken Alt, eller Skriften Alt; Intet er mere inconsequent end at mistroe Skriften, og ikke kaste sig i Kirkens Arme, og Intet vilkaarligere end at give Kirken sin Tro i Eet, og nægte den den i et Andet« (S. 323).

Hvad Clausens Syn paa *Bekendelsesskrifterne* angaar, siger han om de tre oldkirkelige Symboler: »Den protestantiske Kirke kan i dem kun se menneskelige Udtydninger af den guddommelige Lære, og den bekjender sig til dem, ikke paa Grund af deres egen Auctoritet, men paa Grund af sin egen Erkjendelse af det Overeensstemmende mellem dem og Skriftens Lære«. »I den protestantiske Kirke kan der kun forlanges Tro paa den sande christelige Aand og Tendents i disse Skrifter, ikke derimod paa de enkelte Dogme-Bestemmelser, som ikke have deres udtrykkelige Hjemmel i Skriften; og ingen protestantisk Theolog kan saaledes f. Ex. indrømme nogen Forpligtelse til at gjøre den scholastiske Dialectik i det Athanasianske Symbolum til Rettesnor for sin Behandling af Læren om Christi Natur og hans Forhold til Gud« (S. 326).

Om de særlige protestantiske Symboler hedder det: »En positiv og i det Enkelte normativ Auctoritet af de symbolske Bøger som dem, der skulde indeholde absolut autentiske Skriftfortolkninger og canoniske Læredecreter, lader sig ingensinde forene med Protestantismens Grundprincip« (S. 330). »Protestantismen er ikke et Phænomen, som er bundet til et enkelt Tidsmoment«. At Reformatorerne »skulde have kunnet omdanne det theologiske System, ført Evangeliets Lære, rensat fra alle mellemliggende Aarhundreders Tilsætninger, tilbage til den oprindelige Renhed, og saaledes fuldført det begyndte Reformations-Værk, vilde være for stort et psykologisk Særsyn, til at man burde drage det Modsatte i Tvivl« (S. 331—332).

I Gengivelsen p. 134 af Clausens Kritik af den ortodokse

Lære om *Forsoningen og Retfærdiggørelsen* savner jeg en Udtalelse som denne: »Syndstilgivelse, Efterladelse af Syndens Straf lader sig, efter det christelige Begreb om Gud og om den moralske Verdensorden, ikke tænke som umiddelbar Følge af nogen fremmed Fortjeneste, uden foregaaende Omvendelse af det paagjældende Individ« (S. 410. Jfr. S. 413). Ligesaa bemærkelsesværdig er følgende Udtalelse: »Forholdet mellem den guddommelige *Naade* og den menneskelige *Frihed* udgjør for det endelige Fornuftvæsen en evig Antinomie; de staae for os som modsatte Størrelser, der vexelviis ophæve hinanden. Imidlertid er Overbeviisningen om begges Realitet grundet i Sjælens dybeste Rod; den religiøse Speculation fører enhver Virkning tilbage til den sidste Aarsag i Gud, hvorimod den moralske Selvbevidsthed byder os at betragte vore Handlinger som umiddelbare Virkninger af Villiens *Frihed*« (S. 420).

Den protestantiske Kirkes Sakramentlære sammenfatter Clausen i følgende Ord (S. 450—451, der gør et mindre rationaliserende Indtryk end de p. 135 anførte): »at Sacramentet er Evangeliet i synlig Fremstilling, ligesom Evangeliet er Sacramentet udlagt i Ord, begge guddommelige Redskaber, ved hvilke Troen vækkes formedelst den hellige Aand; at Sacramenterne kun virke under Forudsætning af Tro; at de vistnok, som synlige Pant paa de guddommelige Forjættelser, der ere nedlagte i Evangeliet, selv besidde en særegen Kraft til at vække og bestyrke denne Tro, men at de, i Tilfælde af, at denne udebliver, ere uden Virkning, om end deres udvortes Form bliver paa det Nøiagtigste udført«. Derfor kan den protestantiske Kirke ikke tillægge *Barnedaaben* nogen egentlig sacramentlig Virksomhed, da Tro (*actus credendi*) her mangler tilligemed Bevidstheden, men den kan først betragte Sacramentet som fuldendt ved den senere tilkommende Troesbekjendelse (S. 451).

P. 135 skriver Dr. Larsen, at »*Luthers Holdning i Nad-*

verstriden omtales i lidet pietetsfulde Vendinger« — en Formulering, der ligesom saa mange andre i den foreliggende Disputats er overtaget fra Professor Oskar Andersen¹. En tænksom Læser vil her uvægerlig spørge: hvad er det da, Clausen siger om Luthers Holdning i Nadverstriden? — og undre sig over, at det ikke er anført. Den skarpeste Udtalelse lyder saaledes: »Den smaalige, rabinske Bogstavkløgt i Skriftens Behandling, den uophørlige, trættende Gjentakelse af Beviser, som dreie sig om en *petitio principii*, den blinde Ivren mod Fornuftens Brug, den bestandige Misforstaaelse eller Fordreielse af Modstandernes Grunde, det sycophantiske Consequentsmagerie ere staaende Charactertræk i de lutherske, bugenhagenske, westphalske Stridsskrifter, imedens Zwingli og Oecolampadius, Calvin og Petrus Martyr aftvinge os ufrivillig Agtelse for den ægte videnskabelige Aand, den Sindighed og Grundighed, den Frihed og Klarhed, som udmærker deres Polemik. I ingen Strid er det Uædle, som hos Luther var forenet med saameget Stort og Herligt, traadt stærkere og sørgeligere for Dagen end i denne« (S. 466—467). Man kan godt kalde disse Udtalelser »lidet pietetsfulde«. Hovedsagen er dog, om de er sande og retfærdige, og dette lader sig efter min Mening ikke nægte. Luthers Polemik mod sine Modstandere, Katolikkerne og de reformerte, Sværmerne og Jøderne, var virkelig ofte baade smaalig, simpel og karikerende. Clausen taler med Rette om Luthers »Skjeldsord uden Grunde« — modsat Calvins »Grunde uden Skjeldsord« (S. 468). Men der kunde ogsaa have været Anledning til at anføre Clausens Ord, at »den Lutherske og den Calvinske Lære er aldeles enige i Alt, hvad der angaaer Brugen af den hellige Nadvere og Hensigten af dens Nydelse; de lære begge, at Nadveren er indstiftet af Christus, som Underpant paa den guddommelige Naade; at den ifølge sin guddommelige Indstiftelse selv bevirker, hvad den lover, at den dog kun formedelst Troen yttre denne sin

¹) Dansk Kirkeliv. 1925. S. 143: »lidet pietetsfulde Udtryk«.

Virkning, og altsaa forudsætter et troende og gudfrygtigt Sind« (S. 470).

Angaaende de Dogmer, der ikke er særlige for Katolicismen, kunde der have været Grund til at nævne Clausens Udtalelser om *Englelæren*, saaledes som den fremtræder i Bibelen: »I de ordsproglige, parabolske Udtryk ere vi snarere beføiede til at finde digteriske end dogmatiske Former for religieuse Sandheder, saameget mere som den dogmatiske eller moralske Vigtighed af Troen paa Aandeverdenen intet Sted bliver fremhævet. Det bliver derfor altid tvivlsomt, hvorvidt Sætningen om gode og onde Aander som Mellemvæsener, der staae i en hemmelighedsfuld Forbindelse med vor aandige Virksomhed, er at ansee som christelig Lære; og i ethvert System, som med samvittighedsfuld Nøiagtighed bliver bygget paa Skriftens Grundvold, vil denne Artikel beholde den problematiske Character« (S. 515).

Det er ikke helt rigtigt, at Clausen ikke har andet at sige om *den tilkommende Verden* end, at den for Mennesket maa forblive »terra incognita« (p. 137). Umiddelbart efter dette Udtryk hedder det hos Clausen: »Den Tro, som giver os Kraft til med faste Fjed at stræbe igjennem Jordlivets Labyrinth henimod Maalet, Troen paa en fortsat og fremskridende Personligheds-Tilværelse er sikret os i Aandens evige Trang og i vor inderste Selvbevidsthed« (S. 525).

I Bogens tredje og sidste Hovedafsnit om den kirkelige *Kultus* mærker man baade Clausens fine æstetiske Sans og hans mange personlige Iagttagelser fra Udenlandsrejsen. Det havde været rimeligt at nævne et Par Eksempler fra hans Skildringer af den katolske Kultus: »Naar de mange Tusinder, som en Kirkefest eller en Procession har forsamlet i de mægtige Tempelrum eller paa de offentlige Pladser, i et Nu nedstyrte i Støvet, ligesom blendede af en Guddomsglands, der synes at udstraale fra Monstransen, eller naar Klokkelyden i Aftenmørket forkynder, at det Høiværdigste bæres til en Sygeseng; naar enhver Sysse, en-

hver Haandtering, enhver Samtale standser, hvor det skrider frem; naar Lysene ile til Vinduerne, og Alle paa Gaden og i Huusdørre nedknæle med blottet Hoved¹: da faaer man et synligt Billede af Religionens høie Magt over det menneskelige Sind, og et saadant Billede beholder altid sin Ret over Følelsen, uagtet de grundede Indvendinger, som Forstanden kan have at gjøre derimod« (S. 550).

»Den opløftende Høitideligholdelse af den hellige Uge« beskriver han saaledes: »Fra Skjertorsdag Morgen af ere alle Kors og Billeder og Prydelser i Kirker og Capeller til-dækkede, Klokkerne tie, Orgelerne forstumme, Alt er Stilhed, Alvor, Sørgmodighed; Løverdags Middag ved bestemt Klokkeslet intoneres Hymnen *Gloria in excelsis Deo*; Dækkerne falde fra Altere og Billeder, Orgelerne falde ind med den mægtige Toneklang, Luften opfyldes med Klokkernes Lyd, og Alt forkynder Overgangen fra haabløs Sorg til jublende Glæde, fra Gravens Mørke til Livets Lys. Denne Time i Rom, hvor de trehundrede Kirkers Klokker og Orgeler gjenvinde Mælet for at prise ham, der overvandt Døden; hvor Engelsborgs Torden forener sig med St. Peters Høitidsklokke for at forkynde for Christenheden den opstandne Frelser; hvor Frelseren selv, efter en liden Stund at have tilhyllet sit Aasyn, atter træder synlig, i straalende Farveglands af tusinde Billeder, frem for de Frommes Øine, kan vel uden Betænkning sættes som den høitideligste, den christelige Cultus har at opvise«².

Blandt de Punkter, som hans Kritik særlig retter sig imod, er Messeofret, Maria- og Helgendyrkelsen. »*Messeofferet* staaer i sin dogmatiske Grund i den fuldkomneste

¹) I en Anmærkning tilføjer Clausen: »Lyden af denne Klokke, som gaar foran *viaticum eucharistiae*, trængte en Aften ind i S. Carlotheatret i Neapel; øieblikkeligt holdt man inde med Spillet; Scene og Theater fremstillede een knælende Gruppe, og først efter at Lyden havde tabt sig, blev det afbrudte Spil fortsat«.

²) S. 602—603. Ogsaa S. 605. 613—614. 638. 697. 701—702 mærkes Forf.s personlige Iagttagelser fra Udenlandsrejsen.

Modsigelse med Christendommens Principal-Lærdomme, ikke alene om Guds Væsen og Egenskaber, men ogsaa om Forløsningsværket ved Christus . . . Selv lærer Christus nemlig, at Frelsens Vei er aabnet ved ham, og at den eneste Betingelse, som fra Menneskets Side fordres, er Tro, Omvendelse og Lydighed . . . Idet Kirken auctori-serer et vedvarende Offrings-Institut til Forsoning af den guddommelige Vrede, forudsætter den endnu stedse den samme Adskillelse og Udelukkelse fra Guds Naade, som Skriften erklærer for hævet ved Christus, og hvorom ingen Christen tør tvivle, og den optager paa ny Forsonings-Offere i den hedensk-jødiske Betydning, som Christus har forviist fra det religiøse Gebet som Overtro fra den aandelige Umyndigheds Alder« (S. 568—569. Jfr. S. 571—573).

Paa den anden Side hævder han, »at der er kun altfor meget for Protestanterne at lære af den Anstand og udvortes Ærefrygt, hvormed Sacramentet behandles i den catholske Kirke«. »Protestanterne have i Anstød af zelotisk Iver gjort sig det til Pligt at bortmane den religiøse Æsthetik af deres Kirker, uden at Protestantismen eller det kirkelige Princip har nogen Skyld i denne Forsyndelse mod det Hellige« (S. 552. Den sidste Sætning forekommer mig ikke at være rigtig. Man tænke paa Zwinglis og Calvins eksklusive Skriftprincip!). Jfr. S. 785. 790. 800—801. »Det er ikke altid simpel, enfoldig Vedhængen ved det Gamle, men ofte en rigtig og dyb Følelse af Liturgiens sande Væsen, som vækker Folkets Uvillie og Mistroe, naar det pludseligt seer sine Bønner, sine Psalmer, de kirkelige Formularer, som er gaaet i Arv fra Slægt til Slægt, og som hver enkelt Mand har tilegnet sig ved andægtig Brug, saaledes omstøbte, at intet Spor er tilbage af den forrige Skikkelse« (S. 762—763).

Clausens Bog slutter med *Forslag til nye Formularer ved Daab og Nadver* — med det Maal for Øje »at føre det dogmatiske tilbage til Skriften og til saadanne Steder i Skriften, som ved Klarhed, Almindelighed og practisk Ten-

dents kunne lægges til Grund for liturgiske Formularer, uden at behøve Forklaring eller foranledige Misforstaaelse« (S. 834).

I Forslaget til Daabsritualet (S. 835—838) hedder det, at disse Børn er »skabte i Dit eget Billede« (i Stedet for: født i Skyld og undfanget i Synd). Efter Daaben: »Den almægtige Gud, vor Herre Jesu Christi Fader, som nu haver aabnet Dig Adgang til sin elskelige Søns Rige« (i Stedet for: som nu har genfødt dig ved Vand og den Helligaand). I Nadverritualet (S. 838—839) foreslaas Formlen: »Det er Jesu Christi Legem« — »Det er Jesu Christi Blod« (uden Tilføjelse af Ordet »sande«), og efter Kommunionen: »Den korsfæstede og opstandne Jesus Christus, som nu haver fornyet med Eder sit hellige Samfund« (i Stedet for: som nu har givet Eder sit hellige Legeme og Blod, hvormed han har gjort Fyldest for alle Eders Synder).

Er disse foreslaaede Ændringer ikke *Forbedringer*? Og er det ikke et rigtigt og værdifuldt Synspunkt, at liturgiske Formularer bør have en vis almindelig, mere bibelsk end dogmatisk Karakter — som Clausen siger: »I denne religiøse Almindelighed af Formularerne vil tillige ligge en gavnlig Mindelse til Enhver, som indtil den Grad glemmer Kirkens Forhold til Skriften og sit Forhold til Kirken, at han ved Handlinger, som angaae Alle i lige Grad, vil paa-nøde Kirken Udtrykket af et bestemt dogmatisk System«.

Vi gaar nu fra Referatet over til *Bedømmelsen* af Clausens Bog (jfr. p. 139—146). Den maa betragtes som et værdifuldt Bidrag til den sammenlignende Symbolik, en dengang ny Videnskab, hvis grundlæggende Værker var *G. J. Planck*: Abriss einer historischen und vergleichenden Darstellung der dogmatischen Systeme unserer verschiedenen christlichen Hauptpartheyen (1796. ³1822) og *Ph. Marheinecke*: Christliche Symbolik. I. Das System des

Katholicismus in seiner symbolischen Entwicklung. 3. Bd. 1810—13.

Allerede Titlen paa Clausens Værk er betydningsfuld. Medens den ældre, snævre, intellektualistiske Opfattelse af Symbolikkens Opgave kun omfattede Symbolerne og dermed Kirkesamfundenes Lære, behandler Clausen jo ogsaa Kirkeforfatningen og Gudstjenesten. Vi møder altsaa allerede hos ham den Udvidelse af Symbolikken til en alsidig Konfessionsvidenskab, som man ellers plejer at give *Hase* og *Kattenbusch* Æren for. Det maa derfor beklages, at selv saa lærde Forskere som Kattenbusch og Loofs ikke nævner Clausens ogsaa paa Tysk udgivne Skrift i deres Oversigter over Symbolikkens Historie¹.

I videnskabelig Henseende har Bogen store *Fortrin*. Ved Selvsyn og Studium var Clausen fortrolig med Romerkirken og derved værnet mod de Misforstaaelser og Urigtigheder, som ellers er almindelige, naar Teologer fra en Kirke beskæftiger sig med et andet Kirkesamfunds Forhold². Særlig maa det fremhæves, at han — næsten et halvt Aarhundrede før Vatikanerkonciliet — har været klar over, at det pavelige System, og ikke det mere liberale episkopalistiske, var det konsekvente Udtryk for Katolicismen (S. 25. 61. 65). Grundig Lærdom var hos Clausen forenet med ubestikkelig Redelighed, opladt Skønhedssans og en oprigtig, om end stilfærdig og tilbageholdende From-

¹) F. Kattenbusch: *Lehrbuch der vergleichenden Confessionskunde*. I. 1892. S. 39—70. Samme i *Realencyklopädie für prot. Theologie und Kirche*. ³XIX. 1907. S. 203—207. F. Loofs: *Symbolik oder christliche Confessionskunde*. I. 1902. S. 65—73.

²) Ogsaa fra katolsk Side er det blevet anerkendt, at Clausens Bog gav en i det Hele reent objectivt holdt Fremstilling af den katolske Kirkes Forhold, der ikke var plettet af de ellers almindeligt vedtagne hadefulde Forvanskninger* (J. L. Hansen: *Luther og Grundtvig*. 1883. S. 13—14). — Skulde jeg selv gøre nogen Indvending mod Clausens Fremstilling af Katolicismen, maatte det være, at han ikke giver noget Indtryk af, hvilken afgørende Betydning det asketiske Livsideal og Munkevæsenet har haft og endnu har.

hed. Det er derfor uretfærdigt, naar *Mynster* i et Brev til Peder Hjort betegner Clausens »tykke Bog« som »en temmelig tynd Bog«¹. I Virkeligheden er det et af dansk Teologis Hovedværker og kan endnu læses med Interesse og Udbytte, selv efter Fremkomsten af et Mesterværk som *Karl Hase's* kyndige og aandfulde »Handbuch der protestantischen Polemik gegen die Römisch-Katholische Kirche« (1862. ⁶1894). Forskellen mellem disse to aandsbeslægtede Forfatteres Værker kan udtrykkes saaledes, at Hase skriver som systematisk interesseret Historiker, Clausen som historisk orienteret Systematiker, der for Protestantismens Vedkommende ikke nøjes med at fremstille, hvad der har været og er, men ogsaa, hvad han mener, den efter sit Væsen bør være.

Dette fører over til Spørgsmaalet om *det teologiske Standpunkt*, ud fra hvilket Clausens Bog er skrevet. For Overblikkets Skyld behandler vi det — lidt skematisk — under 4 Punkter.

(1.) De to næste Afsnit om »Kirkens Gienmæle« og »Kirkekampen« vil vise, at Grundtvig, Rudelbach, Lindberg og andre betragtede Clausens Standpunkt som *ukristeligt*. Allerede Dr. Larsens Referat af Clausens Bog, suppleret med de af mig anførte Citater, vil have vist, hvor uretfærdig og taabelig denne Bedømmelse er. Den er kun psykologisk forstaaelig ud fra et meget snævert dogmatisk Standpunkt.

¹) Udvalg af Breve til P. Hjort. 1867. S. 141. — Ogsaa *L. Koch* udtaler sig med upaakrævet Overlegenhed: »Det maa anses for overflødig at gaa nærmere ind paa Indholdet og en videnskabelig Vurdering af denne Bog, der i Kirkehistorien kun har faaet Betydning ved det voldsomme Angreb, Grundtvig gjorde paa den, og den lange Strid, der udspandt sig deraf, under hvilken Bogen selv blev glemt« (Den danske Kirkes Historie i Aarene 1817—1854. 1883. S. 51). Dr. Larsens gunstigere Dom: »et betydningsfuldt og paa mange Maader klart og rigtigt Udtryk for den dybtgaaende Modsætning mellem Kristenhedens to Hovedleje« (p. 139), er — hvad han undlader at gøre opmærksom paa — en ordret Gentagelse af Biskop *Plum*: Symbolik. ²1931. S. 10.

(2.) En meget udbredt Opfattelse gaar ud paa, at Standpunktet i »Catholicismen og Protestantismen« er *rationalistisk*¹ — hvad der for Trekløveret Grundtvig, Rudelbach og Lindberg er det samme som ukristeligt².

Som bekendt har Clausen selv givet en Definition af, hvad han forstaaer ved *Rationalisme*: »Ved consequent Rationalisme pleier man at forstaae den Tro og Lære, der antager Fornuften som Religionens eneste Kilde og Sandhedens eneste Maalestok og Regel, der forkaster Nødvendigheden og Virkeligheden af en Aabenbaring, som en paa overnaturlig Maade foranstaltet Meddelelse af Gud til sine Mennesker, der følgelig i Christus kun beundrer Menneskets Dyd og Lærerens Viisdom og i Skriftens Fortolkning og Brug lægger en given Sum af Fornuftsætninger til Grund, hylder som Christendom Saameget af Skriftens Indhold, der lader sig betragte som Udtryk og Betegnelse af disse Sætninger og derimod forkaster, hvadsomhelst der ikke paa den menneskelige Tænkings Vei lader sig gjøre begribeligt og gjennemskueligt«³.

Her fremhæves 4 Hovedtræk ved den konsekvente Rationalisme: (1.) *Fornuften* betragtes som Religionens eneste Kilde og eneste Maalestok. (2.) En *overnaturlig Aabenbaring* forkastes som unødvendig. (3.) *Kristus* er kun et

¹) »Paa mange Punkter hørte han stadig hjemme i den kirkelige Rationalismes Lejr«, skriver Dr. *Larsen* (p. 142). Dr. *Søren Holm* betegner Bogen som »udpræget rationalistisk« (H. N. Clausen. S. 13). *L. Koch* henviser til, at »grænsen er der, hvor troen udvider sig til at omfatte den tredie trosartikel; thi han [Clausen] har øjensynligt intet blik for den Helligånds gerning i menigheden« (S. 49).

²) Det ikke lette Problem om Forholdet mellem Rationalisme og Kristendom skal jeg ikke her gaa nærmere ind paa. Efter min historiske Opfattelse og personlige Vurdering omfatter Problemet to Spørgsmaal, som ikke maa sammenblandes, nemlig det principielle: Er »Rationalismen« Kristendom? — og det historiske: Kan »Rationalister« være Kristne? Det første Spørgsmaal maa jeg besvare med et Nej! — det andet med et Ja!

³) Nyt theologisk Bibliothek. XVI. 1830. S. 288. Den theologiske Partieaand. 1830. S. 3, Jfr. det nedenfor (S. 338) anførte Citat fra 1827.

Menneske, som er forbilledligt ved sin Dyd og Visdom. (4.) *Skriftens* Indhold maa bedømmes ud fra [ikke blot: opfattes ved Hjælp af] Fornuften.

Dr. Larsen siger med Rette, at »ud fra denne Definition nødes man virkelig til at indrømme, at Clausen ikke har været Rationalist. Vel har han [i sin Ungdom] i Kristus kun set det vise og fuldkomne Forbillede, og vel har han fortolket Biblen i Overensstemmelse med Fornuften, men der er intet i hans Ungdom, der tyder paa, at han har betragtet Fornuften som Religionens eneste Kilde, eller at han har forkastet Aabenbaringens Nødvendighed og Virkelighed« (p. 75). Og om »Catholicismen og Protestantismen« indrømmer han (p. 140), at Clausen »klart og utvetydigt tager Afstand fra den principielle Rationalisme«. Hermed hentyder han til den vigtige Udtalelse S. 376 om den af Kant paavirkede Rationalisme, »at Fornuften . . . hvor det fattedes paa sand Følelse af Troens Nødvendighed og Aabenbaringens Hellighed, opkastede sig til Dommer, hvor den i Ydmyghed burde have trukket sig tilbage, forkastede, hvad den med troende Ærefrygt burde have antaget eller ladet uantastet; at den i eensidig Retning gjorde den logiske Begribelighed og den practiske Nytte til eneste Norm for den religieuse Sandhed«. Andre Steder fremhæver han, at »Christendommen er ikke nogen kold Forstandslære« (S. 790), og at baade den lutherske og den reformerte Kirke afviser Socinianernes Lære, som i Sakramenterne ikke ser andet end udvortes Bekendelses-Ceremonier (S. 429. 448).

Men Dr. Larsen mener, at Clausens Definition af Rationalisme, som jo stammer fra Kirkekampens Aar, er bestemt heraf, idet han, der atter og atter blev stemplet som Rationalist, »i Selvforsvar giver en saadan Definition af Rationalisme, at han ikke selv paa nogen Maade kunde falde ind under den« (p. 75). Denne Opfattelse, som er overtaget fra Biskop *N. M. Plum*¹, søger han yderligere

¹) Jakob Peter Mynster. 1938. S. 118.

at støtte ved Henvisning til sin anden Lærefader, idet han skriver, at ud fra samme Definition af Rationalisme »er det i det hele taget et stort Spørgsmaal, om der overhovedet har været Rationalister i Danmark. En saa fin Kender af Tiden som Prof. *J. Oskar Andersen* siger herom: »Gennemført Rationalisme, der fornægter Aabenbaringen og kun vil bygge det religiøse paa Fornuften, har jeg ikke truffet«¹. Denne Udtalelse af Prof. A. er ikke sagt med Henblik paa Clausens Definition af Rationalisme, og kan ikke med Rette anføres imod denne, allerede af den Grund, at Clausen taler om Forkastelse af en *overnaturlig* Aabenbaring, medens Prof. A. i Almindelighed taler om »Fornægtelse af Aabenbaringen«, hvilket ikke er det samme, da selv de »konsekvente Rationalister« jo ikke plejede at benægte den *naturlige* Aabenbaring.

Spørgsmaalet bliver nu, om Clausens Definition af den konsekvente Rationalisme er rammende — historisk og begrebsmæssigt — eller ikke. Rationalismen er jo udgaaet fra Tyskland, og dens klassiske Skrifter er, som bekendt, *J. F. Röhrs* »Briefe über den Rationalismus« (1813) og *J. A. L. Wegscheiders* »Institutiones Theologiae Christianae Dogmaticae« (1815. ⁸1844). Hos disse Forfattere, der udtrykkelig vil være Rationalister, møder man Punkt for Punkt de i Clausens Definition angivne Træk².

¹) Festskrift i Anledning af Det danske Missionselskabs Hundredears-Jubilæum. I. 1921. S. 181 (ikke S. 186, som angivet p. 75).

²) »Den konsekvente Rationalisme kan kun hvile paa et fast Grundlag, naar den opgiver Ideen om en overnaturlig Aabenbaring som indholdsløs og erstatter den med en (kun højst uegentlig saakaldet) Aabenbaring ved Fornuften« (*Röhr* S. 18—19). »Naar den Lære, som Jesus prædikede, afklædes alt lokalt og temporelt, indeholder den intet andet, end hvad den fornuftige Menneskeand kan finde af religiøs Sandhed, og hvad mange tænkende Hoveder og religiøst oplyste Aander allerede før ham har udtænkt af fornuftige og evig gyldige religiøse Sandheder« (S. 32). »Den Religion, som Jesus og hans Apostle lærte, kan som Universalreligion slet ikke være andet end selve den rene Fornuftreligion« (S. 407. Jfr. S. 398. 409. 426). »Rationalisten betragter Kristendommens store Stifter som et rent menneskeligt Fænomen, ved hvis Forklaring

Ogsaa i Danmark var der paa Clausens Tid Mænd, der betegnede sig som Rationalister og hævdede samme Anskuelser som Röhr og Wegscheider. Dette gælder saaledes Biskop *Frederik Plum*, den flittige Udgiver af »Efterretning om den udenlandske nyere theologiske pastorale Literatur« (1818) med de mange Fortsættelser¹. Andre danske Forkæmpere for Fornuftkristendommen var Rektor *S. Bloch* i Roskilde (»Ideeer til et Forsvar for en fornuftgrundet

han ikke tror at maatte tage sin Tilflugt til en overnaturlig Kausalitet« (S. 26). Jesus er »den beskedne, elskværdige Vismand fra Nazareth« (S. 29), »et ufordærvet Naturbarn« (S. 186), og Fortællingerne om hans overnaturlige Fødsel, hans Opstandelse og Himmelfart er Sagn og Myter (S. 27—29). Kristologien er derfor »ikke en integrerende Del« af det rationalistiske System (S. 36. 406).

Ogsaa *Wegscheider* betragter Kristendommen som identisk med Fornuftreligionen (§ 7—12). F. Eks. hedder det: »Rationalistae, qui in iudicandis rerum causis atque effectibus rationem solam sequantur«. »Ipsa ratio humana quam illi cum in omnibus tum in rebus ad religionem pertinentibus sequuntur«. »En intimam atque sempiternam Christianismi cum Rationalismo coniunctionem atque convenientiam« (§S. 61. 59).

¹) »Theologisk Rationalisme — skriver *Fr. Plum* — er videnskabelig Fremgangsmaade efter det Princip, at intet gjelder for religiøs Sandhed, uden at det lader sig retfærdiggjøre for Fornuften« (8. Fortsættelse. 1826. S. 38). Rationalisme er »det System, som anser Fornuften . . . for Guds høieste Aabenbaringsmiddel til Menneskeslægten, og som i Christendommens oprindelige Religionslære finder og erkjender denne Sandhed. Rationalistisk Christendom kunde man i Korthed kalde Indbegrebet af de religiøse Troeslærdomme og moralske Levnetsforskrifter, som ere tagne af Bibelen, have bestaaet Fornuftens Prøve og derfor ere erkjendte og antagne for sande« (11. Fortsættelse. 1829. S. 33).

I en Anmeldelse af 3. Udgave af *Wegscheiders* Dogmatik skriver *Fr. Plum*, at det er »den ægte christelige Synspunkt, at kun det har egentlig Værd, som staaer i umiddelbar Forbindelse med Menneskets sædelige Dannelse og Forædling« (3. Fortsættelse. 1821. S. 72), og i Anledning af 4. Udgave hedder det: »Man kan da vel sige, at de i hans [*Wegscheiders*] Skole dannede Præster ere de dueligste til at bevare, de heldigste til at udbrede deres Mesters himmelske Lære« (7. Fortsættelse. 1825. S. 27. Jfr. 5. Forts. 1823. S. 36 og 6. Forts. 1824. S. 16, hvor *Röhrs* »Kritische Predigerbibliothek« anbefales som en Modvægt mod Tidens »Scholasticisme« og »Mysticisme«).

Christendom«. 1826)¹ og Sognepræst *P. A. Brolund* (»Forsøg til Besvarelse af det Spørgsmaal: Vil den christelige Religionslærer enten som Rationalist eller som Supranaturalist, naar forøvrigt alt Andet er lige, kunne stifte meest Gavn i sit Embede?« 1829)².

Udtalelser som de anførte viser, at Clausen er i sin gode Ret, naar han bestemmer den konsekvente Rationalisme som ovenfor angivet (S. 314)³. Og naar han tilføjer, at denne Retning »er min aandelige Personlighed fremmed«⁴, er der — overfor en saa gennemredelig og klart tænkende Personlighed — ingen Grund til at betvivle denne Udtalelses subjektive Oprigtighed og objektive Rigtighed. Vi forstaar derfor, at Professor *Jens Møller*, der havde be-

¹) S. 11—12 skriver Bloch, at den rationalistiske Anskuelse »udgaar fra Fornuften ... denne kan ikke finde tilstrækkelig Grund til at antage en overnaturlig Meddelelse«. »Religionens og Aabenbaringens Fornuftmæssighed ... er Fundamentet for Rationalismen« (S. 16). »Christi Lære viser sig for os som Fornuften i sin høieste Potents« (S. 30—31).

²) Oplæst ved Fyens Stifts Landemode 1. Juli 1829, trykt i »Fyens Stifts Landemode-Act« for Aaret 1829 og 1831. Det hedder her, at Rationalismen betragter Fornuften som Religionens eneste Kilde og Norm; den skal derfor prøve enhver Belæring, der fremtræder som guddommelig Aabenbaring (1829. S. 6—7). Supranaturalismen derimod betragter Aabenbaringens skrevne Ord som den højeste Autoritet; men den »modstræber Christendommens Aand og Tidernes Fremskridt, gør Christendommen ufrugtbar baade for Forstand og Hjerte og giver Anledning til høist farlige og fordærvelige Misbrug« (S. 8. 10).

³) Paa samme Maade bestemmes Rationalismens Væsen af dens Modstandere som *F. V. Reinhard* (Vorlerungen über die Dogmatik.³ 1812. S. 72) og *A. G. Rudelbach* (Das Wesen des Rationalismus. 1830, f. Eks. S. 21). I »Kirke-Leksikon for Norden«. IV. 1929. Sp. 417 b giver Professor *Oskar Andersen* følgende Definition af »den konsekvente Rationalisme»: »Efter den har Gud kun aabenbaret sig paa fornuftig og naturlig Vis. Jesus var et Menneske. Aabenbaringen var en Genvej for Fornuftreligionen, og Skriften fremkom under providentiel Styrelse fra Guds Side som et Udtryk for den hellige og fornuftige Lov, som Samvittigheden ogsaa belærer os om«. — Denne Definition stemmer aabenbart ganske med Clausens (S. 314).

⁴) *Nyt theol. Bibliothek*. XVI. 1830. S. 300.

tegnen Clausen som »en consequent Rationalist«, i sit Svar forklarede, at han herved havde sigtet til hans Udvikling af Underbegrebet i Nyt theol. Bibliothek¹ og ikke til Bogen om »Catholicisme og Protestantisme«, »hvilken ingen forstandig Mand kan falde paa at karakterisere med de af mig brugte Ord«².

Dette Skrift indeholder jo ogsaa — som vi har set (S. 315) afgjort antirationalistiske Udtalelser. Den højeste Autoritet er for Clausen — i Modsætning til Rationalisterne — *ikke Fornuften, men Skriften*, »den eneste, i sig tilstrækkelige Regel og Rettesnor« (S. 68. 303—305. 322), ja, han taler endog om »Skriftens Eneguddommelighed« (S. 328), et uheldigt Udtryk for, at Skriften er den eneste, af Gud givne Trosnorm. Der har vel næppe i nyere dansk Teologi været nogen mere udpræget *Skrifteolog* end Clausen. Hans uforbeholdne Fremhævelse af, at der findes dunkle Steder, Mangler og Huller i den hellige Skrift kan ikke med Rette betegnes som Rationalisme — man tænke f. Eks. paa Luthers bekendte Udtalelse om Esters Bog, Jakobs Brev og Johannes' Aabenbaring! Det samme gælder, hvad Dr. Larsen kalder Clausens »ærefrygtsfulde Agnosticisme« overfor Mysteriet (p. 145. 230). Her kan man minde om Melanchthons bekendte Ord: »mysteria divinitatis rectius adoraverimus quam vestigaverimus«³. Dr. Larsen mener, at man i Clausens Bog »forgæves leder efter Udslag af nogen *inderlig Kristustro*« (p. 145. 153). Overfor denne Paa-stand henviser jeg til følgende spredte Udtalelser: Fra Kirkehistoriens modstridende Fortolkninger og Paa-stande »tyer Protestantismen tilbage til Christus som eneste Herre og Mester« (S. 68). Han er »Sandhedens og Hellighedens Ideal« (S. 73). Han »er med sin Kirke til Dagenes Ende«

¹) Jfr. Dr. Larsens Referat og Bedømmelse p. 117—121.

²) Nyt theol. Bibliothek. XV. 1829. S. 188. 226. XVI. 1830. S. 361. 363.

³) Die Loci Communes Philipp Melanchthons, ed. Th. Kolde. 1890. S. 61.

(S. 215). Han er »det eneste kirkelige Mysterium, i ham er Aabenbaringen afsluttet« (S. 72). Den protestantiske Kirke gaar ligesom den katolske ud fra Troen paa Aabenbaringen i Kristus (S. 298). Protestantismen »stræber at slutte sig til ham i *Tro* og Hjertets Reenhed« (S. 72). »Læren om det Guddommelige i Christendommen hviler paa Læren om det Guddommelige i Christus . . . som i Skriften betegnes ved Navnet Guds eenbaarne Søn . . . Det guddommelige Væsen (det paulinske »Guddommens Fylde« Col. 2,9) har i Christus gennemtrængt det menneskelige og været det virksomme Princip i hver Villie, hver Tale og Bedrift« (S. 516—517). »Naar Troen er den faste, levende og inderlige Overbeviisning om den guddommelige Kjærlighed i Jesu Sendelse, om den guddommelige Viisdom i hans Lære, den guddommelige Høihed i hans Person, da hengiver Mennesket sig i denne Tro frivillig og ubetinget til den himmelske Fører« (S. 411—412). Er ikke alle disse Udtalelser Udslag af »den inderlige Kristustro«, som Dr. Larsen ikke har formaaet at finde Vidnesbyrd om?

(3.) Endnu mere oplagt end, at Clausens Standpunkt ikke er rationalistisk, er, at det er *ikke-ortodokst*. Dette fremgaar af hans Afvigelser fra den ortodokse Teologis Opfattelse af Arvesynd, Forsoning, Retfærdiggørelse, Sakramenter, Treenighed, Engle og Dæmoner.

- (4.) Hans Standpunkt maa da betegnes som udpræget protestantisk; det er *den kritiske Skrifteologis, paa adskillige Punkter med uklare, rationaliserende Formuleringer, paa andre med tydelig Paavirkning fra Schleiermacher*. Uklare, rationaliserende Formuleringer er f. Eks. den første Sætning, hvormed Bogen begynder: »Navnet Kirke betyder overhovedet et Samfund til at fremme almindelig Religiositet« (S. 1) — endvidere adskillige Udtalelser om Forholdet mellem *Fornuften og Skriften* eller *Fornuften og Aabenbaringen*. F. Eks.: Katolicismens øverste Princip »stod i aabenbar Modsigelse med Fornuft og Skrift« (S. 68. 175), hvorimod Protestantismen »erklærer kun een Fremgangs-

maade for den sande: den, som udgaar fra Skriftens Fortolkning og derefter bringer dens Lære i Sammenhæng med Fornuftens Udsagn« (S. 381—382). »Hvad Christendommen forkynder som Guds aabenbarede Ord, fører den tilbage til Menneskets eget Indre, og paatrykker saaledes den menneskelige Fornuft det guddommelige Præg« (S. 347). »I Tillid til den indre Aabenbaring følger Fornuften sit eget Lys, udvikler Indholdet af den almindelige religiøse Bevidsthed og søger derefter Stadfæstelse for sine Resultater i det aabenbarede Ord« (S. 379). Den systematiske Teologi skal »bringe Aabenbaringen i Harmonie med Fornuften« (S. 367), »stifte Forlig mellem Fornuftens Autonomie og Aabenbaringens Auctoritet« (S. 374). Da Clausen jo afviser baade Rationalismens og Hegelianismens Bestræbelser for at gøre Fornuften til øverste Dommer over Aabenbaringen og Skriften (S. 376. 379), maa hans egen Mening være, at Aabenbaringen og Skriften vel er den kristelige Læres Kilde, men *Fornuften er det Organ, hvormed Aabenbaringen og Skriften modtages*: »Kun ved Fornuften bliver Aabenbaringen tilgængelig for Mennesket« (S. 309. Jfr. S. 815). Paa samme Maade skriver han i 1830, at »Aabenbaringen, skjøndt dens Udspring ligger udover Naturens Orden, maa, selv hvor dens Indhold gaar ud over Tænkningens Sphære, tilegnes ved Fornuftens Virksomhed og sættes i Forbindelse med Menneskets aandelige Væsen og aandelige Interesse for at erholde Betydning og Indflydelse paa det hele Liv«¹.

Denne Opfattelse af Fornuften som Menneskets Sans for det oversanselige møder man — som bekendt — ogsaa hos den tyske Filosof *Jacobi*² og her hjemme f. Eks. hos

¹) Nyt theol. Bibliothek. XVI. 1830. S. 282.

²) F. H. Jacobi: Werke. III. 1816. S. 436 (»Der Sinn für das Ueber-sinnliche«). Jfr. II. S. 343. III. S. 400 (»Vernunft haben und von Gott wissen ist Eins«). »Vernunft« udledes af »Vernehmen« (III. S. 19. 32). — Allerede *Kant* havde skelnet mellem Fornuft og Forstand, f. Eks. Werke ed. Rosenkranz. II. 1838. S. 499 (Kritik der reinen Vernunft):

*Jens Møller*¹ og *Mynster*². Men flere af Clausens førnævnte Udtalelser synes at tillægge Fornuften en videregaaende Betydning og kan derfor i ethvert Tilfælde ikke siges at være afklarede³. Alligevel forekommer det mig at være en stor Overdrivelse, at Dr. Larsen skriver (p. 142): »Naar Clausen ikke blev forstaaet, som han selv ønskede det, skyldes det ingen anden end ham selv«. Det uklare og svævende i adskillige af hans Udtalelser kan virkelig ikke undskylde end sige retfærdiggøre Grundtvigs, Rudelbachs og Lindbergs grove Karikaturtegninger.

Endelig maa vi omtale *det Schleiermacherske Islæt* i Clausens Bog, som Dr. Larsen med Rette fremhæver (p. 142—145). Ganske vist nævnes Schleiermacher udtrykkelig kun 5 Gange⁴; men hans Paavirkning mærkes dog paa mange Punkter, selv om Clausen »ikke slavisk følger hans ejendommelige dogmatiske Metode« (p. 143). Følelsens Betydning fremhæves særlig i Afsnittet om Gudstjenesten⁵, og Clausen deler ganske Schleiermachers Bestræbelse for at føre de dogmatiske Læreformer tilbage til det religiøse Trosindhold og for at forene den kristelige Tænkning med den højeste menneskelige og videnskabelige Kultur. Schleiermachers Bestemmelse af Forholdet mellem Katolicisme og Protestantisme som mellem Kirkeprincip og Kristusprincip, hans »frygtløse Kritik over for det kirke-

Den menneskelige Fornuft har en naturlig Tilbøjelighed til at overskride Erfaringens Grænse; transcendentale Ideer er ligesaa naturlige for den som Kategorierne for Forstanden.

¹) Kh. S. 4. R. IV. S. 288. Theologisk Bibliothek. XIV. 1828. S. 34.

²) F. Eks. i Afhandlingen om Begrebet Tro (1821, optrykt i »Blandede Skrifter«. I. 1852. S. 5. 27. 30—35) og i Brevene til Engelbreth 1825—27 (Kh. S. 4. R. IV. 1895—97. S. 475. 498—499. 503—505). Jfr. den første af »Betragtningerne« (1833. I. S. 8).

³) Uklare og rationaliserende Udtalelser findes efter mit Skøn ogsaa S. 7. 349. 410. 437. 510. 523. 533. 677. 702.

⁴) S. 11 Anm. S. 337 Anm. S. 378. S. 472 Anm. S. 531.

⁵) S. 534 f. 550. 620. 671. 717. 762. 781. 810. — S. 376 indvendes mod den principielle Rationalisme, at den »fattedes paa sand Følelse af Troens Nødvendighed og Aabenbarings Hellighed«.

lig nedarvede og fastslaaede«, hans Lære om Synden, om Engle og Dæmoner, om Forsoning og Treenighed, hans Forkærlighed for en Union mellem Lutherdom og Calvinisme og for en Synodal-Presbyterial Forfatning for derved at fremme Kirkens Selvstændiggørelse over for Staten, alt dette har sat sine dybe Spor i Clausens store Bog¹.

Et enkelt Punkt, nemlig Bedømmelsen af *Luther*, vil senere blive omtalt (S. 336—337. 339¹. 358—359).

Til sidst skal jeg — som et vigtigt Synspunkt, der ikke er kommet til sin Ret i Dr. Larsens Bedømmelse — fremhæve, at Clausen i »Catholicismen og Protestantismen« ligesom i sine senere Skrifter viser sig som *en udpræget juste milieu-Natur*². Han vil gaa en Mellemvej mellem det 18.

¹) Jeg synes ikke, at dette kommer til sin Ret i Dr. Søren Holms interessante Afsnit om Clausen og Schleiermacher (S. 23—30).

²) Paa eet Punkt indtager denne juste milieu-Natur et yderlig-gaaende Standpunkt, nemlig i sin *Overvurdering af Gejslligheden*: »Som Fortolker af Christi Lære og Villie staaer Geistligheden mellem Evangeliet og Menigheden, og som saadan har den guddommelig Indstiftelse og Auctoritet, ærværdig og nødvendig i sit Kald som Menighedernes aandelige Leder og Kirkens nærmeste Forvalter; den har Magten fra Gud, Embedet fra Staten, Læren fra Skriften, Dueligheden fra sit eget Indre« (S. 218). »Det ligger aldeles i den protestantiske Kirkes Princip, at den maa hindre enhver gudstjenstlig Sammenkomst, hvor Forhandlingerne ikke ere geistlige Mænd overdragne; thi Opbyggelse, saaledes som Protestantismen vil have den fremmet, ved Indsigt i det guddommelige Ord, kan kun under denne Betingelse være at vente«. »Naar vi sige, at den protestantiske Kirke bestaaer og virker ved den hellige Skrift, da sige vi dermed, at den bestaaer og virker ved sin Geistlighed« (S. 768—769).

Derfor udtaler han sig med Skarphed mod, at Ikke-Teologer som *Steffens* »vove at opkaste sig til Skriftens Fortolkere, til Udlæggere af Christendommens Dogmer og til hovmestererende Lærere af Teologerne« (S. 357). Dr. Larsen skriver (p. 132³⁹), at Clausen her tænker paa *Steffens* smukke Bog »Von der falschen Theologie und dem wahren Glauben«. 1825. Dette Skrift udkom allerede i 1823; 1825 udkom det i dansk Oversættelse ved Provst M. P. Kruuse. Man kan godt, som Dr. Larsen, kalde det en »smuk« Bog, naar man tænker paa den varmt følte Fortale, hvori *Steffens* bekender, at han gennem den teologiske Professor og Præst i Breslau, *Scheibels* Forkyndelse og Sjælesorg har fundet

Aarhundredes Kriticisme og den senere »theologiske Dogmatismus« og »Cryptocatholicisme« (S. 376—378. Jfr. S. 730. 759) — ligesom mellem den katolske Kultus og den zürichske (S. 784 Anm.). Han er *en ivrig Tilhænger af baade—og*. Han vil fastholde baade Aabenbaringen og Fornuften, baade Skriften og Fornuften (se ovenfor S. 303. 320—321), baade Viljens Frihed og Guds Naade (S. 402. 420), baade Tro og Gerninger (S. 425—428), baade Evangeliet og Sakramenterne (S. 450). Han hævder »Ligevægten mel-

Hvile i Troen paa Frelseren, og paa den Maade, hvorpaa han i selve Skriftet fremhæver, at det underfulde i Frelserens Liv ikke kan skilles fra hans Lære (Overs. S. 12—15), hvorfor han afviser baade den rationalistiske og den mytiske Opfattelse foruden den, der fører Kristendommen tilbage til den religiøse Afhængighedsfølelse. (Jfr. hans Brev til Mynster 1/5 1823. Af efterladte Breve til J. P. Mynster. 1862. S. 87). I Modsætning til denne falske Teologi finder han den sande kristelige Tro i den ved Luther rensede Lære (S. 49). I den strenge Ortodoksis Aand hævder han ikke blot Skriftens Inspiration og Treenigheden (S. 82—83), men ogsaa, at Adams Synd tilregnes Menneskeheden (S. 74), ligesom han forkaster enhver Union med dem, der ikke deler den ortodoks-lutherske Nadverlære (S. 161—171) — et Punkt, som *Grundtvig* i sin meget anerkendende Anmeldelse i »Theologisk Maanedsskrift«. III. 1825. S. 198—202 (jfr. ogsaa Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn. 1824. Nr. 33) udtalte sin Tilslutning til. Endvidere fremhæver Steffens, at Teologien ikke skal herske, hverken over Menigheden eller over Skriften, som ikke kan forstaas uden Tro (S. 150—159), og »ved Troen kan den Intet erholde, som denne [Troen] ikke formaaer at meddele den Enfoldigste« (S. 157).

Man forstaar derfor, at selv en saa mild Bedømmer som *Jens Møller* ikke nøjedes med at bringe et fyldigt Referat af Steffens' Bog (»Nyt theol. Bibliothek«. VI. 1824. S. 218—258), men ogsaa i en Efterskrift (S. 253—258) udtalte sin Beklagelse af Forf.s »Tilbøielighed til at hæve det populære Element i Kirken paa det lærdes Bekostning«, hvorved den teologiske Videnskabs Betydning for Bibelens Forstaaelse underkendes, og sit Ønske om, at Skriftet »mere havde været en Gjenlyd af Confessio Augustana og mindre af Formula Concordiæ«.

Det er netop denne Steffens' Underkendelse af den teologiske Videnskab, som *Clausen* i en noget irriteret Tone protesterer imod (S. 357 og i en Anmeldelse i »Dansk Litteratur-Tidende«. 1825. Nr. 40—42. S. 625—671).

lem Ord og Ritus« (S. 801), mellem Ord og Ceremonier (S. 535—537). Han siger selv, at hvad han ønsker, er »en Tro, som er prøvet og bygget paa Indsigt, hvor der er Lys uden Kulde og Varme uden Taage, Sandhed uden Tomhed og Skjønhed uden Blendværk« (S. 817). Skulde en saadan midtpunktsøgende Bestræbelse ikke være anbefalelsesværdig for en Videnskabsmand, der ikke vil optræde som Profet eller Paradoksmager?

III

Hermed gaar vi over til Afsnittet om »*Kirkens Gienmæle*« (p. 146—153). Jeg anser dette Afsnit for overfladisk og ukritisk. For at give det fulde Indtryk af Tonen i Grundtvigs Modskrift burde der have været medtaget Udtryk som disse, at Professoren »vil prøve, om han har Kvæg til Læsere« (S. 41). »Saa meget er da vist, at Prof. Clausens Christendom er aldeles falsk, hans protestantiske Kirke et Afguds-Tempel, hvor man vitterlig [!] forkynder Løgn som Sandhed, og stræber [!] at ophæve den uophævelige Skilsmisse mellem dem som mellem Lys og Mørke« (S. 22). Grundtvigs Bandtruselsbulle mod Clausen burde ogsaa have været anført in extenso (p. 149): »Som ærlig Mand maa han enten gjøre den Christelige Kirke høitidelig Afbigt for sin uchristelige og forargelige Lærdom, eller nedlægge sit Embede og aflægge sit christne Navn. Dette er min ufravigelige Paastand i den Christelige Kirkes og Menigheds Navn, og vil Professor Clausen ingen af Delene, da erklærer jeg ham herved, paa Kirkens Vegne, som var, som er, og som skal blive, og hvis Lærdom ligger klart udfoldet, vel bekjendt i dens Historie: paa den eneste ægte Historisk-Christelige Kirkes Vegne, for en falsk Lærer, som misbruger det christelige Navn til, saavidt han formaaer, at forvirre og forføre Menigheden, stræber [!] at undergrave den Kirke, han udgiver sig for at ville tjene og befæste« (Fortalen p. IV). Denne Tone er ikke ukendt

fra Kirkens Historie. Saaledes taler den romerske Pave, naar han lyser kætterske Lærere i Band, og ud fra Katolicismens Forudsætninger har Paven jo Ret til at tale paa Kirkens Vegne. Men hvad begrundes Kapellan N. F. S. Grundtvigs Ret til at tale i den kristelige Kirkes Navn og true en Medkristen med Band, fordi denne har en anden teologisk Opfattelse af Kirken, Skriften og Daabsbekendelsen?

Man forstaar, at *Ingemann* i det samme Brev, hvori han meddeler Grundtvig, at han er enig med ham i »Hovedsagen selv: den billige Fordring, at Kirkens Lærere maa holde sig til dens Bekjendelse«, tilføjer: »Jeg tror dog ikke, nogen anden end Kirkens Overhoved er berettiget til i Kirkens Navn at exkommunicere, og et saadant Kirkens Overhoved, mener jeg, vi Protestanter kun har i dens usynlige Herre og Mester«. Heroverfor forsvarede Grundtvig sig ved at erklære: »Bogen har jeg paa en Maade selv skrevet, men Fortalen har vor Herre gjort« [!]¹.

I sit Referat af, hvad Grundtvig egentlig vil med »Kirkens Gienmæle«, indfletter Dr. Larsen Pastor *Anders Nørsgaards* Bedømmelse², og han synes at godkende den urimelige Paastand, at Menigheden »aldeles ikke har været hverken baaret eller opholdt af Skriften«. — Hvorfor anfører Dr. Larsen ikke Grundtvigs egne Ord om *Trosbekendelsen*? »At Troes-Bekjendelsen, der danner den snevre Kirke-Dør, er den uforanderlige, vi troe urokkelige Grundvold baade for Troen og for Lærdommen i den Christelige Kirke, det er en soleklar Sandhed, man kun kan tvivle om, naar man ei vil troe sine egne Øine, kun som en fortvivlet Løgner [!] modsige« (S. 26). Det Nye Testamente forudsætter i alle Maader, baade hviler og bygger paa *Trosbekendelsen* (S. 27) og skal forstaas ud fra denne (S. 29). Det maa understreges, at Grundtvig ikke (som man efter hans Standpunkt i de foregaaende Aar vilde have ventet) skriver et Skriftens

¹) Grundtvig og Ingemann. Brevvexling. 1882. S. 71. 73.

²) Grundtvigianismen. I. 1935. S. 34—35.

Genmæle, 3: et Bibelortodoksiens Genmæle imod Clausens kritiske Bibelsyn, men et *Kirkens* Genmæle (3: et Genmæle ud fra den ved *Daaben* lydende Formulering af den kirkelige Tradition) imod Clausens stærke Fremhævelse af det protestantiske Skriftprincip. Anders Nørgaard har derfor Ret, naar han siger, at Clausen »er en fuldgod Repræsentant for Protestantismen i det hele«. »Grundtvig er ved Genmælets Fremkomst saa nys krøbet ud af den ortodoxe Ham, at han endnu gør en himmelvid Forskel paa en ortodox Bibeltroende og en rationalistisk eller liberal Bibelkritiker. Eftervirkningerne af Ortodoxien blander sig altsaa endnu — noget forvirrende — i det nye Syn. Thi det er ikke om en Højre-, Midter- eller Venstrestilling indenfor det protestantiske Bibelsyn, det drejer sig, men om Protestantismens Ordsyn, Skriftsyn og Kirkesyn i det hele« (I. S. 36—38, delvis anført p. 153). Nørgaard forsøger da heller ikke det umulige at fremstille Grundtvig som en Meningsfælle af Luther; men han siger: »Clausen var en typisk Protestant. Grundtvig har fra 1825 forladt Protestantismens Grund, ikke for at nærme sig Katolicismen, men for at gaa ud over baade Katolicisme og Protestantisme« (I. S. 39) — jeg vilde hellere sige: for at gaa tilbage til det ældste katolske Standpunkt, paa den apostolske Overleverings, særlig Daabsbekendelsens Grund, et Standpunkt, som den senere katolske Udvikling — med Kirkemøderne og Paven — har opgivet som utilstrækkeligt. Derfor har ikke blot Grundtvigs protestantiske Modstandere¹, men ogsaa katolske Teologer betragtet ham som en Mand, der bekæmpede det protestantiske Skriftprincip ud fra det katolske Kirke- og Traditionsprincip og derved beredte Vejen for Romerkirken². Faktisk har Grundtvigianismen da ogsaa for adskillige Danske været et Gen-

¹) For blot at nævne eet Eksempel fra *Clausens* Skrifter, taler »Det Nye Testaments Hermeneutik«. 1840. S. 62 om »den katolicerende Retning« i Forsøget paa at fortolke Skriften ud fra Trosbekendelsen.

²) Grev *J. L. Holstein* fremhæver især »Menighedsprincippet« som katolicerende (Evangelsk-Luthersk. 1872. S. 107—114). »Ved at skrive

nemgangspunkt paa Vej til Romerkirken, saaledes for Bibliotekar *Høffding-Muus*¹, den tidligere Santalmissionær og Folkekirkepræst *M. C. Jensen*² og Politikeren *Jens Busk*³.

»Menighedsprincippet« paa deres Fane have Grundtvigianerne opsagt »det Protestantiske« Huldskab og Troskab; thi Menighedsprincippet er ikke blot uprotestantisk, men antiprotestantisk.

J. L. V. Hansen, der efter 22 Aars Præstegerning i den danske Folkekirke gik over til den katolske Kirke i 1863, skriver, at Grundtvig »bekæmpede den vilkaarlige Anvendelse af Luthers saakaldte Skrivtprincip« ud fra et katolsk Standpunkt, idet han begrundede sit Angreb paa den apostoliske Overlevering, som havde sit kortfattede Udtryk i Daabsbekendelsen (»Luther og Grundtvig«. 1883. S. 15. 240). Men senere brød han med Traditionsprincippet og betragtede Daabsbekendelsen ikke som apostolisk Overlevering, men som »et Ord af Herrens egen Mund«, hvormed han opgav det katolske og sluttede sig til den nyprotestantiske Betragtning af Apostlenes Forhold til Kristus (Ib. S. 17—19).

Særlig interessant er den lærde og fromme norske Konvertit *Krogh-Tonnings* Udtalelse i sin Selvbiografi: »Alle Grundtvigs Modstandere var enige om at betragte hans Lære som uluthersk Traditionalisme og som en Planteskole for romersk-katolske Sympathier, hvad den ogsaa har vist sig at være. Naar den katolske Propaganda har vundet langt større Indflydelse i Danmark end i Norge, saa har dette sikkerlig en Hovedsaarsag i den Forberedelse, den fornemmelig i Danmark havde faaet gennem Grundtvigianismen, medens Nordmændene var anderledes staatsatte mod saadan Indflydelse ved den solide Lutherdom, de har taget i Arv fra Johnson og Caspari . . . Det blev mig aldrig tvivlsomt, at Grundtvigianismens Fordring paa at repræsentere den rene Lutherdom maatte afvises. Det var mig klart, at den var en katholicerende Retning i Strid med Reformationens formale Grundprincip om »Bibelen alene« som Kilde og Norm for al christen Tro og Lære. Saaledes historisk seet. Men et andet Spørgsmaal var det jo, om Reformationen i Virkeligheden, dogmatisk seet, havde Ret i dette sit Princip.« (»En Konvertits Erindringer«. 1906. S. 51).

Ogsaa Dr. *Søren Holm* fremhæver med Rette, at Grundtvigs Skrift »ham uafvidende har en stærk katholicerende Tendens« (S. 45. 47. 57—58), medens Professor *Oskar Andersen* (S. 206) finder det »vildledende« at tale om en saadan Tendens.

¹) Kirkens Historie i fjerde Aarhundrede af Biskop Theodoret og Samtidig. V. 1881. Fortalen. S. VIII—IX. XXXII—XXXIII.

²) Aabent Brev til mine Venner i den danske Folkekirke. 1895. S. 7. 18—20.

³) Johs. Garnæs Petersen: Jens Busk. 1943. S. 24. 68—69. 157. (Han kunde komme hjem fra den katolske Kirke om Søndagen og sige: »I Dag hørte vi en god grundtvigsk Prædiken«).

I *Vurderingen* af Mellemværendet mellem Grundtvig og Clausen følger Dr. Larsen ganske Professor *Oskar Andersen*s Afhandling i »Dansk Kirkeliv«. 1925 (S. 115—217) — ogsaa paa Steder, hvor denne Forfatter ikke udtrykkelig citeres¹. Saaledes naar han taler om Clausens »paa mange Maader helt undervægtige Opfattelse af Protestantismen« (p. 148 = Oskar Andersen S. 156) eller skriver, at Grundtvig »med stor Virkning fremhæver det selvmodsigende i at tillægge Skriften Autoritet som eneste »Kundskabskilde og Trosregel« og samtidig fastslaa dens praktiske Ubrugelighed« (p. 152 = Oskar Andersen S. 167). Naturligvis fastslaa Clausen ikke Skriftens »praktiske Ubrugelighed«. De to anførte Teologer indrømmer selv, at Grundtvigs Gengivelse af Clausens Skriftopfattelse er en ligefrem Karikatur² (p. 150 = Oskar Andersen S. 164, jfr. S. 117 n.); hvor kan de saa sige, at den er af stor Virkning?

¹) Denne skjulte Afhængighed mærkes endog i den rent historiske Redegørelse. Se saaledes p. 126 L. 9 f. n.—L. 5 f. n., jfr. Oskar Andersen S. 143. — p. 135 L. 4—9, jfr. O. A. S. 154. L. 9—16. — p. 136. L. 12 ff., jfr. O. A. S. 152. L. 7 ff. — p. 143 L. 20—24, jfr. O. A. S. 153. — p. 149 L. 22 ff., jfr. O. A. S. 160. L. 19 ff.

²) Som Eksempel paa *Grundtvigs tendentiøse Karikeren* kan anføres S. 33: »Clausen paastaar, at Bogens [Nye Testaments] Ægthed er tvivlsom, og Texten usikker, den evangeliske Historie aldeles upaalidelig, Pauli Apostel-Kald ugyldigt, alle Apostlenes Vidnesbyrd om, at det var Guds og Jesu Ord, de taledede, falske eller uægte, og han finder altsaa intet Guds Ord i det Ny Testamente«.

Ligeledes beror det paa en Misforstaaelse eller en Forvanskning, naar Grundtvig S. 18 skriver, at det efter Clausen (S. 343—344) »skal være lige bibelsk, lige christeligt, enten man antager Christus for Gud eller for et indskrænket Menneske«. Clausens Ord lyder: »Den hellige Skrift er selv Kilden til den theologiske Forskjellighed. Thi vi læse i Skriften, hvorledes Christus snart fremstilles i sin guddommelige Højhed, snart i sin menneskelige Indskrænkning« o. s. v. Grundtvig burde dog være saa meget Teolog, at han forstod, at Clausens Udtryk, »Christi menneskelige Indskrænkning« gaar tilbage til Fil. 2,6—7, hvor Paulus taler om Kristi »Kenosis«, at han forringede sig selv, idet han tog en Tjeners Skikkelse paa og blev Mennesker lig. Clausen taler altsaa om Kristus i hans »Fornedrelses Tilstand«; men dette er noget ganske andet end, at han skulde betegne Kristus som »et indskrænket Menneske«.

Den af Clausen foreslaaede *Formulering af Præsteeden* (anført p. 132) betegner Grundtvig (S. 41—42) som »Løgn« og »Daarekiste-Snak«, og han paastaar dristigt, at »efter denne Eed . . . kunde man nu vist nok prædike Tyrkisk og Arabisk og Alt, hvad man vilde«, — uagtet den første Sætning i Clausens Edsforslag lyder: »Den hellige Skrift er den ene guddommelige Troesnorm« (S. 337). Det forekommer mig da ogsaa at være meget uretfærdigt, naar Professor Andersen skriver (S. 173): »Clausens Fortolkning af den bestaaende Ed karakteriserer han [Grundtvig S. 39] forstaaeligt nok som Spot med Ord og Løfter og som Bedrag mod den Øvrighed, der tror os« o. s. v. »Forstaaeligt nok« — ja, ud fra Grundtvigs udprægede Tilbøjelighed til at karikere og persiflere sin Modstander — men ikke forstaaeligt ud fra Clausens egne Ord og deres naturlige Mening.

Jeg kan heller ikke være enig med Dr. Larsen, naar han p. 153 — atter i stiltiende Tilslutning til Oskar Andersen S. 192—194 — fremhæver, at Grundtvig her »paa afgørende Maade har understreget det grundkristelige — Kristus-troen — overfor Clausens udflydende Teologi«. Det er allerede ovenfor godtgjort (S. 319—320), at Kristustroen ogsaa møder os i Clausens Bog, og det er kun en af Grundtvigs sædvanlige Karikaturtegninger, naar han siger (S. 22), at Clausen »kun vil have Christus gjort til et guddommeligt Navn paa sin egen Fornuft«, og at »Prof. Clausens Kristus er en aldeles luftig, døvstum, magtesløs, upersonlig Person, som gjør sit Bedste ved slet ingen Ting at gjøre« (S. 8).

Naar Grundtvig i Modsætning til Clausens Skriftprincip henviser til »den saakaldte apostoliske Troes-Bekjendelse« og 3 Gange paastaar (S. 10. 19. 24), at den kristelige Kirke kun indlemmer dem i sig, der tilegner sig denne Bekjendelse, burde Dr. Larsen have gjort opmærksom paa denne Paastands uhistoriske Karakter, der allerede fremgaar af den græsk-ortodokse Kirkes afvigende Daabspraksis. Der kunde ogsaa have været Grund til at omtale, at Clausen

er saa langt fra at »vrage Kirkens oprindelige Bekiendelse« (som Grundtvig siger S. 28), at i hans Forslag til et forandret Daabsritual nævnes »det apostolske Symbolum« som »den christelige Tro, paa hvilken disse Børn skulle døbes« (S. 837).

Grundtvigs ubændige Heftighed og perfide Karikeren gør det paa Forhaand ikke sandsynligt, at han i selve Sagen skulde have Retten paa sin Side. Den store Salmedigter og Folkeopdrager var ikke stor som Teolog. Ogsaa her digtede han — mere, end han forskede. Jeg har derfor svært ved at forstaa, at en teologisk Videnskabsmand som Professor *Oskar Andersen* — quem honoris causa nomino — kan skrive, at han »giver væsentlig Grundtvig Ret overfor hans Modpart« (S. 117). Hvad enten det gælder Spørgsmaalet om Katolicismens og Protestantismens Væsen, eller Spørgsmaalet om Universitetsteologiens Frihed, forekommer det mig, at det modsatte er Tilfældet. Dette Indtryk fik jeg allerede, da jeg for omtrent 50 Aar siden for første Gang læste »Catholicismen og Protestantismen« og »Kirkens Gienmæle«, og det har yderligere fæstnet sig i Aarenes Løb. Jeg kan derfor fuldt ud underskrive Dr. *Søren Holms* Dom (S. 31): »Efter min Mening havde Clausen Ret overfor Grundtvig i saa at sige alt: videnskabeligt, theologisk og konfessionelt«. I Bedømmelsen af »Gienmælets« *Form* kan jeg ganske slutte mig til Oskar Andersens Dom¹. Om dette *karikerende og injurierende Skandskrift*, der i formel Henseende er et slet ordnet Hastværksarbejde², har *Holger Begtrup* Frimodighed til at

¹) S. 157: »Stoffets formelle Tilrettelæggelse og Udarbejdelse ... er ikke beundringsværdig — rent bortset fra Polemikens karikerende og injurierende Form ... Endog Redegørelsen for hans egen Opfattelse, der fremsættes i flere spredte Tilløb og med en Bevisførelse, der ikke klart pointerer det væsentlige, vidner om Hastværket«.

²) *C. J. Brandt* mener, at Grundtvig som Subskribent har faaet Clausens Bog c. 20.—21. August. »Forudsat at Grundtvig har haft den et Par Uger, er der med hans fast utrolige Arbejdskraft, baade til at læse Bøger og skrive dem, i sig selv intet urimeligt, end sige umuligt

skrive: »Kirkens Genmæle er fra Formens Side et Mesterværk, skrevet med al den Vægt, Grundtvig magtede at lægge i sine Ord, og helt igennem af een Støbning«¹.

IV

Ogsaa det store og vigtige Afsnit om »*Kirkekampen*« 1825—34 (p. 154—187) frembyder mange, baade større og mindre, Angrebepunkter. Det kunde saaledes have været nævnet, at selve Udtrykket »denne Kirkestrid« bruges af Ingemann allerede 3. November 1825 i et Brev til Grundt-

i, at han i den Tid har kunnet læse den 844 Sider tykke Bog, skrive sin egen lille paa 3—4 Ark og faa den trykt til 5te September« (»*Dansk Kirketidende*«. 1877. Sp. 741—742. 746—747). Sp. 715—730 gengiver Brandt et ikke-benyttet Udkast af Grundtvig til en Anmeldelse af Clausens Bog til »*Theologisk Maanedsskrift*«. Det er ikke slet saa skarpt i Tonen som »Kirkens Gienmæle«, men udtaler dog, at Clausens Bog »erklærer hele den kristelige Kirke Undergangs-Krig« (Sp. 716). »Forf. gjør sig en Ære af at være om ikke Enevolds-Regent, saa dog Selvejer i Selvmodsigelsernes grænseløse Rige« (Sp. 717); han taler »aaabenbar Vrævl« (Sp. 719). »Det eneste ejendommelige ved Bogen er øjensynlig den utvungne Anprisning af kirkelig Ubestemthed og den deraf flydende Bestræbelse overhovedet at sige alt hvad siges kan, uden dog i Grunden at have sagt noget, hvorpaa der kunde bygges det mindste« (Sp. 718). Anmeldelsens Hovedtesis er, at »Kirken erklærer dem for fremmede fra den, som ej vil tilegne sig dens Tros-Bekjendelse . . . den siger rent ud: ja, I er, som *Kjællere*, i den kristelige Kirkes Ban« (Sp. 722). I Nr. 45 meddeler Brandt ogsaa en ikke-benyttet »Fortale«, dateret 23. August, forskellig fra den senere trykte, og omtaler tre forskellige Udkast til Slutningen af Genmælet.

Jeg tilføjer et Par spredte Bemærkninger til Enkeltheder i Dr. Larsens Fremstilling. p. 147⁵: Grundtvigs Prædiken 31/7 1825 er aftrykt i Udv. Skrifter ved Begtrup. IV. S. 386—394, Kirkens Gienmæle ib. S. 395—429. — p. 148¹²: Det anførte »Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn«. 1825. Nr. 12 indeholder ikke de af Dr. Larsen gengivne Udtalelser. — p. 149¹³: Grundtvigs Ord til Ingemann burde ikke have været anført efter Begtrup, men efter »Brevvexling mellem Grundtvig og Ingemann«. 1882. S. 69. Sidehenviisningerne til »Kirkens Gienmæle« passer ikke til 1. Udg. 1825 (genoptrykt 1925), men til 4. Oplag 1877, hvad Dr. L. ikke har gjort opmærksom paa.

¹) N. F. S. Grundtvigs kirkelige Syn 1825. 1901. S. 229—230.

vig (»Brevvexling«, S. 41). I Citatet p. 155⁵ — Clausens Dom i SelvbioGRAFIE om »Kirkens Gienmæle«¹ — savner jeg Fortsættelsen (S. 110—111): »Ord kunne være af den Beskaffenhed — selv om de ere udtalte af en Mand, som gjælder for at være ved fuld Samling, og selv om de maa antages udtalte i fuld Alvor og med vel betænkt Hu — at det er vanskeligt at sige, hvorledes de skulde kunne mødes med Bevarelse af nogen Anstand« — en Udtalelse, der er betegnende for den sirlige Formens Mester, som Clausen var.

De 88 teologiske Kandidater og Studenters *Adresse til Clausen*² (p. 156) kunde godt have fortjent at blive gengivet ordret. Meget præcist fremhæves det, at medens Clausen »antager den hellige Skrift for at være Kristendommens sidste Grundkilde, . . . gaar Grundtvig overalt tilbage til den apostoliske Troesbekjendelse som sidste Kilde og som eneste Fortolkningsregel, beseglet med Kirkens guddommelige Vidnesbyrd«. Overfor Clausen udtales, at »Deres hele Skrivt, ligesom alle Deres Forelæsninger, aander den dybeste Ærefrygt for Kristi guddommelige Person, forenet med de reneste Begreber om ham«. »Idet vi Underskrevne bevidner Dem, som vor høitagede og elskede Lærer, vor inderlige Deeltagelse heri, skyldte vi derhos at tilføie: at vi altid have følt os fuldkommen tilfredsstillende ved Deres Bestræbelser for hos os at vække og nære den samme kristelig lyse Aand, som hersker i Dem selv og Deres Skrivt«.

I næste Nummer af »Skilderiet« (Nr. 76. Sp. 1211) svarer *Grundtvig* »De 88 Clausenianer«: »Naar eders Lærer ei vil have den Christelige Troes-Bekiendelse til Troes-Regel, da er han ikke min Broder i Christo«; men i Nr. 78 gør »En af de 88« opmærksom paa det uredelige i denne Formulering, der kunde opfattes, som om Clausen nægter at an-

¹) p. 154² kunde have været nævnet, at fjerde uforandrede Oplag udkom i 1877. p. 155⁵ tilføjes: Jfr. Optegn. S. 113. 127.

²) Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn. 1825. Nr. 75.

tage de 3 Trosartikler, medens han i Virkeligheden (S. 837) gør Bekendelsen af dem til Betingelse for, at man ved Daaben kan blive indlemmet i den kristne Menighed. Hvor kan da Grundtvig paastaa det modsatte?

Rudelbachs Anmeldelse af »Catholicismen og Protestantismen«, der fylder 233 Sider¹, omtales lovlig kort (p. 157—158), hvorved man ikke faar tilstrækkeligt Indtryk af Angrebets Skarphed. Sit ortodokse Standpunkt udtrykker Rudelbach (III. S. 164) med en Udtalelse fra et af Luthers sidste Stridsskrifter²: »Naar Ringen først er itu paa et Sted, saa er det ikke mere nogen Ring; thi den holder ikke længere, men brister Stykke for Stykke. Derfor hedder det: Alt og helt troet, eller Intet troet«. Med den i Ortodoksien saa almindelige, onskabsfulde Bidskhed angriber Rudelbach Clausen med en Strøm af Ukvemsord, særlig for hans Stilling til Arvesynden, Forløsningen og Retfærdiggørelsen³.

¹) »Theologisk Maanedsskrift«. III. 1825. S. 83—118. 163—198. 287—314. IV. 1826. S. 154—181. 248—277. VI. 1826. S. 66—88. 277—290. VIII. 1827. S. 59—96. Sidste Afhandling ender med et: Fortsættes. — p. 158 L. 14 f. n. læs: tre hele Aargange.

²) »Kurzes Bekenntnis vom heiligen Sacrament«. 1544 (Luthers Werke, Weimar-Ausgabe. LIV. 1928. S. 158).

³) Han kalder ham »en daarlig Raisonneur, der her, som i flere Tilfælde, i Grunden ikke veed, hvad han har sagt« (IV. S. 179). »Bag disse høie og myndige Ord skjuler sig den tykkeste Uvidenhed om det, hvorom der dømmes, saa her læses ligesaa mange vitterlige Usandheder, som Sætninger ere fremførte« (IV. S. 252). »Det, hvorpaa det brøster nærværende Forfatter, er slet intet Mindre end det ene Nødvendige: den christelige Troe« (VI. S. 79). Rudelbach taler om »den gennemgribende Uærlighed, hvormed Forf. har villet besmykke sin Vantro« (VIII. S. 68). Han er »Belial i Faareklæder« (VIII. S. 68), »Korsets Fjende« (VIII. S. 74), »den evangeliske Kirkes Fjende og Aabenbaringens Foragter« (VIII. S. 81). Hans Opfattelse af 1. Mos. 3 som »en mosaisk Mythe« »grændser til Blasphemie« (III. S. 98). »Som hans Tale om Syndefaldet var forvirret, dunkel og fra den egentlig theologiske (Aabenbaringens) Standpunkt bespottelig, saa er hans Tale om Forløsningen det ikke mindre« (III. S. 164). Hans Forkastelse af de »temporelle Offerforestillinger«, som man har overført paa Kristi Død«, »røber ligesaa stor

Grundtvig betegnede Rudelbachs Anmeldelse som »yp-
perlig«¹. I Virkeligheden er hans Gengivelse af Clausens
Ord ofte illoyal og perfid². Men den Kendsgerning, at

Uforstandighed og dyb Uvidenhed om Aabenbaringsens Historie og
Charakter som formastelig Frækhed i at ville kritisere de hellige Sand-
heder, som han ei i fjerneste Maade har fattet eller tilegnet sig« (III.
S. 191). Clausens Henvisning til Jacobsbrevet som et Korrektiv til
Paulus' Retfærdiggørelseslære betegnes som »et saa elendigt Kunst-
greb af den sophistiske Vantro, at vi vilde skamme os ved at have
spildt saa mange Ord paa at oplyse det, hvis ei Erfaring havde lært
os, hvor let slig Snegleforstand antages for høi Viisdom, som gjør Guds
Ord til et Spektakel for de Uerfarne« (III. S. 314).

¹) »Vigtige Spørgsmaal til Danmarks Lovkyndige«. 1826. S. 29.

²) Saaledes mener han at kunne karakterisere Clausens Standpunkt
ved at sige, at »Løgn og Sandhed, Ondt og Godt blive de store Vende-
punkter paa Identitetens Bane, og indenfor det videnskabelige Gebeet
er det kun et Beviis paa Fremstillingens Universalitet, at begge Syns-
maader, baade den, som viser hen til Sandhedens, og den, som viser
hen til Løgnens Pol, finde deres adæqvate Udtryk« (III. S. 88). En An-
mærkning tilføjer: »Forf. [Clausen] gaaer aabenbart meget videre, end
her er antydnet . . . Man eftersee det classiske Sted S. 343 fra Ordene:
»Thi naar vi læse i Skriften o. s. v.««. Men hvad Clausen her taler om,
er kun »theologisk Forskjellighed« inden for Skriften, ikke en Mod-
sætning som mellem Løgn og Sandhed, Ondt og Godt.

Clausens Ord (S. 404): »Naar Mennesket har det i sin Magt at gøre
Naaden Modstand, og ved denne Modstand hindre eller endog fore-
komme dens Indvirkning, maa han ligeledes kunne lade denne Mod-
stand fare og give Naaden Rum« — fortolkes af Rudelbach, som om
han havde sagt, at Mennesket havde Magt til at frelse sig selv — »da
var Christus forgjeves sendt til Verden, forgjeves havde Han lidt, for-
gjeves var Han død og opstanden«. »Hvad have vi da videre Christum
eller Hans Forsoning behov?« (IV. S. 276—277).

Det er derfor med god Grund, at en overfor Rudelbach saa sympa-
tisk indstillet Bedømmer som hans Biograf, Pastor *J. R. Stockholm*,
skriver om hans Bidrag til »Theologisk Maanedsskrift«: »Desværre blev
Kampen mod virkelige og formentlige Modstandere en saa fremher-
skende Del af Skriftet, og Kampen førtes paa en saa ophidset Maade,
at det ofte fik Udseende af, at den mere dreiede sig om Personligheder,
om Skole- og Statssager end om Sjælenes Oplysning til Frelse og Salig-
hed«. (Kirkelig Kalender for Norge. 2den Aargang. 1876. S. 63). Dr.
Larsen anfører hverken denne Biografi eller C. R. Kaiser's (A. G. Rudel-
bach. Leipzig 1892) lige saa lidt som O. Schmidts Artikel i Prot. Realenc.³

Rudelbachs og Lindbergs Polemik mod Clausen ikke er bedre end Grundtvigs, er et Vidnesbyrd om, at det bunduretfærdige og lidenskabelige i Grundtvigs Polemik ikke har sin Forklaring i hans Sindssyge, men maa betragtes som et hos alle tre Forfattere fælles Udslag af Ortodoksiens arvesyndige Tilbøjelighed til at identificere Kristendommen med ens egne ortodokse Anskuelse, hvorfor enhver Afvigelse fra disse fordømmes som Vantro og Fornægtelse af Kristendommen.

Til den senere Omtale af *Rudelbach og det teologiske Fakultet* (p. 318—320) bemærker jeg, at det, at Rudelbach i 1847 ikke fik Tilladelse til at holde sine Forelæsninger som Privatdocent under det teologiske Fakultet, ikke behøver at skyldes Clausens personlige Uvilje overfor sin gamle teologiske Modstander — som for Resten var hans Skolekammerat og Ungdomsven — men det ganske enkle Forhold, at man ifølge en Forordning af 9. Januar 1824¹ kun havde Ret til at holde Forelæsninger under det Fakultet, i hvilket man var promoveret, og Rudelbach var ikke Dr. theol., men Dr. phil. ved Københavns Universitet for en Afhandling »De ethices principii« (1822).

Da Rudelbach ikke var Orientalist af Fag saaledes som *Hermansen*, der tilmed var konstitueret som Lærer i det Gamle Testamente efter Hohlenbergs Død, kunde han ikke med Rette beklage sig over, at Hermansen blev foretrukket, da Professoratet blev besat i 1848.

Vi vender tilbage til Kirkekampen og kommer nu til Clausens Strid med Provst *Engelbreth* og Stiftsprovst *Rasmus Møller* (p. 158—161)². Heller ikke disse to ansete Mænd formaaede at give et Eksempel paa en værdig ført teologisk Polemik. Engelbreth fremsætter i sit lille Modskrift ikke mindre end 6 Gange den taabelige Paastand, at Luther

XVII. 1906. S. 181—183 eller C. Weltzers i DBL.³ XX. 1941. S. 294—298.

¹) Love og Forordninger, udg. af Damkier og Kretz. IV. 1886. S. 322.

²) Jfr. Bjørn Kornerups Artikler i DBL.³ VI. 1935. S. 324—326. XVI. 1939. S. 452—454.

for Clausen skulde være en ugudelig Hedning¹, og han tillader sig ufine Insinuationer². Jeg kan heller ikke se, at Dr. Larsen (p. 159) har Ret i, at Engelbreth »beviser«, hvor uretfærdig Clausens Omtale af Luther var. Den Omstændighed, at Luther ogsaa i Nadverstriden »handlede efter ærlig Overbeviisning« (S. 38), udelukker aldeles ikke, at han kan have ført Striden paa en uædel Maade, »med uforsonligt Had«, som Clausen siger.

Jeg finder det heller ikke rimeligt at tale om den »ophidsede« Tone i Clausens Sendebrev til Stiftsprovst Møller³. Naar man betænker, hvorledes han selv var blevet angrebet, er der mere Grund til at anerkende den fornemme, omdend skarpe Tone i hans Sendebrev. Som en betegnende Prøve paa Clausens polemiske Stil anfører jeg Slutningens helt aktuelle Ord (S. 295—296): »Deres Høiærværdighed har sluttet Deres Afhandling med *det Ønske*: »at samme maatte blive betragtet som et velmeent Vink for de unge Theologer, at de ikke lade sig blende af den nyere Theologies glimrende Side, men vogte sig for den profane, for den beskedne og ærlige Bibelven anstødelige, Behandling af de hellige Skrifter«. Og saaledes slutter ogsaa jeg nærværende Skrivelse med *det Haab*: at, saafremt D. H. hermed har havt den falske Glimmer for Øie, som een og anden Skole af de nyere Theologer har efterjaget ved forfængelig Nyhedssyge, letsindig Kritik og aandløs-overfladig Raisonneren, da vil denne Advarsel befindes *lidet nødvendig* for de studerende Theologer ved et Universitet, hvor en saadan Profanation hos alle deres nærværende Lærere finder alvorlig og tilstrækkelig Modstand; at derimod Ad-

¹) Dr. Morten Luthers Forsvar. 1825. p. III. S. 1. 2. 3. 4. 5.

²) S. 18 skriver han: »Da nu Aabenbaringen, igjennem en Række af Aarhundreder, har erhvervet sig en Slags Autoritet, og det kunde have sine statsborgerlige Vanskeligheder rent ud at forkaste den: saa bruger enhver oplyst (1) Theolog den, som han finder det mest passende.«

³) Nyt Theologisk Bibliothek. X. 1826. S. 257—296. Stiftsprovst Møllers Artikel om Rationalismen var fremkommet sammesteds IX. 1826. S. 266—304.

varselen — saafremt D. H. skulde sigte til den uforgjængelige Hædersglands, der omstraaler den langt større Deel af det forgangne og det nuværende Aarhundredes Theologer, som ved Strenghed i videnskabelig Undersøgelse, ved Frihed i Granskning og Tale, ved dybere Behandling af den christelige Lære, have gjenfødt Videnskaben til et friere, kraftigere, frugtbarere Liv — vil være *lidet virksom*, saalænge Danmarks Universitet har Mænd som nu, der alle ere enige i at værne om Aandsfrihed, Fornuft og Videnskab, og Ynglinger, hos hvem Blodet rinder med Nordboesundhed i Aarerne, hvor Øret er aabent for Fornuftens klare, naturlige Sprog, og Hjertet slaaer kraftigt og varmt for Sandhedens hellige Ret«.

I sit andet Sendebrev til Stiftsprovst Møller¹ fremhæver Clausen det ubestemte og tvetydige ved Betegnelsen »*Rationalisme*«, som derfor helst bør undgaaes: Hvis man tager Ordet i »den historisk-konventionelle Betydning« som »det System, der antager Fornuften som eneste Kilde til Religionen og eneste Regel for Troen, med Udelukkelse af enhver høiere Aabenbaring, navnlig af den christelige: da synes Intet *overflødige*, end at skrive Bøger og Afhandlinger, for at bevise, at dette System ikke lader sig forene med Protestantismens Grundprincip«. »Men Intet er da og *uretfærdige*, end at udstrække denne Benævnelse til den frie, videnskabelige Bestræbelse for at bringe Aabenbarings-Begrebet, Skrift-Fortolkning og Skriftens Lære i den nøieste

¹) Nyt Theol. Bibliothek. XII. 1827. S. 321—379. Dr. Larsen henviser med Urette (p. 161⁴²) til Nyt Theol. Bibl. XIII. 1828. S. 304—333; men dette indeholder tværtimod et Svar til Clausen fra Stiftsprovst Møllers Søn, Mag. H. U. Møller.

I sit andet Sendebrev afviser Clausen den radikale Udlægning, som Stiftsprovst Møller har givet af hans tre omstridte, men i Virkeligheden uangribelige Udtalelser: (1.) at intet Ord i Skriften er udtrykkelig beseglet af Jesus; (2.) at Paulus ikke — saaledes som de øvrige Apostle — med sine egne Øjne har set og med sine egne Øren har hørt sin Herre og Mester; (3.) at Apostlenes Individualitet skinner igennem ved Behandlingen af de kristelige Dogmer.

Forbindelse med Menneskets aandelige Liv; denne Bestræbelse er ægte christelig og ægte protestantisk, saasandt som Aabenbaringen er givet, og ved Reformationen givet os tilbage til at være Sjelens Lys og Livets Veileder« (S. 372—373). Derfor ender Clausen Sendebrevet med at sige: »Det turde vel vise sig som mere fortjenstligt, mere overensstemmende med Christendommens og Protestantismens Aand, at arbejde paa at *mægle den Fred imellem Fornuft og Aabenbaring*, som nu er saa sørgelig forjaget, end at stille tvende Systemer paa Spidsen i fiendtlig Modsætning til hinanden, hvoraf Resultatet ligeledes kun bliver en unaturlig Modsætning, enten tankeløs Tro eller vantro Tænkning« (S. 377—378)¹.

I Omtalen af *Mynsters Stilling til Striden* (p. 161—163) savner jeg følgende karakteristiske Udtalelser i hans Breve til Provst Engelbreth: I Clausens Bog er »saa Meget sat paa Skruer, og een Side modsiger saa ofte den anden«². »Saa lidet jeg er tilfredsstillet ved Prof. Clausens tykke Bog, saa er der dog sikkert Intet i den, der kunde retfærdiggjøre saa uhyre Beskyldninger, som de, hvormed Grundtvig er traadt frem, og overalt var der vist ikke Anledning til at udraabe en Mand, der har talet til Lærde og Skrivtkloge, blandt Skrædere og Skomagere«³. »Det gjelder ikke det Spørgsmaal, som ingen Ret og ingen Commission kan afgjøre, om Gr. eller Cl. Lære er christelig Sandhed, men kun om Gr. har havt lovlig Ret til at beskylde Cl. for at stille sig i Spidsen for Guds Ords Foragtere i Landet«⁴.

¹) I sit andet Svar til Provst Engelbreth (Nyt Theol. Bibliothek. XIII. 1828. S. 343—364) indrømmer Clausen, at de paaklagede Udtryk om Luther: »sycophantisk Consequentsmageri« og »uforsonligt Had« siger mere, end de burde sige, idet han kun har ment »sophistisk Subtilitet« og »uforandret vedvarende Bitterhed og Heftighed« (S. 348—349). I øvrigt gentager han sin Protest mod »Forkjætelser, der ikke skjælnes mellem Christentro og Skoledogmatik« (S. 362).

²) 14/12. 1825. Kh. S. 4. R. IV. S. 791.

³) 24/10 1825. Ib. S. 483, jfr. S. 485.

⁴) 22/11. S. 490.

»Grundtvigs Grød af Vilkaarligheder erkiender jeg ikke for christelig Theologie«¹.

Desværre mente Mynster at burde benytte en Prædiken² til at give et polemisk Indlæg i Dagens Strid. Vilde det ikke have været naturligere, om denne højt ansete Gejstlige, der jo ved flere Lejligheder gav betydningsfulde Indlæg i den offentlige litterære Strid, i en Piece eller en Tidsskriftsartikel havde søgt at dømme de stridende Parter imellem? Man kan godt forstaa, baade at Clausen mente, at Mynster burde have talt den frie teologiske Forsknings Sag³ overfor Grundtvigs uprotestantiske Traditionalisme

1) 9/5 1832. S. 730.

2) *Mynsters Prædiken om »Den christelige Viisdom«* burde ikke have været anført efter Schwanenflügel (J. P. Mynster. I. 1900. S. 163—164). Dr. Larsen synes ikke at kende, at Mynster udgav den i Trykken 1825, og at den er optrykt i hans »Kirkelige Leiligheds-Taler«. I. 1854. S. 202—212.

3) Optegn. S. 129. — Dr. Larsen mener (p. 162), at Mynster vender sig imod *Clausen*, naar han siger: »Der er mange, som synes at mene, at Forstanden af sig selv kan opføre Sandhedens Bygning . . . Men hvad nyttede os Forstanden, hvis intet var os aabenbaret, som vi kunde stræbe at forstaa? . . . Der er en Hjertets Fylde, for hvilken al Kløgt og Kunst ikke kan give Erstatning; der er Kilder i det inderste, som opvælder [ikke: opvækker, som Dr. L. anfører] til et evigt Liv; dersom disse Kilder udtørres, kan Forstanden intet udspinde, der kan yde Sjælen, hvad den fattes«. Jeg tror ikke, at disse Ord er rettede mod Clausen, men mod den principielle Rationalisme. Da Mynster jo var klar over, at »det er meget langt fra, at Prof. Cl. er en blot Rationalist«, og at han »bekiender sig til Schleiermachers dogmatiske System« (Kh. S. 4. R. IV. S. 486), behøvede han ikke at belære ham om »Hjertets Fylde«, »Følelsens Rigdom« og de »Kilder i det inderste, som opvælder til et evigt Liv«, og Mynsters Opfattelse af Forholdet mellem Forstanden og Aabenbaringen var i det væsentlige den samme som Clausens. Dette bliver endnu tydeligere ved følgende Udtalelse i et samtidigt Brev af Mynster til Engelbreth (22/11 1825. Kh. S. 4. R. IV. S. 487): »Gud har i sit Ord ikke villet give os et dogmatisk System, afsluttet eengang for alle, saa at nu al Fornuft og Forstand ingen Anvendelse fandt mere i Henseende til den høiere Sandhed; men den evige Fornuft taler i den hellige Skrivt til Menneskets Fornuft — ogsaa et Afbillede af Guddommen, men nu ikke blot et svagt, men et forvirret og forstyrret

og usømmelige Polemik, og at Grundtvig følte sig ilde tilpas ved — tilmed i en Prædiken — at blive betegnet som en af Kristi Korses Fjender¹. Grundtvig var ikke stor nok til at undlade at svare igen med samme Mønt.

8 Dage efter holdt *Grundtvig* en Prædiken om »*Den christelige Kamp*«². Denne Prædiken, som Dr. Larsen mærkeligt nok slet ikke nævner, indeholder meget skarpe Udfald mod Mynster og Clausen³.

Billede — og vækker og leder den og skienker den et Lys, som den aldrig kunde skienke sig selv, men som den heller ikke kunde modtage, dersom den ikke i sit Inderste var af samme Væsen som den evige Fornuft, der har og der er Sandheden«. Det er let at se, hvor nær denne Opfattelse staar Clausens (se ovenfor S. 321), og hvor fjernt den er fra Grundtvigs. — Jeg er derfor heller ikke enig med Dr. Larsen, naar han skriver (p. 162 n.), at om end Mynster og Clausen var »enige i Hævdelsen af Skriftprincippet, saa var Forskellen den, at for Mynster førte Fornuften til Skriften, men for Clausen var den Skriftens Udlægningsmiddel«. Ogsaa for Mynster var Fornuften ~~Skriftens~~ Udlægningsmiddel, og ogsaa for Clausen førte Fornuften til Skriften, idet Skriftprincippet begrundes ved rationelle Overvejelser.

¹) Hvad der særlig leder Tanken hen paa *Grundtvig*, er, at Mynster — umiddelbart før de p. 162 anførte Ord om Kristi Korses Fjender — siger: »Dersom vi ikke bruge, hvad Gud giver [ø: vor Forstand] ... da vil du i Dag med Heftighed antage, hvad du i Morgen vil forkaste, da vil du i Dag paastaae, hvad du i Morgen vil fortryde ... og saaledes vil du give, ikke blot dig selv, men det Hellige, du vil forsvare, til Spot for Daarer og Ildesindede« (S. 206).

²) Den blev straks trykt og er optrykt i Grundtvigs Udvalgte Skrifter ved Begtrup. IV. S. 430—441.

³) Prædikenen begynder saaledes: »Brødre! vi have Kamp!« Med tydeligt Henblik paa *Mynster* hedder det: »Lad da kun Verdens Præster og Propheter raabe: Brødre! vi vil have Fred, Verdens Fred, hvad det saa end skal koste! lad dem kun høste Verdens Pris for Mildhed og Sagtmodighed, for Viisdom og Kiærlighed! lad dem kun hellige og velsigne Verdens Had og Forbittrelse mod os, fordi vi, som Frelseren, vidne om den, at dens Gierninger ere onde! Lad kun saa være, da det, efter Herrens Ord, kan ikke være anderledes, end at de, som ere af Verden, maae tale af Verden, og høres af den, som elsker kun sit Eget, og at vi maae hades af den Verden, der haver hadet vor Herre og Mester« (S. 432—433). Paulus' Ord (Ef. 6, 10—17), at vi har Kamp, ikke med Kød og Blod, men med Fyrstendømmer og Magter, med Ondskabens

P. 163—166 omtales Juristerne *Christian Paulsens* og *A. S. Ørsteds* kirkeretslige Indlæg i Striden¹. Her kunde der have været Grund til at anføre Ørsteds vægtige Udtalelser om, at Præstedens Formulering ikke binder Præsterne til Ordlyden af de symbolske Bøger².

Aander, som er under Himmelen, anføres for at retfærdiggøre Grundtvigs Angreb paa *Clausen*, som der aabenbart sigtes til, naar der tales om »Guds og vor Herres Jesu Christi usynlige Fiender, med hvilke vi skal prøve Styrke« (S. 434); thi »Herrens Fiender skal vi hade« (S. 435).

For at modarbejde Virkningen af Mynsters Prædiken udgav Grundtvigs Vaabendrager, *Rudelbach*, den hollandske Konvertit *I. da Costa's* »Aandeligt Feldtraab i Kirkens Trængsels Dage« i dansk Oversættelse. Talen er rettet mod den »foregivne Rolighed og Maadehold«, som paa Dommens Dag vil blive erklæret for »en Gud vanærende Lunkenhed« (S. 3).

¹) *Ørsteds* Afhandling fremkom i Juridisk Tidsskrift. XII. 1826. S. 213—288 og er aftrykt i Frantz Dahl: Frederik VI og Anders Sandøe Ørsted i 1826. 1929. S. 1—66.

²) »Den Eed, hvorved Kirkens Lærere bindes til dens Bekjendelsesbøger, er affattet i saa vel valgte Udtryk, at den, rigtigheden forklaret, ikke binder dem til Mere, end hvad der nødvendigviis hører til den evangelisk-lutherske Kirkes Character« (S. 23). »Eeden gaar ingenlunde ud paa, at han vil lære Alt hvad der staaer i de symboliske Bøger; han tilsiger kun at udbrede den himmelske Lære, som er indbefattet i de prophetiske og apostoliske Skrifter samt den danske Kirkes symboliske Bøger« (S. 27. Jfr. S. 63—64). »Eeden i Kirkeritualet er affattet saaledes, at den ikke lægger Præsten under de symboliske Bøgers Lænker« (S. 46). »Det vilde være høist uretfærdigt, om man vilde beskyldte Den for Samvittighedsløshed, der aflagde Eeden, uagtet han, idet han i Kirkens Bekjendelsesbøger gjenfandt de væsentligste Troessandheder, dog ikke i samme kunde erkjende et i alle Dele fuldendt Udtryk for den gudommelige Sandhed, ja endog i enkelte Punkter, der aabenbar ikke høre til Saliggjorelsens Orden, endog fandt Lærdomme, som han ikke kunde billige. Man kan hos Ingen bedre, end hos Kirkens store Reformator selv, finde Beviser for, at denne Tvang under Symbolernes Bogstav ganske vilde være mod Protestantismens Aand. Den dybe Ærbødighed for den hellige Skrift, hvoraf han var gjennemtrængt, gjorde ikke, at han ansaae sig saaledes bunden ved den antagne Canon, at jo frie Undersøgelser over de Bøgers Authenticitet, hvoraf den bestaaer, kunde tilstædes ham, og, som ham, saa og andre med den fornødne Indsigt udrustede Christne« (S. 28). »Ogsaa er i den hellige Skrift Meget, som,

Alt for kort er Omtalen p. 165 af *Grundtvigs* og *Lindbergs* Skrifter, som Ørsteds Afhandling fremkaldte. Særlig kunde der være Grund til at anføre Hovedpunkterne af Grundtvigs »Vigtige Spørgsmaal til Danmarks Lovkyndige«¹.

efter dets Indhold, ei kan ansees som en Bestanddeel af den himmelske Lære, Religionslæreren har forpligtet sig til at udbrede« (S. 30). »Det vilde vistnok i alle Maader være mod Kirkens sande Vel, at holde strengt over de symboliske Bøgers Bogstav. Vantro, Hyklerie og aandeligt Mørke, der er Christendommens lyse Aand aldeles modsat, vilde derved udbredes, og Kirken vilde tabe mangen dygtig og christelig sindet Lærer, som med Kjærlighed og Indsigt vilde have arbejdet for Christendommens Sag, men hvis Samvittighed ikke tillod ham, at bøje sig under Bogstavtroens Aag« (S. 53). »Der gives og vanskeligen nu nogen Religionslærer, som ubetinget vilde underskrive enhver Forestillingsmaade i de symboliske Bøger. Saaledes vilde neppe Nogen nu vedkjende sig Læren om Børns Usalighed, der døe uden Daab. End ikke Læren om Helvedstraffenes Evighed vil let Nogen nu ansee som en Betingelse for kirkelig Rettroenhed. Finder han end denne Lære grundet i Skriften, saa vil han dog vist erkjende, at den ikke hører til »de til Salighed fornødne Hovedlærdomme«, som Præsten er pligtig til at foredrage« (S. 50. Jfr. S. 122. 144). — I Referatet p. 164 er indløbet et Par Trykfejl: L. 13 f. n. læs: Sædvaner. L. 7 f. n. læs: Loven. — L. 4 f. n. læs: Tiderne.

¹) De vigtigste af disse Spørgsmaal er: (1.) »Kan en Embedsmand, under nogen Omstændigheder, for sin Embedsførelse stævnes og straffes som Injuriant?« Det er jo Præstens Embedspligt at angribe og bestride, hvad der efter Loven er falsk Lærdom. (4.) »Om ikke den Augsburgske Confessions Tilhængere efter Konge-Loven, under alle Omstændigheder ere berettigede til at nyde fuld Religionsfrihed?« ∴: »Frihed til selv at sørge for vor Opbyggelse og vore Børns christelige Undervisning«. Derfor »svar det bedst at give uindskrænket Religionsfrihed« (S. 30—31). (7.) »Om ikke *en Religions-Frihed* omtrent som den *Engelske*, kun lidt videre udstrakt og lidt bedre ordnet, lod sig forene med Konge-Loven, og vilde . . . borgerlig bilægge en Trætte, der, om den end ikke er Staten farlig, dog er den skadelig?« (S. 38). Han ønsker derfor, at man skal løse »et kirkeligt Stavns-Baad, der i Grunden er ligesaa trykkende for sande Christne, som for alle ærlige Uchristne« (S. 43). »Kongen kunde, hvad Dag han vilde, undtage alle dem, der ønskede det, fra den Forpligtelse, der binder til Sogne-Kirker og Sogne-Præster, saavel som fra den, at bekjende sig til den christelige Tro efter Luthers Catechismus« (S. 48).

Om *anden Del af Ørstedes Afhandling*¹ skriver Dr. Larsen (p. 165), at »vedkommende Afsnit er saa fuldt af Forklaringer og Reservationer, at det tydeligt bærer Præg af at være skrevet under Indtryk af Enevoldsmagtens Aktion

Han mener, at »Efter-Slægten skal give mig det Vidnesbyrd, at jeg gjorde alt Mit til at undgaa Retter-Gang om Religionen, som altid er en mislig Sag, og maa, under en saadan religiøs Gjæring, som den nærværende, tit mishage Regjeringen« (S. 27). Han synes her at glemme, at han i »Kirkens Gienmæle« har hævdet, at Staten ikke kan taale Professor Clausen. *Clausens* Bog er for ham stadig set frysende Strids-Skrift saavel mod den historisk christelige Kirke i det Hele, som mod den danske Stats-Kirke og dens symbolske Bøger« (S. 28). Clausen er »Rationalisternes Strids-Hovedsmand« (S. 37); han er »ligesaa utaalelig i den christelige Menighed, som han aabenbar er det i Stats-Kirken«. »Her fandt jeg Grændsen baade for den christelige og statskirkelige Tolerance« (S. 28). Derfor beklager han, at Ørsted »har ikke taget i Betænkning saa tidlig og lydelig at yttre sin afgjorte Partiskhed for min Modpart« (S. 5) — en urigtig Paastand, som senere ofte er blevet gentaget, f. Eks. af Brandt i »Dansk Kirketidende«. 1877. Nr. 46. S. 753.

Endelig kan det nævnes, at Grundtvig nu i 1826 skriver: »Det har i al min Præste-Tid været mit inderlige Ønske at forebygge en kirkelig Skilsmisse« (S. 50) — medens han i »Kirkens Gienmæle« netop afsagde en »kirkelig Skilsmisshedom« (Fortalen S. VIII—IX), og i *Afhandlingen »Om Religions-Frihed«* III skriver, at »jeg maatte føle mig kaldet til at gjøre Alt, hvad jeg kunde, for at bevirke en Skilsmisse mellem de nu ogsaa borgerlig modsatte Partier i den Danske Stats-Kirke«. (Udv. Skrifter ved Begtrup. V. S. 112).

I *Lindbergs* Skrift »Hvad er Christendom i Danmark?« (1826) hævdes, at Kristendommens væsentlige Indhold er den apostolske Trosbekendelse, som er den nødvendige Forudsætning for at forstaa det Nye Testamente (S. 1—5). Kristendom i Danmark er den Religion, som stemmer med den hellige Skrift og de i Danske Lov 2—1 nævnte symbolske Bøger (S. 17—19). Professor *Paulsens* Opfattelse, at Biskoppernes Hyrdebrev fra 1817 skulde give en autentisk Fortolkning af Kirkelovene, afvises som stridende mod Kongeloven og Danske Lov, og den Omstændighed, at Hyrdebrevet er udstedt efter kongelig Befaling, viser ikke, at dets Indhold udtrykker Kongens Vilje. (S. 53—65).

Overfor *Ørsted* hævder Lindberg, at der ikke er nogen Sætning i Symbolerne, som ikke hører til »den himmelske Lære«, og som Præsten ikke ved den danske Præsteeed er bundet til (S. 98—112). »Ingen kan forkaste een Sætning, uden at han i Grunden støder an i dem alle« (S. 112).

¹) Aftrykt i Frantz Dahls Udgave S. 67—115.

mod ham«. Jeg kan ikke se, at der er nogen væsentlig Modsigelse mellem første og anden Del. Hovedpunktet i anden Del, Udviklingen af, at der (modsat Clausens Opfattelse) ikke er nogen Grund til »omgribende Forandringer« i Kirkeforfatningen (især S. 92), er i nøje Overensstemmelse med første Del, og Ørstedes Forklaring af Treenighedslæren, der skelner mellem »den rene og simple Bibellære« (»at Gud har aabenbaret sig som Fader, Søn og Aand og af de Christne bør tilbedes i denne tredobbelte Egenskab«) og »den finere dogmatiske Bearbejdelse af denne Lære ... ved det Nicæiske, men især det saakaldte Athanasiske Symbolum« (S. 104—107) — har sit tilsvarende i Afhandlingens første Del (S. 36). Man møder heller ikke nogen Tilbage-tagten af, hvad der tidligere er gjort gældende til Fordel for en mildere Fortolkning af Præsteeden¹.

P. 168 burde det have været nævnet, at det ud fra vor Tids Opfattelse urimelige Forbud mod Afsyngelsen af nogle af Grundtvigs »Danske Høitids-Psalmer« ved Tusindaarsfesten 1826 ikke skyldtes personlig Chikane mod Grundtvig, men den enevældige Regerings Iver for kirkelig Uniformitet og det deraf følgende Paabud om, at alle Salmerne ved Festen skulde hentes fra den autoriserede Salmebog. Dr. Larsen antyder, at der foruden Grundtvigs Uvilje over Injurieprocessen og Salmeforbudet ogsaa var andre »psykologiske Motiver« til hans Embedsnedlæggelse. Hvorfor ikke nævne disse: Hans dybe Skuffelse over Kongens Misbilligelse af Angrebet paa Clausen, hans Utilfredshed med selve Præstestillingen i Statskirken samt — formodentlig ogsaa — hans manio-depressive Konstitution².

¹) Det kan heller ikke betragtes som en aftvungen retractatio, at Ørsted med Henblik paa Grundtvigs »Vigtige Spørgsmaal til Danmarks Lovkyndige« skriver: »Hr. Grundtvig gjør mig iøvrigt Uret, naar han tiltror mig Partiskhed mod ham og for hans Modstandere ... Dersom jeg havde ladet noget personligt Hensyn blande sig i min Undersøgelse, saa skulde det snarere været for end mod Grundtvig; sed magis amica veritas« (S. 99—100).

²) Jfr. Glædemarks indgaaende Afhandling i Kh. S. 6. R. III. 1939—

P. 170 savner jeg følgende Passus i Lands- og Overrettens Dom af 30. Oktober 1826¹: »Forsaavidt Indstævnte iøvrigt har paaberaabt sig, at han, efter den af ham som geistlig Embedsmand aflagte Eed, var pligtig at bestride den Lærdom om religiøse Gjenstande, som han ansaae for vrang, bliver at mærke, at her ikke er Spørgsmaal om Indstævntes Ret til at fremstaae som Modstander af den Lære, som Citanten i sit Skrift havde fremsat, hvortil Enhver, endog uden ved Embedseed at være paalagt saadant, maatte være berettiget; men at Spørgsmaalet alene gaar ud paa, om han, ved at bestride Citantens Lærdomme, har betjent sig af utilbørlige og fornærmelige Udladelser mod denne, hvortil hans oven anførte formeentlige Embedsforpligtelse ikke kunde give ham Bemyndigelse, og som han saameget mindre kunde være berettiget til, da Forordningen af 27. September 1799 § 5 . . . maa antages at tillade frie Discussioner i trykte Skrifter om religiøse Gjenstande, naar disse blot ikke gaae ud paa at nedbryde Læren om Guds Tilværelse og den menneskelige Sjæls Udødelighed, og Forfatteren iøvrigt ikke tillader sig at laste eller forhaane den christelige Lære, hvilket Citanten aldeles ikke kan siges i det af ham udgivne Skrift at have gjort, da han tvertimod høit anpriser berørte Lære« (S. 47—48).

41. S. 201—304. Der kunde ogsaa have været Grund til at anføre Biskop *Minters* Erklæring om Grundtvigs Klage over, at han for sin Embedsførelse var blevet indstævnet som Injuriant: »Jeg tilstaar, at jeg ikke indseer, at det Angreb, Hr. Grundtvig har gjort paa Professor Clausen, paa nogen Maade kan henregnes til hans Embedsførelse. Hans Embede er at være Præst paa Christianshavn« (anført efter Rønning III, 1, S. 129).

p. 166⁶³ læs: Udaf Gabrielis' Breve til og fra Hjemmet. — p. 166 L. 24—25: »at samle Kræfterne om det sjælelige Livs Genfødsel og Renselse« — denne Formulering af *Sibberns* Hensigt med Udgivelsen af Gabrielis' Breve stammer fra Rønning III, 1, S. 126. — p. 177 Anm. L. 3: daherrschen — læs; daherrauschen.

¹) Aftrykt hos Lindberg: Den kgl. Lands-Overrets . . . Kjendelse og Dom. 1826.² S. 46—53.

Efter at Dommen var faldet, trak Grundtvig sig tilbage fra den offentlige Polemik¹ mod Clausen; men denne blev med hans Billigelse² fortsat af Lindberg og Gunni Busck. Den sidste af disse to nævner Dr. Larsen, mærkeligt nok, slet ikke. *Gunni Busck*³, der var Sognepræst i Stiftsbjergby og Grundtvigs personlige Ven og økonomiske Støtte, udgav i Aarene 1827—29 ikke mindre end 4 Smaaskrifter⁴ med skarpe Angreb paa Clausens Teologi, særlig hans Forsoningslære. Da Clausen ikke svarede paa noget af disse, ret ubetydelige Smaaskrifter, indsendte Busck 25.

1) Derimod vedblev han i Privatbreve med sine fanatiske Udfald mod Clausen. Saaledes tillægger han ham »den vitterlige Modbydelighed for Troen, hvori jeg lever« (Til J. F. Schouw $\frac{1}{5}$ 1829. Breve fra og til Grundtvig. II. 1926. S. 167). »Aldrig før har en Præstelærer, som nu Clausen, offentlig erklæret Tros-Enighed for bestialsk, den historiske Kristendom for os uvedkommende, og Præste-Eden for intetsigende« (Til Ingemann $\frac{19}{4}$ 1831. Grundtvig og Ingemann S. 124).

2) I det lige anførte Brev til Ingemann (S. 126) skriver han: »For den Forfølgelse, der er sket mod Clausen, staar jeg unægtelig i Spidsen og undslaar mig ikke for at bære, hvad der kastes paa Sagen«.

3) Se hans interessante Brevveksling med Grundtvig. H. Bech: *Gunni Busck*.² 1878.

4) (1.) »De Christnes Troe, som den var, som den er og til Dagens Ende vil blive« (1827). Ligesom Grundtvig sætter han Trosbekendelsen ved Daaben over Skriften. (2.) »Christelig Opfordring til og Kirkeligt Gjenmæle imod Dr. H. N. Clausen«. (1827). — (3.) »Doctor og Professor Theologiæ H. N. Clausens Forhold til Jesu Christi Kirke i Danmark« (1828). Det hedder her (S. 32): »Professorens Haand er løftet mod den dyrebareste Sandhed i Frelserens hellige Evangelium [Forsoningslæren]; derfor skal hver redelig Christen, der har sin Sjels Salighed kjer, vogte sig for enhver Sjelesørger, der deler denne Troe og Overbeviisning med Professor Clausen«. — (4.) »Danmark hvad Danmarks er, Herren hvad Herrens« (1829). Det hedder her, at Professor Clausen »er aldeles uværdig til at være Præstelærer«. »De theologiske Studerende, som følge hans saakaldte Christendom, maa nødvendigviis derved blive Meenedere imod vor Kirke og skamløse Samvittighedstyranter over Menighederne« (S. 20—21). Derfor ønsker han — ligesom Grundtvig — at det skal være tilladt at træde ud af Statskirken. — 1829 udgav han ogsaa »Tvende Juleprædikener«, hvor Grundtvigs Opfattelse af »Daabs-pagten« indtager en fremtrædende Plads (S. 12—14. 32. 43). Naar disse

Juni 1830 en *Klage til Kancelliet*, hvori han »siger Præstelæreren Henrik Nicolai Clausen som en Bestrider og Forhaaner af den augsburgske Confession«. 13. Juli 1830 svarede Kancelliet, at ligesom det »ikke hidtil ... har fundet sig foranlediget til fra det Offentliges Side at foretage sig Noget i denne Henseende, saaledes anseer man sig heller ikke nu ved Sognepræst Buscks Skrift dertil opfordret«¹.

I Anledning af Buscks Klage skrev *Ingemann* til Grundtvig (23/12 1830): »Jeg tror, det er skadeligt at give Religjonsstriden en slig borgerlig Retning« — ligesom han allerede 23/6 1825 havde advaret Grundtvig mod »al Indblanding af den verdslige og borgerlige Magt i Aandssager og al verdslig Tvang for at fremme aandelig Frihed ... Det maa i mine Tanker nødvendig føre til Inkvisition, til borgerlig Forfølgelse i Trossager, til Samvittighedstvang, til Hykleri hos dem, der frygte for at forkjættes, og til en oprørende Forbitrelse mod Religionens og Sandhedens Forfægttere hos Folket«². Grundtvig svarede 25/12 1830, at »saaledes som Omstændighederne er: da vi ingen Religjonsfrihed har, og Præstelærerens Strid med Kristendommen altsaa paalægger Tusender af vore Medkristne et lige saa utaaleligt som ubilligt Samvittighedsaag — under disse Omstændigheder er det ikke blot tilladeligt at anklage

Prædikener tillige giver Udtryk for Uvilje mod det kopernikanske Verdenssystem (S. 29—30), er ogsaa dette i Overensstemmelse — ikke blot med Jesper Ridefoged i »Erasmus Montanus«, men ogsaa — med Grundtvig, der i sin i Jubel-Aaret 1817 udgivne og til »Morten Luthers velsignede Amindelse« helligede »Udsigt over Verdens-Krøniken fornemmelig i det Lutherske Tidsrum« havde erklæret, at »den copernicanske Gjætning ... modsiger Bibelens Ord, sund Sands og hver Mands Øie« (S. 196).

¹) Klagen og Svaret er meddelt i Lindbergs »Maanedsskrift for Christendom og Historie«. I. 1831. S. 172—182.

²) Grundtvig og Ingemann. S. 104. 52—53.

Præstelæreren i Kancelliet, men det er, hvad alle kristne Præster i Landet burde gjøre¹.

Clausens mest vedholdende og fanatiske Modstander var Adjunkten ved Metropolitanskolen, *Jacob Christian Lindberg*. Lige fra Kirkekampens Begyndelse stillede han sig afgjort paa Grundtvigs Side ved sine »Bemærkninger i Anledning af Kirkens Gjenmæle«. 1825². 1826 fulgte det mod Ørsted rettede Skrift, »Hvad er Christendom i Danmark?«³ samt »Den kgl. Lands-Overrets . . . Kjendelse og Dom«, der betegnes som »en Dom, der er Christendommen imod, men efter Tidens Aand« (S. 9—10)⁴. I de næste Aar fulgte en Række andre Smaaskrifter og Tidsskriftsartikler med de voldsomste Udfald mod Clausens Person og Teologi⁵.

¹) Ib. S. 107—108.

²) I Fortalen hedder det med tydeligt Sigte paa Clausen, at »Christendommens hemmelige og aabenbare Fiender udgjøre et talrigt og, verdslig talt, mægtigt Partie«, ligesom der henvises til, at »Historien giver Exempler paa, at . . . de falske Lærere forfølge de sande«. Forfatteren af »Kirkens Gjenmæle« betegnes som »en Kjæmpe, som midt i Vantroens og Selvklogskabens uchristelige Tid talede Kirkens Sag med en Varme, Kraft og Klarhed, som den ikke har mange Exempler at opvise paa« (S. 9). »Dersom Pastor Grundtvig har Ret i at erklære Prof. Clausen for en falsk Lærer, da søge vi vel forgjæves i den hele Historie Exempel paa den *Humanitet*, den *Kjerlighed* og den *Overbærelse*, han i sin Paastand har viist, idet han blot af en falsk Lærer i en Stat, hvor den verdslige Arm lettelig kan opfordres mod falske Lærere, har forlangt, at han skal gjøre Kirken høitideligt Afbigt. Dersom Prof. Clausen virkelig er en falsk Lærer, og ikke vil indlade sig paa saa humant et Forslag, da maa han visselig tilskrive sig selv de Følger, som denne Sag mueligen kan føre med sig« (S. 11. Jfr. S. 17—18, hvor han truer »de falske Lærere« med Følgen af, at deres Lære sammenholdes med Kirkens symbolske Bøger, Kongeloven og den danske Lov).

³) Se ovenfor S. 344 Anm.

⁴) Den Irettesættelse fra Kancelliet, som dette Skrift indbragte Lindberg, er aftrykt i »Historisk Maanedsskrift for folkelig og kirkelig Oplysning«. V. 1885. S. 332—333.

⁵) 1828 udgav han »*Om Christendommens Forsvar i Danmark*«. Ud fra den bekvemme Forudsætning, at den apostolske Trosbekendelse er »Indbegrebet af alle de Hovedsætninger, som ingen kan fornægte og

Man forstaar derfor, at *Mynster* kunde skrive i et Brev

dog hedde Christen« (S. 15—16. 55—56), betegner han Clausens Bog som »et aabent Feidebrev mod Christendommen« (S. 30) og udtaler, »at Kampen gælder Christendommens aabenbare Fjender og falske Venner, som Intet have af Christendommen uden Navnet, og som kun bruge Christen-Navn, for at de under dette Skjul kunne naae deres Hensigt, at udbrede deres falske Lærdom og skammelige Løgn« (S. 10). Selv om Lindberg skriver med større Klarhed end Grundtvig i »Kirkens Gienmæle«, formaar heller ikke han at komme ud over den Modsigelse, der er mellem paa den ene Side at nægte, at man har villet forsvare Kristendommen med verdslige Vaaben (S. 26), ved at »opfordre Lovens Arm til Straf over dem, som sige os imod« (S. 37) — og paa den anden Side at hævde, at Kirken ikke kan taale i Embedet en Præst eller Præstelærer, der fornægter og bestrider den Troe, han skulde forkynde, og lærer mod sit Embede og sin Ed (S. 55).

Ortodoksiens sædvanlige Forveksling af Tro og Lære er Forudsætningen baade i dette Skrift og i det til Jens Møller rettede: »*Er Dr. Prof. Theol. H. N. Clausen en ærlig Lærer i den christne Kirke?*« (1829). Det hedder her: »Enten er Prof. Clausens Lære falsk og fjendsk mod Christendommen, eller det er aabenbar Løgn, hvad Dr. Mynster og Pastor Grundtvig have forkyndet som Christendom, ja ikke alene hvad de, men hvad Luther prædikede, og hvad alle christne Præster have prædiket og prædike som Christendom« (S. 6—7. 16. 26—27). »Skal Præsternes Lærere foregaae deres Disciple, de vordende Præster, med Løgn og Meeneed, at de igjen kunne blive Løgnere og Meeneedere som Præster, og staae engang som ledende og lysende Exempler paa Helvedes-veien for Menighederne?« (S. 20).

Kancelliet gav Ordre til, at der skulde anlægges Sag mod Lindberg for fornærmelige Udladelser mod den offentlige Styrelse, fordi han havde skrevet (S. 24): »Hvad Ansvar ligger der ikke paa dem, som ere Vidner til Forførelsen og tie dertil?«; men Lindberg svarede, at det aldrig havde været hans Mening hermed at rette en Behrejdelse mod Regeringen. Skriftet som Helhed viser da ogsaa tydeligt nok, at de anførte Ord har Adresse til Professor Jens Møller. Lindberg blev derfor frikendt for Anklagen baade af Hof- og Stadsretten og af Højesteret (Fr. Nygård: Jakob Chr. Lindberg. 1897. S. 22—23).

Lindbergs voldsomme og perfide Polemik kulminerer i en Afhandling i »Maanedsskrift for Christendom og Historie«. I. 1831. S. 77—100. 373—416 (i Anledning af Clausens Skrift om »Den theologiske Partie-aand«. 1830). Han betegner her Clausen som »en Mand, der foer med falsk Lærdom og aabenbar Løgn, der var en Forræder mod sit Embede, en Forfører for de vordende Præster, en Fjende af Statskirken og en

til Engelbreth¹: »Jeg har nylig læst et Manuskript af en, mig ubekjendt, streng orthodox Forfatter, som begyndte med, at en af de haardeste Prøver, Gud har paalagt os Christne her i Landet, er den, at saadanne Mænd som Lindberg stille sig i Spidsen for Christendommens Forsvarere, da det synes, som om Gud vilde prøve, om vi, selv derved, ikke vilde forarges. Virkelig har, efter hvad vi Mennesker kunne skue, neppe Nogen af Christendommens Fiender vakt saa megen Forargelse som denne L., der da nu ogsaa er sunken i almindelig Foragt. Endog Grundtvigs nærmeste Venner have trukket sig tilbage fra ham, efterat han ikke har skammet sig ved at associere sig med denne Mand«.

Derimod forsvarede *Grundtvig* Lindbergs Fremgangsmaade: »Som Sagerne staa, er hans Handlinger gode, og enhver naturlig Fejl skal vi være overbærende med, fordi hver har sin, og den fødte Krigsmand nødvendig Haardhed mod Fjenderne«², og offentlig udtalte han om Lindberg: »Saavel efter deres eenstemmige Vidnesbyrd, der har kjendt ham nøiere end jeg, som efter min Erfaring i ti Aar, er han en inderlig godmodig Mand, der med Forsæt ei gjør en Kat Fortræd«³. Hvis denne Dom indeholder blot nogen

Meeneder* (S. 83). Han gentager frejdigt sin Beskyldning mod Clausen for at have »udgivet Christendommen hos os for at være en Lære, der førte sine Bekjendere til et ufrugtbart Bigotterie* (S. 79, jfr. S. 87—89), uagtet Clausen (i »Den theologiske Partieaand«. S. 63—67) lige har fremhævet, at allerede hans Citat af Heidelberger-Katekismen viser, at han ikke har den augsburgske Bekendelse eller »vor Kirkes Lære* for Øje, men den ensidige Form, hvori Forsoningslæren er blevet fremsat i adskillige reformerte Bekendelser.

Gunn Buscks fromme Ønske i et Brev til Lindberg ^{29/1} 1830, »at vi maa bevare ved Guds Naade en inderlig Kærlighed og en utrættelig Sagtmodighed mod alle vore Modstandere«, en »inderlig mild og kærlig Overbærelse imod dem* (Fr. Nygård. S. 27—28) er altsaa ikke gaaet i Opfyldelse.

¹) 9/5 1832. Kh. S. 4. R. IV. S. 731. Jfr. S. 749.

²) Grundtvig og Ingemann. S. 108—109.

³) Brev til Sibbern. »Udv. Skrifter«. VIII. S. 127.

Sandhed, har Lindbergs bidske og perfide Polemik ikke sin Aarsag i personlige moralske Defekter, men maa betragtes som et oplysende og afskrækkende Eksempel paa den indenfor Ortodoksien saa hyppigt forekommende, indskrænkede og brutale Fanatisme. Den kyndige grundtvigske Kirkehistoriker, *Fredrik Nielsen*, karakteriserer da ogsaa Lindberg som »fuldt rustet baade med kristen Tro og orthodox Fanatisme«¹.

Som en klagørende Afslutning paa den langvarige Kirkekamp kan man betragte *Mynsters Afhandling »Om Injurier i trykte Skrifter«*². Han fremhæver her det vanskelige i at finde Midler, som kan hemme Trykkefrihedens Misbrug uden at hindre Brugen af den lovlige og ønskelige Frihed. »Ingen kan være længere, end Forfatteren af disse Linier, fra at ville undskylde de frække Angreb paa personlig Ære, som vi nu ideligen maa læse i trykte Skrifter, Ingen kan have fornummet, hvad der angaaer vort kirkelige Væsen, med dybere Afsky og Smerte; dog tager jeg ikke i Betænkning langt at foretrække de nærværende Bevægelser i vor Kirke, uagtet alle Udskeielser, for den Dødsstillehed, der nogle Aar tidligere fandt Sted . . . Vil man Liv, da maa man ogsaa ville Bevægelse, og hvor der er Bevægelse, der vil denne, eftersom Menneskene ere, manges Gang vorde ondartet, og dens enkelte Udtryk vederstyggel-

¹) DBL.¹ X. S. 305. Hos *L. Koch* (S. 71) hedder det efter en Anerkendelse af Lindbergs Skarpsindighed og personlige Offervillighed: »Men når han fik pennen i hånden over for sine modstandere, var han som besat af en ond ånd, der drev ham til at bruge de sletteste våben, grovheder og spydigheder, ligefremme fordrejelser og så falske argumenter, at der skal en særdeles god tro til for at antage, at han ikke selv har havt øje for deres skrøbelighed«. Derimod taler *Fr. Nygård* (i Indledningen til sit Skrift om Lindberg) om »den Hædersplads, han utvivlsomt har, saavel i den danske Kirke som i det danske Folks Midte«, og *Carl Weltzer* gør ham endog til en Korsridder og Martyr: »Han var et glad Sandhedsvidne, der bar Livets Tilskikkelser som en Korsridder sin Rustning« (DBL.² XIV. S. 369).

²) Dansk Ugeskrift. I. 1832. S. 65—82, aftrykt i *Mynsters »Blandede Skrifter«*. I. 1852. S. 474—494.

lige at betragte«. »Efter den bestaaende Lovgivning er enhver Embedsmand pligtig til, naar han beskyldes for Uretskaffenhed i hans Embedsførelse, at fralægge sig dette ved Dom. Dersom Hr. Professoren ikke selv havde efterkommet denne Anordning, vilde det upaatvivleligen være blevet ham paalagt¹. Hermed er der givet en Imødegaaelse af den Anklage, der saa ofte har været rettet imod Clausen, at han har taget Sagen paa en ukirkelig og spidsborgerlig Maade ved at anlægge en Injurieproces².

»Side om Side med Striden om Clausens Teologi gik fra 1828 en om muligt endnu skarpere Kamp om Ritualet« (p. 179), hvor Lindberg angreb Clausens Svoger, Pastor *Stenersen Gad*³, hans Discipel, Pastor *Visby*⁴ og hans Fader,

¹) Ib. S. 486—488.

²) Saaledes f. Eks. *Grundtvigs »Om den Clausenske Injurie-Sag«* (1831. Udv. Skr. V. S. 356—364. Derimod forekommer det mig, at Grundtvig for een Gangs Skyld har Ret, naar han klager over, at Clausen, der selv er saa øm over sin videnskabelige Frihed, ikke har Sans for »de gammeldags Kristnes« Frihed til at gaa ud af Statskirken for at dyrke Gud paa god gammel, kristelig og luthersk Viis.

³) Om *Peder Christian Stenersen Gad* se Bjørn Kornerup i DBL.² VII. 1935. S. 557—559. 1831 var han blevet residerende Kapellan ved Trinitatis Kirke i København. Samme Aar meddelte Lindberg i sit »Maanedsskrift for Christendom og Historie« (II. S. 249—255), at der var indgivet en Klage til Biskop P. E. Müller over, at Pastor Gad paa egen Haand havde ændret Ritualet, idet han ved Uddelingen af Nadveren sagde: »Den korsfæstede og atter opstandne Christus Jesus, til hvis Ihukommelse I helligholde denne Handling [i Stedet for: som nu har bispiset og skjænket Eder med sit hellige Legeme og Blod, hvormed han har fyldestgjort for alle Eders Synder], styrke og opholde Eder derved i en sand Tro til det evige Liv«. Lindberg ender sin skarpe Artikel med at sige: »Vi har ligesaalidt i Sinde at taale Prof. Clausen som nogen Jøde, Tyrk eller Hedning som Kirke-Reformator i vort Kirke-Samfund, som med Rette bærer Christen Navn. Først ud af Kirken, saa kan han reformere hvad han finder udenfor, men i Kirken har han med sit Anhang Intet at bestille« (S. 255).

Ib. S. 374—384 meddeler Lindberg med synlig Tilfredshed, at Biskoppen har paalagt Præsten »ikke at forfare med en Forandring i Ritualet, der har givet Anledning til Forargelse« (S. 374). — Gad udgav to Forsvarsskrifter: »Den danske Præsts mislige Forhold til Ritualet«

Stiftsprovst *H. G. Clausen* for deres Afvigelser fra Ritualet. Der kunde her have været Grund til at nævne, hvad Lindbergs Klager mod Præsterne Gad og Visby egentlig gik ud paa.

Til Slutningsopgørelsen om *Resultaterne af Kirkekampen* (p. 182—187) skal jeg kun tilføje et Par spredte Bemærk-

(1831) og »Om liturgisk Frihed» (1832), hvor han hævdede, at Præsten ikke er bundet til Ordlyden af de kirkelige Formularer, og at »ikke en eneste Geistlig følger Ritualet i alle Dele«. 1845 blev han Biskop over Lolland-Falsters Stift; 1848 blev han forflyttet til Odense. 1851 døde han.

4) Samme Aar angreb Lindberg i sit »Maanedsskrift» (II. 1831. S. 262—275) en Paaskeprædiken af Pastor *C. H. Visby* (trykt i Visbys Tidsskrift »For praktisk Christendom». II. 1831. Nr. 14). Visby rejser her det Spørgsmaal: *Om der gives en evig Fordømmelse?* og besvarer det baade med Ja og Nej — *Ja*, fordi den onde Samvittigheds Erindring aldrig kan udslettes — *Nej*, fordi en evig Fordømmelse »strider ligesaa meget mod Fornuftens Begreber som mod den oplyste Christens Forestillinger om det retfærdigste og kjærligste Væsen«. »En saadan Gud kunde Mennesket ikke elske, til ham kunde det ikke have Tillid».

Dette Svar angreb *Lindberg* i de voldsomste Udtryk: Visbys *Ja* er Hedenskab og ikke Kristendom; thi denne giver en fuldkommen Syndernes Forladelse ved Troen paa Kristi Forsoningsdød — men »det kan gjerne være, at han i Pastoral-Seminariet, under Stiftsprovst Clausens Veiledning har lært at holde det pure Hedenskab for den sande Christendom, thi Stiftsprovsten udgiver i trykte Prædikener Hovedindholdet af Hedenskabet for at være Hovedindholdet af Christendommen» (S. 266). — Visbys *Nej* til Læren om den evige Fordømmelse er i aabenbar Strid med den augsburgske Bekendelse, som han har aflagt Ed paa. Lindberg ender derfor med at »vidne for Gud og Menigheden, jeg elsker ikke den falske Lærdom, men jeg hader den, jeg elsker ikke Løgnen, men jeg hader den» (S. 273). Efter Kancelliets Ordre blev Sagen indbragt for Hof- og Stadsretten. Denne forlangte et teologisk Responsum, og da Professor Jens Møller ikke vilde indblandes i Sagen og Fakultetet derfor ikke kunde afgive en enstemmig Erklæring, henvendte Visby sig til Universitetet i Kiel, som afgav et for ham gunstigt Votum. Derefter blev han frikendt ved Højesteret 1834, og Lindbergs Udtalelser mortificeredes.

Jfr. om Visby Bjørn Kornerup i DBL.² XXVI. 1944 S. 155—157. L. Helveg II.² S. 553—566. L. Koch. S. 101—108. Clausen: Optegn. S. 166—169.

ninger. Ogsaa her bygger Præsens forsigtigt paa andres Domme — og det i endnu højere Grad, end selve Fremstillingen angiver. Saaledes har han fra *Fredrik Nielsen*¹ overtaget den Dom (p. 186), at hos Clausen var det i Ungdommen den frygtløse Kritik, der havde Overtaget, i Alderdommen den inderlige Kristustro. Hele Stykket p. 182 L. 11—29 hviler paa *Anders Nørgaard* I. S. 97—98. P. 182 L. 3 f. n. — L. 1 f. n. hedder det i stiltiende Tilslutning til *Oskar Andersen* S. 117, at »Grundtvigs Angreb i Stedet for med ét Slag at fælde Rationalismen i Virkeligheden snarere bevirkede en Forlængelse af dens Tilværelse«. Mon dette er rigtigt? Den Kendsgerning, som Dr. Larsen paaberaaber sig, at Mynsters Visitatsdagbøger viser, at Rationalismen endnu i 1830erne havde holdt sig hos en stor Del af Præsterne, kan da ikke bevise, at den havde faaet sin Tilværelse forlænget netop ved Grundtvigs Angreb.

Rigtigt hedder det p. 183 med Anførelse af² *L. Koch*, at den Retning, der sejrede, hverken var Clausens eller Grundtvigs, men *Mynsters*³ — endvidere, at Kirkekampen

¹) Fr. Nielsen: Karakteristiker og Kritiker. 1884. S. 4.

²) Hvorledes Dr. Larsen ofte næsten ordret benytter ældre Forskere uden udtrykkelig at nævne disse, maa følgende to Eksempler vise. p. 168 L. 3—4 skriver han: »Samtidig med hele denne heftige Strid gik den af Clausen anlagte Injurieproces sin Gang«. Hos *L. Koch* S. 76—77 hedder det: »Under hele denne hæftige strid baade i litteraturen og på prædikestolene gik den af Clausen anlagte sag sin gang«. — p. 178 L. 16—20 skriver Dr. L. om Clausens »Den theologiske Partieaand»: »Han vilde her lige saa lidt som andre Steder erkende sine Afvigelser fra Confessio Augustana, og Lindberg var en altfor smidig Polemiker til ikke straks at gribe dette svage Punkt, og paa ny, kun endnu skarpere, at udslynge de tidligere Beskyldninger«. Hos *L. Koch* S. 90 hedder det: »Clausen har heller ikke her erkendt, at der var noget, hvori han afveg fra den augsburgske konfessions lære, og Lindberg var en alt for øvet polemiker til ikke straks at gribe dette svage punkt og på ny, kun endnu skarpere, at fremsætte de gamle beskyldninger.

³) Det kunde her have været anført, hvad Stiftsprovst *Paludan-Müller* skriver til Mynster 26/11 1825: »D. H. har vist Ret i at kalde de nærværende Stridigheder i vor Kirke sørgelige . . . Imidlertid har denne Larm i Kirken, som Grundtvig har afstedkommet, dog havt den

»inden for det fremvoksende Intelligensparti« »svækkede Interessen for Kirke og Kristendom«. Her maa man jo ogsaa erindre, at Tiden i det hele var »mere æstetisk end teologisk og filosofisk interesseret« (p. 154). Der kunde have været Grund til at henvise til et Brev fra November 1831, hvor Mynster skriver til Engelbreth om forskellige kirkelige Stridigheder i Hovedstaden og tilføjer: »Men da der snart ventes en ny Vaudeville af Heiberg, saa kan det ventes, at Interessen snart igien vil vendes fra Kirken til Theatret, som det skeede, da »Kong Salomon og Jørgen Hattemager« fortrængte »Kirkens Gienmæle«¹«.

Hvor frugtbar var ikke ogsaa denne Periode i æstetisk Henseende! 1824 udgav *Ingemann* »Valdemar den Store og hans Mænd«, 1826 »Valdemar Sejer«, 1828 »Erik Menveds Barndom«. 1824 kom *Grundtvigs* »Nyaars-Morgen«. Samme Aar oplæste *Poul Møller* i Studenterforeningen »En dansk Students Eventyr«, og *Blicher* begyndte sine Skildringer af jysk Natur og Folkeliv. 1825 udgav *Heiberg* »Kong Salomon og Jørgen Hattemager«, den første af Vaudevillerne. 1826 kom *Sibberns* »Gabrielis' Breve« I, 1827 *Oehlenschlägers* »Væringerne i Miklagaard«. Samme Aar begyndte *Heiberg* sine kritiske Undersøgelser over *Oehlenschlägers* Digtning. 1828 udgav *Christian Winther* sine »Digte«. Samme Aar begyndte Fru *Gyllembourg* i »Den flyvende Post« sine »Hverdagshistorier« fra Livet i Frederik

Nytte: at Religion og Christendom mere er bleven Dagens Orden, og mere Gienstand for Eftertanke og Samtale end forhen; og et endnu vigtigere Gode tør vel haabes, under en højere Styrelse, at ville fremgaa deraf, nemlig en fornuftig Christendoms fuldkomnere Udvikling og aabnere Fremtræden . . . i skøn Harmonie med Skriften, ved at forfølge det Spor til de høiere Regioner, som er betegnet ved D. H.s Afhandling om Begrebet Troe . . . Det er at forvente, at Grundtvigianernes Ultracisme vil dæmpe et rationalistisk Renommisterie, og at imellem begge Yderligheder Sandheden vil udvikle sig i en Christendom, i hvilken Aabenbaring og Fornuft sees i fuldkommen Forening«. (Nogle Blade af J. P. Mynster's Liv og Tid. 1875. S. 213—214).

¹) Kh. S. 4. R. IV. S. 727.

VI's borgerlige København, og 1830 udkom *Henrik Hertz'* »Gjenganger-Breve«.

Naar denne rige æstetiske Litteratur med dens Aand og Skønhed sammenlignes med, hvad H. N. Clausen¹ kalder »den polemisk-theologiske Almue-Litteratur, som har udgydt sig over vort Fædreland«, er Resultatet af Sammenligningen uundgaelig.

V

Det vigtigste Problem i den øvrige Del af Bogen er — set fra et kirkehistorisk Synspunkt — om Dr. Larsen har Ret i sin Paastand p. 185, at der allerede i Midten af 1830erne kan iagttages en *Forandring i Clausens teologiske Standpunkt*. En saadan mener han at kunne paavise i de 1836 udgivne »*Festprædikener*«. P. 226 fremhæves, at Kristus her omtales som Guds Søn, og det gælder om Tro paa ham. »Dette sidste er nyt i Forhold til »Catholicismen og Protestantismen«, hvor der intetsteds var Tale om Tro paa Kristus som Frelsesvilkaar«. Vi har imidlertid (S. 319—320) anført adskillige Vidnesbyrd om Kristustro, allerede i »Catholicismen og Protestantismen«. For øvrigt er det jo ikke mærkeligt, at Troen paa Kristus og hans Opstandelse træder stærkere frem i en Samling Festprædikener — bl. a. til Første Juledag, Skærtorsdag, Langfredag og Paaskedag — end i en Sammenligning mellem Catholicismen og Protestantismen. Dr. Larsen har heller ikke Ret i, uden anden Begrundelse end en Henvisning til Biskop *Plums* Ungdomsskrift S. 34, at paastaa at »Tro« i Festprædikenerne »stadig overvejende er at forstaa som en Samstemmen med Kristi Lære« (p. 226). Tværtimod hedder det (S. 12): »Troen er ikke en Erkjendelse, en Forestilling; Troen er Livet selv, er Kraften, der udfolder sig i Sjelen, naar det Guddommelige træder i inderlig Forening med Menneskets Væsen«. Den Paastand, at Kristustroen i »Festprædikenerne« ikke er »inderlig«, strider baade mod spredte Udtalelser som S. 41 n. 59. 102 og mod hele den anden Præ-

¹⁾ Den theologiske Partieaand. 1830. S. 1.

diken om Kristus som Verdens Lys og den femte om Kristi Opstandelse som hans Kirkes Glædesfest. Der er heller ingen Grund til at klage over Clausens »ringe Synderkendelse« og paastaa, at der ikke tales om Syndernes Forladelse (p. 227). Tværtimod hedder det, »at selv det Bedste i et Menneskes Liv bærer Syndens Mærke« (S. 173). I Prædikenen paa Almindelig Bods- og Bededag tales om »Syndens Magt, som fjerner Mennesket fra Gud« (S. 140), og det hedder: »Saaledes lyder da til Alle Christendommens Opfordring til Bod, og det er eet Sind, hvormed det sømmer os Alle at møde for Herrens Aasyn, det Sind, der fremtrænger sig i det ene dybe Suk: »Gud være mig Synder naadig!« (S. 148. Jfr. S. 165).

Hvad der mangler i Clausens »Festprædikener«, er ikke — som Dr. Larsen mener (p. 227) — »mange af Evangeliets dybeste Tanker«, men mange af den ortodokse Dogmatiks skarpeste Formuleringer. Her som flere andre Steder forveksler han Evangelietro og Dogmetro. P. 230 taler han om »en gold Kritik af saa fundamentale bibelske Lærepunkter som dem om Arvesynden og satisfactio vicaria«. Jeg vilde hellere tale om en i det væsentlige velbegrundet Kritik af den ortodokse Dogmatiks Opfattelse af disse Lærepunkter¹.

Ogsaa i Clausens »*Populaire Foredrag over Reformationen*« (1836) mener Dr. Larsen at kunne »iagttage en Forskydning i Balanceforholdet i Retning af det positive« (p. 230. 254)². Særlig fremhæves, at Clausen i 1825 »stadig havde fremhævet Calvin paa Luthers Bekostning«, men nu i 1836

¹) En særlig uheldig Formulering møder vi p. 226 L. 22—23 om »selve Prædikenens Proces: at føre fra en Forstaaelse af Jesu Tale og Ord til Evangelistens Forkyndelse af ham som Guds Søn«. Her maa man spørge: Har ikke Jesus forkyndt sig selv som Guds Søn, og skal Evangelistens Forkyndelse sættes over Jesu Ord?

²) Allerede *N. M. Plums* Ungdomsarbejde om H. N. Clausen. S. 33 mener at kunne spore »en Strømkæntring« i Clausens Foredrag over Reformationen. Ligesaa *Oskar Andersen* i »Teologisk Tidsskrift«. 1926. S. 197.

»for Alvor har faaet Øjnene opladt for Luthers virkelige Storhed« (p. 249). Denne Modsætning mellem 1825 og 1836 er konstrueret. Allerede i 1825 fremhævede Clausen »det sikre, skarptræffende practiske Blik, som er Sielen i Luthers Skrifter« (S. 533), og han siger: »at Luthers [liturgiske] Formularer have et afgjort Fortrin for Zwinglis og Calvins, vil ingen Upartisk nægte« (S. 732). Endnu flere Steder omtales Luther med særlig Anerkendelse (S. 304. 739. 754).

Paa den anden Side fremhæver han endnu i 1836 Calvins »sand aandelige Storhed i hans Forhold til Luther under Sacramentstriden« (S. 88). Og om Luther hedder det, at han ved »en saadan Forening af aandelige Gaver, som sædvanligviis udelukke hverandre indbyrdes . . . staar alene ogsaa blandt sine Samtidige, medens det derimod maa indrømmes, at hos de øvrige Reformatorer enkelte Fuldkomnheder træde renere og klarere frem, uden de Pletter eller de mørke Skygger, som stode i Luthers Billede« (S. 82). Som saadanne Pletter nævnes paa forskellige Steder i Foredragene »hans Mangel paa Billighed, Skaansomhed og Sømmelighed« i Striden med Sværmeraanderne, Sakramenterne og hans andre Modstandere (S. 43. 53. 77—79. 88). Det kan saaledes ikke godtgøres, at Clausen vurderede Luther og Calvin anderledes i 1836 end i 1825.

En Strømkæntring i teologisk Henseende kunde der snarere være Tale om at finde i »*Det Nye Testaments Hermeneutik*« (1840), fordi Clausen her ved Siden af den filologiske og den historiske Fortolkning vil opstille en særlig »*teologisk Fortolkning*«, som skal gaa ud fra Forudsætningen om Skriftens Guddommelighed og modsigelsesfri Enhed. »Den christelige Fortolker kan ikke andet end betragte baade de enkelte Dele af samme Forfatters Skrifter og de enkelte Bøger af forskjellige Forfattere, forsaavidt som de angaae den evangeliske Histories og Læres Væsen, som *uadskillelig Eenhed*; og Modsigelse enten mod sig selv eller mod hverandre indbyrdes i noget Punkt, som væsentligt

angaaer den samme christelige Sandhed, vil han ikke kunne indrømme, fordi enhver saadan vilde, paa den ene eller anden Side, være Afvigelse fra denne Sandhed« (S. 71). Fortolkningen skal »støttes til Troen paa Skriftens Guddommelighed« (S. 74). Fortolkningens Forudsætning er Skriftens »aandelige Livskraft og organiske Eenhed« (S. 500. 511). Fortolkningen udgaar fra den kristelige Aabenbaringstro (S. 523).

Kravet om en saadan »teologisk Fortolkning« forekommer mig at være et oplagt Overgreb fra Dogmatikkens Side¹. Hvis Skriftfortolkningen skal være videnskabelig, maa den restløst følge de samme Love, som gælder for Fortolkningen af enhver anden Bog. Noget ganske andet er, at naar den sproglig-historisk-psykologiske Fortolkning af en Bibeltekst har løst sin egentlige Opgave, og man staar overfor det nye Spørgsmaal om vedkommende Teksts historiske Paalidelighed eller religiøse Værdi, da vil de forskellige personlige Forudsætninger gøre sig gældende, idet en kristen Forsker vil kunne anse noget for historisk muligt og religiøst værdifuldt, som en ikke-kristen Forsker vil bedømme anderledes. Dette angaar imidlertid ikke selve Fortolkningen, men dels Slutningen fra Kilde til Virkelighed, dels den personlige religiøse Vurdering. Denne Forskel har imidlertid hverken H. N. Clausen eller hans Biograf været klar over.

For øvrigt er der endnu i Clausens Hermeneutik udpræget kritiske, for ikke at sige rationaliserende Elementer, saaledes Antagelsen af *Akkommodation*, f. Eks. med Hensyn til Forestillingerne om Jesu Offerdød, Djævelens person-

¹) Ogsaa Professor *Fr. Torm* afviser i sin »Nyttestamentlig Hermeneutik«.² 1938 en »dogmatisk Fortolkning«, 3: »enhver Fortolkning, som udøves ud fra en paa Forhaand fattet bestemt Grundanskuelse« (S. 237—238), og hævder, at »den rette Metode er den *forudsætningsløse* Fortolkning«. Dette betyder — negativt — »at stræbe efter at undgaa ved Fortolkningen af en Tekst at medbringe eller at anvende Analogier, som er fremmedartede i Forhold til den Tekst, som skal fortolkes« (S. 36), og — positivt — »Villighed til at tillade Teksten at indvirke paa sig« (S. 241).

lige Tilværelse og Legemernes Opstandelse (S. 504—510), og af *ikke-historiske Bestanddele i det Nye Testaments Betretninger*. Som Eksempler herpaa nævner han Bebudelses- og Fødselshistorien, Fortællingerne om Jesu Daab, om Engle-aabenbarelsen og Dæmonuddrivelsen, om Forbandelsen af Figentræet o. a. (S. 522—527). Som Helhed betragtet kan derfor heller ikke Hermeneutikken siges at vise en Strøm-kæntring med Hensyn til Clausens teologiske Standpunkt¹.

Højdepunktet i H. N. Clausens teologiske Forfatterskab indtil 1848 er »*Udvikling af de christelige Hovedlærdomme*«, som han udgav i 1844 efter to Gange at have holdt Forelæsninger herom »for en talrig Kreds af Tilhørere af begge Kjøen«. Det Referat, som Dr. Larsen giver af dette Skrift (p. 337—353), trænger paa flere vigtige Punkter til at suppleres. Clausen skriver i Fortalen, at »den theologiske Videnskab maa i sin Indflydelse paa det religiøse og kirkelige Liv see sit høieste og sidste Formaal . . . og det er derfor en naturlig Trang, der bringer den theologiske Videnskabs Lærer til, for sin egen Person at søge en Forbindelse knyttet med Menigheden, at føre Videnskabens Resultater ind i det større, modnere Liv« (S. IV). Disse Ord viser — ligesom hans Ønske om at prædike (p. 225) — den samme stærkt fremtrædende *praktisk-kirkelige Interesse*, som vi ogsaa møder hos Schleiermacher.

Endvidere fremhæver Fortalen, at den særlige Anledning til disse Foredrag er Hensynet til »den speculativ-theologiske Skole i Tyskland«. »Naar Speculationen fører os, ved Behandlingen af de religiøse Ideer, ud i Abstractionens

¹) Af Enkeltheder i dette Afsnit (p. 320—337) kan nævnes følgende. De p. 322⁷ anførte Steder giver ikke Hjemmel for den Inspirationslære, som Dr. Larsen tillægger Clausen, men hele Sætningen er ordret overtaget fra Plums H. N. Clausen S. 42. Fra samme Kilde (S. 52) har Dr. L. overtaget den Paastand (p. 335), at Kirkebegrebet i Virkeligheden er det bærende for Skriftprincippet hos Clausen. — p. 324 L. 14 f. n. vejledes — læs: vejleder. — p. 332 L. 7 Kultur — læs: Kultus. — p. 321 L. 8 og 7 f. n. læs: S. 1—86. S. 87—388. — p. 329²¹ læs: S. 464. — p. 331 L. 23 og 26: § 3. 1. 4 — læs: § 33. 31. 34.

lufttyndeste Regioner«, ser Clausen det derimod som sin Opgave »at føre disse Resultater, til hvilke man synes at være dreven frem ved Dialektikens strengeste Nødvendighed, prøvende tilbage til den religiøse Bevidsthed . . . Den sindrigste Tanke-Combination, den mest overraskende Slutnings-Række bliver paa Theologiens Enemærker uden Betydning, dersom det religiøse Gemyt ikke vedkjender sig den« (S. V—VI). Denne Fremhævelse af »den religiøse Bevidsthed« (der »udgjør Grundvæsenet i den menneskelige Natur«. S. 335, jfr. S. 387) eller »det religiøse Gemyt« er ganske i *Schleiermachers Aand*, og det samme gælder Slutningsordene i Fortalen om »det Uundgaaelige og det Gavnlige i religiøse Forskjelligheder saavel som om den aandelige Eenhed, der kan ligge til Grund selv for store Forskjelligheder. Til denne grundchristelige Eenhed har jeg stræbt at føre enhver Undersøgelse tilbage«¹.

I *Schleiermachers Aand* er ogsaa de Ord, hvormed selve Skriftet begynder: »Naar Christendom, christelig Religion, christelig Kirke nævnes i en christelig Forsamling, da er her ved nævnet noget Andet, noget Større og Høiere end en Lære, en Bekjendelse, et Samfund, der er tilstede udenfor os, og som ydre Gjenstand stiller sig hen for os til Betragtning. Vi vises ved disse Navne tilbage i vort eget Inderste; thi finde vi ikke her Christentro og Christenhaab som Grundlag for vor aandelige Tilværelse, som Støttepunkt og Kilde for enhver aandelig Livsyttning?«².

I *Schleiermachers Aand* er ogsaa *Betragtningen af det*

¹) S. VIII. Saaledes gælder det om Skriften (S. 116), »at den ene Sandhed saaledes er kommen til os i en Forskjellighed af Former, hvor Forskjelligheden selv paanøder os den Formaning, at vi ikke »ynkeligt hængende os i Ordene, skulle mene, at Sandheden er bunden til Bogstav-Tødler« (Augustin). Jfr. S. 429—430: »Vi skulle betænke, at Eenhed i Tro ikke er Eenshed i Forestilling og Mening, Eenhed i Livsretning ikke Eenshed i Handlemaade, Eenhed i Gudsdyrkelse ikke Eenshed i enkelte Skikke, at overhovedet Eensformighed ikke er Eenhed«.

²) S. 1. Jfr. S. 85. 93 om Kristendommen som Udtryk for Menne-skets religiøse Bevidsthed.

*Gamle Testamente*¹ og Synet paa *Underne*. Ligesom i Clausens »*Critik af Underbegrebet*« fra 1821 afvises det, »at det Underfulde skal ligge udenfor Naturkræfternes Raaderum, altsaa skal tænkes bevirket ved en umiddelbar Indgriben af Guds Haand, der for en Tidlang sætter Naturen, det hele Indbegreb af Kræfter, der virke efter engang bestaaende Love, i Stilstand«². En egentlig Definition af Underet giver Clausen ikke. Nærmest en Definition kommer Udtrykket S. 72: »Det, som i fysisk Henseende er uforklarligt, viser sig i aandelig Henseende som Aabenbarelse af Helligheds og Kjærligheds Lov«.

Dr. Larsen burde ogsaa have omtalt Clausens stærke Fremhævelse af, at *Kristendommen ikke alene er blevet forberedt ved Jødedommen, men ogsaa ved de hedenske Religioner*³. Men heraf »følger ingenlunde — hvad der kun

¹) Det Nye Testamente er »de Christnes Bibel i nærmere og egentlig Betydning«. Det Gamle Testaments Ord maa bedømmes derefter (S. 114). Derfor er det urigtigt, at Bibelselskaberne kun vil udgive det Gamle Testamente som Helhed, og ikke i Udtog (S. 36—37).

²) S. 64. Jfr. S. 23—24: »Det er vilkaarligt at danne sig et saadant Begreb om et Overnaturligt og Overfornuftigt, at det skulde være eenstydigt med det Unaturlige og Fornuftstridige«.

³) »Hvorledes kan det bestaae med den christelige Anskuelse, at Gud skulde have unddraget sit Væsens Aabenbarelse for Jordens Folk udenfor hine Grændser [Jødedommens], og dermed givet dem uundgaaeligt til Priis for Vildfarelsens og Syndens Magt?« »Mange Bestanddele baade af den persiske Religionslære og af den græske Philosophie gik over i den jødiske Religion og Cultus, og det er for en Del netop saadanne, af hedenske og jødiske Bestanddele sammensatte, Forestillinger, der staae den christelige Sandhed nærmest. Navnlig er det fra de hedenske Religioner, at et levende Udødelighedshaab, Troen paa en Fortsættelse hinsides af et bevidst, personligt Liv, paa en hinsidig Gjengjeldelses-Tilstand er gaaet over til det jødiske Folk. Saaledes staaer den senere Jødedom netop som det historiske Mellemlid, der har forbundet Hedenskab med Christendom« (S. 40—42). Vistnok maa den jødiske Religion betragtes som en Aabenbaring fra Gud; men det samme gælder de andre Religioner. »Mænd som Zoroaster, Confutsee, Sokrates maa erkjendes som det Guddommeliges Aabenbarere og Forkyndere paa Jorden« (S. 74—75).

vilde være en ny Overdrivelse — at Hedenskabet skulde staa i samme religiøse Forhold til Christendommen som Jødedommen«. »Saaledes samler da den hele Betragtning af Christendommen som historisk Religion sig i Begrebet om en aandelig Forberedelse af Menneskeslægten, i hvilken de ældre Religioner have hver sin Andeel til Tid og Sted, men saaledes, at den jødiske Religion udskiller sig af det store Antal som det historisk nærmeste og det vigtigste Middel, hvorved Evangeliets Sandhed er bleven indledet, dets Indførelse i Verden befordret, dets Virksomhed ogsaa i de følgende Tider understøttet¹. — Det er let at se Forbindelsen — baade Ligheden og Forskellen — mellem Clausens Opfattelse og *Schleiermachers*².

Om *Skriften* hedder det, at den har en menneskelig, ufuldkommen Side foruden den guddommelige (S. 125—127); men »heri bestaaer Skriftens Fuldkommenhed, som vi ikke kunne opgive, fordi Troen paa den er uadskillelig fra Troen paa den christelige Aabenbaring: at den saaledes er i Stand til at fortsætte Jesu lærende og levende Virksomhed, at reen, fuldstændig og frugtbar Sandhed om Jesu Lære og Liv, om Evangeliets Væsen, Indhold og Kraft ved den er tilgængelig for Alle og sikkert for alle Tider« (S. 132).

Angelologi og Dæmonologi behandles paa samme Maade som i Clausens tidligere Skrifter, det vil sige ligesom hos *Schleiermacher*, og Fremstillingen ender (S. 235) med et Citat af »Der christliche Glaube«. I. S. 238: »Eftersom Det, hvorfra vi skulle forløses, bliver det Selvsamme, hvad enten der gives en Djævel eller ei, og Maaden, hvorpaa vi skulle

¹) S. 42—43. 47—48. S. 275 hedder det om den historiske Aabenbaring: »Vi sammenfatte herunder ogsaa de ufuldkomne Former indtil Sandhedens Fuldendelse i Christendommen«. S. 352: »den religiøse og sædelige Forberedelse for Christendommen, der var givet i de østerlandske Religioner, i den jødiske Lov og Lære, i den græske Philosophie«.

²) »Der christliche Glaube«. § 12: »Das Christenthum steht zwar in einem besondern geschichtlichen Zusammenhange mit dem Judenthum; was aber sein geschichtliches Dasein und seine Abzwekkung betrifft, so verhält es sich zu Judenthum und Heidenthum gleich«.

forløses, ligeledes bliver den samme: saa er Spørgsmaalet om Djævelens Tilværelse aldeles ikke noget christelig theologisk Spørgsmaal.

I samme Aand betegnes Fortællingen i første Mosebog om Menneskets Skabelse i Guds Billede som en Myte, »en Opfattelse i sandselig, historisk Form af Det, der ligger ud over al Tid og al Historie«, nemlig Ideen om Menneskets Slægtskab med Gud (S. 244. 238).

Schleiermachers Paavirkning mærkes ogsaa, naar *Syndens* Væsen bestemmes som »Sandselighedens Overvægt« (S. 279. 343), »den overveiende Hang til at følge Sandseligheden imod Fornuften« (S. 296). Ligeledes i *Kristologien*, naar det hedder, at »Christus selv er Middelpunktet af den guddommelige Aabenbarings- og Forløsnings-Anstalt« (S. 299. 317), at Jesu syndfri Fuldkommenhed er »Middelpunktet i den christelige Tro« (S. 314), medens Fortællingerne om hans underfulde Fødsel ikke betragtes som historiske i egentlig Forstand (S. 309—312). Ligesom *Schleiermacher* behandler Clausen *Jesu Forløsergerning* forud for hans Forsonergerning, og *Forsoningslæren* er den samme som hos *Schleiermacher*: »Ikke er Gud først bleven forsonet ved Christus, men Gud har i Christus aabenbaret sig, er i Christus fremtraadt som den Forsonede, den Barmhjertige og den Naadefulde; og ikke i Gud, men i Menneskene og for Menneskene er Forsoningen ved Christus bleven til Virkelighed« (S. 374. 372). »Forsoningen opfattes som udgaaet fra Gud, som fuldbyrdet ved Christus, i Menneskene« (S. 379).

Problemet om Forholdet mellem *Naade og Frihed* søger han — med udtrykkelig Henvisning til *Schleiermacher*¹ — at løse ved at kombinere Prædestinationen med Apokatastasis: »Tænke vi os Evangeliet fortsættende sin Virksomhed gennem de forskjellige Afsnit af Tilværelsen, ligesom igjennem de forskjellige Afsnit af det jordiske Liv: da

¹) »Ueber die Lehre von der Erwählung« i Theol. Zeitschrift, hrsgb. von Schleiermacher, de Wette und Lücke. 1819. (Werke. I, 2. 1836. S. 393—484). Der christliche Glaube. II. § 117—120.

svinder den frygtelige Modsætning af Udvalgte og Forskudte, Benaadede og Fordømte ind til en Forskjellighed — tilvisse virkelig, stor og betydningsfuld, men dog altid en Modsætning, der kan opløses — af Dem, der i et tidligere, og Dem, der i et senere Tidspunkt blive grebne af Sandhedens Magt. Enhver Deling i den guddommelige Villie er saaledes udelukket: som almægtig Naade omfatter den Alle, og virker hvad den vil i det hele Omfang. Den modstræbende Villie fra Menneskets Side bliver kun at tænke som forbigaaende, lidt efter lidt forsvindende« (S. 421. Jfr. S. 423).

Afsnittet om »*Den kirkelige Cultus*« (S. 454—477), der slet ikke nævnes i Dr. Larsens Referat, er et nyt Vidnesbyrd om Clausens varme Interesse og fine Forstaaelse for denne Side af Kristendommen. Med Styrke fremhæves, at Kristendommen er »*Ordets Religion*« (S. 463. 98); men det tilføjes, at »den protestantiske Cultus kan ikke frikjendes for en Overvurdering af Ordet, en Miskjendelse af dets Trang til at understøttes ved det Skjønnes og Høitideliges Magt, som umiddelbart tiltaler Sjelen, og som, hvor det gjøres fornødent, kan bøde paa Ordets Mangler« (S. 481)¹.

¹) Interessant er Clausens Stilling til den katolske *Helgenpaakaldelse* (S. 464—467). Naturligvis forkaster han denne; men han fremhæver, at det, at den fuldstændig er bortfaldet i den protestantiske Kirke, har været »til ikke ringe Afbræk for det kirkelige Samfundsliv. Medens Bevidstheden om en kirkelig Oldtid, Ihukommelse af Kirkens Lærere, Udbredere og Martyrer vedligeholdes frisk og levende i den katolske Kirke, medens Billede og Historie af Kirkens Heroer, og igjennem den Billedet af Kirkens historiske Liv i alle Tidsaldere, træder Folket allevegne imøde, deres Virksomhed og Bedrifter ere det vel bekjendte: er det derimod i den protestantiske Kirke, som om den hele Række af Aarhundreder imellem Apostlene og Reformatorerne var udslettet eller agtedes den uvedkommende. Men til hvor fattig en Tilværelse har vor Kirke ikke derved draget sig tilbage! hvilken Rigdom af skjønne og frugtbare Livsbilleder har den ikke hermed bortkastet! paa hvilket Middel har den ikke givet Afkald til at vække og nære en kirkelig Almeen-aand!»

Et andet Vidnesbyrd om Clausens Retfærdighedsfølelse er, at han

De af Kristus indstiftede *Sakramenter*, Daab og Nadver, maa betragtes som »et synligt Ord«; de »virker det Samme som Ordet, ikkun ved andet Middel og ad anden Veie« (S. 487). »I Sacramentet træder Christus selv frem som handlende Subject« (S. 488). At Clausens egen, ret vage Lære om Daab og Nadver ikke er ortodoks, fremhæver Dr. Larsen med Rette (p. 348). Det samme gælder *Eskatologien*¹, hvor han ligesom *Schleiermacher* hævder Apokatastasis — ud fra Troen paa Gud som almægtig Kærlighed (S. 530).

Endelig er det ogsaa i Tilslutning til *Schleiermacher*, at *Treenigheden* behandles som allersidste Afsnit af »De christelige Hovedlærdomme«. Som det væsentlige i denne Lære betragtes Treheden i Guds Aabenbaring som Skaber, Frelser og Helliggører (S. 553) — »en Løsning, der ligesom *Schleiermachers* maa betegnes som Sabellianisme« (p. 349).

Paa adskillige Punkter kommer Clausen i dette Skrift den kirkelige Tradition nærmere end i »Catholicismen og Protestantismen«. Men det vil fremgaa af det foranstaaende Referat, at Arven baade fra den kritiske Bibelforskning og fra *Schleiermachers* Teologi er saa fremtrædende, at det er med Urette, at Dr. Larsen ogsaa her mener at kunne konstatere en »Strømkæntring« (p. 349—351), »et Svælg, der nu skiller Clausen fra det Standpunkt, han havde indtaget i 1825« (p. 347)².

under Omtalen af Sangen ved Gudstjenesten udtrykkelig nævner, at »i *Grundtvigs* Sangværk findes et stort Antal af den gamle græske og latinske Kirkes Psalmevers frit bearbejdet« (S. 470 Anm.).

¹) Ogsaa paa dette Punkt overdriver Dr. Larsen Forskellen mellem Clausens Opfattelse i 1825 og 1844. Paa den ene Side er det ikke rigtig, at han i 1825 ikke har andet at sige om den tilkommende Verden end, at den maa forblive et »terra incognita« (se ovenfor S. 308). Paa den anden Side betoner han endnu i 1844, at Evangeliet ikke har »Svar tilrede paa alle de Spørgsmaal, som Mennesket kunde ønske besvarede angaaende denne Fuldendelses Beskaffenhed« (S. 515).

²) Jeg kan heller ikke se det berettigede i den Paastand (p. 339), at den Karakteristik, som Clausen nu i 1844 giver af Rationalismen (Ud-

Derimod er det naturligtvis rigtigt, at Clausens Teologi er »en selvstændig dansk Parallel til den tyske Mæglingsteologi, der efter Rationalismens Nederlag i 1830erne og 40erne tog Føringen inden for den tyske Protestantisme« (p. 351). Netop derfor havde det været ønskeligt, at Forf. ikke var gaaet udenom den interessante, men ogsaa vanskelige Opgave: en nærmere Sammenligning mellem det teologiske Standpunkt i Clausens »Udvikling af de christelige Hovedlærdomme« og *Twestens, C. I. Nitzsch'* og *Hases* Dogmatikker, af hvilke de to første repræsenterer den mere konservative Fløj af Schleiermachers Disciple, medens den tredje indtager et mere kritisk, liberalt Standpunkt.

Selv om Clausens Skrift ikke sjældent skuffer ved manglende dogmatisk Præcision, indeholder det dog saa mange træffende Bemærkninger og giver i en smuk og overskuelig Form en saa fyldig historisk Orientering, at det maa have været af stor Værdi for oplyste, ikke-teologiske Tilhørere og Læsere. Allerede Aaret efter (1845) var der da ogsaa Brug for en ny Udgave¹. —

vikling af de christelige Hovedlærdomme. S. 88. 371), er en anden og »langt mere kirkehistorisk sand end den, han i 1829 afgav under Kirkekampens Tryk«. Se ovenfor S. 314—320.

En Undersøgelse af, hvorvidt der *efter 1848* kan paavises en saadan »Strømkæntring« i Clausens Teologi, ligger udenfor Disputatsens — og dermed udenfor denne Afhandlings — Ramme. Jeg vil derfor nøjes med ogsaa paa dette Punkt at advare mod en ukritisk Overtagelse af den traditionelle Strømkæntrings-Teori.

¹) Af Interesse er her følgende Ændringer. Udtrykket »Christus-Ideen« (1S. 315) er nu rettet til »Christi Personlighed« (2S. 331). Afsnittet om »Guds Væsen og Egenskaber« har faaet en Tilføjelse (S. 182—183), der synes at tage et Forbehold overfor Schleiermachers Opfattelse: »Hvor det religiøse Liv bliver eensidigt ført hen til en eller anden enkelt Deel af den aandelige Virken — til Tænkningen over de guddommelige Tings Væsen, eller til Følelsens indesluttede Fromheds-Liv eller til Villiens udadvendte Stræben ... der kunne vi ikke andet end finde et Sidespor indslaaet, som, jo længere det forfølges, vil føre desto længere bort fra den sande christelige Retning«. — En anden Tilføjelse (S. 520—521) benægter den kirkelige Øvrigheds Ret til at tvinge baptistiske Forældre til at lade deres Børn døbe.

Pladsen tillader ikke en nærmere Omtale af Clausens andre Skrifter og Afhandlinger fra det samme Tidsrum (1826—48). Alene i »Maanedsskrift for Litteratur« udgav han i Aarene 1829—38 ikke mindre end 28 Afhandlinger. De vigtigste af disse har Dr. Larsen omtalt i forskellige Sammenhænge. Men en enkelt, meget karakteristisk, kunde der yderligere have været Grund til at gaa ind paa, nemlig Clausens Anmeldelse af P. A. Fengers Udgave af *Kingos Psalmer og aandelige Sange*. 1827¹.

Da Fenger i sin Fortale erklærer, at hans Formaal ikke er æstetisk eller historisk, men opbyggeligt (»at levere danske Christne et Bidrag til den huuslige Andagts Befordring«), rejser Clausen det Spørgsmaal: »Om de Kingoske Psalmer og aandelige Sange, for i vore Tider at tjene til sand christelig Opbyggelsesbog, burde udgives i aldeles uforandret Skikkelse og aldeles fuldstændig Samling«. Han aftrykker forskellige Steder, hvor Kingo i stærke, til Dels platte Udtryk gengiver den ortodokse Opfattelse af Guds Vrede, Djævelen, Kristi stedfortrædende Straflidelse og Menneskets fuldstændige Fordærvelse ved Synden (S. 21—24), og udtaler, at saadanne »vrang Forestillinger og uheldige Yttringer« burde have tilskyndet Udgiveren til »ved enkelte Smaaforandringer og endnu mere ved Udeladelser og Udvalg at lette og befordre den opbyggelige Læsning« (S. 28) — tilmed i »en Tid, hvor saamange forenede Kræfter arbeide paa at gjøre Fornuftens Evne og Brug mistænkt og at trænge det tændte Lys tilbage, medens de fordomsfuldste religieuse Forestillinger finde Forsvarere og indprentes Folket i Tale og Skrift« (S. 29, jfr. S. 37: »Sværmeriet og Overtroen tæller i vore Dage atter ivrige Talsmænd«). »Enhver fornuftig Christen maa protestere imod, at den blinde Auctoritets-Tro uden Rod og Grund i Menneskets Indre udgives for den sande, den christelig eenfoldige Tro, med hvilken den ikke har mere Lighed end Dumhed

¹) Maanedsskrift for Litteratur. I. 1829. S. 19—39.

med Ærlighed« (S. 27). *Den Evangelisk-Christelige Psalmebog* har vel unægtelige Mangler, særlig »Mangel paa poetisk, opløftende Aand, hjertegribende, begeistrende Kraft« (S. 33); men den har det Fortrin for den Kingoske, at den overholder Grændsen mellem Tro og Lære, Religion og Theologi¹.

Betegnende for Clausens Uvilje mod enhver teologisk Ensidighed er en Anmeldelse af 11 Stridsskrifter fra den »sydvestsjællandske Fejde« 1833, hvis vigtigste Stridsmænd var fra ortodoks Side Pastor *P. A. Fenger* i Slotsbjergby og fra rationalistisk Side Pastor *Hans Bastholm* i Slagelse². Fra den ene Side fremhævede man Troen og Jesus som Frelseren, fra den anden Dyden og Jesus som Læreren. Clausens Standpunkt³ er, at hver af de stridende Parter fremfører en Sandhed, men ikke Sandheden, som først fremkommer, naar begge Sider af Sagen forenes. Mest vender han sig dog mod den ortodokse Ensidighed.

Under Omtalen af Studenternes Bedømmelse af Professor Clausen savner jeg følgende Udtalelse af *D. G. Mon-*

1) »Skal nemlig Psalmebogen efter sin Bestemmelse være det almindelige Udtryk for Andagten, som besjæler den forsamlede Menighed og bringer den til at udsynge sin Tak og Priis og Bøn, da er det ogsaa den første og væsentlige Fordring, at den skal være Udtryk af en Tro, som kan antages at være Menighedens fælleds Eiendom, og dette opnaaes kun, naar den, frigjort fra Skolesystemets Skruebaand, bevæger sig inden Evangeliets hellige Grændser, af dens rene, simple Lære henter sin Kraft til at opklare, styrke, røre, begeistre, og saaledes ved sit Exempel antyder, at den kirkelige Virksomhed staaer over Modsætningerne, der udenfor Kirken dele den theologiske Verden«. »Ogsaa derved har den værdige Biskop *Balle*, hvem den danske Kirke skylder en Psalmebog, som alle synge uden Anstød og de Fleste til Opbyggelse, sat sin ægte evangeliske Character et Mindesmærke, idet han vidste at skjelne sit eget theologiske System fra den almindelige christelige Tro, og fandt sig, som Medlem af Kirken, opbygget ved Psalmer, der ikke kunde fyldestgjøre ham som Dogmatiker«. (S. 34—35).

2) Helveg II.² S. 561—570. L. Koch S. 114—116. Fr. Barfod: *P. A. Fenger*. 1858. S. 33—40.

3) *Maanedsskrift for Litteratur*. IX. 1833. S. 427—454.

rad kort efter Clausens Død: »Han havde en sjelden reen og ædel Character, maaske med en lille Tilsætning af Selvtfredshed; under et temmelig koldt og afmaalt ydre Væsen glødede Hjertet af Kjærlighed til Fædrelandet, det danske Sprog, Sønderjylland. Der var stor Klarhed i hans Tanker, men de marscherede lige ud af Landeveien som vel dresserede Soldater. Til Nød kunde han finde sig i, at Andres Tanker gjorde Krumspring, naar de holdt sig til Jorden. I det jævnt Forstandige laa hans store Styrke. Det høie og dybe maatte iføre sig det jævnt forstandiges Dragt for at tiltale ham. Fred være med den ædle Sjæl!«¹.

En anden af Studenterne fra denne Periode, *C. J. Brandt*, har i sin Nekrolog over sin gamle Lærer² vist, indtil hvilken Grænse en forstandig og kyndig Discipel af Grundtvig kunde anerkende Clausens Betydning: »Han var ingenlunde som hans Fader, Stiftsprovsten ved Frue Kirke i Kjøbenhavn, afgjort Rationalist af den gamle Skole, men meget mere paairket af Schleiermacher, allerede da han optraadte som ung Forfatter af det omfattende og lærde Værk om »Katholicismens og Protestantismens Kirkeforfatning, Lære og Ritus«; men hans Lærebygning hvilede dog paa den kristelig uholdbare Grundsætning: at det ikke er den historisk overleverede Kristentro, der tør gjælde som saadan, men hvad den menneskelige Kløgt, med fornøden Lærdom, kan faa ud af de hellige Skrifter. Det var mod denne Skriftheologi, Grundtvig skarpt optraadte i »Kirkens Gjenmæle«. 1825«.

»Hvad der udmærkede ham, var Klarhed og Fasthed i Tanke og i Karakter, og er disse Gaver end ikke tilstrækkelige til at danne en fremragende kristelig Teolog, saa gjorde de sig gjældende paa andre Livets Omraader, hvor den varme Fædrelandsven vandt fortjent Anseelse, og der er ingen Tvivl om, at hans Navn vil i lange Tider mindes og tælles med blandt de højt begavede Mænd, der i den første

¹) Politiske Breve. 9—13. 1877 S. 14.

²) Dansk Kirketidende. 1877. Nr. 14. Sp. 225.

Halvdel af det nittende Aarhundrede var Førere for vor borgerlige Udvikling«.

P. 328 hedder det, at *Vulgærrationalismen* »ved 1830ernes Begyndelse i Tyskland havde faaet sit endelige Dødsstød, navnlig fra Kirkehistorikeren *Karl v. Hase*«¹. Da Rationalismen jo er et af Dr. Larsen atter og atter anvendt Grundbegreb, forekommer det mig, at han burde have nævnet den tredobbelte Indvending, som Hase gør gældende mod Rationalismen: »Den miskender Kristendommens historiske Betydning, forfladiger det religiøse Livs Inderlighed og savner Videnskabens filosofiske Alvor« (S. 58). Dertil svarer, at tre Forhold har ført den nye Tid bort fra denne Rationalisme: (1.) Der er vaagnet en historisk Forstaaelse for Fortiden, som gør, at man ikke mere finder Kirkens gamle Dogmer saa meningsløse og overtroiske som Rationalisterne, men anerkender de religiøse Ideer, som ligger til Grund for dem (S. 62—63). — (2.) Der er vaagnet en religiøs Inderlighed, som atter lader det af Rationalisterne miskendte Følelsesliv komme til sin Ret (S. 65—66). — (3.) Videnskaben indvender, at Rationalismen mangler videnskabelig Kraft og Skarphed. Den har ikke godtgjort Rigtigheden af sin øverste Grundsætning, at Fornuften er den højeste Dommer paa det religiøse Omraade. Ved »Fornuften« forstaaer den »den sunde Menneskeforstand«; men hvad denne antager, skifter til forskellige Tider. Den staaer ikke over Videnskaben, men er afhængig af denne (S. 66—71. 330—346).

I *Litteraturhenvisningerne* savner man ved Omtalen af Augustins bekendte, misforstaaelige Udtalelse: »Ego vero evangelio non crederem, nisi me catholicae ecclesiae commoveret auctoritas« (p. 207—208) Professor Nørregaards Afhandling i »Svensk Teologisk Kvartalskrift«. X. 1934. S. 322—326. — Om den unge Goldschmidts Sammenstød med

¹) Hases »Theologische Streitschriften«. I—III. 1834—37 er aftrykt i hans »Gesammelte Werke«. VIII, 1. 1892. S. 35—414, som ovenfor anføres.

Professor Clausen (p. 311¹⁷) se Hans Kyrre: M. Goldschmidt. I. 1919. S. 42—44. — Om Clausens yngre Kolleger, Fogtmann, Engelstoft, C. E. Scharling og Hermansen havde det været rimeligt at henvise til 2. Udgave af »Dansk Biografisk Leksikon«, ligesom ved A. F. Beck, Brøchner og Magnus Eiriksson (p. 266). Det burde ogsaa have været nævnet, at Grundtvigs »Om Daabspagten« (p. 219) er aftrykt i hans »Udvalgte Skrifter« ved Begtrup. V. S. 366—375, og hans »Frisprog« (p. 355) i VIII. S. 209—298. *Mynsters* Tale over Hohlenberg (p. 192) er optaget i hans »Kirkelige Løiligheds-Taler«. II. 1854. S. 380—383, *Clausens* varmt følte Afskedsord i hans »Taler«. 1848. S. 147—149 og i »Fædrelandske Forhold og Anliggender« S. 763—766. Artiklerne i »Kjøbenhavnsposten« 1834 om liturgiske Forbedringer (p. 223) er aftrykt i »Kirkelige Forhold og Anliggender«. S. 320—344 — om Jubelaaret 1836 i »Dansk Ugeskrift« (p. 247—248) ib. S. 3—29 — Anmeldelsen af Grundtvigs »Frisprog« (p. 358) ib. S. 357—373 — p. 358¹⁹ ib. S. 389—413. P. 257—258 kunde det have været nævnet, at allerede 1836 bragte Clausens »Tidsskrift for udenlandsk theologisk Litteratur« en Oversættelse af de vigtigste Afsnit af Strauss' »Das Leben Jesu« samt af Neanders og Ullmanns Bedømmelser af dette Skrift¹.

VI

Godt en Fjerdedel af det foreliggende Værk (p. 231—244. 273—306. 364—429) handler om Clausens *politiske og nationale Virksomhed*: hans Kamp for politisk *Frihed* og

¹) Ogsaa i dette Afsnit er der mange »Trykfejl«. p. 197⁴ læs: Søren Kierkegaards Papirer. I. 1909. C. 19. A 29. — p. 203 L. 6 Lærestilling — læs: Lærestilling. — p. 203²⁷ S. 81 — læs: S. 85. — p. 205 Anm. sidste Linie læs: 10. R. II. S. 176. 178. — p. 235¹⁴ læs: Breve fra J. P. Mynster. S. 155. — p. 249 Anm. L. 2: 10. R. II, 182 — læs: 10. R. II, 176. — p. 265 L. 1 heller — læs: heller ikke. — p. 319 L. 3 læs: 1829 og Glauchau. — p. 337¹ S. 111 — læs: S. III. — p. 343 L. 9 vinder — læs: vidner.

Pressefrihed, for det danske Sprogs og den danske Nationalitets Ret i Sønderjylland, hans Deltagelse i den skandinaviske Bevægelse og hans Virksomhed for *Kunsten* i København (Udsmykningen af Universitetets Forhal og af Frue Kirke samt Oprettelsen af Thorvaldsens Museum).

De primære Kilder er Clausens i »Stændertidende« aftrykte Taler i Stænderforsamlingen i Roskilde, hans Artikler og Afhandlinger i »Maanedsskrift for Litteratur«, »Dansk Ugeskrift«, »Dansk Folkeblad« og »Fædrelandet« — hvoraf et fyldigt Udvalg er udgivet efter hans Død under Titlen »Fædrelandske Forhold og Anliggender«. 1881. 788 S. — endvidere hans Udtalelser i Selvbiografien og i Mindeskrifterne om Chr. Paulsen og J. F. Schouw.

Desuden har Dr. Larsen flittigt benyttet den nyere trykte Litteratur, særlig *Hans Jensens* »De danske Stænderforsamlingers Historie«, *P. Lauridsens* »Da Sønderjylland vaagnede« og *K. Fabricius'* Fremstilling i »Sønderjyllands Historie«. IV.

Saa vidt jeg kan se, har Forf. ikke i disse Afsnit givet noget væsentligt nyt; men han har om Clausen som Midtpunkt samlet et stort og spredt Stof til en forstandig, klar og overskuelig Fremstilling. Her, hvor han ikke er hemmet af sin ortodokse Teologi, kan han ogsaa udtale sig med Sympati og Beundring for Clausens Personlighed. »Nationalitetsspørgsmaalet skulde blive hans store politiske Kærlighed, som han blev tro lige til sin Død. Kunde han paa mange Maader i sin offentlige Fremtræden virke kølig og reserveret, saa var han nu blevet grebet af en Sag, der mange Gange skulde løse den bundne Varme i hans trofaste Hjerte« (p. 289). »Hverken Kongegunst eller Folkestemning kunde holde ham tilbage fra at følge og udtale, hvad der var hans Overbevisning og hans Samvittigheds Bud, og med Hovedet koldt, men Hjertet varmt arbejdede han utrætteligt for at realisere, hvad der saaledes for ham var blevet det rette og sande« (p. 423). »Hvor den personlige Frihed var truet, dér kunde man altid være sikker

paa at træffe Clausen som dens Forsvarer« (p. 405). Karakteristisk er saaledes en Artikel fra 1835, hvor han rejser det Spørgsmaal: »Hvad hører der til at være en liberal Mand?« og svarer, at Navnet *liberal* »ikke betyder nogen udvortes Virksomhed, men en indvortes Sindsstemning«, hvis Grundvold er Kærlighed til Sandhed og Frihed, baade politisk, kirkelig, borgerlig og videnskabelig Frihed. »Det er aldeles i sin Orden, naar den, der i Religionens Anliggender skyer selvstændig Tænken og Gransken og vil have sig selv og andre bunden til Kirkelærens Bogstav, ogsaa indskrænker sin politiske Trosbekendelse til den ene Artikel: at tage al selvvirksom Tanke fangen under Lydighedens Aag. Men paa samme Maade maa da ogsaa Den, der finder Aandens Underkuelse i eet Forhold unaturligt og fordærveligt, arbejde den imod i alle Forhold«¹.

Dr. Larsen fremhæver da ogsaa med Rette *den nære Forbindelse mellem Clausens Teologi og hans Politik*: »Clausen betragtede sin politisk liberale Virksomhed som en konsekvent Videreførelse af sin Kamp for kirkelig og teologisk Frihed. Kristendom og Politik var for ham ikke hinanden modsatte Størrelser, men den første skulde, saadan som han forstod den, gennemsyre den anden med sine Tanker« (p. 253. Jfr. p. 240). »Ligesom han i Teologien er Mellemstandpunktets Mand, saaledes er han ogsaa i Politikken en Modstander af alle Yderligheder, de være sig i absolutistisk eller radikal Retning« (p. 283).

Dr. Larsen skriver p. 243, at »hele hans offentlige Virksomhed blev mere statsborgerlig end egentlig politisk. Han var liberal, men aldeles ikke Demokrat i den Forstand, at han kunde tænke sig Indførelsen af nogen almindelig Valgret. Ligesom han paa det kirkelige Omraade var Aandsaristokraten, saaledes var han det ogsaa paa det borgerlige. Virkelige Mennesker var efter hans Opfattelse kun de dannede og oplyste Medborgere. Lehmanns Ord,

¹) »Dansk Folkeblad«. 1835. Nr. 9—10. Anført p. 280—281.

at »den danske Nations Kerne bestaar af en oplyst og agtværdig Middelstand«, og at Embedsmændenes Klasse her i Kraft af sin Uddannelse er i Besiddelse af et »aandeligt Supremati«, er som talt ud af hans Hjerte«. — Dette er vist i det væsentlige rigtigt; kun maa det tilføjes, at Forf. ikke giver nogen Hjemmel for den udfordrende Sætning, at »virkelige Mennesker var efter hans Opfattelse kun de dannede og oplyste Medborgere«, og han korrigerer den selv ved sin senere Omtale (p. 280—281) af den Iver, hvormed Clausen i Stænderforsamlingen 1842 tog sig af Husmændenes Sag¹. »Clausens positivt sociale Holdning i Husmandssagen tjener ham i allerhøjeste Grad til Ære. Her er Tale om en kristelig social Forstaaelse, der ikke gav den noget efter, som Martensen senere viste overfor Arbejderbevægelsens berettigede Krav«².

Clausens Tidsskriftsartikler indeholder mange interessante Udtalelser, hvoraf der f. Eks. kunde have været Grund til at medtage følgende: »Journalisten, som daglig skal bespise et læsehungrigt Publikum uden altid at kunne selv med den bedste Vilje komme Sandheden — eller dog den hele fuldstændige Sandhed — paa Spor, har fremfor nogen Forfatter Fordring paa Overbærelse; kun til hans Sandhedskjærlighed, hans Bestræbelse for at give Sandheden i alle Forhold dens Ret, bør Fordringerne være strenge«. At »Selskabet for Trykkefrihedens rette Brug« omfatter baade konservative og radikale Elementer, betragter han som en Fordel. »Der er ikke mange Lærdomme, der erhverves tidligere i Livet end den, at den oplussende Begjæstring, den selvtillidsfulde Iver trænger til at have Erfarenhed, Maadehold og Besindighed ved sin Side; men det maa heller ikke overses, at Maadeholdets Dyder have deres største Værd ved at virke dannende og ledende ind paa

¹) Det indbragte ham ogsaa en varm Paaskønnelse i I. A. Hansens »Almuevennen«. 1842. Nr. 46.

²) p. 384. Dr. Larsen skriver »Kaar«; men det maa være en Skrive- eller Trykfejl for »Krav«.

det fyrigt overstrømmende Liv. Og mindst burde man glemme at skjønne paa Ytringer af et saadant Liv — selv om det nu og da driver vilde Skud — i en Nation, hvor Entusiasmen hører til de sjældnere Naadegaver, og de roligere Egenskaber spille en Hovedrolle i National-Karakteren, som ofte bringer den nær Flegmaets Grænser¹. »Det er jo dog den evige Verdenslov, at Menneskets Kraft skal uddannes gennem Modsætninger og i Strid«².

At Clausen havde mere virkelig Forstaaelse for politiske Realiteter, end f. Eks. *A. D. Jørgensen*³ tillægger ham, fremgaar af en Udtalelse som denne i Stænderforsamlingen 1842: »Her er det i Sandhed ikke nok uophørligt at gjentage Ønsker, Begjæringer og Opfordringer; men hvad det gjælder om, er med Øjet heftet til Maalet at gribe og rettelig benytte de Udviklingsmomenter og Overgangspunkter, som Tiden tilbyder i sit Løb«⁴.

Under Afsnittet om Clausen og *Kunsten* i København havde det været rimeligt at omtale hans personlige Opfattelse af Kunstens Forhold til Kristendommen. Med sin fine Skønhedssans havde han et klart Blik for, »hvor nøie og inderligt Forbundet er imellem Religion og Kunst«⁵, og særlig mellem Kristendommen og Kunsten⁶. I sin stærkt grebne »Hilsen til Thorvaldsen« ved Festen 7. Oktober 1838 talte han om »Kunstens Hellighed« og udtalte, »at Sandheden først dér, hvor den træder frem i Skjønheds

1) »Dansk Folkeblad« 1837. Nr. 36—37. Fædrelandske Forhold og Anliggender. S. 233—234. 246.

2) Dansk Ugeskrift. 1842. Nr. 13. Fædrelandske Forhold. S. 322.

3) »Danmarks Riges Historie«. VI, S. 359—360: Det nationalliberale Partis »stoneangivende Mænd som Prof. Clausen, gentog kun atter og atter deres Krav og deres golde Kritik af Regeringens Forholdsregler, uden at ville se Opgavens Vanskeligheder« — en Dom, som Dr. Larsen med Rette afviser p. 413.

4) Fædrelandske Forhold. S. 381.

5) Udvikling af de christelige Hovedlærdomme. S. 471.

6) Catholicisme og Protestantisme. S. 789—800. Se ogsaa ovenfor S. 308—10. 366.

Form, faar sin fulde Magt over det menneskelige Sind og det menneskelige Liv¹, og i en Artikel ved Aabningen af Thorvaldsens Museum 17. September 1848 skriver han, »at ligesom Sandhed, Retfærdighed, Gudfrygtighed, saaledes er ogsaa Skjønheden en hellig, en velgjørende, opløftende, forsonende Magt, at der i et Folks aandelige Udvikling mangler en aldeles væsentlig Side, saalænge som det mangler paa det Sind, der dvæler med Kjærlighed og Glæde ved Kunstens Værker, mangler paa Drift og Trang til at forhøje Livet ved at paatrykke det Skjønhedens Præg«².

I Litteraturen til dette Afsnit savner jeg Dr. *Skat Arildsens* Afhandling om »H. N. Clausens Syn paa Forholdet mellem Kunst og Kristendom«³. Det burde ogsaa have været nævnet, at den Dom, at Clausen »som faa Lægmand var blevet egnet til at være Raadgiver, naar der skulde løses kunstneriske Opgaver« (p. 293), er stiltiende overtaget fra *Fredrik Nielsen*⁴.

Angaaende Kongens berømte Svar paa Bønskriftet om Trykkefriheden i 1835: »Vi alene vide!« (p. 276), kunde der være Grund til at nævne *Hans Jensens* Formodning, at Svaret skulde skyldes Stemann og være formuleret af ham⁵. Dog er det vist med god Grund, at Harald Jørgensen betvivler dette: »Den Følelse af krænket Regentstolt-hed, der lyser ud af Reskriptet, harmonerer udmærket med den Selvfølelse, der var saa karakteristisk for Frederik VI«. Det er derfor »overvejende sandsynligt, at den traditionelle Opfattelse af Reskriptet af 26. Februar 1835 som »den faderlige Enevældes sidste Ord« er nok saa rigtig som

¹) Fædrelandske Forhold. S. 758—759.

²) Ib. S. 708.

³) I »Historiske Meddelelser om Staden København«. 3. R. III. 1938. S. 14—38.

⁴) DBL.¹ III. S. 613.

⁵) »Historisk Tidsskrift«. 10. R. IV. 1937. S. 261—277.

Teorien om »det vrede Udbrud af en bureaukratisk Minister«¹.

Afsnittet om *Skandinavismen* ender p. 421 med en meget angribelig Udtalelse. Det hedder, at Maalet for Clausen var »ikke blot en kulturel Nordisme, men ogsaa en politisk Nordisme, der kunde træde an til Nordens Forsvar mod Øst og mod Syd«. Derpaa fortsætter Dr. Larsen: »Under Treaarskrigen viste denne Tanke sig at være rigtig, fordi den blev omsat i Daad. Den viste sig ogsaa at være rigtig i 1864, om end Beviset blev negativt. Da de svensk-norske Tropper blev hjemme, tabte Norden det Terræn, den i 1848 saa tappert havde forsvaret«. Heroverfor maa man virkelig spørge: Var det de svensk-norske Troppers Deltagelse i Treaarskrigen, som bevirkede dens lykkelige Udgang, og var det disse Troppers Udeblivelse, som bevirkede det ulykkelige Udfald i 1864?

En besynderlig Sprogblomst møder man til allersidst (p. 428): »Paa Københavns Gader kunde man vel under Christian den Ottendes Regering møde Mænd som Grundtvig, Mynster, Søren Kierkegaard, Oehlenschläger, H. C. Andersen, Ørstederne og Thorvaldsen, for blot at nævne et lille Udpluk af »Guldalderens« store Navne; men man kunde rigtignok ogsaa møde ganske andre ubehagelige Ting« [!]. Sjuskefejl og Trykfejl er heller ikke i dette Afsnit ualmindelige². Gentagne Gange forsømmer Forf. at

¹) Harald Jørgensen: Trykkefrihedsspørgsmaalet i Danmark 1799—1848. 1944. S. 180—182. Dette Skrift er først udkommet, efter at Pastor Jørgen Larsen havde indsendt sin Disputats. Det samme gælder N. M. Plums Københavns Præstekonvent 1843—1943. 1943, som der ellers i andre Sammenhænge vilde have været Grund til at anføre.

²) p. 236 L. 8 f. n. 273 Skoler — læs: 2673 Skoler. — p. 238²⁵ S. 277 — læs: S. 227. — p. 240³¹ Optegn. 19 — læs: Optegn. 261. — p. 274 L. 1 f. n. Frihed og Censur — læs: Frihed for Censur. — p. 275 L. 3 fejrende Veltalenhed — læs: sejrende Veltalenhed (saaledes Fr. Barfod i »Skandinavisk Folkekalender«. 1844. S. 228, hvorfra Udtrykket stiltiende er overtaget). — p. 275 L. 16—17 gøre sig fortjent — læs: gøre sig slet fortjent. — p. 299 L. 3 f. n.: ægte Indretning — læs: ægte

gøre opmærksom paa, at de af ham omtalte Artikler af Clausen er optrykt i hans »Fædrelandske Forhold«¹, og man savner ogsaa i dette Afsnit ofte Henvisninger til 2. Udgave af »Dansk Biografisk Leksikon«.

Den foregaaende Redegørelse, som let kunde forøges med flere Eksempler, vil have vist, at der kan rettes mange begrundede Indvendinger mod den foreliggende Disputats. Bogens *Mangler i Henseende til Selvstændighed, Nøjagtighed og Fuldstændighed* har bevirket, at jeg kun med store Betænkeligheder har kunnet tilraade dens Antagelse. Men i Tvivlstilfælde bør man jo gaa til den milde Side. I denne Sammenhæng mener jeg at burde nævne, at den anden Opponent — ogsaa i sine trykte Udtalelser efter den mundtlige Handling — har givet Udttryk for en væsentlig gunstigere Bedømmelse². For øvrigt er det min Opfattelse — som allerede udtalt i Indledningen til denne Afhandling — at selv om det er en meget angribelig *Disputats*, er det fortjenstfuldt at have givet os første Del af en udførlig, forstandig og velskrevet *Biografi* af

national Indretning. — Der er intet Skrift, som hedder »Breve fra og til Mynster« (p. 235¹⁴. 285⁵¹), men et hedder »Breve fra J. P. Mynster«. 1860 og et andet »Af efterladte Breve til J. P. Mynster«. 1862.

¹) Saaledes er Artiklen »Om Fremgangsmaaden ved den indbyrdes Undervisnings Indførelse«. 1831 (p. 237) aftrykt i »Fædrelandske Forhold«. S. 54—87. »Om Selskabet for Trykkefrihedens rette Brug«. 1837 (p. 278²¹), aftrykt ib. S. 224—247. »Et Par Ord om den Kunst at takke«. 1835 (p. 282³⁷) ib. S. 287—293. Clausens opsigtvækkende Tale i Stænderforsamlingen 9. Dec. 1844 om de danske Slesvigeres Ret (p. 398—399) er optrykt i Clausens »Taler«. S. 165—184.

²) I sin Anmeldelse af Disputatsen i »Dansk Teologisk Tidsskrift«. 1945 har Docent, Dr. Søren Holm betegnet den som »et flittigt, grundigt og solidt Arbejde« (S. 162). »Benyttelsen af den trykte Litteratur er meget omfattende og dybtgaaende« (S. 145). Den historiske Baggrund »skildres med kyndig Fortrolighed og megen Lærdom« (S. 144). — Jeg forstaar ganske vist ikke en saadan Bedømmelse; men den er for mig dog et Vidnesbyrd om, at det vist er rigtigt, at Fakultetet har antaget Disputatsen. *In dubiis pro reo!*

H. N. Clausen. Jeg venter, at den læseværdige Bog vil faa mange Læsere, ogsaa uden for det lærde Lav, og jeg haaber, at Dr. Jørgen Larsen maa faa Tid og Kræfter til at fortsætte med en anden Del, mod hvilken der vil kunne gøres færre Indvendinger.

Fremkomsten af Disputatsen og af de to Opponenters Afhandlinger vil forhaabentlig bidrage, ikke blot til et mere omfattende Kendskab, men ogsaa til en højere Værd-sættelse af H. N. Clausen.

Man plejer at sige, at Clausens Teologi ikke har haft den Betydning som Martensens. Dette er vel ogsaa rigtigt, naar der tænkes paa den øjeblikkelige Virkning. Men anderledes synes det mig at forholde sig, naar man regner med det lange Løb. Saa er *Martensens spekulative Teologi* en Episode, der er indtruffet under visse historiske Forhold og næppe paa den Maade vil komme igen. *Clausens kritiske Teologi* er derimod en Type, som atter og atter kommer igen, ja, som er et uundværligt Element i enhver virkelig videnskabelig Teologi. Den Schleiermacher-Clausenske »Forening af den inderlige Kristustro med den frygtløse Kritik overfor det kirkelig Nedarvede og Fastslaaede«, som Fredrik Nielsen i sin *Karakteristik af Clausen* betegnede som en uholdbar Dualisme, hvis to Elementer maatte gaa og var gaaet fra hinanden som kirkelig Kristendom og Nyrationalisme¹ — denne Forening vil altid for nogle staa som den protestantiske Teologis højeste Ideal.

¹) Fr. Nielsen: *Karakteristiker og Kritiker*. S. 3—4. 12.

Udvalg af Biskop G. P. Brammers Brevveksling (C).

Ved Bjørn Kornerup.

Da Udgivelsen af et Udvalg af Biskop *G. P. Brammers* Brevveksling paabegyndtes i »Kirkehistoriske Samlinger« 6. R. IV, 390 f., blev der samtidig udkastet en Plan, i Henhold til hvilken de følgende Partier tænktes udgivet. Imidlertid har uforudsete Omstændigheder bevirket, at denne Plan ikke kan gennemføres nøjagtigt, som fremstillet paa det angivne Sted. Dels er det lykkedes ved Velvilje fra privat Side at fremdrage en Række hidtil ukendte Breve til Brammer, som efter Planen skulde have været meddelt i Afdeling A, dels har det paa Grund af den stadig mere omfattende Evakuering af Haandskriftsmateriale ikke været muligt for Øjeblikket at faa Adgang til adskillige af de Privatarkiver i offentlige Samlinger, som skulde være benyttede til de følgende Afdelinger, dels har det endelig vist sig, at en Samling Breve, der findes bevaret fra H. L. Martensen til Brammer, er saa omfattende, at det formentlig vil være mest hensigtsmæssigt at søge den udgivet som en særskilt Publikation. Det vil derfor være nødvendigt i de følgende Afsnit at fravige den oprindeligt fastsatte Orden.

I nærværende Afdeling C skal da meddeles en Samling Breve fra Biskop H. J. Swane, som velvilligst er stillet til Raadighed af Adressatens Sønnesøn, Amtsforvalter Jørgen Swane i Vejle. *Hans Jørgen Swane* (1821—1903) var siden 1871 Stiftsprovst i Viborg, fra hvilken Stilling han 1877 (fra 1. Maj 1878 at regne) rykkede op til Biskop over samme

Stift. Brammer synes, efter Brevene at dømme, første Gang at være traadt nærmere i Forbindelse med Swane i Anledning af Viborg Domkirkes Indvielse den 10. September 1876. Ved denne Lejlighed havde Brammer med meget kort Varsel maattet overtage den syge Biskop O. Laubs Hverv at holde Hovedtalen og indvie Kirken. Dette gav Anledning til et lille Samarbejde med Swane, der ogsaa havde ført Ordet ved samme Lejlighed, idet man ønskede de ved Indvielsen holdte Taler udgivne i Trykken. Da Swane ikke længe efter blev Biskop, kom Brammer sin nye Embedsbroder venligt i Møde i Overbevisningen om i ham at finde en »veludrustet, trofast Stridsmand for vor Folkekirke«¹. I de faa Aar, Brammer og Swane samtidigt var Biskopper i to tilgrænsende Stifter, synes de at have virket i god Forstaaelse ud fra væsentligt den samme konservative, højkirkelige Grundopfattelse². Herom findes der Vidnesbyrd i de Breve, som skal meddeles nedenfor. Uden gennemgaaende at behandle meget vigtige Spørgsmaal af-runder de Billedet af Brammer som Kirkemand ved at belyse ham i hans Forhold til den yngste af hans Bispekolleger.

1.

Aarhus Bispegaard den 7de Oktbr. 1876.

Kjære, høiærværdige Hr. Stiftsprovst Swane!

Deres venlige Brev af 3die d. M. modtog jeg i Gaar Aftes ved min Hjemkomst fra en Visitats. De seer, at jeg skynder mig med at takke for Brevet, men saa hurtigt kan jeg ikke opfylde den deri fra Biskop Laub³ mig gjorte Opfordring. Da han vedbliver at ønske, at jeg skal til Optagelse i et Skrift om Viborg Domkirkes Indvielse⁴ meddele et Omrids

¹) Jvfr. S. 388.

²) Om Swanens Standpunkt jvfr. Kh. Saml. 6. R. III, 317—18, 387—94 og min Artikel i Dansk biografisk Leksikon, 2. Udg., XXIII, 164—6.

³) Hardenack Otto Conrad Laub (1805—82), Biskop i Viborg 1854—78.

⁴) Paa Grund af Biskop Laubs pludseligt indtraadte Sygdom maatte

af min Tale, hvad der ogsaa af Andre findes passende, vil jeg ikke længere vægre mig derved; men jeg kan ikke bestemt love, hvad Tid jeg kan sende Dem det. I de første Dage vil det ikke kunne skee; thi jeg har en Mængde Kontorsager at besørge, og jeg medbragde fra Visitatser en slem, med anden Forkjølelse forbunden Snue, der ingenlunde gjør mig oplagt til noget Arbeide og mindst til et saadant, der — saa at sige — hverken er Fugl eller Fisk.

Imidlertid haaber jeg, at det ei skal vare længe, inden jeg skal kunne sende mit lille Bidrag til Bogen, som jeg antager, at Deres Høiærværdighed forsyner deels med Deres gehaltrige og indtrængende Prædiken og deels med en historisk Indledning. Gjerne ønsker jeg, førend jeg fremtager de Momenter, jeg nedskrev til Talen, for af dem at give en kort Fremstilling af denne, at vide, om De i Indledningen agter at give Læseren Underretning¹ om de Forhold, under hvilke jeg paatog mig at holde Indvielsestalen for min kjære, syge Kollega. Det forekommer mig at være i sin Orden, at en saadan Underretning gives, og mig vilde det være ubehageligt selv at give den, da den fra min Haand let kunde faa Skin af enten at være Selvros eller et Forsvar, som havde jeg trængt mig frem til Udførelsen af denne høikirkelige Forretning, der jo i Grunden vilde have paahvilet Stiftsprovsten som Biskop Laubs Vikarius.

Gud være lovet og takket, at det gaar saa godt fremad med vor elskelige Vens Helbredelse! Jeg beder Dem bringe ham min glade, hjertelige Hilsen.

Selv modtage De min varme Tak for den Tillid og Godhed, som De har viist mig under den mærkelige Tilskikkelse, der har foranlediget disse Linier.

Biskop Brammer 1876 genindvie den restaurerede Viborg Domkirke. Hans Tale er efter hans Udkast meddelt i Skriftet »Ved Viborg Domkirkes Indvielse den 10. September 1876«, Kbh. 1877, S. 24—35. Jvfr. herom F. L. Mynster og G. Schepelern, Biskop Otto Laubs Levnet II, 1, S. 397 ff., om Brammer sst. S. 403.

¹) Herom meddeles Underretning i et kort Forord af J. Swane til det nævnte Skrift.

Deres Høiærværdigheds med særdeles Agtelse ærbødigst
hengivne
Brammer.

2.

Aarhus Bispegaard den 9de Novbr. 1876.

Kjære, høiærværdige Hr. Stiftsprovst!

For Deres sidste, venlige Brev har jeg i længere Tid, end jeg havde tænkt mig, skyldet Dem en Tak, der skulde vises i Gjærningen, hvad der nu — qualiter taliter — skeer. Hvad der har været til Hinder for, at det ei skete før, haaber jeg, at min Søn fra Veierslev¹ har forklaret Dem. Ham bad jeg ogsaa sige Dem, at jeg haabede at kunne udføre det lille Arbeide², naar jeg havde holdt Ordination, og førend jeg — paa Løverdag — reiser til Støvringgaard³, hvor jeg har lovet at prædike i Kapellet paa Søndag.

Deres Høiærværdighed seer, at jeg herved har opfyldt mit Løfte at tilstille Dem som mit Bidrag til et Skrift om Viborg Domkirkes Indvielse et Omrids af den Tale, jeg kom til at holde. Ja Omridset sender jeg; med det flygtigt nedskrevne Udkast stemmer det overeens; de vigtigste Momenter vil De uden Tvivl erindre af den holdte Tale. Men udfyldt blev — da jeg fik begyndt derpaa — Omridset efterhaanden i den Grad, at det vel kan betragtes som en Tale. Dog maa jeg holde paa Ordet »Omrids«, for ei at faa Skin af at ville udgive, hvad der nu skal trykkes, som havde jeg nedskrevet og lært det udenad i de faa Timer, jeg havde til Forberedelse. Dog — jeg stoler paa Deres Broderhaand til at gjøre de fornødne Meddelelser til Skriftets Læsere om mit Bidrags fata.

Manuskriptet er renskrevet af en Dame, hvis Retskrivning er noget forskjellig fra min. Jeg seer gjerne, at *Deres*

¹) Cornelius Benedikt Brammer (1832—1900), Provst, Sognepræst i Veierslev-Ajdt-Torsø, siden i Stouby-Hornum.

²) Jvfr. S. 384.

³) Biskoppen over Aarhus Stift er Medlem af Direktionen for Støvringgaard Jomfrukloster.

Retskrivning bliver brugt i hele Skriftet, altsaa ogsaa for min Part deri¹.

Biskop Laub skal være i Horsens hos sin Svigersøn²; men jeg har Intet hørt om, end sige fra ham.

Gud befalet i alle Maader! Bevar Deres velvillige Følelser for Deres ærbødigst hengivne

Brammer.

Jeg føler Trang til at tilføie, at jeg ved at gennemlæse min Udarbeidelse af Omridsets Indhold glæder mig ved at forestille mig, at dette passer godt som en Indledning til og harmonerer godt med Deres alvorligt og hjerteligt paamindende, bibelsk-kirkelige Sjælesørger-Prædiken.

3.

Aarhus Bispegaard den 12te Febr. 1877.

Høiærværdige, høi- og velbaarne Hr. Stiftsprovst Swane, R. af Db. og Dbm.

Hjertelig takker jeg Dem for Deres kjærlige Brev af 12te d. M. og for de medfølgende 20 Exemplarer af vort Fælledsskrift³. Ved dem fik jeg en længe ønsket Leilighed til at betale Lidt af paa en betydelig Boggjeld, hvori jeg, som, optagen af praktiske Forretninger, tidlig maatte nedlægge min Skribentpen, i Aarenes Løb er kommen til mange Forfattere.

Det forekommer mig, at vi kunne godt være tilfredse med Udfaldet af vore sammenføjede Bidrag til Skriftet, der vel strengt taget ikke er noget Samarbeide, men dog heller ikke et tilfældigt Mosaikstykke. Saavidt jeg mindes, er der ikke i dette Aarhundrede udkommet noget Minde-skrift om en jydsk Domkirkes Indvielse. Tage Müller holdt

¹) En Del Bemærkninger vedrørende Enkeltheder i den typografiske Opsætning er udeladt.

²) Maskinfabrikant Axel Wanscher (1848—77).

³) Jvfr. S. 384, 385.

vel en Tale, da Ribe Domkirke blev første Gang benyttet efter sin sidste Hovedreparation; men den Tale er næppe udgivet¹.

Herren skjænke Dem, sin begavede og nidkjære Tjener, naaderig Velsignelse i Deres skønne Domkirke og under al Deres trofaste Embedsgjerning!

Med særdeles Agtelse Deres Høiærværdigheds broderlig hengivne
Brammer.

4.

Aarhus Bispegaard den 30te Juni 1877.

Høiærværdige Hr. Stiftsprovst Swane, R. af Dbr. og Dbm.

Det falder i Deres Lod, kjære Hr. Stiftsprovst, at overraske mig med Telegrammer. Jeg har nemlig ikke tilbudt mig som Ordinator for den til Viborg Stift kaldte Kandidat Winding², skjøndt jeg, naar det af Dem og Biskop Laub ønskes, er meget villig til at ordinere ham i Forening med en anden Kandidat paa Onsdag. Dersom jeg ikke havde frygtet for at synes indiscret, vilde jeg have tilskrevet Dem om min Beredvillighed dertil, hvorom jeg dog antog, at Ingen tvivlede. En Yttring desangaaende til Overlærer Bang³ maa han formodenlig have misforstaaet. Men det gjør nu ikke videre til Sagen.

For en Ordens Skyld udbeder jeg mig en officiel skriftlig Anmodning om at udføre den omhandlede Funktion for Viborg Stifts Biskop, der enten selv eller ved sin Vikarius maa udstede Kollatsen og paasee, at Testimonium publicum etc. er fremlagt.

¹) Den 29. Juni 1845 genindviede Biskop Tage Müller Ribe Domkirke (Ribe Stifts-Avis 1845 Nr. 75. Christine Daugaard, Biskop Daugaard II, 179 f.). Hans Tale ved denne Lejlighed er ikke trykt.

²) Andreas Winding (1836—1908), Sognepræst i Vridsted-Fly 1877—1906, blev ordineret i Aarhus 4. Juli 1877.

³) Formentlig Overlærer i Viborg, Dr. phil. Johannes Peter Bang (1837—98).

Bispeexamen afholder jeg, vil Gud, førstkommende Mandag. Den anden Ordinand (Bock)¹ er tilsagt at skulle møde Kl. 9 hos mig.

Jeg skriver disse Linier strax efter Modtagelsen af Deres Telegram og haaber, at de skulle komme i Deres Hænder i Eftermiddag.

Hjertelig Hilsen til Biskop Laub, naar bekvem Leilighed dertil gives.

Deres Høiærværdigheds med største Høiagtelse og Tillid ærbødigst hengivne
Brammer.

5.

Aarhus Bispegaard den 23de Novbr. 1877.

Høivelbaarne, høiærværdige Hr. Biskop Svane,
R. af Dbr. og Dbm.

Uagtet De maaske samtidig med dette lille Brev modtager en kjærlig, lykønskende Hilsen fra mig ved Etatsraad M. P. Bruun², føler jeg dog Trang til personlig at udtale for Dem, at jeg er inderlig glad over Deres Kaldelse til Viborg Bispestol³, ikke blot fordi det vilde have været en stor og krænkende Ubillighed, om det ikke var skeet, m. s. j.⁴, men fordi jeg i Dem seer en veludrustet, trofast Stridsmand for vor Folkekirke og i Dem hilser en broderlig Medarbejder og Medbeder.

Vor store, himmelske Overhyrde veilede, styrke, trøste, glæde og velsigne Dem under Deres biskoppelige Idræt!

Det ønsker og beder Deres Dem høitagtende og med Brodersind i Ærbødighed hengivne
Brammer.

¹) Oscar Valdemar Boeck (1852—1931), personel Kapellan i Harridslev-Albæk, siden Sognepræst i Lønborg-Egvad og Provst.

²) Mads Pagh Bruun (1809—84), Etatsraad, Landstingsmand, Ejer af Seilgaard.

³) Stiftsprovst Swane var 17. November 1877 blevet udnævnt til Biskop over Viborg Stift fra 1. Maj 1878 at regne (jvfr. Kh. Saml. 6. R. III, 388).

⁴) o: me sincero judice?

6.

Aarh. 21de Marts 78.

Tillad mig — kjære, høiærværdige Hr. Biskop Swane! — at uleilige Dem med et kortfattet Spørgsmaal, der maa-ske behøver et Svar, der ei kan affærdiges med faa Ord.

Ministeren har viist mig den Tillid at tilstille mig alle Ansøgningerne om Houlbjerg-Granslev Sognekald¹, for at jeg kan gjøre Forslag om Indstillingen til dette Embede. Blandt Ansøgerne er der en Nicolai Thure Krarup i Vilsted². Vel er han godt anbefalet baade af sin Provst og Biskop; men af Anbefalingerne kan jeg hverken skjønne, om han er en ægte luthersk evangelisk Præst (*ikke grundtvigsk*) eller om han egner sig til at blive *Provst*.

Om begge disse Dele beder jeg Dem herved konfidentielt skaffe mig paalidelig Kundskab, da denne Krarup forekommer mig at kunne komme i Betragtning ved dette, naar den ældgamle Formand bortkaldes, gode, tiltalende Embede og Besættelse. Jeg har hørt, at hans Provst er Grundtvigianer³.

I Gaar havde jeg den Glæde at ordinere 3 Kandidater⁴ — den ene for Biskop Martensen; — Alle vare de gode

¹) Houlbjerg-Granslev var ledigt ved Johan Christian Jensens (1790—1885) Afgang. Det blev 6. April 1878 besat med Janus Severinus Møllerup (1824—1900), siden i Gelsted-Rørup. Jvfr. Kh. Saml. 6. R. II, 611, 617, 620 f., 623, 629.

²) Nikolaj Thure Krarup (1835—1930), Sognepræst i Vilsted-Vindblæs, siden i Aastrup. Jvfr. Brammers Omtale af ham i Kh. Saml. 6. R. II, 618.

³) Provst for Slet Herreds Provsti, Sognepræst i Sebber Kloster-Aistrup Frederik Christian Mørch (1811—83).

⁴) I Følge velvillig Meddelelse fra Aarhus Bispekontor havde Biskop Brammer nævnte Dag ordineret: Salomon Maurits Krusenstjerna Hafstrøm (1847—1905), pers. Kapellan i Hornslet, siden Sognepræst i Raarup; Nikolaj Matthias Harboe (1853—1915), ordineret Kapellan og Førstelærer i Ebeltoft, siden Sognepræst i Hjerring og Provst; samt Theodor Ludvig Marius Rasmussen (1852—96), pers. Kapellan i Aversithestrup, siden Sognepræst i Sønderby.

Theologer og saavidt jeg kunde skjønne — besjælede af indre Kald til at forkynde Evangelium.

Med min nye Stiftsprovst¹ er jeg særdeles tilfreds, ligesom Menigheden strømmer sammen for at høre ham prædike. Vi sympathisere i alt Vigtigt, saaledes i at modsætte os Præsternes Selvkommunion². Jeg nærer ingen Tvivl om, at Biskop Martensen og jeg have Dem, vor høiærværdige yngste Kollega, til Medkæmper imod dette Forlangende, som er fremført i from, naiv Subjektivisme, bliver understøttet ved Godmodighed og Fredsommelighed af Mange, som aldrig agte selv at benytte den udbedte Frihed — men indeholder farlige schismatiske Spirer for vor stakkels, anfgtede Folkekirke.

Jeg havde i Forgaars den Fornøielse at være paa Jægergaarden og den Glæde, at Etatsraadinden³ var saa vel, at hun kunde i nogen Tid deeltage i Samtalerne.

Dersom Biskop Laub for Tiden er saa karsk, at han har Interesse for gamle Venner, vil De maaske meddele ham, at Professor Funch er meget tilfreds med sin Søns (Theodors) Forlovelse med Baronesse Fernanda Wedell-Wedellsborg⁴, samt bringe ham en kjærlig Hilsen fra Deres meget ærbødige og broderlig hengivne
Brammer.

¹) Hans Sørensen (1831—1903), Stiftsprovst i Aarhus fra 1877.

²) Først ved Kultusministeriets Cirkulære af 20. September 1886 blev det undtagelsesvis tilladt Præster at kommunikere sig selv, naar særlige Forhold gjorde sig gældende (Kh. Saml. 6. R. II, 627 ff.). Om Martensens Modstand mod Selvkommunionen se et Brev (af 6. Januar 1878) til Brammer i Theologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke IV, 308—9.

³) Jægergaarden ved Aarhus, der 1857—84 ejedes af den S. 388 nævnte M. P. Bruun. Hans Frue var Magdalene Barbara f. Bruun (1821—1901).

⁴) Theodor Peter Foersom Funch, Fuldmægtig ved Aarhus Stiftamts Kontor, der døde 24. April 1879 før sit Bryllup (jvfr. C. Skou, Ved cand. jur., Amtsfuldmægtig Th. Funchs Jordefærd i Skanderborg Slotskirke den 28. April 1879, 1879). Han var Søn af Overlærer ved Aarhus Kate-dralskole, Professor Caspar Gerhard Clemens Funch (1807—93) og var forlovet med Baronesse Ferdinandine (Fernanda) Wedell-Wedellsborg (1858—1927), siden gift Teisen.

7.

Aarhus Bispegaard den 24de Marts 1878.

Kjære, høiærværdige Hr. Biskop Swane!

Tak, ret megen Tak for Deres i Dag modtagne, klare og grundige Oplysninger, som ville have til Følge, at jeg ikke indstiller Omtalte. Jeg stoler paa, at jeg ikke falder Dem altfor besværlig ved atter i Dag at fremkomme med et foruleiligende Spørgsmaal. Det gjælder Sognepræsten Chr. Fr. Borch i Vesterhornum¹, som søger Randlev. Her er Talen ikke om, hvorvidt han egner sig til Provst, men fornemlig, om han er fuldkommen fri for Grundtvigianisme. Sognet har nemlig frabedet sig en Grundtvigianer. Jeg veed, at han ikke for nogle Aar siden var det, da han gav Bidrag til Joh. Kochs Postille². Men jeg veed ogsaa, at han har en Broder, som er en stivsindet Grundtvigianer³. Chr. Borch er vel ogsaa bleven det, dersom Beretningen er rigtig, at han har indført Tillæget til Konvent-Psalmebogen i sine Kirker for 1½ Aar siden. Mon han endnu er sygelig?

Jeg ønsker med Haab, begrundet paa mit gamle Kjendskab til Severin Sørensen⁴, at De vil blive saa tilfreds med ham som jeg er med min Stiftsprovst Hans Sørensen. Jeg antager iøvrigt, at De ogsaa havde været vel tjent med Janus Mollerup⁵ som Deres Eftermand i Stiftsprovstiet.

¹) Sognepræst i Vester Hornum-Hyllebjerg-Fleisborg Christen Frausing Borch (1836—1912) blev 6. April 1878 forflyttet til Randlev-Bjergager (jvfr. Kh. Saml. 6. R. II, 618—19). Biskop Swane vilde meget nødtigt have Borch forflyttet fra Viborg Stift (sst. S. 623).

²) I »Evangelisk Huspostil«, 1874, udgivet af Johannes Kok og af denne tilegnet G. P. Brammer, findes S. 540—9, 571—9 optaget to Prædikener af Chr. Borch.

³) Ulrik Sophus Borch (1845—1931), personel Kapellan i Randlev, siden Sognepræst i Nestelsø-Mogenstrup. Jvfr. Kh. Saml. 6. R. II, 619 og Aage Borch, Ulrik Sophus Borch, 1941 (Særtryk af »Den jydsk Slægt Borch«).

⁴) Laurits Severin Sørensen (1826—89), Stiftsprovst i Viborg 1878—85, siden Sognepræst i Kjeldby.

⁵) Jvfr. S. 389.

Maa jeg vide, i hvilket »eiendommeligt, personligt Forhold« Chr. Borch staar til Biskop Laub?¹

Naar Deres Høiærværdighed taler med Pastor Kragerop eller med Assessor With² og Frue, beder jeg Dem bringe kjærlige Hilsener fra Deres meget hengivne og forbundne
Brammer.

Undskyld, at mit Brev bærer Præg af en Øienbetændelse, hvoraf jeg i nogen Tid har lidt.

8.

Aarhus Bispegaard den 17de Mai 1878.

Høivelbaarne, høiærværdige Hr. Biskop Swane,
Ridder af Dbr. og Dbmand.

For Deres venlige Brev af 15de d. M. modtage De min bedste Tak! Som jeg glæder mig ved vor Samstemning i de vigtigste theologiske og kirkelige Kvæstioner, saaledes er det mig ogsaa kjært, at min yngste Embedsfælle har samme Anskuelse som jeg med Hensyn til den nyeste Sag, et Præstekonvent vil benytte Biskopperne til at bringe i Gang. Det synes, som Konventerne mene, at de maa give os Noget at bestille.

Angaaende Protesten fra det vestlig-lollandske Præstekonvent imod det ministerielle Lovudkasts Forsøg paa at indsætte Skoleinspektører til Almueskolevæsenets Tilsynsmænd³ istedenfor Provster og Biskopper have Biskop Martensen og jeg brevvetlet. Vi To have — uden at kjende hinandens Mening om Lovudkastet eller gjort nogensom-

¹) Herom oplyses man gennem et udførligt Brev fra Biskop Laub selv, dateret 14. Februar 1878 (Kh. Saml. 6. R. III, 114—19, jvfr. S. 604).

²) Frederik Rudolph Deodat Kragerop (1833—81), Sognepræst ved Søndre Sogns Kirke i Viborg. Om Assessor With se S. 395.

³) Om Brammers Modstand mod Tanken om at lade Provsternes Tilsyn med Skolevæsenet overgaa til Skoleinspektører jvfr. Kh. Saml. 6. R. II, 634, 637 f.

helst Aftale om vor Stemmegivning — givet meget bestemt og alvorlige Erklæringer imod Udkastets Tendents til Skolens saakaldte Emancipation fra Kirken, hvortil Ansættelsen af Skoleinspektører vilde være et betydningsfuldt Skridt i Dr. Falcks¹ Fodspor. Formodentlig have de andre Biskopper ligeledes stræbt at holde paa det geistlige Tilsyn med Folkeskolerne, om end Martensen og jeg have udtalt os stærkest. Desto mindre behøve vi over for Ministeriet at udtale os om det Samme i Kompagni med Andre og i en anden Form. Vi ville nødigt have Skin af at *agitere*; hvilket baade vilde være uværdigt for os og unyttigt, maa-ske endog skadeligt for vor gode Sag. Af samme Grund holde vi det ikke for at være passende at forelægge denne for noget udvidet Landemode. Ønskede Ministeriet, at det skulde være skeet, vilde Det vel selv have tilskyndet os dertil. — Noget sært vilde det da ogsaa falde, at forlange, at Præsterne skulde yttre dem om, hvorvidt de ønskede, at Provster og Biskopper skulde vedblive at være *deres* Tilsynsmænd i Henseende til Skolevæsenet. Ved Provstelandemodet vilde det jo blive dettes egne Medlemmer, der skulde stemme om deres egen Existents. Ad Aare kunde der i Analogi dermed forelægges Landemodet, om det ikke var rigtigst, at der ansattes allevegne i Landet Arkitekter istedenfor Provster til Formænd for Synene over Kirker og Præstegaarde. Herimod vilde der nok høres alvorlig Protest baade fra Læg og Lærd.

Da Præstekonventerne finde det passende at gjøre Biskopperne til deres Kommissionærer, vilde det vel findes meget upassende, om vi vægrede os derved. Imidlertid vil jeg dog ikke dølge for Dem, kjære Biskop Swane, at Biskop Martensen i et Brev til mig af 12te d. M. yttre:

»Jeg har store Tvivl, om denne Sag bør fremmes og om det ikke vil være det rigtigste, at den ganske henlægges«.

¹) Formentlig den fra Kulturkampen bekendte preussiske Kultusminister Adalbert Falk (1827—1900), der 1872 havde gennemført en liberalt præget Lov om Tilsynet med Folkeskolen.

Hans Mening er jo desuden kundbar herom udenfor Ministeriet af hans sociale Ethik i Partiet om Folkeskolen¹.

Jeg har i denne Maaned faaet 2 Breve fra Martensen: det ene med hans Ethiks to sidste Afdelinger; det andet havde ogsaa en særegen Anledning. Derfor har han maaske undladt at meddele mig, hvorledes han har taget eller vil tage Kæmpeadressen om Præsternes Selvkommunion². (At han misbilliger den, veed jeg for længe siden; men det var førend han fik den). Nogle af dem, der forfegte den store Opdagelse (mageløs kaldes den dog ikke hidindtil), at vi danske, evangelisk-lutherske Præster have en os betagen *Ret* til Selvkommunion at tilbagefordre, beraabe sig paa — som en Kjendsgjerning —, at Luther havde meddeelt sig selv Nadveren (ikke blot før men efter Reformationen). Noget historisk Beviis for denne Paastand har jeg ikke hørt, ei heller kunnet finde i mine Bøger. Derimod har jeg fundet i en god Udgave af Dr. Martin Luthers Tischreden oder Colloquia (samlede efter Aurifaber, Stangwald og Selnecker af Professorerne Förstemann og Bindseil 1844) 2te Abth. Pag. 317:

Einer fragte Dr. M. L.: »ob ihm einer, wenn er sterben sollte und könnte das ganze Sacrament von Papisten nicht haben, das Sacrament selber geben möchte«. »Nein«, sprach er, »denn es sollen allzeit aufs Wenigste zwei Personen dabei sein: einer, der es gibt, der andere, der es nimmt . . . »Aber es ist Unrecht, dass ihm einer das Sacrament wollte selber reichen«.

Dersom disse Lutherske Yttringer ikke før vare Dem bekendte, veed jeg, at de ville have Interesse for Dem. Vil De gjøre mig lignende litterære Meddelelser, forbinder

¹) I H. L. Martensen, Den christelige Ethik, Speciel Del II § 123 bryder Forf. en Lanse for Bevarelsen af det gejstlige Tilsyn med hele Folkeskolen. Et Brev fra Martensen (af 5. Oktober 1872) til Brammer om dette Spørgsmaal er trykt i Theologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke IV, 300—1.

²) Jvfr. S. 390.

De Dem derved end mere Deres meget forbundne og hengivne
Brammer.

9.

Glud Præstegaard d. 26de Juli 1879.

Kjære, høiærværdige Hr. Biskop Swane!

Paa en 14ten Dages Visitatsreise, som jeg i Dag, D. v., ender ved at tage hjem, havde jeg den Glæde at modtage et Brev fra Dem, for hvilket jeg ret meget takker.

Særlig er jeg taknemlig for den kjærlige Indbydelse til at bo hos Dem under det forestaaende Missionsmøde i Viborg¹; men jeg maa negte mig den Glæde og Opbyggelse, som dette med Guds Hjælp vil yde, altsaa ogsaa den mig saa venlig tilbudte Gjæstfrihed i Bispegaarden. Jeg bør nemlig efter to kort efter hinanden følgende Visitatsreiser ikke forlade mit Kontor paa denne Tid, da jeg i August Maaned har forlængst lovet mig ud til at besøge nogle Venner i Lolland-Falsters Stift.

At Fru Withs² Sygdom bedrøver mig, kan De vide. Inderlig Hilsen fra mig beder jeg Dem, der forstaaer og skatter hende, bringe denne troende, kjærlige, mig dyrebare Sjæl.

Herrens Aand være levende i Deres Missionsfest, at den maa være frydelig i Herren og bringe velsignet Frugt for hans Rige!

Hos Bispinden udbeder jeg mig at blive i gunstig Erindring. Med særdeles Høiagtelse Deres meget forbundne og broderlig hengivne
Brammer.

Postscriptum, som borde have staaet som Prologus: min Taksigelse for Deres Tale i Anledning af Universitetsjubilæet³.

¹) Det aarlige Missionsmøde afholdtes 30.—31. Juli 1879 i Viborg (Viborg Stifts-Tidende 1879 Nr. 174).

²) Formentlig Helga Nathalia f. de Leth, gift med Assessor i Viborg Landsoverret Ludvig With (1829—80) (jvfr. P. B. Grandjean, Slægtbog over Familien With fra Romø, S. 60—2).

³) J. Swane, Tale ved Høitideligheden i Viborg Domkirke den 4. Juni 1879 i Anledning af Universitetets 400-aarige Jubelfest, Viborg 1879.

10.

Aarhus 27 Jan. 1881.

Høiærværdige Biskop Swane, kjære Ven og Broder!

Deres inderlig fromme og kristelige Brev af 22de Januar har jeg for nogle Dage siden modtaget tilligemed den, rig, evangelisk Trøst aandende, Tale ved Deres dyrebare Datters Jordefærd¹. Jeg skulde alt ret meget have takket for begge Dele, som baade bevægede mit Sind og opløftede min Aand, dersom jeg ikke i disse Dage havde havt Bispeexamen og Præsteordination at holde. Mine Børn fra Gammelby Præstegaard², som have besøgt mig i Anledning af Ordinationen, reiste i dette Øieblik.

Jeg var endnu yngre end Deres Høiærværdighed, da jeg mistede den første (sextenaarige)³ af mine fire, nu alle henvovede, Døttre, hvem jeg alle, Gud være lovet for *sin* Faderkjærlighed, tør give et Vidnesbyrd i Lighed med det, som De med Faderglæde har udtalt om Deres velsignede Datter.

Under de mange Dødsfald, hvormed Herren i Aarens Løb har prøvet mig, vel for at det skulde paa mig opfyldes, hvad skrevet staar Joh. 15, 2, har jeg i min Bestræbelse efter at vise mig stærk og rolig behøvet at paamine mig selv, om dog ikke at give Forargelse, som trodsede jeg mod Guds Tilskikkelser, eller sørgede jeg som Hedninger, der ei have Haab. Jeg erindrer en Kjøbste[d]præst, hvis ældste, lille Barn (da hans eneste) døde, og som jamrede sig saa heftigt derover, at han endog af deeltagende Venner maatte høre ilde, fordi han, som skulde styrke Andre i Troen, nu Intet vidste eller trode til sin egen Styrkelse. Gud bevare Dem, kjære Biskop Swane, og Deres trofaste Hustru i Gudhengivenhed og Troens livsalige Haab!

¹) Reinholdine Vilhelmine Christine Swane, f. 1857, d. 30. Novbr. 1880 (jvfr. om hende Memoirer og Breve XLIII, 133 f., 148, 181 f.). Talen over hende findes ikke i Det kgl. Bibliotek.

²) Jvfr. S. 385.

³) Susanne Caroline Juliane Brammer, død 21. Januar 1850.

Ved en fortrolig Samtale i Gaar med en af de unge Mænd, jeg havde ordineret, glædede det mig at høre bekræftet, hvad De i Deres Brev yttrede om den velsignede Indflydelse, som Professor Madsen¹ øver paa de theologiske Studenter og Kateketer; hvad jeg ogsaa har hørt af Andre. Glædelig overrasket er jeg bleven ved vor nye Kultusministers uforbeholdne og mandige Erklæring i Rigsdagen² om at ville hævde *Folkekirkens Tro* paa sin rette Plads i *Folkeskolen*.

Hans Udtalelse i den Retning fortjener saa meget mere Opmærksomhed og Anerkjendelse, som hans Gemahlinde er Katholik³. Jeg har iøvrigt hørt af en paalidelig Mand, at denne Dame er en alvorlig, oprigtig Kristinde fremfor Tjenerinde af Paven.

Guds Fred og Naade over Dem, Deres Huus og Idræt!
Med broderlig Høiagtelse og Hengivenhed

Brammer.

11.

Aarhus den 13de Novbr. 1881.

Kjære Ven og Broder!

Deres hjertelige Brev i Anledning af mit Farvel til Stiftets Præster rørte mig inderligt, men gjorde mig tillige undselig og ydmyget. Jeg takker Dem imidlertid ret meget for det kjærlighedsfulde Brev.

Men jeg har intet Brev modtaget fra Dem, hvori De har bedet mig hilse og gratulere Dr. Fog⁴ fra Dem. Han kom-

¹) Den senere Biskop Peder Madsen (1843—1911) var 1875 blevet Professor i Teologi.

²) Den 24. August 1880 var Jacob Scavenius (1838—1915) blevet Kultusminister. Der sigtes formentlig til Scavenius' Udtalelser om Vigtigheden af en konfessionspræget Folkeskole, fremsat i Folketingets Møde den 20. Januar 1881 (Rigsdagstidende, Forhandlinger paa Folkethinget 1880—81, Sp. 1915 ff.).

³) Jacob Scavenius var gift med Louise Sophie Castonier (1844—1920).

⁴) Dr. Bruun Juul Fog (1819—1896), hidtilværende Holmens Provst, var 24. September 1881 blevet udnævnt til (og 6. November

mer efter sit sidste Brev paa Mandag Aften (d. v. s. i Morgen) til Aarhus med sin Bispinde paa foreløbigt Besøg hos mig. I den Anledning vilde det særdeles glæde mig (vist ogsaa ham), om Biskoppen og Bispinden fra Viborg vilde deeltage i et Middagsselskab hos mig paa førstkommende Onsdag Kl. 5. Maa jeg bede Dem meddele denne Indbydelse til Bispinden.

Afslag frabedes, gunstigt Svar fra begge udbedes af Deres ærbødigst hengivne
Brammer.

12.

Aarhus Bispegaard den 4de Apr. 1882.

Høiærværdige, høivelbaarne Hr. Biskop H. Swane,
Ridder af Db. Dbmand.

Hjertelig takker jeg Dem for Deres troende og trofaste Deeltagelse i mit store Tab ved en dyrebar Søns Bortkaldelse¹. Han var mig, menneskeligt talt, umisteligere end noget andet af mine Børn. Men jeg har, Gud være lovet, ingen Anfegtelse af Tvivl om, at Herrens Veie ere fulde af Naade og en Viisdom og Miskundhed, der engang skal os aabenbares.

Idet jeg bemærker, at der aldeles ikke er nogen Tvist imellem Byraadet eller min Eftermand og mig om Naadensaarets Opgjørelse, tillader jeg mig at forelægge Deres Høiærværdighed det Spørgsmaal, hvorvidt Kakkellovne bleve henregnede til det Inventarium, der ved Deres Overtagelse af Viborg Bispestol skulde gratis overleveres Dem. Jeg er uvidende derom. Thi da jeg var Lollands Biskop, havde Bispestolen intet Sæde. Og da jeg blev Biskop i Aarhus, nænnede jeg ikke at tage noget Syn over Bispegaarden, da jeg vidste, at den ugifte Frøken Paludan Müller² skulde

s. A. indviet til) Biskop over Aarhus Stift som Brammers Efterfølger.

¹) Bankkasserer i Nykøbing F. Johannes Daniel Brammer (1840—82), jvfr. Kh. Saml. 6. R. II, 666.

²) Charlotte Henriette Paludan-Müller (1811—50), Datter af Brammers Formand som Biskop i Aarhus Jens Paludan-Müller (1771—1845).

modtage hele den lille Arv, min Formand efterlod sig; og blev Synet skrap, kunde det maaske have slugt Arven. En Hovedreparation paa Bispegaarden kostede mig Aaret efter min Tiltrædelse flere tusinde R.daler. Nogle gamle Kakkellovne stod der (jeg veed ikke hvormange, ei heller om de bleve staaende som en Slags Erstatning for Gaardens Brøstfældighed eller som henhørende til Inventariet). Der er næppe nogen Nulevende, som kan give Oplysning herom. Jeg har for faa Aar siden anskaffet en Porcellains-Kakkellovn og en moderne Jernkakkellovn, som jeg i fornødent Fald agter at gjøre Paastand paa. Der vil dog uden Tvivl blive flere Ovne tilbage, der var i Gaarden Aar 1845. Da jeg, D. v.¹, reiser Fløttedagen senest til Veile, skulde det være mig kjært, om D. H. kan snart veilede mig i den omspurgte Henseende.

Biskop Fog venter i Morgen at modtage sin Bispinde, efter hvem han længes. Fra Etatsraad M. P. Bruun² kan jeg hilse.

Hvor gjerne forkyndte jeg ikke Opstandelsens Haab og Trøst i Festen! Men jeg frygter, at Stemmen vilde slaa mig feil og Menigheden gaa Glip af en god Paaskeprædiken. Den vil vor opstandne Herre give Dem at holde!

Med Brodersind

Brammer.

¹) o: Deo volente

²) Jvfr. S. 388.

Smaastykker.

II.

SOGNEPRÆSTER I LYNGBY-ALBØGE PASTORAT I 15—1600-TALLET.

Forslag til en Rettelse i Wibergs »Præstehistorie«.

Af V. Woll.

Den historisk interesserede Sognepræst Ludvig Boesen i Vigerslev paa Fyn (død dér 1788) efterlod sig et Samlehefte, indeholdende en stor Del højst forskellige Manuskripter fra mange Hænder og Tider. — Hæftet er af hans nulevende Descendens deponeret i det Kgl. Bibliotek. — Med de Vedkommendes Minde gengives her en Del af et af disse Skrifter, som supplerer og korrigerer Præsterækken for Lyngby-Albøge i Wibergs »Præstehistorie« II Sognekald N° 756:

»Præster udi Lyngbye og Albøge Sogner siden Reformationen, saa vilt jeg har kundet erfare, har været

(1) H^r Peder Jacobsøn, som og schal hafue været Proust.

(2) H^r Rasmus Olufsøn, som blev kaldet A^o 1578 og blev siden fortrygt fra Kaldet af een, som hæde Abbet Jens, som kom fra Rugaard til Fæveile.

(3) H^r Mads Christensen, som blev strax suag, at hand Kaldet icke kunde betiæne, sagde det derfor op A^o 1580 Til

(4) H^r Niels Rasmusøn.

(5) H^r Niels Pedersøn, som blev kaldet A^o 1599, døde hastig.

(6) Mag^r Niels Katholm, som siges ved Troldom strax at være ombragt. Saa kom den fortryckte H^r Rasmus igien og døde saa A^o 1602, blev saa kaldet

(7) H^r Anders Rasmusøn, som døde A^o 1605.

(8) Hr Niels Søfrensen, som før var Slotz Præst til Calløe, døde A° 1651 d. 6 May.

(9) Hr Sven Søfrensen Leth, som og var Proust udi Synder Herridt, som døde A° 1685 d. 29 Octob.

(10) Hr Friederich Thomæsøn, som blef Kaldet A° 1685, leffuer endnu.

2. Decimantes . . .
3. Offer . . .
4. Præstegaarden . . .
5. Beneficia . . .
6. Gravamina . . .
7. Hospital ingen . . .
8. Documenta . . .

(sign.) Thomas Jacobsøn.«

Underskriveren er formentlig den andetsteds i Hæftet nævnte Thomas Degn i Lyngby, Fader til den sidst-
anførte i ovenstaaende Præsterække.

Denne stemmer ikke ganske med Wiberg II, Sognekald 756 N° 1—13. — Rørdams Fremstilling i Kirkehist. Saml. 3. R., III, 105 gaar ud paa, at den sidste Abbed i Øm Kloster, Jens Simonsen, i 1560 blev aflagt med Rosmus Sognekald, Rugaard m. m., indtil han i 1579, da denne Gaard bortmageskiftedes, fik Nabosognet Lyngby — hvorfra han derved fortrængte dettes Præst, Rasmus Olsen (Olufsen) Aalborg — samt Gaarden Fævejle. Endvidere hedder i samme Fremstilling, at Rasmus Olsen allerede ved Hyldningen i 1584 genfindes som Sognepræst i Lyngby-Albøge.

Jeg vil da foreslaa følgende Præsterække for dette Kald:

1. Peder Jakobsen 1534—1578.
2. Rasmus Olsen 1578 men i 1579 fortrængt af Nr. 3 fra Lyngby-Albøge til Rosmus-Albøge.
3. Jens Simonsen, Sognepræst i Rosmus 1560, derpaa i Lyngby 1579, død s. A. [Wiberg lader fejlagtig J. S. blive dræbt af Bønderne. — Af det i Kirkehist. Saml. l. c. gengivne Citat af Poulsons Catalogus sees det netop, at J. S. døde paa Rugaard, men at *hans Kapellan* efter Sigende blev dræbt af Bønderne (»sym-

mistam sibi acquisivit, interfectum, ut fama fert, a rusticis in vestibulo Templi, ipse autem vitam finivit in villa fructuaria Rugaard«.)]

4. Mads Christensen 1579.
5. Niels Rasmussen 1580.
Lyngby og Albøge forenes atter 1581 med:
6. Rasmus Olsen (= N° 2) som Sognepræst, død 1602.
7. Anders Rasmussen 1602—1605.
8. Niels Sørensen Nykirke eller Fabritius 1605—1651
(o: Wibergs N° 10 og 11 er samme Person — hvilket bestyrkes af en i Manuskriphæftet indlemmet Stam-tavle).
9. Svend Sørensen Leth 1561 g. m. Formandens Enke.
10. Frederik Thomasen (Lyngby) fra 1685.

Der bliver ganske vist herefter ingen Plads for de to hos Wiberg og i det ovenanførte Skriftstykke nævnte, Niels Pedersen og Niels Katholm, men da disse to Mænd kun skal have fungeret et eller to Aar (1597—1599), endnu i Rasmus Olsens Levetid, vover jeg den Formodning, at de har været Kapellaner hos den da aldrende Sognepræst Rasmus Olsen.

Den hos Wiberg under Kaldet Hyllested-Rosmus som N° 1 nævnte Hr. Rasmus er maaske identisk med oven-nævnte Rasmus Olsen.

III.

ET BREV FRA EN PRÆST TIL HANS VELYNDER.

Ved Bjørn Kornerup.

Det Antal Privatbreve, som er bevarede fra danske Gejstlige fra den første Menneskealder efter Reformationen, er ikke saa stort, at der ikke er Grund til at have Opmærksomheden henvendt paa at fremdrage saadanne, naar Lejlighed tilbyder sig. Det nedenfor gengivne Brev er skrevet af en Præst (minister verbi) ved Navn *Peder Sørensen* (Petrus Seuerini). Det er ikke dateret, men skrevet i »Valnes«, hvorved utvivlsomt maa forstaas det nuværende Vaalse i Nørre Herred paa Falster¹. Brevet er rettet til Lensmanden over Sørup Birk, *Hans Urne* til Aarsmarke († 1552)². Af Indholdet fremgaar det, at Hans Urne var en Mand, der havde Sans for boglig Lærdoms Betydning, og som havde opmuntret Brevskriveren til at fortsætte sine Studier, bl. a. til at øve sig i latinsk Brevskrivning. I Samklang hermed havde han ogsaa laant Peder Sørensen en Bog om et af Tidens Yndlingsfag, Dialektiken, som denne nu ønskede at sende tilbage, idet han samtidig — som Tegn paa sin Taknemmelighed — lod medfølge nogle Gemmeæbler, der ikke var »af den ringeste Slags«. Omtalen af Hans Urnes Interesse for Studier passer meget godt til, hvad man ellers ved om denne Adelsmand. I sin Ungdom havde han selv studeret fire Aar i Wittenberg³, senere været Kannik i Thron-

¹) *Scriptores Rerum Danicarum* IV, 343; VII, 525, 536, 585, 607. Danske Magazin 5. R. VI, 302.

²) Jvfr. Danmarks Adels Aarbog XXI S. 478. Danske Magazin 3. R. III, 223. Danske Kancelliregistranter 1535—1550, udg. af Kr. Erslev og W. Møllerup, S. 129.

³) I Nicol. Hemmingii *Commentarius in vtramqve epistolam Pavli*

hjem Kapitel, derpaa traadt i sin Farbroder Biskop Lage Urnes Tjeneste og faaet et Kanonikat i Roskilde.

Da Brevet er tilskrevet Hans Urne, medens han havde Sørup (i Eskilstrup Sogn) i Forlening, maa det stamme fra Tiden mellem den 7. September 1540 og den 23. Juni 1547¹. Omtalen af Vinteræblerne og af en foregaaende Høsttermin gør det sandsynligt, at det er affattet langt henne paa Efteraaret. Mere vanskeligt er det at bestemme, hvem Brevskriveren er. Brevet giver det Indtryk, at han har været en ung Mand, og det lidt lærebogsagtige Latin, hvori det er skrevet, taler i samme Retning. Da Peder Sørensen kalder Hans Urne »sin Herre og Forsvar«, ligger det nær at tænke sig, at han har været Præst i dennes Len. Sognepræst i Vaalse kan han dog næppe have været, da det fra anden Side vides, at Sognekaldet her 1537—59 blev beklædt af Mogens Jacobsen Ørn². Peder Sørensen har da antagelig blot været Kapellan her.

Det er iøvrigt fristende at identificere Brevets Petrus Severini med den senere velbekendte Sognepræst først i Stubbekøbing, derpaa i Nykøbing F., *Petrus Severini Lollandus* († 1588)³, en meget boginteresseret Mand, af hvis for Datiden usædvanligt omfattende Bibliotek ikke ubetydelige Rester endnu findes bevaret i Sjællands Stifts-

Apostoli ad Corinthios, [1564], Fortalen til Absalon Urne til Søgaard (A 7^v—A 8), hedder det: »Frater tuus pijssimæ memoriæ Iohan. Vurne, doctrina et pietate tantus, quod etiam summos illos viros Marth. Lutherum et Philippum Melancthonem habuerit sibi deuinctissimos, quorum iucundissima familiaritate integro quadriennio cum Vuitebergæ ageret, vsus est, primus in vestra familia meas condiciones perspexit, et liberali stipendio me aliquot annos Vuitebergæ sustentavit: cuius liberalitatis nomine, agnosco me plurimum debere vestræ familiæ».

¹) Kr. Erslev, Danmarks Len og Lensmænd 1513—1596 S. 101. Jvfr. Danske Kancelliregistranter 1535—1550 S. 135, 350.

²) Immanuel Barfod, Den falsterske Gejstligheds Personalhistorie II, 199, 258.

³) Im. Barfod, anf. Skrift I, 5—6. At Peder Sørensen ogsaa har været Præst i Stubbekøbing, er paavist af Walde (jvfr. nedenfor).

bibliotek i Roskilde¹. Noget afgørende Identitetsbevis har det dog ikke været muligt at tilvejebringe, thi vel har Nykøbing-Præsten forsynet enkelte af sine Bøger med egenhændige Ejerpaaskrifter, men den monumentale Frakturskrift, han har betjent sig af til dette Formaal, er ret afvigende fra den Haandskriftstype, han har brugt i Underskriften paa Brevet². Underskriften og Udskriften synes i hvert Tilfælde egenhændige og er af en lidt anden Karakter end Skriften i den øvrige Del af Brevet.

Brevet, som gemmes i Hans Urnes Privatarkiv i Rigsarkivet, har følgende Ordlyd:

S. D. P.

Non sum nescius, Generosissime Joannes Wrne, quam perfrictę frontis, quantęque confidentię fuerit, quod meas tam insulsas, ieiunas atque ineruditas litteras ad tuam Celsitudinem dare audeam. Nam quemadmodum vasa aut cibus insipidus nauseam mouere solet delicatis hominibus: ita litterę ineruditę ac nullis elegantissimis salibus conditę doctorum virorum palatis fastidio sunt. Attamen spero te hanc meam audaciam boni consulturum. Hanc spem vt animo conciperem, duę res fecerunt: vna, quod ad scribendum latine nos ipse inuitas. Quando enim a tua Celsitudine ad litterarum studium (id quod subinde fit), intelligimus nos simul admoneri, ne stylus, sine quo friget omne studium, negligatur. Altera, est humanitas ipsa, quam omnibus exhibere soles. Nullus enim est tam tenuis fortunę, tam exiguę eruditionis, quem non benigne complectaris. Iccirco non dubito, quin temeritati meę importunitatiquę venia detur. Itaque ad ea, quę volo,

¹) O. Walde, Studier i äldre dansk Bibliotekshistoria (Særtryk af Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen XIX) S. 32—5. Walde kender intet nærmere til Bibliotekets Overleveringshistorie (jvfr. S. 32). Herom findes vigtige Oplysninger i Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog for 1918 S. 14—15.

²) Med velvillig Tilladelse fra Stiftsbiblioteket har jeg til Sammenligning i Rigsarkivet haft Eksemplarer af Niels Hemmingsen, Postilla, 1561, og af Erasmus, Ecclesiastę . . . libri IIII, 1544, som begge har tilhørt Peder Sørensen. Nævnes bør dog, at det store, karakteristiske »P« i »Petri« i Ejerpaaskriften paa det sidstnævnte Skrift er aldeles identisk med samme Bogstav i samme Ord i Brevets Underskrift.

breuiter explicanda ingrediar. Sub autumnum libellum quendam de dialectica mihi commodato dedisti, eum nunc remitto. Hoc autem officium mihi tam est gratum quam quod maxime. Multum enim vtilitatis inde percepimus. Et ideo certe nihil erit mihi optatius, quam vt erga te vicissim gratus esse cognoscar, valde enim inhonestum ducimus ingratitude notam inuri. Cum ergo nulla alia offertur occasio declarandi aliquam erga te gratę mentis significationem, ago et habeo t. C. immortales gratias, relaturus, si quando liceat. Quod autem ad statutum diem donum non rediit mihi ignoscas obsecro quesoque. Nulla etenim animi malicia commissum est, sed alia erat causa, quam huc adscribenda non necessarium esse censeo. Quoniam audio pomorum esum t. C. minus displicere, ideo aliquot ad te mitto. Quod munus licet non preciosius calabri hospitis xenio¹, tamen rogatum te volo, ne contemnas. Ea autem t. Cel. nolo commendare, ipsa enim sui vel commendationem vel reprehensionem degustata facile excitabunt. Verum hoc tamen iudico, quod haud digna sint postremis pomorum generibus postponi, multum temporis non putrescent. Tua comoda semper quantum penes me est promouebo. Deus opt. Max. tuam celsitudinem nobis diu seruet incolumen. Vale. Ex valnes.

Petrus Seuerini minister verbi
tuę Celsitudini deditissimus.

[Udskrift:] Hederlig oc welbyrdig mand Hans Wrne Lensmand paa Sørup syn herre oc forsuar ydmygelig tilscreffuit.

¹) Jvfr. Horatii Epist. I, 7, 14 ff.

Hans Pedersen Horsens's Catalogus pontificum som Kilde til Aarhus Stifts ældste Historie.

Af Poul Rasmussen.

1.

Supplement til Hans Pedersens Biografi.

Hans Pedersen Horsens er flere Gange blevet biograferet, sidst i H. Ehrencron-Müllers Forfatterleksikon og af Bjørn Kornerup i den nye Udgave af Dansk biografisk Leksikon. Gennemgaar man de hidtidige Skildringer af Hans Pedersens Liv, vil man se, at de alle direkte eller indirekte bygger paa Gengivelser af Hans Pedersens og hans Hustrus Ligsten¹, Leipzigs Universitetsmatrikel², et Brudstykke af Catalogus pontificum³, Titlerne til Hans Pedersens øvrige litterære Arbejder, Procesakter og Breve vedrørende Hans Pedersens Strid med Mag. Stub⁴ samt et Brev fra Johannes Stephanus til Hans Pedersen⁵. Foruden disse Kilder giver Resten af Catalogus pontificum og nogle Kongebreve m. v. imidlertid ogsaa Bidrag til Hans Pedersens Biografi, som paa en heldig Maade udfylder det hidtil fremdragne og derfor skal meddeles i det følgende.

Hvem der var Hans Pedersens Forældre, ved vi ikke; men siden Magister Stub i 1610 kaldte ham en Horeunge

¹) Trykt i Videnskabernes Selskabs Skrifter, 1777, XI, S. 356 f. Jvnf. Kh. S. 3. R. VI, 591.

²) Se Kh. S. 2. R. II, 519.

³) Trykt i Kh. S. 3. R. III, 342 ff.

⁴) Trykt i Kh. S. 3. R. III, 344 ff.

⁵) Trykt i Kh. S. 3. R. I, 772.

(Kh. S. 3. R. III, 346), har der muligvis været noget for-dægtigt ved hans Herkomst. De smaa Kaar, der sæd-vanligvis fulgte med Fødsel uden for Ægteskab, kunde i alt Fald forklare, hvorfor Hans Pedersen, som ifølge Gravskriften var født ca. 1545, først saa sent som 14. Maj 1565 kunde rejse til Aarhus for at blive optaget i Byens Latinskole (Catalogus pontificum, Fol. 20).

Efter fem Aars Skolegang dimitteredes han til Køben-havn, ved hvis Universitet han blev immatrikuleret 1. Juli 1570 (Catalogus, Fol. 20).

I 1572 var Mourids Lætus blevet udnævnt til Super-intendent paa Gulland, og da han den 6. August samme Aar sejlede fra København, fulgte Hans Pedersen med ham. 12. August ankom han til Gulland, som han atter forlod den 14. November for at rejse til Tyskland (Catalogus, Fol. 20).

I 1572 viste den ukendte Stjerne sig, hvorom Tyge Brahe skrev den Bog, som lagde Grunden til hans Berøm-melse. Hans Pedersen, der var stærkt interesseret i Astro-logi, saa Stjernen i Greifswald, hvor en af Studenterne viste ham den¹ (Catalogus, Fol. 20). Da Hans Pedersen altsaa omgikkes Studenter i Greifswald, og han blandt dem, som har skrevet om den nye Stjerne, særligt fremhæver en af Rostockuniversitetets Professorer, maa det antages, at han har studeret ved et af de nordtyske Universiteter, skønt hverken Universitetsmatriklen i Greifswald eller Universitetsmatriklen i Rostock indeholder hans Navn².

Troligt nok er det den Begivenhed, at en ny Stjerne var blevet iagttaget, som har inspireret Hans Pedersen til at skrive Digtet, *Carmen de stella magis in Oriente con-*

¹) Ifølge Catalogus pontificum kom han den 29. November til Pom-mern, men saa allerede den 25. Stjernen i Greifswald. Da han sejlede fra Gulland den 14. November, er det snarest Datoen for hans Ankomst til Pommern, der er forkert.

²) Se L. Daae, Matrikler over nordiske studerende ved fremmede Universiteter, S. 91 f., og Kh. S. 4. R. VI, 499.

specta, og saaledes levere et Bidrag til den betydelige Digtning — paa Dansk saavel som paa Latin —, der har Tilknytning til Epifanien¹.

Allerede i 1573 maa Hans Pedersen være vendt tilbage til Danmark, da han Søndag den 4. Oktober dette Aar blev ordineret i Aarhus Domkirke (Catalogus, Fol. 21).

Efter Ordinationen har han sandsynligvis faaet Ansættelse ved Latinskolen i sin Fødeby. I det mindste var han Rektor i Horsens, da Kongen 26/11 1578 forlenede ham med Præbendet Aaby og derved satte ham i Stand til at foretage den Rejse til Tyskland, hvorpaa han erhvervede Magistergraden.

7/11 1590 gav Kongen Hans Pedersen Tilsagn om det første Vikarie i Aarhus, der blev ledigt, tidligere Løfter uforkrænkede. I Ekspektancebrevet kaldes han Skolemester i Aarhus, hvad man dog maa formode beror paa en Fejlskrivning, da det af hans Gravsten fremgaar, at han først ca. 1593 blev Rektor i Aarhus².

Da det varede længe, før der blev et Vikarie ledigt, som ingen havde Forrettighed til, forlenede Kongen ham 13/12 1595 med Kronens Part af Korntienden af Hvidbjerg Sogn i Thy. Denne Indkomst synes han først at have mistet i 1616³, skønt det er usandsynligt, at han ikke paa det

¹) Hele den danske Helligtrekongertradition vil inden længe blive udgivet i Tidsskriftet Sprog og Kultur.

²) Det kan have sine Vanskeligheder at træffe en sikker Afgørelse i dette Spørgsmaal, da hans Forgængers Overtagelse af Embedet som Præst ved Frue Kirke synes at være tidsfæstet til 1593 under den Forudsætning, at Hans Pedersen blev Rektor dette Aar. I Lyskanders *Scriptores Danici* omtales foruden Hans Pedersen Horsens en »Johannes, ludimoderator Aarhusiensis«, som 1590 har skrevet en »Epitome rerum Danicarum« (H. F. Rørdam, *Lyskanders Levned*, S. 271). Denne Titel vilde passe godt paa Hans Pedersens *Antiquitates rerum Danicarum*, og saafremt han allerede i 1590 var Rektor i Aarhus, vilde der altsaa være en Grund mindre til ogsaa at tillægge hans Forgænger og Navne et historisk Forfatterskab.

³) Ved Brev af 28/2 1616 befaler Kongen, at Tienden, som Hans Pedersen hidtil har været forlenet med, skal lægges ind under Ørum Len.

Tidspunkt for længst var kommet i Besiddelse af det Vikarie, der var lovet ham.

Som Indehaver af Præbendet Aaby var Hans Pedersen Præst for Aaby Sogn, hvis Kirke han i 1598 skænkede en Altertavle, der nu hænger paa Kirkeskibets Nordvæg (se Aug. F. Schmidt, Aaby Sogns Historie, I, S. 123).

Af den i Kirkehist. Saml. 3. R. II, 207, gengivne Fortegnelse over Præsterne i Hasle Herred fremgaar det, at Laurids Jacobsen Fynbo i 1584 var dette Herreds Provst. Da Laurids Fynbo døde i 1601, og Hans Pedersen ved sin Død var Provst i Hasle Herred, er han rimeligvis i 1601 blevet udnævnt til at beklæde dette Embede.

Naar bortses fra den Strid med Magister Stub, hvis Akter er trykt i Kirkehist. Saml. 3. R. III, 344 ff., synes Hans Pedersen at have staaet paa en god Fod med sine Kolleger i Kapitlet og at have nydt almindelig Agtelse. I 1602 førte han saaledes en Sag, der var rejst mod ham selv og flere andre Kanniker, for Kongens Retterting (V. A. Secher, Kongens Rettertings Domme, I, S. 381 f.), og i 1608 repræsenterede han Kapitlet ved Prins Christians Valg til Tronfølger¹.

I Forfatterleksikonet gør Ehrencron-Müller gældende, at begge Hans Pedersens historiske Manuskripter er gaaet tabt, og i Supplementet meddeler han kun, at Catalogus pontificum opbevares i et svensk Bibliotek. Af Ellen Jørgensens Afhandling om Stephanii Manuskriptsamling i Nordisk Tidsskrift för Bok- och Biblioteksväsen, IV (1917), S. 21, fremgaar det imidlertid, at Hans Pedersens Søn, Rektoren i Aarhus, Mag. Christian Hansen, 1619 skænkede hans Manuskript, Antiquitates rerum Danicarum, til Stephan Hansen Stephanius², med hvis Bibliotek og

¹) Kancelliets Brevbøger 25/5 1608.

²) Om Hans Pedersens Forbindelse med Stephanius's Fader se Kh. S. 3. R. I, 772.

Haandskriftsamling det kom til Sverrig, hvor det fremdeles findes (Uppsala Universitetsbibliotek, D. G. 40)¹.

2.

Catalogus pontificum Affattelsestid.

Haandskriftets Titel er Catalogus pontificum ecclesie Arhusiensis chronologicus ab anno Christi DCCCCXLVIII ad annum MDLXXXIV Da Aaret 1584 hverken i Aarhuskirken eller det danske Riges Historie frembyder nogen Tildragelse, der er saa betydningsfuld, at det bliver forstaaeligt, hvorfor Catalogus pontificum skulde standse med netop dette Aar, ligger det nær at antage, at Hans Pedersen er begyndt at arbejde med sin Bog i 1584 og derfor oprindeligt ikke har ønsket at føre sin Skildring længere ned i Tiden end til dette Aar.

I Begyndelsen af 1584 døde den hidtidige Rektor for Aarhus Latinskole, Peder Sørensen Kinderup (Catalogus, Fol. 21), og da hans Efterfølger, Hans Lauridsen Ollerup, var yngre end Hans Pedersen og ikke Indehaver af noget Kanonikat², er det sandsynligt, at Hans Pedersen ogsaa har søgt Rektoratet, men er blevet sprunget forbi, maaske fordi Hans Lauridsens Fader var Kantor i Domkapitlet og derfor havde gode Forbindelser. Dengang Hans Pedersen i 1573 skulde skaffe sig en Livsstilling, havde han skrevet et latinsk Digt og dediceret det til Biskoppen i Aarhus. Hvis han virkelig i 1584 havde ønsket at blive Rektor i Aarhus, er man altsaa berettiget til at formode, at han har søgt at henlede Opmærksomheden paa sin Per-

¹) Registraturen over Aarhus Domkapitels Breve, som er trykt i De ældste danske Arkivregistraturer, V, S. 275 ff., er udgivet paa Grundlag af en Afskrift fra ca. 1600, der er foretaget af en Mand, som er død efter 1604. Engang ved Lejlighed burde Registraturens Skrift sammenholdes med Antiquitates rerum Danicarum, saaledes at man kunde faa fastslaet, om det var Hans Pedersen, der havde skrevet Registraturen af.

²) Først 11/8 1586 fik han Forleningsbrev paa et Kannikedømme i Aarhus.

son ved at give sig i Kast med et større Arbejde om Stiftets Historie, der ganske naturligt maatte interessere Biskoppen og Kapitlet, vel ikke mindst Arild Huitfeldt, som paa det Tidspunkt var Domkapitlets Provst.

Trods Overskriften standser *Catalogus pontificum* ikke ved Aar 1584, men er ført op til Juni 1591. Hans Pedersen kan altsaa ikke have afsluttet sit Arbejde med Bispernes Historie før ved den Tid, da han virkelig opnaaede at blive Rektor i Aarhus¹.

3.

*Catalogus pontificum*s Overlevering.

Originalen eller en Afskrift af *Catalogus pontificum* ejedes af Peder Hansen Resen, som skænkede den til Universitetsbiblioteket², med hvis øvrige Bogsamling den brændte i 1728. Resens Haandskrift, som han selv benyttede, da han skrev sit *Atlas Danicus*³, har utvivlsomt været Forlæg for det af Jens Bircherod udarbejdede Udtog (trykt i Kirkehist. Saml. 3. R. III, 342 ff.), da Bircherod stod Resen nær og bl. a. deltog i Udarbejdelsen af Katalogen over hans Bibliotek.

I et Brev til Hans Gram omtaler Peder Fogh et andet Eksemplar af *Catalogus pontificum*, som har været i Villum Worms Bibliotek⁴. Af dette Manuskript er end ikke et Udtog bevaret.

Den eneste Redaktion af *Catalogus pontificum*, som kendes i sandsynligvis uforkortet Form⁵ den Dag i Dag, er den,

¹) Af Værker, som man med Sikkerhed ved er yngre end 1584, citerer Hans Pedersen kun »Genealogia familiæ Rantzoviarum anno 1585 edita» (se Mollers *Cimbria litterata*, III, S. 592). Kendskab til Begivenheder fra Tiden efter 1591 synes *Catalogus pontificum* ikke at forudsætte.

²) Katalogen over de Bøger, Peder Hansen Resen forærede Universitetsbiblioteket, p. 129.

³) Se *Descriptio et illustratio Samsøæ*, p. 17.

⁴) Se *Kh. S. 3. R. VI*, 589 f.

⁵) Da *Catalogus pontificum* ender ganske abrupt, er det dog ikke udelukket, at Stephanus ikke har faaet Slutningen med.

der er afskrevet af Stephan Hansen Stephanius, som selv citerer dette Værk blandt Kilderne til sine *Historiæ Danicæ libri II*¹. Efter Stephanius's Død solgte Enken hans efterladte Bøger og Haandskrifter til Sverrig, hvor Afskriften af *Catalogus pontificum* er havnet i Kalmar läroverks Bibliotek. Det kongelige Bibliotek ejer en fotografisk Gen-givelse af Kalmarhaandskriftet (Ms. phot. 26, 4to).

4.

Catalogus pontificum som Kilde til Aarhuskirkens og dens Præsteskabs Historie indtil 1482.

a. *Tiden før Biskop Peder Ingerdsen.*

For dette Tidsrums Vedkommende bygger Hans Peder-sen paa følgende Kilder, som han alle selv citerer: Vedels Udgave af *Adam af Bremens Historia ecclesiastica*, *Saxos Gesta Danorum* og *Krantz's Chronica regnorum aquilonarium* og *Wandalia*. En enkelt Bemærkning om den ældste Missionsvirksomhed i Jylland stammer fra *Henrik Rantzous Genealogia familiæ Rantzoviæ*, og Navnene paa Bisperne Illug, Ulfketel og Eskil er hentet fra *Annales (nostræ ecclesiæ)*. Da disse Bispenavne er vel afhjemlede fra anden Side, og de øvrige Kilder er bevarede, indeholder *Catalogus pontificum* altsaa slet intet, som kan supplere vor Viden om Stiftets Historie i denne Periode.

b. *Tiden fra Peder Ingerdsen til Ejler Madsen Bølles Embedstiltrædelse.*

a. *Stof, der kan have Aarhusbogen til Kilde.*

Vort Kendskab til Aarhus Kirkens Historie i Middelalderen hviler næsten udelukkende paa den Samling Kopier af Domkapitlets Breve, der gaar under Navnet Aarhus-

¹) At Meursius, som ofte paastaaet, har kendt Hans Pedersens *Catalogus pontificum*, beror vist paa en Misforstaaelse, hvortil Florentinerudgaven af Meursius's Værker har givet Anledning, idet Stephanius's *Hist. Dan. lib. II* i denne Udgaves niende Bind er trykt som Appendiks til Meursius's Danmarkshistorie.

bogen. At Aarhusbogen selv eller Arbejder, der bygger paa Aarhusbogen, hørte med til Hans Pedersens Kilder, er paa Forhaand sandsynligt og fremgaar desuden af enkelte Brevreferater, hvis Indhold eller Form forudsætter dette Mellemlid. I Brevet om Bisp Peders Valg udelader Aarhusbogens Skriver saaledes de menige Kannikers Navne og anfører blot, at Brevet var underskrevet af Provst Tyge »et per hunc modum *alii octo canonici* manibus propriis subscripserunt« (se *Diplomatarium Danicum*, 2. Rk., Bd. 2, S. 183). I Overensstemmelse hermed skriver Hans Pedersen (Fol. 8), at Bisp Peder blev valgt af Provst Tyge »et *alii octo canonici*«. Brevet S. R. D. VI, 482, handler om et Alter, som Provst Johannes grundlagde i 1313. Provst Johannes nævnes allerede i 1306 og har altsaa næppe noget med den Johannes Thomæ at gøre, som i 1354 var Provst i Aarhus. Naar Hans Pedersen ikke desto mindre kalder ham »Johannes Thomæ præpositus« (Fol. 10), skyldes det utvivlsomt, at Kopien af Brevet om Alterets Grundlæggelse i Aarhusbogen staar lige foran Kopien af det Brev fra 1354, hvori Provst Johannes Thomæ omtales.

Af de Kilder, Hans Pedersen citerer, kunde man — saaledes som Ellen Jørgensen har gjort i *Historieforskning og Historieskrivning i Danmark*, S. 52 — tænke sig, at enten »*liber capituli*« eller »*annales nostræ ecclesiasticæ*« (sic!) var identiske med Aarhusbogen. Baade »*liber capituli*« og »*annales nostræ ecclesiasticæ*« kender Breve, som ogsaa er gengivet i Aarhusbogen; men da de derudover refererer Breve, som ikke er optaget i Aarhusbogen, kan der i det højeste være Tale om, at de er udarbejdet paa Grundlag af Aarhusbogen, eller at Aarhusbogen, saafremt »*liber capituli*« eller »*annales nostræ ecclesiasticæ*« betegner flere forskellige Værker, er et af disse. Da Aarhusbogen altsaa ikke hører til de Kilder, som man med Sikkerhed kan sige, Hans Pedersen har citeret, er det muligt, at han slet ikke har benyttet Aarhusbogen direkte, men kun paa anden

Haand. Hele Spørgsmaalet er imidlertid uden større Interesse, da Catalogus pontificum, for saa vidt som den bygger paa Aarhusbogen, under alle Omstændigheder er uden Værdi som Kilde.

Af Aarhusbogens Breve refererer Hans Pedersen — *A* — alle Statutter (S. R. D. VI, 384, 1¹; 438, 1; 439, 1; 451, 3; 468, 1; 490, 2) med Undtagelse af S. R. D. VI, 386, 1, 2 og 3 og 421, 1, der er skrevet »recentiore manu«, samt 442, 1; 444, 1 og 446, 1, som kun angaar Korvikarer og evige Altarister — *B* — alle Breve, som omhandler Indstiftelsen af Prælaturer, Kanonikater og Altre (S. R. D. VI, 387, 1; 388, 2; 388, 3; 392, 1; 392, 3; 406, 2; 409, 1; 410, 2; 420, 1; 420, 2=482, 1; 458, 2; 472, 2; 474, 1; 479, 2; 480, 2; 507, 2; 508, 1; 509, 1; 510, 1; 515, 2) med Undtagelse af 406, 3, der i alt væsentligt er en Gentagelse af 406, 2, 403, 2 og 460, 1, der indeholder Bispens Konfirmation af 420, 1 og 458, 2, samt 388, 1 og 407, 1, som formodentlig er sprunget over ved en Fejltagelse — *C* — alle kongelige Privilegier og alle Breve, hvorved Kongen mageskifter, skøder eller skænker Gods eller Indkomster til Kapitlet (S. R. D. VI, 395, 1; 396, 1; 396, 2=451, 1; 397, 1; 398, 2; 400, 3; 400, 4; 401, 2; 437, 2) med Undtagelse af 397, 3; 398, 1 og 399, 1, som udvider de ved 395, 1; 401, 2 og 397, 1 meddelte og bekræftede Privilegier til ogsaa at omfatte andre Omraader eller indskærper, at de skal respekteres — *D* — alle Breve, hvorved Bisperne annekterer Kirker og Altre, testamenterer eller skænker Gods eller Bøger, overdrager bestemte Rettigheder og fritager for visse Pligter, samt de Breve, som angaar Bispevalg (S. R. D. VI, 403, 1; 404, 1; 405, 1; 405, 2; 406, 1; 408, 1; 408, 2; 411, 2; 412, 1; 412, 2; 413, 1; 413, 3; 414, 3; 458, 1; 461, 1=463, 1; 462, 2; 462, 3; 464, 1; 465, 1; 467, 1; 471, 3; 473, 1; 477, 1; 487, 3; 498, 3; 501, 2 (?)²);

¹) Jvnf. Arkivoversigten i Repertoriet, 1. Rk., Bd. 4, S. 45.

²) Om Biskop Jens Iversen Lange hedder det i Catalogus pontificum, at han var »de ecclesia Arhusiensi optime meritis, si ejusdem

medtaget er dog ikke 411, 1, som maa være sprunget over ved en Fejltagelse, 462, 1, som meddeler Ret til at inddrive Indkomster, der er bevilget i andre Breve, og 466, 1, som fritager for Afgifter, hvoraf kun en Part kom Bispen til gode — *E* — Langt de fleste af Bispernes simple Skøder og Mageskiftebreve og alle de talrige Adkomstbreve, der er udstedt af andre end Konger og Bisper, gives ikke i Catalogus pontificum. Refereret er alene S. R. D. VI, 414, 1; 447, 1; 472, 1; 473, 2; 475, 2; 478, 1; 478, 4; 479, 1; 488, 1; 500, 2; 514, 1 — *F* — Hvad de øvrige Breve angaar, citerer Catalogus pontificum det ene af de to Breve, som bevilger 40 Dages Aflad for Støtte til Domkirkens Opførelse (387, 2), det ene af de to Breve, som paabyder, at Præsterne skal tjene to Aar som Vikarer (412, 3), Brevet, der handler om Ærkebiskop Esgers Deltagelse i Konciliet i Vienne (419, 3), og Brevet, som paa-lægger Sognemændene af svare Vokskorn (436, 1). Endelig maa det nævnes, at en Del af Aarhusbogens Breve kan være benyttet til Bestemmelse af Bispernes Tiltrædelsesar, Navnene paa dem, der har været Prælater i de forskellige Bispers Embedstid, o. lgn.

Selv om Inkonsekvenser ikke mangler, fremgaar det dog af ovenstaaende, at Hans Pedersen (eller det eventuelle Mellemed mellem ham og Aarhusbogen) har arbejdet efter faste Principper og medtaget eller udeladt ganske bestemte Kategorier af Aarhusbogens Brevstof.

β. Stof, som ikke har Aarhusbogen til Kilde.

Af Litteratur, hvorfra han har hentet Stof, som ikke kan stamme fra Aarhusbogen, citerer Hans Pedersen

ecclesie libertates et immunitates canonicis (qvas in proprios usus accepisse creditur) reddidisset. Da det Jens Iversen roses for, svarer nøje til det, Kannikerne i 1325 forpligtede sig til at gøre, saafremt en af dem blev valgt til Biskop, ligger det nær at antage, at Brevet S. R. D. VI, 501, 2, er blevet henført til Jens Iversens Valg, fordi det staar saa langt henne i Aarhusbogen, og Ærkedegnen, der nævnes først i Brevet, i 1325 som i 1449 hed Johannes.

(*annales nostræ ecclesiasticæ (!)*)« (eller »*nostræ ecclesiæ*«), »*antiquus episcoporum catalogus in consistorio nostro inventus*«, »*liber capituli*«, som alle er gaaet tabt, samt *Saxos Gesta Danorum* og »*chronica ecclesiæ Ripensis*« (S. R. D. VII, 182 ff.), der begge er bevaret. Foruden disse Kilder maa det forudsættes, at Hans Pedersen har udnyttet sin *Viden om Kirkegodsets Besiddelsesforhold paa hans egen Tid* og sit mere eller mindre indgaaende Kendskab til *Domkirkens Indskrifter*, til de *Breve, der laa i Bispens og Kapitlets Arkiv* (jvnf. De ældste danske Arkivregistraturer, Bd. V. S. 271 ff.), og til den historiske Litteratur. Hvad Litteraturen angaar, har snart sagt *ethvert Skrift, som behandler Kirkens Historie*, kunnet give ham Besked om Pavernes Regeringstid. Bisp Peder Vognsens Afstamning kender han formodentlig fra *Vedels Saxo-oversættelse*, det, han fortæller om Arnfast, gaar tilbage til *Svanings latinske Danmarkskrønike*, og Jens Iversen Langes Deltagelse i Kirkemødet i Basel omtales i *Svanings Refutatio calumniarum cujusdam Joannis Magni*. Det historiske Arbejde, der har mest tilfælles med *Catalogus pontificum*, er dog Cornelius Hamsforts *Series episcoporum Arhusiorum* (S. R. D. VII, 210 ff.). Da Hamsforts Bisperække gaar længere ned i Tiden end til 1591 og er affattet efter 1592¹, er det imidlertid næppe Bisperækken selv, Hans Pedersen har benyttet, men snarere *den Bisperfortegnelse, som Hamsfort saa ofte nævner*², eller muligvis *Bisperfortegnelsens Kilder*.

I det følgende vil alt, hvad *Catalogus pontificum* beretter om Aarhuskirken og Stiftets Gejstlighed, og som ikke kan gaa tilbage til Aarhusbogen, blive gengivet eller refereret. En Undtagelse er dog gjort med Bispens Navnumre

¹) Bisperækken slutter med at omtale Jens Gjødesen, der blev Biskop i 1593.

²) Bisperfortegnelsen er forfattet af en Aarhuskannik, som i 1533 blev Discipel i Aarhus Latinskole (se S. R. D. VII, S. 214).

samt med Tidsfæstelser af Pavebreve¹, der er dateret efter Pavernes Tiltrædelseaar, til bestemte Aar efter Kristi Fødsel².

Uden nogen som helst Betydning er alle Oplysninger, som kendes fra Hans Pedersens Kilder, der er bevaret, eller fra Kilder, der er mere paalidelige end *Catalogus pontificum*. Da Hans Pedersen, saaledes som det S. 429 f. vil blive paavist, gengiver sit Forlæg med yderst ringe Omhu, er det ikke blot Indskrifter og Originalbreve, men ogsaa de fleste Vidisser, Kopibøger og Afskrifter af Inskriptioner, som maa anses for mere troværdige og i Tilfælde af Uoverensstemmelser tillægges større Autoritet end *Catalogus pontificum*. For tydeligt at fremhæve det Stof, som kan have virkelig Værdi for Aarhuskirkens Historie, og gøre det let tilgængeligt, vil de Partier af *Catalogus pontificum*, der giver Underretning om Tildragelser, som ikke vides³ at være omtalt i bedre Kilder, blive gengivet bogstavret⁴ og trykt med Kursiv.

Af positive Oplysninger om Aarhuskirken og Stiftets Gejstlighed, som hverken kan have Aarhusbogen til Kilde eller være Misforstaaelser eller Gisninger, der har Aarhusbogen til Forudsætning, indeholder *Catalogus pontificum* følgende: Biskop Svends Efterfølger hed Peder Ingerdsen

¹) I Regelen regner han dog et Aar forkert, hvad der sandsynligvis hænger sammen med, at den Paverække, han har benyttet, ikke anfører Datoen for Pavernes Tiltrædelse.

²) Hvad Indskud i Brevreferaterne angaar, tages der naturligvis kun Hensyn til dem, som har Relation til Aarhuskirken, ikke f. Eks. til Navnumre, som er føjet til Pavers og Kongers Navne.

³) Hvad specielt Brevstoffet angaar, er kun de Breve gennemgaaet, som er optaget i *Diplomatarium Danicum*, 2. Rk. Bd. 1—5, *Bullarium Danicum*, *Acta pontificum Danica*, De ældste danske Arkivregistraturer, eller som omtales i Repertoriets Oversigter over Bispens og Kapitlets Arkiver. Det er altsaa muligt, at der eksisterer bedre Gengivelser ogsaa af enkelte af de Breve, hvis Referater er trykt med Kursiv.

⁴) Dog er Forkortelser opløst og Anvendelsen af store og smaa Bogstaver normaliseret.

(Fol. 5)¹ — Biskop Peder Ingerdsen kendes som Udsteder af nogle Statutter (Fol. 5)² — Biskop Svend levede i Kong Valdemars sidste Regeringsaar (Fol. 5)³ — Svend var Biskop i Roskilde 1186 (Fol. 5)⁴ — Biskop Svend deltog i et Bispemøde (i Lund) (Fol. 5)⁵ — Peder Vognsen⁶, som paa mødrene Side var Skjalm Hvides Barnebarns Barn⁷, blev Peder Ingerdsens Efterfølger⁸ i 1191 (Fol. 5)⁹ — »*Sub hoc (Biskop Skjelm) ecclesie præpositus creditur Petrus Elufsen, vir pius et bonus, qui Ebboni episcopo successit*« (Fol. 6) — (Bisp Ebbe gav Kirkens Byggefond en Del af) »*majorem oblationem (qvæ b. Nicolao in ætate conferebatur*« (Fol. 7)¹⁰ — Det paastaas, at Arnfast, som 1259 dræbte Christoffer I. i Ribe med et forgiftet Nådver-

¹) Som sin Kilde nævner Hans Pedersen »*antiquus episcoporum catalogus in consistorio nostro inventus*«. Biskop Peders Moder, Ingerd, omtales i Genealogia Absalonis (S. R. D. IV, S. 546, jvnf. ogsaa S. R. D. IV, S. 544).

²) Om disse Statutter se Hal Koch, Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder, II, S. 114 ff. Statutterne, som er trykt i Pontoppidans *Annales ecclesie Danicæ*, I, S. 619, er desuden afskrevet af Peder Schive i hans Aarhus Domkirkes Antikviteter og Inskriptioner (Aarhus Statsbiblioteks Manuskriptsamling). Hans Pedersen kender dem, efter hvad han selv oplyser, fra »*annales nostræ ecclesiasticæ*«.

³) Saxo, *Gesta Danorum*, ed. Olrik og Ræder, S. 528, L. 8—10. Hans Pedersen opgiver selv Saxo som sin Kilde.

⁴) Roskilde er fejl for Aarhus; se *Chronicon ecclesie Ripensis*, S. R. D. VII, S. 190.

⁵) Hans Pedersen anfører som sin Kilde »*Chronica ecclesie Ripensis*« (S. R. D. VII, S. 190).

⁶) At Biskop Peders Fader hed Vogn, fremgaar af *Genealogia Absalonis*, S. R. D. IV, S. 546. Jvnf. dog ogsaa Aarhusbogen, S. R. D. VI, 432.

⁷) Peder Vognsens Genealogi kender Hans Pedersen muligvis fra Vedels Saxooversættelse, S. CCCLXII.

⁸) Peder Ingerdsen og Peder Vognsen er i *Catalogus pontificum* opfattet som to forskellige Personer. Cornelius Hamsfort begaar samme Fejl i sin Bisperække (S. R. D. VII, S. 211).

⁹) Ifølge *Exordium monasterii Caræ Insulæ (Scriptores minores*, II, S. 160 og S. 192) døde hans Forgænger, Bisp Svend, i 1191.

¹⁰) *Ætate* er rimeligvis fejl for *ætate*; jvnf. S. R. D. VI, S. 408, 1.

brød, var Biskop i Aarhus efter Bisp Ebbe (Fol. 7)¹ — (Biskop Ebbes Efterfølger hed Peder) Elefsen (Fol. 7)² — (Peder Elefsen var Biskop før) 1251, »*binas siquidem ejus literas in ecclesie nostrae annalibus eodem anno datas vidi*, (qvarum priores . . . (Brevet S. R. D. VI, 408, 2)). *Posteriores vero de agris aliquot in campo Hyllested, aff Dansche Loglig, ad præbendam viris spectantibus quædam servanda determinarunt*« (Fol. 7)³ — »*Hic Petrus (Elefsen) dictus est Petrus Magni, cujus pater Magnus Vgotus, ac ita hic Petrus Petrus Vgetsøn, et literas patris sui observavit anno 1240*« (Fol. 7)⁴ — (Pave Urban overdrog Biskop Tyge Ledelsen af Roskilde Stift) Aar 1264 (Fol. 8)⁵ — »*Idem (Biskop Tyge) historiam d. Clementis a se dictatam Romæ scribi fecit, eamque ad ecclesiam nostram apportari curavit*« (Fol. 8)⁶ — »*. . . ecclesiam Hunslund, quæ hac ætate inter bona mensæ d. virginis recensetur*« (Fol. 8) —

¹) Oplysningerne om Arnfast har Hans Pedersen fra Svanings latinske Danmarkskrønike (se Kr. Erslev, Svaning-Hvitfeld, S. XI og S. 92). Naar Arnfast gøres til Biskop Ebbes Efterfølger, skønt det først var i 1260, han blev udnævnt til Biskop, skyldes det utvivlsomt, at han i Henhold til Svanings Meddelelse var Biskop allerede i 1259, da han myrdede Kongen.

²) Bisp Peders Efternavn kendes fra Exordium monasterii Caræ Insulæ (Scriptores minores, II, S. 197 ff.).

³) Viris kan være fejl for vini, saaledes at Meningen med Udtrykket bliver den, at de paagældende Jorder paa Hans Pedersens Tid tilhørte det i 1388 indstiftede Corporis Christi Præbende (se S. R. D. VI, 508). Snarere skal man dog for viris læse (beatæ eller divinæ) virginis, idet Peder Vognsen i sit Testamente havde skænket Kapitlet en Frue Kirke i Aarhus, hvorefter et af Præbenderne fik Navn.

⁴) Hans Pedersen slaar altsaa Peder Elefsen sammen med Peder Ugotsen. Hamsfort begaar den samme Fejl i sin Bisperække (S. R. D. VII, 211).

⁵) Aarstallet anføres ikke i Aarhusbogens Regest (S. R. D. VI, 395), men kendes fra de pavelige Kopibøger (Diplomatarium Danicum, 2. Jan. 1264).

⁶) Hamsforts Bisperække meddeler samme Oplysning med næsten de samme Ord (S. R. D. VII, 212). Den Clemenslegende, D. Wulff har udgivet i Kh. S. 3, R. II, 458 ff., gaar muligvis tilbage til Tyges Skrift.

»Hujus (Biskop Tyge II) tempore . . . præpositus Olaus, cantor Trugillus« (Fol. 8)¹ — (I 1289 gav Kong Erik Biskop og Kapitel Privilegier), som han ni Aar efter forøgede og fornyede (Fol. 8 f.)² — »Idem Iohannes (Assersen) ecclesiam Ødum archidiaconatui annecti curavit anno 1300, quæ adhuc ejusdem prælaturæ annexa est« (Fol. 9) — I 1546 udlagde Kapitlet med Kongens Billigelse 4 Daler af Hedensted Kirke til Rektoratet (Fol. 9)³ — I 1544 blev Lime Kirke udlagt til den teologiske Lektors Underhold (Fol. 9)⁴ — I 1310 blev Esger Juul Ærkebiskop (Fol. 9)⁵ — »Idem Esgerus (Juul) duas curias in Hassløff dedit ecclesie Clementinæ, in una habitat Petrus Hap, in altera Christianus Petri, quæ duæ curiæ mensæ præbendæ ergo sunt deputatæ« (Fol. 9) — (Esger Juul efterfulgtes af Esger) »Bonde, Dr.« (Fol. 10)⁶ — Præbendet, hvortil Tved Kirke var annekteret, tog Navn efter Kirken (Fol. 10)⁷ — »Nicolaus Palmonis præpositus obiit 1333, qui ante mortem dedit ecclesie Clementinæ curiam suam in Lymming, quam habet episcopus« (Fol. 11)⁸ — »Pavlus statim post acceptum episcopale munus archidiacono ecclesiam Skiolld in provincia Bierrigherridit literis suis annecti curavit anno 1351, cui adhuc annexa est« (Fol. 11)⁹ — Niels Broks Præbende

¹) At Kirken har haft en Kantor, som hed Troels, fremgaar i øvrigt af den i Aarhusbogen indførte Jordebog (S. R. D. VI, 425).

²) Diplomatarium Danicum, 7. Jan. 1298.

³) Se Danske Kancelliregistranter, 1. Febr. 1546.

⁴) Se Danske Kancelliregistranter, 25. Aug. 1544.

⁵) Se Bullarium Danicum, 15. Juni 1310.

⁶) Bisp Esgers Slægtsnavn anføres flere Steder, bl. a. i Hamsforts Bisperække (S. R. D. VII, 212). Derimod synes Hans Pedersen at være den eneste, der omtaler, at han havde erhvervet Doktorgraden.

⁷) Præbendet Tved omtales ofte baade før og efter Hans Pedersens Tid.

⁸) Palmonis er Skrivefejl for Palnonis. At Provst Niels Pallesen i Aarhus virkelig var død i 1333, fremgaar af Brevet, S. R. D. VI, 501, 1. Gaarden i Lemming er muligvis Gaarden Hasselager, som Kongen overlod Bispnen ved Brev af 6. Dec. 1558 (se Danske Kirkelove, I, 542).

⁹) 10. Febr. 1582 stadfæstede Kongen et Præstevalg, som Ærkedegnen havde foretaget i sin Egenskab af Skjold Kirkes Patron.

fik Navn efter den annekterede Kirke i Egaa (Fol. 11)¹ — »*Eidem (Biskop Poul) curia Aakier ab Erlando Kalff milite pro 260 marcis denariorum Lubecensium oppignorata 1361*« (Fol. 11)² — »*Pavlus episcopus ante mortem dedit ecclesie Clementine curiam suam in Holm, quam nunc habet cantor Arhusius*« (Fol. 11)³ — (Af de to Gaarde i Sangstrup, Stig Andersen skænkede Kapitlet),⁴ »*altera rectoris scholæ Arhusiensis*⁵, *altera pro optione contigit M. Christophoro concentori nostro*« (Fol. 11 f.)⁶ — (Som det fremgaar af Brevet, S. R. D. VI, 478, 1, havde Prioren Hr. Laurids erhvervet (Parter af) en Gaard i Tyrestrup), »*cujus pars tertia ab eodem Lavrentio ecclesie donata est*« (Fol. 12)⁷ — »...*qvæ (Biskop Peders Statutter, S. R. D. VI, 439, 1) literis mandata et in capitulo in hodiernum usque diem reservata a capitularibus retinentur*« (Fol. 12) — Biskop Peder Jensen Lodehat har grundlagt et Hellig Kors Alter i Aarhus (Fol. 12)⁸ — 1395 blev Peder Jensen Lodehat Biskop i Roskilde (Fol. 12)⁹ — (Medens Peder Jensen Lodehat var Biskop), »*Nicolaus Bilde*¹⁰ *dedit ecclesie Arhusiensi curiam unam in Lillefulle, quam habet episcopus*« (Fol. 12)¹¹ — »*Contractus inter Boëtium et Thomam Westhenium anno*

¹) Præbendet Egaa omtales ofte baade før og efter Hans Pedersens Tid.

²) At Erland Kalv virkelig har ejet Gods i Hads Herred, fremgaar af De ældste danske Arkivregistraturer, II, S. 146.

³) Holme i Ning Herred, hvor Kantoratet endnu i det 17. Aarhundrede ejede en Gaard (se Kronens Skøder, 21. Sept. 1666).

⁴) Se S. R. D. VI, 473, 2.

⁵) Jvnf. Kronens Skøder, 1. Febr. 1546.

⁶) M. Christophorus er utvivlsomt Kongens Hofprædikant Christoffer Knopf, som Kongen 30. Jan. 1571 forlenede med et af Aarhus-præbenderne. Concentor kan muligvis her staa i Betydningen succentor; snarere skal man dog for concentori (nostro) læse concionatori (regis).

⁷) 6. April 1643 solgte Kongen paa Kapitlets Vegne en øde Jord paa Skaade Mark (Holme Sogn), som kaldes Tyrestrup.

⁸) Se Pavens Brev af 8. November 1397. Samme Oplysning har Hamsforts Bisperække (S. R. D. VII, 212).

⁹) Jvnf. Pavens Brev af 15. Maj 1395.

¹⁰) Rimeligvis Aarhuskantoren af dette Navn.

¹¹) Jvnf. Danske Kirkelove, I, S. 542.

1396 de bonis quibusdam choralibus factus« viser, at Bo var blevet Biskop før dette Aar¹, »in literis siquidem istius contractus nuncupatur ecclesie Arhusiensis antistes summus« (Fol. 12, b) — Det Gods, som tilhørte Biskop Bos Alter, har Arvingerne krævet tilbage ca. 156. . (Fol. 12, b)² — Biskop Bo døde i Februar 1424 (Fol. 12, b)³ — »Sub hoc episcopo (Bo Mogensen) literæ Bonifacii IX. pro ecclesia pontificali, quæ est Rydæ . . . et singuli avidentes ei porrigunt manus anno pontificatus ejus septimo, Christi vero 1397« (Fol. 12, b)⁴ — »Et eadem bona (Gods, som Jep Troelsen har skænket i Henhold til S. R. D. VI, 475, 2, Overskriften) adhuc retinentur« (Fol. 12, b) — 1433 gav Biskop Ulrik med Kapitlets Samtykke Regler for, hvorledes Korvikarerne skulde lønnes (Fol. 13)⁵ — »Emissæ Vlricum curiam unam in Blegind in usum suæ ecclesie ex literis Lagonis Magni Vlrico datis 1444 manifestum est, quam curiam ante mortem suam capitulo suo venerando legavit. Videndum porro in libro capituli, quid ecclesie dedit Vlricus« (Fol. 13) — »Impetravit hic Vlricus literas Erici Pomerani, regis Danicæ, 1425 datas, quibus regia majestas vetuit, ne presbyter alicujus criminis reus accusatus in placito generali, <tantum> coram episcopo consideretur«. (Samme Brev gengives længere nede paa samme Side som følger:) »Anno 1425. Ericus Pomeranus, Danicæ, Norv. et Sveciæ rex, privilegijs Vlrico et capitulo suo datis prohibuit et serio interdixit, ne presbyter alicujus criminis reus aut accusatus in placito generali, tantum coram episcopo

¹) Bo blev Biskop allerede i 1395, jvnf. Pavens Brev af 3. Juli 1395.

²) Se De ældste danske Arkivregistraturer, V, S. 296 f., og Kronens Skøder, I, S. 103.

³) Ifølge Indskriften paa hans Ligsten døde han allerede i December 1423 (se Peter Holm, Aarhus Domkirke, S. 16).

⁴) Dette Brev, som sandsynligvis angaar Kirken i Ry (i Tyrsting Herred, ikke Ryde i Ginding Herred), er efter de citerede Brudstykker at dømme et Afladsbrev, der har haft en lignende Form som Brevene Nr. 860 og 883 i Acta pontificum Danica.

⁵) Se Kh. S. 3. R. V, 325.

consisteretur» (Fol. 13)¹ — I 1424 døde Kantoren Jens Lyng². Hans Efterfølger hed Hartvig Splid (Fol. 13)³ — »Anno 1430. Mortuus Olaus Petri, ecclesie Arhusiensis præpositus⁴, qui eodem anno altare visitationis Mariæ fundavit obsignante fundationem Vlrico episcopo» (Fol. 13) — Kong Christoffers Brev fra 1443, som bestemte, at Tienden skulde deles i tre Dele, af hvilke Kirken fik den ene, Sognepræsten den anden og Bispen den tredie (Fol. 13)⁵ — Efter Erik Lauridsens Død blev Markvard Skiernov Ærkedegne i 1444 (Fol. 13)⁶ — »Hic Henricus Themonis (den i Brevet, S. R. D. VI, 474, 1, omtalte Henrik Timmesen) dedit ecclesie Arhusiensi curiam bonam in Hornslet, quam nunc habet Rosencrantz in Siwestedt» (Fol. 14)⁷ — (Ulrik Styke efterfulgtes af Biskop Jens,) en Søn af Ridderen Ivar Thomsen (Fol. 14)⁸ — »M. Ioannes Ivari archidiaconus defuncto pie Vlrico prælatos cæteros et capitulares omnes ad electionem novi præsulis die ultimo Junij anno Christi 1449 futuram invitavit. Habita de idoneo viro diligenti deliberatione unanimi prælatorum, canonicorum

1) Jvnf. De ældste danske Arkivregistraturer, V, S. 276.

2) Denne Oplysning kan ikke være rigtig, da Jens Lyng har forsegleet Brevet, S. R. D. VI, 480, 1, der er fra 1425.

3) Jvnf. Brevet, Kh. S. 3. R. V, 327.

4) Efter Oluf Pedersen Udsens Død fik Anders Svendsen 19. Juni 1431 af Paven Tilladelse til at overtage Provstiet i Aarhus.

5) Originalen opbevares i Rigsarkivet. Den latinske Redaktion af Brevet er flere Gange trykt, sidst i Diplomatarium dioecesis Lundensis, III, Nr. 245.

6) Erik Lauridsens Efterfølger var ikke Markvard Skiernov (han blev Ærkedegne i 1449, se Pavens Brev af 7. Nov. 1449), men den senere Biskop, Jens Iversen Lange. Da Erik Lauridsen levede endnu i Maj 1439 (Brevet, 27. Maj 1439), og Jens Iversen Lange omtales som Ærkedegne i August 1440 (Brevet, 1. Aug. 1440), er 1444 rimeligvis Skrivefejl for 1440 (i det mindste Stephanus's Afskrift anvender Arabertal).

7) In Siwestedt er sandsynligvis fejl for pro curia in Siwestedt. Jvnf. det Skøde, Kongen udstedte paa Kapitlets Vegne 17. April 1574.

8) Jvnf. Danmarks Adels Aarbog, XVIII, S. 244 ff., og det der fremdragne Materiale.

consensu electus est M. Ioannes Ivari archidiaconus (Fol. 14) — »*Hunc (Biskop Jens Iversen Lange) Christiano I. regi familiarissimum fuisse ex literis multis, quæ in nostro adhuc consistorio reservantur, manifestum est*« (Fol. 14)¹ — »*Impetravit dictus Ioannes electus cuidam rustico in Malling, Ioanni Petri, suisque liberis nobilitatem a Christiano I. Arhusiæ die Blasij episcopi 1450 contulitque ei insignibus rosam rubram et hastile unum*« (Fol. 14)² — Christian den Førstes Privilegier fra 1451 (Fol. 14)³ — Christian den Førstes Privilegier fra 1466 (Fol. 14)⁴ — »*Vixit sub hoc (Biskop Jens Iversen Lange) Hartvicus Splid cantor, qui anno 1468 ante mortem suam curiam unam in Chrarup in Westerherrid⁵ dedit ecclesiæ Arhusiensi*« (Fol. 14) — »*In usum ecclesiæ nostræ curiam in Holmsted⁶ coemit*« (Biskop Jens Iversen) (Fol. 14) — Det af Biskop Jens Iversen indstiftede Vikarie har Arvingerne for længst krævet tilbage

1) Jvnf. De ældste danske Arkivregistraturer, V, S. 279 ff.

2) Om Jens Pedersen i Malling se Brevene, 13. Nov. 1463 og 9. Aug. 1465, samt A. Eriksen, Øvle-Slægten og dens Hjem, S. 10 ff. Ifølge Thiset, Danske adelige Sigiller, F. XXXIII, 11, var hans Vaaben en enkelt Rose. Hastile betegner næppe den Kvist, Rosen sidder paa, men vel snarere en Hjelmfane. I alt Fald var det ret naturligt, om Jens Pedersen havde faaet en af Langernes 13 Hjelmfaner, ligesom han fik en af deres tre Roser i sit Vaaben.

3) Brevet, 14. Juni 1451, er trykt i Nannestads Hilaria Aarhusiensia, S. 15.

4) Privilegierne af 10. Juli 1466 er optaget i Stadfæstelsen af 17. Juni 1514, der er trykt i Nannestads Hilaria Aarhusiensia, S. 27, og i Suhms Nye Samlinger, I, S. 64.

5) I Vester Lisbjerg Herred, som det unægtelig ligger nærmest at tænke paa i denne Forbindelse, findes der intet Torp-Navn, som ved Skrive- eller Læsefejl kan blive til Chrarup. Maaske laa Gaarden i Krarup i Tistrup Sogn, som dog ikke hørte til Vester, men til Øster Horne Herred.

6) Muligvis Holmstol i Gern Herred, hvor Jens Iversen Lange aabenbart har erhvervet meget Gods (se De ældste danske Arkivregistraturer, II, S. 46—47), og hvor Kapitlet endnu i det 17. Aarhundrede ejede en Gaard (jvnf. Kronens Skøder, 22. Aug. 1666).

(Fol. 14)¹ — Biskop Jens Iversen skænkede Kirken en Altertavle og en Døbefont (Fol. 14)² — Biskop Jens Iversen døde den 9. Maj 1482 (Fol. 14)³ — Medens Jens Iversen var Biskop, døde Ærkedeggen Markvard Skiernov (Fol. 14)⁴ — Ejler Madsen blev hans Efterfølger (Fol. 14)⁵ — Jens Iversen Lange var tillige med Bispen i Ribe Kong Eriks Udsending ved Konciliet i Basel (Fol. 15)⁶ — (Den Gaard, Anne Mogensdatter overdrog Kapitlet i Henhold til Brevet, S. R. D. VI, 514, 1, gav) »1 $\frac{1}{2}$ Pundt annonæ (et $\frac{1}{2}$ modium butyri)« (Fol. 15)⁷.

γ. Stof, der kan hidrøre fra Aarhusbogen, men som noget taler for, at Hans Pedersen kender fra andre Kilder.

Da en Del af det, Catalogus pontificum beretter vedrørende Tiden 1191—1482, ikke kan gaa tilbage til Aarhusbogen, maa man regne med, at der ogsaa blandt de Oplysninger, som kan stamme fra Aarhusbogen, findes nogle, der har andre Kilder.

Som det fremgaar af det foregaaende Afsnit, er Dateringen af Pave Urbans Brev til Biskop Tyge og muligvis Ansættelsen af Vistoftgaardens Kornlandgilde til 1 $\frac{1}{2}$ Pund de eneste Afvigelser i Catalogus pontificums Referater af

¹) Se Kronens Skøder, 1. Jan. 1567, og Repertoriet, Nr. 4143.

²) Jvnf. Indskrifterne paa Altertavlen og Døbefonten (se Aarhus gennem Tiderne, I, S. 176 og S. 178).

³) Jvnf. Indskriften paa hans Ligsten i Domkirken (se Peter Holm, Aarhus Domkirke, S. 16).

⁴) Jvnf. Brevet, d. 29. Maj 1461.

⁵) Jvnf. Pavens Brev af 11. Juli 1461.

⁶) Hans Pedersens Kilde er sandsynligvis Hans Svanings Refutatio calumniarum cujusdam Joannis Magni, N 4, som han gengiver næsten ordret. For øvrigt fortæller ogsaa Skibykrøniken (Skrifter af Paulus Helie, VI, S. 60) og Hans Henriksens »Udtog« af Skibykrøniken (Rørdam, Historiske Kildeskrifter, I, S. 18) om Jens Iversen Langes Deltagelse i Konciliet i Basel.

⁷) Denne Oplysning kan gaa tilbage til en Jordebog el. lgn.; men udelukket er det dog ikke, at Aarhusbogens 4 Ørtug ved en Misforstaaelse kan blive til 1 $\frac{1}{2}$ Pund = 3 Ørtug (eller omvendt).

Breve, kopierede eller registrerede i Aarhusbogen, som maa skyldes Kendskab til en anden Kilde. Da Hans Pedersen gengiver sit Forlæg med ringe Omhu (se nedenfor S. 429 f.), og praktisk talt intet af de Breve, som baade Catalogus pontificum og Aarhusbogen medtager, kendes andetsteds fra, kan de mindre Rettelser og Fejl, som forekommer, derimod ikke benyttes som Indicium for, at vedkommende Breve ikke er refererede efter Aarhusbogens Kopier.

Aarhusbogens Breve, som tilhører Grupperne A-D i den S. 415 f. meddelte Oversigt, refererer Catalogus pontificum i saa stort et Antal, som man kunde vente, naar Hensyn tages til Tidens og specielt Hans Pedersens lidet konsekvente Arbejdsmetode. Af den store Gruppe af Aarhusbogens Breve, som udgøres af Adkomstdokumenter paa Gods, der er skænket eller solgt til Privatpersoner, Kannebordet, Præbenderne og navnlig de forskellige Altre, er Brevene, S. R. D. VI, 414, 1; 447, 1; 472, 1; 473, 2; 475, 2; 478, 1; 478, 4; 479, 1; 488, 1; 500, 2; 514, 1¹, derimod de eneste, Hans Pedersen gengiver. Da det altsaa maa formodes, at Hans Pedersen kun refererer saadanne Adkomstbreve, som indtog en eller anden Særstilling, er det ikke udelukket, at nogle af de 11 Breve er medtaget, fordi Hans Pedersen kendte dem fra en anden Kilde end den, han sædvanligvis benyttede.

Selv om der ikke findes ufravigelige Regler for Stoffets Placering i Catalogus pontificum, gør en udtalt Tendens sig dog gældende til at behandle Stiftets almindelige Historie, før det omtales, hvem der var Prælater under den paagældende Biskop, og hvilke Begivenheder af Betydning for Riget eller Kongehuset der tildrog sig i hans Embedstid. I øvrigt er Rækkefølgen i det store og hele kronologisk. Af Aarhusbogens Breve er nedennævnte uden Hensyn til Kronologien gengivet til sidst og efter, at Skildringen af Rigets Historie i de Aar, Stiftet styredes af vedkommende Biskop, er paabegyndt: S. R. D. VI,

¹) Jvnf. det ovenfor S. 416 anførte.

392, 3; 396, 2=451, 1; 438, 1; 451, 3; 472, 1; 473, 2; 474, 1; 475, 2; 478, 1; 478, 4; 479, 1; 479, 2; 488, 1; 500, 2; 514, 1. Det er muligt, at Referaterne af nogle af disse Breve, af hvilke de fleste hører til de sjældent refererede Adkomstbreve, har andre Kilder end Aarhusbogen og derfor er blevet anbragt for sig selv, sidst i *Catalogus pontificums* Kapitler.

Vedrørende Oplysninger, der gaar tilbage til Brevene, S. R. D. VI, 404, 1 og 408, 2, skriver Hans Pedersen henholdsvis: »*Ut in libro capituli videre est*«, og »*binas siquidem ejus literas in ecclesiae nostrae annalibus . . . vidi, quarum priores . . . meminerunt*«. Selv om Aarhusbogen kan være et af de som *Annaler* omtalte Værker, og baade *Annalerne* og *liber capituli* kan have benyttet Aarhusbogen som Kilde, citerer Hans Pedersen dog fire Gange Breve, der ikke findes i Aarhusbogen, men er gengivet i *Annalerne* eller i *liber capituli*. Der er altsaa større Sandsynlighed for, at Meddelelser, hvorom det udtrykkeligt bemærkes, at de hidrører fra disse Kilder, er helt eller delvis uafhængige af Aarhusbogen, end Tilfældet er med det Stof, *Catalogus pontificum* i øvrigt indeholder.

Til Referatet af Brevene, S. R. D. VI, 412, 2 og 413, 1, føjer Hans Pedersen Bemærkningen: »*Ut in literis suis videre est*«. Da tilsvarende Bemærkninger (»*in literis . . . istius contractus*«, »*literæ Bonifacii IX.*«, »*ex literis Lagonis Magni manifestum est*«) i øvrigt kun forekommer i Tilknytning til Breve, som ikke er gengivet i Aarhusbogen, er det muligt, men naturligvis langt fra sikkert, at Hans Pedersen har læst Originalbrevene. Utvivlsomt er det derimod, at han har set Brevet, S. R. D. VI, 439, 1, da de omhandlede Statutter ifølge *Catalogus pontificum* »*literis mandata et in capitulo in hodiernum usque diem reservata a capitularibus retinentur*«.

Hvis man kan paavise, at et bestemt Brev var bevaret paa Hans Pedersens Tid, er det under alle Omstændigheder tænkeligt, at han har benyttet det som Kilde for *Catalogus*

pontificum. I Repertoriet, 1. Rk., Bd. 4, S. 45 f., er der givet en Fortegnelse over Kapitlets Breve, som er overleveret paa anden Maade end gennem Aarhusbogens Afskrifter, og i De ældste danske Arkivregistraturer, Bd. 5, S. 275 ff., er i det mindste en Del af de Breve registreret, som laa i Kapitlets Arkiv paa Hans Pedersens Tid. Af disse er følgende gengivet i Aarhusbogen og refereret i Catalogus pontificum: S. R. D. VI, 397, 1; 401, 2; 404, 1; 437, 2; 468, 1; 472, 2.

5.

Catalogus pontificums Paalidelighed.

I Brevet, S. R. D. VI, 387, 2, meddeles det, at Paven »hiis . . . , qui operi memorato (Domkirkens Opførelse) . . . manum porrexerint caritatis, de *injunctis* pro suis excessibus penitentiis XL dies . . . indulgemus«. I Catalogus pontificum, Fol. 5, gengives denne Sætning paa følgende Maade: »Pontifex . . . omnibus *omnium* charitatis ad operis a se suscepti consummationem porrecturis 40 dies de *injusta* præ suis excessibus poenitentia indulsit«.

Catalogus pontificums Referat (Fol. 6) af Biskop Skjelms Gavebreve (S. R. D. VI, 405, 2 og 406, 1) slaar først det Gods, han havde arvet efter sin Broder, sammen med det øvrige Gods, han skænkede Kapitlet, og omtaler det derefter for sig selv, saaledes at man faar det Indtryk, at der er Tale om to forskellige Gaver. Bispens Grunde i Aarhus og hans Besiddelser i Stad, nævner Catalogus pontificum overhovedet ikke.

Skønt Brevet, S. R. D. VI, 396, 1, udtrykkeligt fremhæver, at Tunø ikke skal tilfalde Biskoppen, lader Catalogus pontificum (Fol. 6 f.) ham dog faa Del i denne Ø paa lige Fod med Kirken. Møllen og det øvrige Gods, Kongen fik i Stedet for Tunø, omtaler Catalogus pontificum slet ikke, og Ærkebispens, som paa Kirkens Vegne modtog de Besiddelser, Bisp Skjelm tilskødede dens Byggefond, lader den være Vidne, da Kongen afstod Tunø som Veder-

læg for det Gods, Skjelm havde skødet til Kirken, men som Kirken nu havde overladt Kongen.

Som det fremgaar af de tre ovenfor fremdragne Referater af Breve fra Tiden 1197—1216, kan *Catalogus pontificum* gøre sig skyldig i de alvorligste Misforstaaelser, i Overspringelser, i Gentagelser og i meningsforstyrrende Skrivefejl (af de sidste er det dog sandsynligt, at de fleste maa tilskrives en mindre duelig Mand, der har skrevet en Afskrift af *Catalogus pontificum*, som Stephanius har benyttet som sit Forlæg). Til Trods for det tilforladelige Præg, Hans Pedersens Gengivelser af de middelalderlige Breve har, fordi han i saa stor Udstrækning benytter de originale Breves Ord og Vendinger, maa man altsaa være kritisk indstillet over for alle Oplysninger, der kun kendes fra *Catalogus pontificum* i den foreliggende Form.

Umiddelbart efter det første Afsnit af *Catalogus pontificum*, der behandler Reginbrands Historie, staar der, at dette bør rettes, »ita ut magis seqvamar cursum historiae Bremensium et annos, qvi ab ipsa ponuntur, qvam Saxonem« (Fol. 2). Hermed kan jævnføres, at Omtalen af Hertug Hans's Udenlandsrejse i 1574 (Fol. 21) afsluttes med Bemærkningen »consulendus Iohannes Rostrup«, som utvivlsomt betyder, at der om denne Rejse skal indhentes nærmere Oplysninger hos Hans Rostrup til Sjelleskovgaard, der havde Tilknytning til Hertugdømmerne gennem sin Hustru, som havde ejet Keldet ved Haderslev. Med mindre disse Notitser skulde være sekundære, bærer de Vidne om, at *Catalogus pontificum* ikke er et fuldt udarbejdet Værk, men kun en Kladde. Er det imidlertid rigtigt, at Hans Pedersen ikke har afsluttet Arbejdet med *Catalogus pontificum*, bliver det lettere at forstaa, hvorfor den indeholder saa mange Fejl og Unøjagtigheder.

6.

De Afsnit af Catalogus pontificum, som ikke handler om Aarhuskirken og Stiftets Gejstlighed i Tiden indtil 1482.

Vedrørende Privatpersoner, for saa vidt som de ikke ved at indstifte Altre eller paa anden Maade traadte i Relation til Kirken eller Præsteskabet, giver Catalogus pontificum følgende Oplysninger: »Anno 1313 fuit famulus in Dania Helde, unde oriundus Svend Felding mutato nomine« (Fol. 10)¹ — »*Olaus, filius Margaretæ, Daniæ et Norvegiæ rex, colonos multos in provincia Hatzherridt Erlando Kalff militi literis suis, Germanico idiomate scriptis, oppignoravit 1385*« (Fol. 12)² — »Familia Kaas fuit in Dania celebris anno 1394. Dominus Christianus Kaas de Hesleagger miles« (Fol. 12)³ — »Anno 1425 familia Krupen celebris fuit in Dania⁴, qvæ familia una cum Otthone Krupen ante annos aliquot sepulta est« (Fol. 12, b)⁵ — Klaus Knudsen til Kastrup solgte i 1408 en Gaard og et Bol i Lille Ring til Jep Truelsen til Stensballe (Fol. 12, b)⁶. I øvrigt indeholder de Partier af Catalogus pontificum, som behandler Tiden indtil 1482, kun Efterretninger om Kometer og om de vigtigste Tildragelser i enkelte Bispers, i Kongernes og i andre fyrstelige Personers Liv. Flygtigt set synes Hans Pedersen ikke at bringe ukendt Stof,

¹) Brevet, S. R. D. VI, 487, 2, som er dateret 1313, er besejlet af en Johannes Heldæ og muligvis Udgangspunktet for Hans Pedersens Gisning.

²) Dette Brev har sikkert ligget i Bispearkivet, idet Erling Kalv tilskødede Bispen meget Gods i Hads Herred (se De ældste danske Arkivregistraturer, II, S. 146).

³) Ifølge Aarhusbogen, S. R. D. VI, 517, havde Biskop Bo købt Gods af Chr. Kaas, som han senere skænkede det af ham grundlagte Alter. Maaske er det Chr. Kaas's Skøde, der naturligvis fulgte med Indstiftelsesbrevet, som er dateret 1394. Hesleagger er fejl for Hessel.

⁴) Brevet, S. R. D. VI, 480, 1, der netop er dateret 1425, er udstedt af Fru Sophia, Hr. Claus Krumpens Hustru.

⁵) Se Danmarks Adels Aarbog, XVII, S. 242.

⁶) Brevet, S. R. D. VI, 475, 2.

som vedrører disse Emner, og skulde de paagældende Partier af *Catalogus pontificum* gøres til Genstand for en mere indgaaende Undersøgelse, bør det ske i Forbindelse med en Behandling af Hans Pedersens andet historiske Arbejde, *Antiqvitates rerum Danicarum*.

Biskop Jens Iversen Lange er den sidste, fra hvis Embedstid der er optaget Breve i Aarhusbogen. For den efterfølgende Tids Vedkommende ændres Karakteren af Hans Pedersens Kildemateriale derfor saa stærkt, at det er naturligt ikke at behandle de Kapitler, der fortæller Aarhuskirkens Historie efter 1482, sammen med de første Afsnit af *Catalogus pontificum*.

Mag. Oluf Kock i Sverige.

Af Bjørn Kornerup.

Det er kun sjældnere, at man i det 17. Aarhundrede støder paa Spor af Forbindelse mellem dansk og svensk Kirkeliv. Til Dels kan dette dog skyldes Mangler ved det hidtil kendte Kildemateriale. I hvert Tilfælde er det ved den senere Tids Efterforskninger, især fra svensk Side, lykkedes at fremdrage forskellige Oplysninger, der lader formode, at Forbindelsen mellem de to Lande i kirkelig Henseende ikke har været helt saa ringe, som man iøvrigt kunde fristes til at tro.

I *Axel Oxenstiernas* Brevveksling med Gejstlige og Lærde findes saaledes hist og her Omtale af danske kirkelige Forhold og Personer. F. Eks. skriver Erkebiskoppen i Uppsala Petrus Kenicius¹ 1619 om en dansk Præstemand Christianus Christophori, der begærede Ansættelse i Erkestiftet, at han var den sjette danske Præst, som nu siden 1613 var forskrevet »hit in.«² Senere i Aarhundredet

¹) Petrus Kenicius (1555—1636), Erkebiskop i Uppsala 1609—36, en af Tidens fremragende kirkelige Personligheder.

²) Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevväxling. Senare avdeln. XII, utg. av Nils Ahnlund, S. 34—5. 1623 nævnes Christiernus Christophori som Præst i Falköping (S. 606—7). 1613 omtales en ung Person ved Navn Jonas Svenonis fra Trondhjem, som i 4 Aar havde studeret i Hafnia, og som havde vist særlig industria in cognitione Græcæ linguæ (S. 315). 1646 nævnes en Præst Anders Franscisci, som var blevet afsat fra Tölle for sin Udyds og Horeris Skyld, og som til sin Efterfølger ikke vilde have en svensk Mand (S. 653). 1641 hedder det, at man ikke gerne saa, at Ungdommen skulde sig til Danmarks Akademi forføje, Riget »til någon nesa« (S. 476). Om de Resenske Stridigheder findes en Udtalelse S. 22.

synes man hos den fremtrædende kirkelige Reformator *Joannes Baazius* at kunne spore Indflydelse fra den Bodsbevægelse i Danmark, som satte en saa mærkelig Frugt i den store Forordning af 27. Marts 1629 om Kirkens Embede og Myndighed mod ubodfærdige. Specielt ser det ud til, at Baazius har studeret og været paavirket af Jesper Brochmand¹.

Endelig kan der i denne Sammenhæng mindes om, at man i Biskop *Jesper Svedbergs* Selvbiografi jævnlig finder omtalt danske teologiske Forfattere. Svedberg kender saaledes meget vel H. P. Resens Bibeloversættelse og citerer eller henviser jævnlig til Forfattere som Jesper Brochmand, Jens Dinesen Jersin, Hans Wandal († 1675), Christian Matthiæ, Johannes Clüver, Henrik Gerner o. fl.²

En af de Personligheder i det 17. Aarhundrede, som paa en vis Maade kom til at danne et Forbindelsesled mellem dansk og svensk Kirkeliv, var den bekendte Kryptokalvinist, Mag. *Oluf Jensen Kock*. Da den for ham saa skæbnesvangre Rettergang i Kolding var endt den 23. Februar 1614 med, at han var blevet dømt til Landsforvisning³, drog han straks til Holland, alle malcontentes Eldorado, og lod sig den 26. Maj s. A. immatrikulere ved Universitetet i Leiden⁴. Længere end et Aars Tid kan han dog ikke have opholdt sig i dette Land, thi vistnok senest i August 1615 ankom han til Stockholm⁵.

¹) Hans Lundin, *Joannes Baazius' kyrkliga reformprogram*, 1944, S. 11 ff., 27, 128.

²) *Jesper Svedbergs Lefwernes Beskrifning*, utg. av Gunnar Wetterberg, I, 1941 (Skrifter utgivna av Vetenskaps-Societeten i Lund). Jvfr. *Historisk Tidsskrift* 10. R. VI, 589.

³) Jvfr. Bjørn Kornerup, *Biskop Hans Poulsen Resen* I, 436 f.

⁴) *Personalhistorisk Tidsskrift* II, 111.

⁵) Jvfr. S. 436. Det er dog ogsaa muligt, at Kock er ankommet allerede i Juni 1615, hvis man tør fortolke følgende Linier i et Brev af 16. Juni 1615 fra Petrus Kenicius til Axel Oxenstierna som gældende Kock: »hvadh then danske presten tilkommer, så vill jagh medh flijt öfverläsa doctoris Resenii theses, och när thet är skedt, skal iagh medh thet

Han maa paa en eller anden Maade have forstaaet her at vinde sig Venner i Landets højeste Kredse, og i Tillid til Protektion fra disse sendte han den 2. September 1615 Ansøgninger stiledte til Christian IV og til Kansler Christian Friis til Borreby om at faa Lov til at vende tilbage til sit Fædreland. Han angrede bittert, hedder det her, at han nogensinde havde fortørnet Kongelig Majestæt, for hvis Velfærd han bestandig opsendte de mest brændende Bønner, og idet han lovede Bod og Bedring, bad han om Tilgivelse for sit tidligere Forhold. I Brevet til Kansleren fremhævede han specielt, at han fortrød de nok som bekendte Prædikener, som han mindre vel betænkt (minus circumspecte) havde holdt for sin Menighed, med andre Ord: han ønskede, at der skulde gro Græs over de fulminante Angreb paa Resen.

De nævnte Ansøgninger er tidligere af Rørdam udgivet i »Kirkehistoriske Samlinger«¹. Derimod lykkedes det ikke Rørdam at finde et vigtigt Aktstykke, som Kock henviser til i Brevet til Chr. Friis, en Anbefalingsskrivelse for ham fra ingen mindre end den svenske Kansler *Axel Oxenstierna*. Denne i flere Henseender interessante Skrivelse er dog senere kommet for Dagens Lys², og den fortjener at meddeles her:

Min wänlige Helsen samptt huadh meere kiärt och gått, jagh förmå, medh Gudh alzmechtigh nu och altidh tillförende, dännäst een flijtygh Tackseyelse för allt bewijst

aldrasnäresta skrifva T. M. till och låta förnimma hvad mitt betenckiande kan vara (Axel Oxenstiernas skrifter, sen. avdeln. XII, 22).

¹) Kh. Saml. 3. R. I, 620—4.

²) Findes i Rigsarkivet, Danske Kancellis Arkiv, Indlæg til Registre og Tegnelser. Sammesteds er nu henlagt de ovennævnte Ansøgninger fra Kock, som i Rørdams Tid fandtes i den Bøllingske Brevsamling i Det kgl. Bibliotek. — Tegnsætningen og Brugen af store og smaa Begyndelsesbogstaver er i Aftrykket af dette og det S. 438 f. meddelte Brev norr.aliseret.

Ähre och gått, dedh jagh skall finnes ganska godhwilligh medh all Lägenheet att förskylla.

Kiäre Herr Cantzler, besynnerligh godhe Wän, jagh kan edher wänligen icke förholla, att een dansk Prästman, benemdb M. Olaus Koccius, som fordom haffuer waritt Kyrckeheerde till S. Nicklas i Kiöpenhampn, ähr någre Wekur sedhan kommen hijt och giffwitt tillkiänna, att han för någre Åhr sedhan war kommen i Religions-träta medh den höglärde Doctore Ressenio, den Tijdh Theologiæ Professore i Kiöpenhampn, hwaregenom Konungh M.^{tt} vthj Danmarck haffuer fattadh till hans ringa Persoon ett Mißhagh, så att han och på sijdhlychtone ähr in exilium fördrijffuen; och effter han fuller besinner, att han i någre Måtto haffuer förtörnatt H. K. M.^{tt} och fördenskuldh ödmiukeligen och gärna will H. K. M.^{tt} affbidia, vtjh huadh Måtto han sikh förseedt haffuer. Derföre haffuer han beditt migh om denne min Förskriff till edher, kiäre Herr Cantzler, förhopligen, att han den skall medh Hugnatt niute tillgodhe. Så ändoch migh om hans Saak icke mehr ähr witterligitt, ähn huadh jagh för dette aff ett allmentt Rychte hördt haffuer, eller kan sij aff någre på Tryckett vtgångne Thesibus, allenest att han sikh den lille Tijdh, han här waritt haffuer, stilla och roligen förhollit, lickwäll medhan man icke obilligt medh een exule jw haffuer någott Medhlijdhande, i Synderheet där han icke ähr proscriptus för någon sin groffue Mißgiärningh Skuldh, därföre haffuer jagh honom denne min recommendation icke wist förwägre, ganska wänligen begiärendes, kiäre Herr Cantzler, huar han edher om gunstigt Bijstånd besiökandes warder, I wille dragha medh hans Nödh ett Medhlijdhande och wara honom hoos K. M.^{tt} j Danmarck till dedh bäste behielpeligh, att han till Hans M.^{tz} Gunst och sitt Fädherneslandh igen komma måtte. Han låffuar sikh att wele finnes Hans M.^{tt} trogen och ödmiuk, edher, kiäre Herr Cantzler, tienstwilligh och sikh elliest så förholle, att ingen skall haffwa Orsaak

öffuer honom att klagha. Hwar och denne min Förböön någott warder vtträttandes, då haffuer jagh Orsaak att gratulere migh sielff, som så myckitt hoos edher, k. Herr Cantzler, förmå. Och befhaler edher, kiäre Herr Cantzler, här medh Gudh alzmechtigh till all Siäls och Lijffz lycklige Wällmågo gantz wänligen. Aff Stockholm den 26 Augusti Åhr 1615.

¹Eder Gunstes godhe
Wenn och Tiänare
Axell
Oxenstierna m. p.¹

[*Udskrift:*] Konungh Maiestatz i Danmarckz troo Man, Rådth och Cantzeler, edle och wälbördigh Christian Frijs till Bårreby, min tillförlatelig synnerligh godhe Wän wänligen.

[*Paaskrift:*] Her Axel Oxenstern, Suerrigis Cantzlers Breff pro M. Olao Kock. Redditæ Haf. 27 Sep. A^o 1615.

Kocks Forsøg paa at komme tilbage til Danmark lykedes ikke. Man kender ganske vist ikke noget Svar fra Christian IV eller fra Kansleren, men at et saadant maa have været et klart Afslag, ses af et andet Aktstykke, der skal meddeles nedenfor, og faktisk er det, at Kock ikke kom tilbage. Efter den foregaaende Tids Udvikling vilde det næppe heller have været muligt. Kock blev i Stockholm og søgte Ansættelse i den svenske Kirke. Antagelig gennem Axel Oxenstierna blev han anbefalet til Gustav Adolf, der den 23. Januar 1616 »forskrev« ham til Erkebiskoppen i Uppsala, den ovennævnte Petrus Kenicius, med Anmodning om at skaffe ham en passende gejstlig Ansættelse.

Der gaar en smuk Tone igennem Kongens Brev: han har aabenbart følt Medlidenhed med Kock og hans Familie i deres sørgelige Stilling, han har mærket, at Kock var

¹⁻¹) Egenhændigt.

en »lærd« Mand, og han har ikke kunnet nægte ham sin Sympati, fordi han havde maattet gaa i Landflygtighed »för Sanningens Bekennelse Skuld«. Skönt Kongen ikke havde kunnet forfare andet, end at Kock førte ret Lære, saa paabød han dog for en Sikkerheds Skyld Erkebisen at efterprøve, om han var »vth aff rätta Vllen«.

Gustav Adolfs Brev har hidtil kun været kendt af en Bemærkning i en Fodnote i et svensk Historieværk fra det 18. Aarhundrede¹. Det meddeles her in extenso efter den officielle Kopi i den svenske »Riksregistratur«² (i Riksarkivet i Stockholm).

Till Erchiebiskopen, att han försörrier Mester Olaum Coccium medh brödh.

Wij Gustaff Adolff, wij wele edher, M. Pedher, nadelighen icke her medh förholla, att en dansk Prästman, be^{dt} Mester Olaus Coccius, är för någhon tidh kommin hijt i Riket och sigh önelighen beklaghat, att han ähr förwijster sitt Fädernesland och moste nu exulera allenast derföre, att han aff Cathedra³ och elliest skulle publice haffua taxeret en Errorem, som en Doctor Theologiæ der i Köpenhafn, Resenius wedh Nampn, skulle haffua kommit på banen och ännu fauerer, ödmiukelighen för den skull aff oß begärandes, att wij nådigst wele oß offuer hans och hans Hustru och Barns ynckeligha Leghenheet warkunna, dedh wij och her till nådigst giordt haffue⁴, effter som wij förnummit haffue, att han en lärd Man ähr, och dette Exilium för Sanningens Bekennelse Skuld lydher och dedh fördenskuld, att wij vthj medler tidh förfara motte, om han icke kunne restitueras patriæ ighen och komma till sin förrigha Lägghenheet. Men effter dedh

¹) Jonas Hallenberg, Svea rikes Historia under Konung Gustaf Adolf den Stores Regering IV, 1794, S. 669 Note b.

²) Riksregistratur 1616 Fol. 260 under 1616 23. Januar.

³) Jvfr. Kornerup, H. P. Resen I, 403.

⁴) Jvfr. S. 435, 439.

icke skee kan, som wij förnimme, befalle wij edher nådelighen, att I försöria honom medh något beneficio der i Stifftet, som kunne något så när wara lijcht dedh förra, han hafft haffuer¹, doch så, att oansedt wij intet hertill annat haffua kunnat förfara, än att han vthj Religions-saaker skall wara rätt, doch för än han till något beneficium admitteras, kunnen I der om ännu grannerlighen förfara, och hwar så befinns, som wij nådigest wele förmodha, att han vthaff rätta Vllen ähr, da ähr billigt, att han war-der promouerat, her om I såledhes bestellendes warde. Gudh befallandes.

Stockholm.

Trods al den Gunst, Oluf Kock havde opnaaet ved Hove, ser det ikke ud til, at han er blevet ansat i et Præstekald². Derimod har han aabenbart øvet forskellig præstelig Virksomhed. Et Vidnesbyrd herom er en Bog, han udgav 1616 i Stockholm »*Brudevielses Tale til Joachim Dancwardt, Borgemester i Nyekiøbing, og Apollonia Beeker*«³. Den er desværre gaaet tabt, hvorimod der findes bevaret et større Arbejde af ham »*Wår Christelige Troos Wissheet och Triumph*«, Stockholm 1617, 4°. ⁴ Tilegnelsen i dette, dateret den 1. Marts 1617, er rettet til Gustav Adolf som en Tak for al den Bevaagenhed, han havde mødt baade hos Kongen og dennes Moder, Dronning Christina,

¹) Der tænkes aabenbart paa et anseeligt gejstligt Embede i Lighed med det store St. Nicolai Kald i København, som Kock havde haft siden 1607.

²) I Følge Meddelelse fra Landsarkivet i Uppsala findes ingen Vidnesbyrd om gejstlig Ansættelse for Kock i Uppsala Domkapitels Arkiv, der dog er lidet fuldstændigt for denne Periode.

³) J. Worm, Forsøg til et Lexicon over lærde Mænd I, 231. Bogen er forgæves blevet eftersøgt i Sverige. I Følge velvillig Meddelelse fra Riksbibliotekarie m. m. Isak Collijn findes ingen Oplysning om dens Eksistens i dennes omfattende bibliografiske Samlinger.

⁴) Eksemplar i Det kgl. Bibliotek i København.

der ved et Besøg i Stockholm 1615 havde støttet ham og hans trængende Familie¹.

Den paagældende Bog, der er en rent bibelsk Fremstilling af Troens Karakter, er af Kock selv skrevet paa Svensk, hvilket Sprog han søgte at tilegne sig for derved at blive mere skikket til præstelig Gerning i sit nye Fædreland. Oluf Kock skal være død i Stockholm 1619², hvad der at dømme efter hans hittidige Løbebane lyder mere sandsynligt end en gammel Efterretning om, at han skal have endt sine Dage i Hamburg³.

¹) Anf. Skrift Bl. A 3 v, a 2.

²) J. Worm, anf. Skrift I, 230 efter P. J. Resenii Bibliotheca Regia Academiae Hafniensi donata, 1685, Index tertius.

³) Jeg har tidligere været tilbøjelig til at holde paa denne Antagelse (H. P. Resen I, 437), der bygger paa en Tilføjelse i et Haandskrift fra det 18. Aarhundrede af Procesakterne fra 1614 (Gl. kgl. Saml., 4°, 1457, Bl. 22 v).

Bidrag til Medhjælperinstitutionens Historie.

Af F. Elle Jensen.

Kirkeordinansen siger, at da »Band er den yderste Lægedom, Kirken har til at handle aabenbare Synder og Laster med,« skal der holdes »hart derved udi denne sidste Tid«, og den foreskriver derfor, at »saa mange som aabenbare ligger udi aabenbare Laster og saaledes fortørner Kirken som Horkarle, Skørlevnere etc. og vil ikke rette sig, naar de er een Sinde og anden Sinde paamindet, men bliver forhærdede i deres Ondskab, de maa holdes for hedenske og fordømmelige (Mt. XVIII)«. Det bestemmes da, at den Slags Mennesker skal afholdes fra Nådveren, til de bedrer sig, ligesom ingen bør have broderlig Omgængelse med dem, selv om man for Freds og Ros Skyld ikke aldeles kan afbryde Forbindelsen. Dette er den kirkelige Straf, som rammer dem, og den sigter alene mod de paagældendes Omvendelse, men til den, kan der desuden føjes en borgerlig, da adskillige af de ugudelige ved deres Færd ligeledes »falder under Sværdet«, og dette ogsaa »er Kirken sin Tjeneste saa meget pligtig, at hun derved maa blive udi Fred«¹.

Det vil med andre Ord sige, at selv om man principielt anerkendte, at Kirketugt er en aandelig Foreteelse, var Døren alligevel allerede her aabnet paa Klem ind til den Tankegang, at den verdslige Øvrighed, som ogsaa er af Gud, i visse Tilfælde skal støtte den kirkelige med de Forholdsregler, der staar til dens Tjeneste, en Uklarhed, som let kunde give — og gav — de borgerlige Myndigheder

¹) H. F. Rørdam: Danske Kirkelove I, 80 f.

Anledning til Indgriben paa Omraader, som egentlig slet ikke sorterede under dem.

Bestemte Regler blev først givet med Christian IV.s Forordning af 27/3 1629 om Kirkens Embede og Myndighed med ubodfærdige¹. Dens Indhold er præget saavel af den fremtrængende Bodsfromheds mørke Syn som af en stærkt statskirkelig Betragtning, hvis Grundtanke er, at det er Kongens Pligt at opdrage sine Undersaatter til gudfrygtige Kristne, dels positivt ved at give dem de bedste gejstlige Vejledere, dels negativt ved gennem en skærpet Kirketugt at afholde dem fra de grove Synder og Laster. Hertil kom Følelsen af, at Trediveaarskrigens Ulykker, der netop i denne Tid havde ramt Landet saa haardt, var en Straf for Nationens Vantro og ukirkelige Levned, saa der ogsaa af den Grund var Aarsag til at skride ind mod alt det, der optændte Guds Vrede og holdt hans Velsignelse tilbage fra Folk og Rige.

De Synder og Laster, der skulde revses, var i Særdeleshed dem, som vanskeligt kunde bevises ved almindelig Rettergang, som Forsømmelse af Gudstjeneste, Afholdelse fra Sakramentet i længere Tid, Helligdagsbrøde med Gilder, Drik og Dobbelt, idelig Banden og Sværgeren, Misbrug af Guds Ord, ond Forligelse, letfærdig Omgang, Rufferi, Overdaadighed, Gerrighed o. a. Saafremt gentagen Formaning ikke frugtede, skulde de skyldige udelukkes fra Nadveren (det lille Band), og om det ikke hjalp, ekskommuniceres af Guds Menighed (det store Band), hvilket ikke alene medførte, at de i Kirken kun maatte sidde paa et Sted for sig selv, men ogsaa, at ingen maatte have noget »hæderligt Samkvem« med dem. Men førte heller ikke dette til det ønskede Resultat, vilde de paagældende efter et Aars Forløb være at overgive til den verdslige Øvrighed og siden at forvise fra Landet. Banden og Sværgeren skulde forøvrigt i Byerne straks straffes med Hensættelse i Gabe-stok.

¹) Rørdam: D. Kirkel. III, 140 ff.

Mens medens alt dette kan siges egentlig kun at være en nærmere og skrappere Udformning af Kirkeordinansens Anvisninger, noget Forordningen selv indrømmer¹, er Bestemmelserne om de Medhjælpere, som skulde bistaa Præsterne i Kirketugtssagerne, noget helt nyt.

Hovedindholdet af dem var: I Købstæderne skulde der af Præsten, Biskoppen og Lensmanden tilforordnes nogle gudfrygtige Mænd, helst Kirkeværger og Fattigforstandere, til at være Præstens Medhjælpere og Bistandere, mens det paa Landet var Lensmanden, der med Præstens Raad udvalgte to af de bedste Bønder indenfor Sognet til Kirkeværger, hvormed da samtidig Stillingen som Medhjælpere fulgte; Funktionsperioden var 3 à 4 Aar. I Byerne fritoges de som Vederlag for deres Arbejde for andre offentlige Bestillinger, paa Landet for visse pligtige Kørsler.

Som et Udtryk for den Betydning, der tillagdes den saaledes oprettede Institution, krævedes der, at Medhjælperne ved deres Tiltrædelse skulde aflægge Ed paa, at de med Flid og Troskab vilde forestaa deres kristelige Embede, af al Magt søge og befordre Guds Ære samt Kirkens og de fattiges Tarv og bistaa Præsten i at holde Kirketugt efter de i Forordningen givne Regler. Naar Præsten ønskede det, skulde de, mindst 4 Gange aarlig til Tamperdagene, men ellers naar der var noget særligt paa Færde, samles med ham til Forhandling om Menighedens kristelige Opførsel; udeblev nogen uden Grund, maatte han bøde 10 Rdl. til sin Husbond eller de fattige. I ekstraordinære Tilfælde kunde Provsten og to Herredspræster tilkaldes. Ligeledes skulde Medhjælperne være til Stede, naar Præsten formanede de ubodfærdige, der havde været hans hemmelige Advarsler overhørig, og de skulde selv flittigt skaffe sig Underretning om, hvordan det stod til med de enkeltes Liv og Levned; om der da var noget at paatale, var det deres Pligt at forhandle med hinanden herom og saa i Enrum søge at retlede vedkommende. Ingen maatte tage

¹) Rordam: D. Kirket. III, 142.

en saadan Henvendelse ilde op, og om nogen overfusede dem derfor, burde det angives for Øvrigheden, der derpaa vilde straffe den paagældende. De skulde ligeledes være rede til at mægle og stifte Forlig i private og huslige Stridigheder, om man i den Anledning kom til dem, saa man ser, det egentlig var temmelig store Krav, der stillede til dem, og en betydelig aandelig Modenhed, man forudsatte hos dem. Af mere udvortes Art var Fordringen om, at Medhjælperne skulde have Tilsyn med Tiggere og arbejde hen til, at der ydedes værdige fattige Hjælp paa forskellig Maade; Dagdrivere vilde derimod være at angive for Øvrigheden.

Hvad Medhjælperne ved deres Undersøgelser erfarede, skulde de uden Persons Anseelse melde for deres Præst; ellers ifaldt de en Bøde paa 10 Rdl. Paa den anden Side var det dem strengt forbudt at røbe, hvad de paa deres Embeds Vegne kom til Kundskab om; Overtrædelse heraf kostede 30 Rdl.

At det var Meningen, at disse Bestemmelser skulde overholdes, ses af, at de ikke alene optoges i Recessen 1643, men ogsaa, med visse ubetydelige Ændringer, gik over i Christian V.s Danske Lov¹. Og skønt der som bekendt i hine Tider ofte var meget langt fra en Forordnings Udstedelse i København til dens Gennemførelse i Praksis, lader det alligevel til, at det i dette Tilfælde i alt Fald de fleste Steder er gaaet ret glat med at faa Medhjælperne ansat.

Hertil bidrog sikkert ikke kun, at Lensmand, Biskop og Provst havde Ordre til at overvaage Lovens Gennemførelse, men formodentlig har den Omstændighed, at Præsten ved Udnævnelsen af Medhjælperne lettedes i det ubehagelige

¹) 2. Bog 9. Kap. Efter D. L. var det saaledes nu Kirkens Patron, som paa Landet sammen med Provsten skulde udvælge Medhjælperne. Sakristiet nævnes som Samlingsstedet for dem og Præsten, de evntuelle Bøder skulde kun kunne tilfalde de fattige, og Opsynet med disse og Tiggerne bortfaldt.

Hverv at være aandelig Politimester i Menigheden, heller ikke været uden Betydning, ligesom det ikke er usandsynligt, at selve Stillingen kunde forekomme dens Indehavere en attraaværdig Hæderspost, der gav en vis Anseelse i Sognet.

Et helt andet Spørgsmaal er det imidlertid, hvorledes Medhjælperinstitutionen fungerede, og hvad Betydning den fik for det kirkelige Liv i det hele taget. Desværre er de Oplysninger fra de første hundrede Aar efter 1629, som vi i saa Henseende har at henholde os til, baade faa og ufuldstændige, saa det ikke er let ud fra dem at danne sig noget Billede af Forholdene, og det er egentlig kun i 1738, da Kirkekollegiet retter sin Forespørgsel til Gejstligheden om dens Værdi, at den et Øjeblik træder frem af den relative Ubemærkethed, hvori den hidtil havde befundet sig. Thi hvad man før den Tid hører om den, indskrænker sig væsentlig til, at der ved given Lejlighed berettes, at Medhjælperne har været til Stede under Præstens Formaningstaler, men hvorvidt og hvorledes de ellers har hjulpet til, og om de i det hele taget har opfyldt de Forpligtelser, Forordningen 1629 paalagde dem, fortælles der intet om, og man kan maaske allerede deraf drage den Slutning, at de ikke var kommet til at spille den Rolle, man oprindeligt havde tiltænkt dem. Derimod kunde det se ud, som om Præsterne nu og da kan have anvendt dem som deres Repræsentanter; vi hører saaledes, at Bertel Taulov i Rørbæk 1737 lod dem stævne Folk til Kirke en bestemt Søndag, og at han, da han laa syg, benyttede dem som Mellemmænd mellem sig og Provstetretten¹. Men dette har jo intet med Kirketugt at gøre.

Et enkelt Sted er der dog, hvor der falder lidt kraftigere Lys over Forholdene. Det er i Hillerød², hvor den senere saa berømte Sjællands Biskop, Peder Hersleb, var Slotspræst i Aarene 1718—25 og med stor Nidkærhed tog sig

¹) Kirkehist. Saml. 6 R. III, 16 og 22 f.

²) Bjørn Kornerup i Fra Frederiksborg Amt 1921 S. 7 ff.

af de forskellige Opgaver, som forelaa. Ved hans Komme til Byen viste det sig, at der hverken i Hovedsognet eller i Annekset Herløv var de i Lovens foreskrevne Medhjælpere; Hersleb traadte derfor hurtigt i Forbindelse saavel med Stiftamtmand v. Adeler som med den kongelige Konfessionarius Lemvig og fik med deres Støtte allerede 1719 udvirket, at der udpegedes fem Mænd fra Hillerød til at bistaa ham i Kirketugtssager. Og at det for ham var mere end en Formssag, ses af, at han straks lod Institutionen træde i Funktion, saa den i det følgende Aar behandlede en Række Tilfælde, hvor det efter hans Mening var Grund til at skride ind. Hvor stor en Andel Medhjælperne har haft heri, og hvor meget de personligt har betydet, oplyses vi ganske vist ikke om, men helt passive synes det dog ikke, de har været, i alt Fald ved en enkelt Lejlighed har de handlet paa egen Haand¹. 1721 ophører Herslebs Optegnelser om Medhjælperinstitutionens Virksomhed; maaske betyder dette, at dens kraftige Optræden i det første Aar har baaret sin Frugt i Menigheden. I Annekset hører vi intet om Medhjælpere, saa har der været nogle, har de formodentlig intet haft at gøre. Maaske har Hersleb ogsaa anset Befolkningen herude for saa skikkelig, at det har forekommet ham unødvendigt at opfylde Lovens Bydende for dette Sogns Vedkommende.

D. 11/1 1738 udsendte det nyoprettede og nidkære Kirkekollegium, i Erkendelse af at de tidligere Forordninger ikke havde ført til de ønskede Resultater, en Skrivelse til Landets Biskopper, hvori det afæskede Gejstligheden Betænkning over, hvorledes en ret Kirketugt efter den første kristne Kirkes Eksempel kunde indrettes, saa den ikke følte som en menneskelig Straf, forstyrrede den almindelige Ro eller blev Sjælene til et Aag, hvoraf kun Hykleri og opus operatum kunde forventes. Endvidere, hvorledes Husbesøg bedst kunde anstilles, og hvorvidt Medhjælper

¹) Bjørn Kornerup i Fra Frederiksborg Amt 1921 S. 9.

og ældste i Menighederne ikke maatte anses for umistelige for Læreren til Formaning og Tugt.

Biskopperne lod Spørgsmaalene gaa videre, og der indkom en Mængde Besvarelser. Af disse skal her fremdrages de, som Ribe Stifts Præster indsendte¹, idet det vel kan antages, at de Synspunkter, de gør gældende, i det store og hele har været delt af deres Embedsbrødre i andre Dele af Landet.

Nogle Steder har Herredspræsterne svaret under eet i en Fællesudtalelse, andre Steder var det Provsten, som lagde for, hvorefter de andre hver især har fremsat deres Opfattelse, ligesom der ogsaa er adskillige, som direkte har indsendt deres votum til Biskoppen. Nogle af Erklæringerne er ganske kortfattede og undertiden fuldstændig intetsigende — som naar Hr. Winding i Brørup overlader alting til sin allernaadigste Arvekonge — andre er hele smaa Afhandlinger, gennemvævet med Skriftsteder, uden at Klarheden dog altid staar i ligefremt Forhold til den Længde, de til Tider har, mens der naturligvis ogsaa er adskillige Besvarelser, som i faa eller flere Ord giver klare Udtryk for deres Forfatteres Mening.

Saa at sige alle Præster er Tilhængere af kirkelig Disciplin under en eller anden Form. Kun et Par enkelte, Aagaard i Husby og Blichfeldt i Vorgod, tvivler om dens Betydning, da den kun er en udvortes Tugt, som let kan blive et opus operatum, thi ingen kan se, om der samtidig er nogen Anger i Hjertet. Den kan muligt hæmme den aabenlyse Ugudelighed, men den kan ikke, hævder Aagaard, gøre grove Syndere til sande Kristne. Ellers er det almindelige Standpunkt, at Kirketugt er god og gavnlig og ingenlunde kan undværes, thi den er jo indført af Gud og vedtaget af hans Menighed (Thomsen i Lunde). Mange synes imidlertid, det er unødvendigt med nye Anordninger; bare man henholder sig til de gamle Kirkeloves Bestemmelser, kan der ikke forlanges mere. Paa den anden Side

¹) Miscellanea 1738 ff. Ribe Birkeark. (Landsark. Viborg).

hæver der sig ogsaa Røster for en skarpere Fremgangsmaade. Pietisten Bisted i Skarrild kræver saaledes, at der ikke maa gøres nogen Personanseelse, men at høje og lave skal behandles paa samme Maade, og adskillige ønskede Ekskommunikationen, som var gaaet af Brug, genindført. Provst Bering i Rind foreslog, at den, der havde udstaaet Kirkens Disciplin, derefter skulde forberedes af Præsten før Absolutionen, da Erfaringen viste, at den Dag en Synder stod aabenbart Skrifte, blev hans Sind forbitret og nedslaaet.

De, der saaledes holdt paa det gamle Reglement, mente naturligvis ogsaa, at den verdslige Øvrigheds Hjælp var fornøden¹, skønt det egentlig var det ønskeligste, om den kunde undgaas, saaledes som Tilfældet jo var i den ældste Kirke, hvis Ledere imidlertid var større og betydeligere Personligheder, end vi har dem nu (Skads Herreds Præster). Dengang var Statsmagten ligeledes fjendtligsindet mod Menigheden, nu derimod havde man en kristen Øvrighed, og vilde den kun række den gejstlige Haand til Udryddelse af alle aabenbare og forargelige Laster, blev der nok en bedre Kirketugt (Drachardt i Ulfborg). Synderne, der ikke vilde omvende sig, var selv Skyld i den Straf, de fik, og følte den end som et Aag, var dette dog et for Sjælen gavnligt (Jerlev-Slaugs Herreds Præster). De ubodfærdige burde straffes (Brusk Herreds Præster), ja man kan næppe, mener Hr. Bloch i Malt, vente sig fromme, lydige og kære Kirkebørn uden Straf og Dom over de ulydige.

Mod Husbesørg var der ingen, som havde noget at indvende.

Et Blik paa Erklæringer fra andre Egne af Landet viser beslægtede Tanker. Præsterne i Løve Herred hævder saaledes, at de gamle Forskrifter om Kirketugt er tilstrækkelige, om de kun bliver praktiseret². Af de fynske

¹) Saa sent som d. 20/3 1734 indskærpede et Reskript de borgerlige Myndigheder at understøtte de kirkelige med den verdslige Arm.

²) Kirkeh. Saml. 4. R. III, 806.

Præster tager kun en enkelt absolut Afstand fra borgerlig Straf, en anden tror ikke, at Kirketugt efter den første Kirkes Eksempel lader sig gennemføre, men de fleste er ogsaa her ligesom i Ribe Stift Tilhængere af mer eller mindre udvortes Forholdsregler til Disciplinens Opretholdelse¹. Biskop Broder Brorson i Aalborg mener, at da Urkirkens Tilstand ikke mere findes, kan dens Tugt ej heller indføres; den nu brugelige kan ved den verdslige Arms Hjælp og gennem strenge Straffe vel hæmme de grovere Laster og bør derfor bibeholdes, men da det ikke er givet, at de paagældende er kristne Mennesker, er en alvorlig, vækkende Forkyndelse nødvendig².

Hvad nu Medhjælperinstitutionen angaar, var saa at sige alle de Præster i Ribe Stift, som i det hele taget gik ind paa de af Kirkekollegiet stillede Spørgsmaal, enige om den Betydning, den kunde have for Kirketugten. Dog mener Hr. Møborg i Tim, at de bedste Medhjælpere er dem, som uden alle Love og Forordninger, kun drevet af deres Samvittighed, støtter Præsten i hans Arbejde, hvad han og hans Naboer har haft Eksempler paa i flere Aar, men de maa være »velfornemme« Mænd, thi fra den, der som Trælbonde til Hove baade maa have Næsen i Jorden og Greben i Haanden, kan der ingen tilforladelig Bistand ventes, men Præsten maa idelig paaminde ham om at gøre sin Pligt efter Ritualet. Drachardt i Ulfborg oplyser, at i hans Sogn har man hverken i hans egen eller i hans Formands Tid haft Medhjælpere, da ingen vil paa-tage sig Bestillingen, og Herskabet ikke vil tvinge nogen. Heller ikke han tror paa deres Nytte; hans Begrundelse herfor er, at de ikke melder Præsten noget, før det allerede er »public« og aabenbart for alle. Forøvrigt fortæller han, at der er Steder, hvor Medhjælperne ikke er edfæstede.

Den Mistillid til det Arbejde, de almindelige Medhjælpere udførte, som de to Præsters Erklæringer giver Ud-

¹) Kirkeh. Saml. 4. R. I, 177 ff.

²) I. Hansen: H. A. Brorson og hans Brødre (1894) S. 317.

tryk for, gaar ogsaa gennem de fleste af deres Embedsbrødres Besvarelser, hvor meget de end er Tilhængere af selve Institutionen. En Undtagelse herfra danner dog, hvad den ivrige Pietist, P. Vedel¹ i Stauning, beretter. »Paa nogle gode Subjekter (som i Guds Ord og Veje er vel forfarne)«, skriver han, »fattes det ikke her i Stauning Sogn, som har i mit Embede været mig til stort Raad, Trøst og Hjælp i en 12 Aar og derover og endnu dog daglig gør mig god Undsætning med Menigheden, som af Mangel paa Skoler ellers beror alene paa mig, saa og at tale og bede med de syge, formane de tvesindede og hjælpe de vildfarne til Rette, trøste de klejnmodige, styrke de skrøbelige«. Men ellers lyder der mange Klager over Medhjælpernes Uegnethed til deres Hverv. De er ikke saa omhyggelige, som deres Ed og Pligt udkræver (Øster Horne Herreds Præster; Risom i Brande), de er kun Præsterne til liden Lettelse i deres Arbejde og melder dem ikke »onde Rygter«, da de ikke vil æske Bevis af vedkommende (Jerlev-Slaugs Herreds Præster), fordi de er bange for dem (Rangstrup Herreds Pr.). Mindre stærkt udtrykt, men dog pegende i samme Retning er Bisted, Skarrilds, Erklæring, thi skønt han er afgjort Tilhænger af Institutionen, gaar hans Ønske ud paa til den grove og vånvittige Almue her paa Landet at kunne udfinde saa »vittige og villige, saa formuendes og forstandige Mænd, som hertil udkræves«.

At Medhjælpernes Bistand er ufyldestgørende, tilskrives dog af nogle den Omstændighed, at de er ulønnede, hvorfor der henstilles, at der tillægges dem et Vederlag, fordi de maa forsømme deres eget Arbejde, eller ogsaa bør de befris for en Del af de Byrder, der hviler paa dem, Tingrejser, Ægt, o. a.

Nogle af Præsterne udtaler Ønsket om at faa flere Medhjælpere, især i de vidtløftige Sogne, og at de ikke alene skal deltage i Husbesøgene, men selv foretage saadanne,

¹) Om P. Vedel se Kirkeh. Saml. 5. R. IV, 567 ff.

navnlig i deres Naboers Kreds, for at se til, at der øves Gudsfrygt i Hjemmene, og holde Andagt der (Bech i Ferring); hvad de under disse Besøg bemærkede i Familierne, skulde de melde til Præsten (Munk i Kalvslund). De bør have Opsigt med Julestuerne, med Drik og Dobbelt paa Helligdage, Opsyn med Kirkeforsømmelser (Hjerm og Jerlev-Slaugs Herreds Pr.), overvaage Ægtefolks Samliv, holde Ungdommen til at gaa i Skole o. a., kort sagt deltage personligt i Præstens Sjælesørgerarbejde, saaledes som det dengang opfattedes efter Danske Lov 2—9—8.

At Medhjælperne skulde høre til de bedste i Sognet, var naturligvis overalt en mere eller mindre underforstaaet Forudsætning; der har næppe været nogen, der bar sig ad som Provst Morten Rønberg paa Møen, som af pædagogiske Grunde valgte de værste af sine Bønder til Stillingen¹.

De fynske Præsters Ønsker gaar ligeledes ud paa en større Medvirken fra Medhjælpernes Side: De bør støtte Præsten i at fraskille de onde, hvis Navne skulde oplæses fra Prædikestolen, atter antage de bodfærdige og desuden være med til at affatte en Liste over alle dem i Sognet, man maa have Øje med². — Biskop Br. Brorson vil, at de skal have Opsyn ikke alene med Almuen, men ogsaa med Proprietærerne, for hvem der som Standspersoner ellers gjaldt andre Regler, Rettens Betjente, ja Præsterne med³, naturligvis under den Forudsætning, at de selv var ansete Kristne. — Vajsenhuspræsten Enevold Ewald, hvis Mening Kirkekollegiet under Forhandlingerne om Ritualets Revision havde ønsket at høre, kommer i sin Betænkning ogsaa ind paa Spørgsmaalet om Ældste eller Medhjælperne. Han holder for, at hver Præst skal have Ret til at udvælge nogle »forsøgte og sædelige Mænd« i sit Sogn til sammen med ham at afgøre, hvem der muligt ikke er

¹) Kirkeh. Saml. 3. R. III, 502.

²) Kirkeh. Saml. 4. R. I, 178 f.

³) I. Hansen: Anf. Skr. S. 318.

skikket til at komme til Alters, ligesom de bør deltage i Sjælesorgen og i det hele føre Tilsyn med Menighedsmedlemmernes »Omgængelse og Forhold«¹.

Af de indkomne Erklæringer synes det at fremgaa, at det kun har været ganske enkelte Steder, hvor Medhjælperinstitutionen ikke var trængt igennem, og formodentlig har Grunden da — som i Ulfborg — været den, at Præsten ikke har tillagt den nogen Betydning, thi ellers vilde det i Betragtning af Myndighedernes Indstilling have været ham en let Sag at faa Forholdet ordnet. Men ellers fremgaaer det jo med al Tydelighed af de fremførte Klager og Ønsker, at de Forhaabninger, man i 1629 havde stillet til dens Oprettelse, ikke var gaaet i Opfyldelse. Kun hvor der i Forvejen var sket en aandelig Vækkelse — som i Stauning — gik Medhjælperne virkelig Præsten til Haande, oven i Købet ud over Forordningens Paabud, men i Reglen synes de mest at have optraadt som Statister ved Formaningstalerne til de ubodfærdige. Naturligvis er det ingenlunde udelukket, at de ogsaa ved Lejlighed kan have talt et borgerligt Ord til en og anden, men de idelig tilbagevendende Besværinger over deres Ligegyldighed og Frygt for at støde Naboen — man erindre, at Bønderne i en Landsby i Fællesskabets Tid følte sig som een stor Familie — gør det højst sandsynligt, at de kun ugerne blandede sig i, hvad der foregik omkring dem. Det har vistnok været et Undtagelsestilfælde, naar en Medhjælper i Kregme meddelte en Mand, at hans Hustru havde mistænkelig Omgang med en Landsoldat (hvorfor han blev overfaldet af denne)². Det tyder derfor ikke paa nogen stor psykologisk Forstaaelse, hvad Hjerm Herreds Præster forlangte; de burde ud fra deres Kendskab til Bønderne kunne sige sig selv, at deres Krav var uigennemførlige. At Medhjælperne skulde være blevet mere nidkære i deres Embede, om der var blevet tillagt dem et Vederlag,

¹) Kirkeh. Saml. 4. R. III, 522 f.

²) Kirkeh. Saml. 4. R. III, 513.

hvad jo nogle af Præsterne mente, turde utvivlsomt være en stor Fejltagelse, men paa den anden Side viser Kravet om Løn, at Forordningens Bestemmelser om visse Lettelser af 1629 indeholdt, ikke var blevet ført ud i Livet¹.

Kirkekollegiets Forespørgsel resulterede ikke i noget nyt Reglement om Kirketugt og hvad dermed staar i Forbindelse, og man kan trygt gaa ud fra, at Forholdene i Menighederne heller ikke blev anderledes, end de var i Forvejen. 1749 skriver den udprægede Pietist, Hr. Peder Vibe i Malt, til sin Biskop, at han ikke tør antage Medhjælperen i sit Hovedsogn, da det vilde være at gøre dem til Menedere, eftersom Folk kun regner med de store Overtrædelser, men ikke anser Banden, Sværgeren, Fylderi og Sabbatsbrud for Synd². Forøvrigt synker Medhjælperinstitutionen nu atter hen i den samme Ubemærkethed, hvorunder den levede før Kirkekollegiets Aktion i 1738, og det er kun i Ny og Næ, og da saa godt som altid bare i Forbigaaende, man hører noget til den, som naar Br. Brorson i Dronninglund omkring 1760 i Forbigaaende fortæller, at han har ladet den hjælpe sig ved Folketælling. Naar Pontoppidan bebrejder de Præster, der altid klager over manglende Kirketugt, at de ikke har forsøgt, hvad der kan udrettes med den³, viser det, at Gejstligheden mange Steder lod haant om den, og at dens Betydning var dalende. Alligevel kunde Medhjælperne ved visse Lejligheder nok gøre sig gældende, om end næppe altid paa den rigtige Maade; dette synes f. Eks. at fremgaa af Kancelliets Forbud fra 1803 mod at forlange Penge af Præsten eller af andre. Hvad der ellers ligger bagved, kan jeg ikke oplyse.

I det hele taget vedblev Myndighederne længe officielt at tage et vist Hensyn til Institutionen. 1779 var der saaledes en nordjydsk Proprietær, som ikke vilde anerkende de af Provsten udpegede Medhjælperne, men ønskede nogle

¹) De var ogsaa gledet ud i Danske Lov.

²) F. Elle Jensen: Pietismen i Jylland (1944) S. 57.

³) E. Pontoppidan: Collegium pastorale (1757) S. 587.

andre, hvorfor Kancelliet bestemte, at i Tilfælde af en saadan Uenighed skulde Provsten foreslaa 3 Mænd og Patronen da af dem vælge den ene, og 1803 tilskrev det Stiftsøvrigheden i Aalborg, at om Almuen selv var Kirke-ejer, var det Stiftamtmanden, der skulde forhandle med Provsten om Valget.

Mere aktivt ser vi dem optræde i 1799 i Langskov ved Vejle, da de efter Amtmandens Ordre gav Indberetning om »De stærke Jyders« Færd, ligesom vi hører, at de i Hovedsognet Uldum optraadte som Vidner, da Præsten formanede og forhørte dem¹, men derudover synes de ikke at have spillet nogen Rolle under Sagens Gang.

Sidste Gang man officielt faar Underretning om dem, er vel i 1830, da det fastsloges, at Medhjælperne ikke skulde vidne i en Ægteskabsproces, hvis de i Forvejen havde været med til at mægle mellem Parterne. Da Kancelliets Skrivelse maa være fremkaldt af en bestemt Situation, vil det sige, at Institutionen paa dette Tidspunkt i alt Fald sine Steder ikke alene ikke var forsvundet, men ogsaa maa have været i en vis Funktion, hvor meget eller hvor lidt saa ellers denne Medvirken har betydet. Senere høres der ikke noget om eller fra dem, og dette kan kun fortolkes saaledes, at den, hvor den endnu eksisterede, umærkeligt er sygnet hen og endelig uden nogen officiel Ophævelse bukket under for den Underernæring, den egentlig alle Dage lige fra sin Tilblivelse havde lidt af.

Alligevel er Medhjælperinstitutionen en mærkelig Foreteelse, og der er et vist menighedsraadsagtigt Skær over den, for saa vidt som der her er tildelt Lægfolk en Slags kirkelig Funktion. Men ser man nærmere til, vil det snart vise sig, at det slet ikke har været Hensigten at give den menige Mand nogen som helst Indflydelse paa de kirkelige Anliggender i hans Sogn. Medhjælperstillingen var kun tænkt som den laveste Grad indenfor det Embedsvæsen,

¹) Kirkeh. Saml. 6. R. V, 8, 15 og 19.

som begyndende foroven med Kongen havde til Opgave at sørge for Kirketugtens Opretholdelse, og dens Indehavere var derfor ene og alene forpligtet opefter, overfor deres foresatte, mens de med Hensyn til deres Bysbørn ikke havde andet Ansvar end det, enhver Funktionær kan siges at have under Udførelsen af sin Gerning.

De var med andre Ord, i god Overensstemmelse med den gamle statskirkelige Opfattelse af Forholdet mellem Gejstlighed og Menighed, som ikke mindst Bodsfromheden i høj Grad hyldede, udset til at optræde som kirkelige Politibetjente med Sognepræsten som Politimester, thi selv om det nok i Forordningen af 1629 antydes, at Æblet skulde ligge ved Siden af Riset, er det dog ganske klart, at det var det sidste, som ansaas for det mest hensigtsmæssige Opdragelsesmiddel. Den Tanke, at Lægfolk skulde have et Ord med i Laget, faldt i det hele taget ingen ind i en Tid, hvor Udviklingen pegede i Retning af stærkere Centralisering, og hvor bl. a. som Følge heraf Almuens gamle Præstevalg sang paa det sidste Vers.

Men netop fordi Medhjælpernes Opgave var saa snævert afgrænset, fik de heller ikke mere kirkelig Betydning, end de i Forvejen havde som private Personligheder. Og selv deres Arbejde i Kirketugtens Tjeneste var, som vi har set, i Reglen af liden Værdi, da det for det meste har været indskrænket til at være Bisiddere, naar Sognepræsten mødtes med de ubodfærdige, mens de kun meget nødtigt handlede paa egen Haand, saa man har utvivlsomt Lov til at sige, at Oprettelsen af Institutionen var og blev en Misforstaaelse. Saa meget mærkeligere er det derfor, at den alligevel kunde holde sig i 200 Aar, mens andre af Kirkebestyrelsen skabte og tilsyneladende aandeligt langt bedre funderede Former er gaaet til Grunde i meget kortere Tid — man behøver her kun at tænke paa Kirkekollegiet. I det foregaaende er der fremsat den Formodning, at det var Præsternes Tilfredshed med at have

nogle at dele Byrderne med i Forbindelse med den Ære, Udnævnelsen forekom en og anden, der lettede dens Oprettelse i Menighederne, og hvis dette er rigtigt, vil man vist ikke tage meget fejl ved at antage, at det er de samme Faktorer, som har bidraget til dens lange Levetid. Betsynderligt er det, at Myndighederne, der dog maa have kunnet se, hvor lidt den betød, ikke alene ikke ophævede den, men tværtimod officielt vedblev saa længe at tage Hensyn til den. Kultusminister Halls Forsøg paa at genoplive Institutionen ved Indførelse af frivillige Menighedsraad (Cirkulære af 24. September 1856) fik som bekendt ingen praktisk Betydning for det kirkelige Liv.

En Episode af Edsaflæggelsens Historie.

Af Troels G. Jørgensen.

Rettens Pleje var i vore middelalderlige Landskabslove helt grundet paa Brugen af Ed og i Skaanske Lov fra omkring Aar 1200 tillige paa Brug af Jernbyrd. Gennem Eden knyttes det bekræftede Udsagn sammen med den sværgendes Livshaab. Han giver Afkald paa Guds Hjælp i sit Liv, hvis hans Udsagn ikke er sandfærdigt, og erkender sig hjemfalden til Guds Fordømmelse, hvis han sværger falsk. Naar Ed er aflagt, skønnes der derfor at være tilvejebragt saa stor Sikkerhed for Udsagnets Sandhed, at Retsafgørelserne tør bygges derpaa. Kun den gamle Jernbyrd kunde føre endnu et Skridt nærmere til Visheden. Naar det gloende Jern havde kunnet taaes uden Skade for Haand eller Fod, var der nemlig ligefrem opnaaet en guddommelig Tilkendegivelse af, at Udsagnet havde været sandt. Kort efter Skaanske Lovs Fremkomst hedder det imidlertid i Valdemar II's Jernbyrdsforordning: »Paven har forbudt alle kristne Mennesker Jernbyrd«, og Forordningen hjemler derfor andre Bevismidler. Ogsaa overfor Edens Anvendelse i Retsplejen saavel som andetsteds, derunder som Løfteed, har Kirken gennem Tiderne tilkendegivet Mishag eller dog Tilbageholdenhed.

Hvis det lod sig overholde, at Edsaflæggelse kun blev sat i Forbindelse med de mest betydningsfulde Begivenheder og Afgørelser i det menneskelige Liv, kunde det maaske være anderledes. Men Retslivet og den offentlige Tjeneste tilegnede sig Eden som en særlig kraftig Garanti for Sanddrthed og loyal Handlemaade og tillige som en

Garanti, der uden stort Besvær lod sig stille paa Benene, og brugte den derfor til Overmaal. Den gammeldags Retspleje, der bestaar i, at Parterne aflægger Ed og faar Tilslutning af Tillidsmænds Ed, er nemt tilvejebragt og ogsaa ret betryggende, saa længe Eden har Magt over Sindene. Men jo oftere Hverdagen bruger den, des mindre er dens Magt. Hvor det drejer sig om smaa Anliggender, føles det uforholdsmæssigt at føre Kirken ind i Tingstuen for at rette den stærkest tænkelige Appel til Ansvarsfølelsen ledsaget af den alvorlige Straffetrusel, og Følgen af, at man har vænnet sig til det, er, at hvor Edsaflæggelsens Højtidelighed skulde vise sin Magt til at overvinde den sværgendes Selvinteresse, viser det sig let, at denne Magt er undergravet. Disse Betragtninger grunder sig allerede paa Retslivets Erfaringer. Stemmende hermed udtaler F. V. Andersen i Kirkeleksikon for Norden (Artiklen Ed): »Under Forudsætning af en samvittighedsløs Øvrighed kan Eden fra sin høje Stilling synke ned til at blive et Værktøj for en ideoforladt Tjeneste, en magelig Genvej til Opnaaelse af et maaske ganske ubetydeligt Retsformaal.« Et rent kirkelig begrundet Krav kan tænkes rettet paa saa vidt muligt at friholde det religiøse fra at blive benyttet som et Hjælpemiddel for den borgerlige Lovgivning (Ordet »ja, ja, nej, nej; men hvad der er over dette, er af det onde«), og en kirkepolitisk Begrundelse for det samme ligger deri, at der ved Edens Misbrug kan klæbe Misligheder for Kirkens Anseelse.

At Brugen af Ed efter vor Lovgivning er trængt stærkt tilbage i dette Aarhundrede, er sikkert og ligeledes, at dette har haft varm Tilslutning fra kirkelig Side, selv om det ikke kan godtgøres, at Sagen er rejst fra denne Side. Først kan nævnes Lov Nr. 60 af 26. Marts 1909, der ombyttede den almindelige Løfteed med Erklæring paa Tro og Love eller paa Ære og Samvittighed; dernæst Bortfaldet ved Retsplejelovens Ikrafttræden den 1. Oktober 1919 af Anvendelsen af den kirkelig prægede Formaningstale ved

Aflæggelse af Ed i Retten; endelig den ved Tillægslov Nr. 300 af 30. Juni 1922 truffene Bestemmelse om, at Vidner og Syns- og Skøns mænd ikke paa et blot Forlangende af Parterne skal bekræfte deres Udsagn med Ed, men kun naar Retten finder det paakrævet. Førstnævnte Lov, der skyldes et privat Forslag (Poul Svejstrup), indførtes med Paaberaabelse af Religionsfriheden, og det samme gælder Retsplejelovens i § 187 hjemlede Adgang for Vidner til at kræve Ombytning af Ed med en højtidelig Erklæring. Formaningstalens Bortfald, kan man sige, er et halvt Skridt til Bortfald af den religiøse Ed, og Loven af 1922 er et klart Udtryk for Bestræbelsen for at undgaa overflødige Eder; at Parterne kunde frafalde Edsaflæggelse, var allerede tidligere antaget. Fra Rigsdagsforhandlingerne om Løfteedsloven kan anføres en Udtalelse fra Sognepræst K. Bjerre (Folketingstidende 1904/05 Sp. 2522): »Det er efter min Mening meget vigtigt, om vi kunde komme bort fra at betragte Kristendommen som en Slags Overpolitimester. . . . Anvendelsen af Religionen til at forskrække Folk med bibringer jo Folk den Forestilling, at Kristendommen er en Slags Overpoliti.« Under en tidligere Behandling af Retsplejeloven havde han i Tinget indbragt en Resolution af et Præstekonvent, der henstillede at komme helt bort fra den religiøse Ed eller i alle Tilfælde faa Edsformularen forandret.

I Traad med det fremsatte almindelige Synspunkt falder de Meddelelser, der er Emnet for denne Opsats; mere specielt vil de tilføje Træk til Billedet af Christian VI's Bestræbelser i kirkelig Interesse. De paagældende Aktstykker, der i Rigsarkivet er lagt ved Akterne vedkommende Lovrevisionskommissionen ifølge kgl. Resol. 11. Oktober 1737 (1737—46) V 6 Nr. 1 c og 2, har ikke fundet Omtale i Edv. Holms Værk under Christian VI (1894), men er derimod i Korthed omtalt i Dr. Holger Rørdams »Historiske Samlinger og Studier vedrørende danske Forhold og Personligheder især i det 17de Aar-

hundrede«, 4. Bind (1902) under »Bidrag til Historie-skriveren Andreas Hojers Levned«, Side 509—513.

Under 14. Oktober 1735 udgik der en kgl. Ordre til Justitiarius i Højesteret Thomas Bartholin, Professor, kgl. Historiograf Andreas Hojer og Højesteretsassessor Christian Bagger anlangende nøje at gennemgaa de Steder i den danske og norske Lov som og Forordninger, hvori Eder højst er nødvendige, og hvor de kunde menageres, samt hvor alle i Svang gaaende Intriger ved Eders Aflæggelse kunde forekommes. I Motiveringens udtaler Kongen, at han har maattet fornemme, hvorledes saavel udi Rettergangssager som ellers skal indløbe stor Misbrug med Eders Aflæggelse. Det udvikles, at mange, der indstævnes som Vidner, er uvidende og ved deres manglende Forstaaelse forledes til at aflægge urigtige Eder, og at vel andre mod bedre Vidende aflægger usandfærdige Vidnesbyrd. Kongen er da faldet paa de Tanker ikke alene at se saadanne til Guds Fortørnelse skadelige Eders Aflæggelse hæmmet og afskaffet men endog, at Eder baade inden og uden Retten i allermindste Maade og ikke uden i højst fornødne Tilfælde blev brugt. I Ordre af 9. Marts 1736, hvormed fulgte en til Kongen rettet længere tysk Skrivelse uden Dato eller Underskrift, præciseres Ønsket om formulerede Forslag til fornødne Ændringer, og den 9. Maj s. A. meddeles det, at det teologiske Fakultet er anmodet om at afgive Betænkning om Edsformaningstalens Affattelse. Den tyske Skrivelse, der har Overskriften: »Unmassgeblicher Vorschlag zu Verhütung des Misbrauchs der allerheiligsten Nahmens Gottes in unnötigen Eyden«, drager til Felts mod uforføden Brug af Eder dels i Almindelighed, dels med Fremdragen af konkrete Lovbestemmelser, og den taler endvidere om »das liederliche Fluchen und Schwören, die erschreckliche Betheuerungen, wodurch die dänische Nation sich vor vielen andern recht signalisiret.« Med Hensyn til det sidstnævnte Misbrug var den gældende Ret nu ikke uden Vaaben.

Danske Lovs 6—2 handler »om Sværen og Banden« og anviser forskellige korrigerende Forholdsregler, der naar op til Gabestokken i Købstæderne og Anvendelse af Vand- og Brødstraf i Landsbyerne. De udførlige Regler i 2—9—8 m. v. om Kirketugt er bl. a. anvendelige paa »idelig Sværen og Banden, Guds Ords Skiemt og Misbrug i Omgængelse.« Skriftets Forfatter, der er bekendt hermed, foreslaar en Indskærpelse af Reglerne, Paalæg til Præster og Skolemænd om at holde Formaninger og Udgivelse af en Forordning, der kan tilkendegive Kongens Mishag ved Banden og Sværgen og udstede et Forbud derimod. Det Hverv, der var tildelt Kommissionen, angik imidlertid kun Lovgivningens Regler om Eder, og hertil begrænsede Kommissionens Flertal sig. Rørdam oplyser, anf. St. S. 512, at Hojer havde udarbejdet et udførligt Udkast til en Betænkning, som Bartholin og Bagger ikke kunde gaa ind paa. Den 1. April 1737 døde saa Bartholin, og Betænkningen, der underskrevs den 27. s. M. af Hojer og Bagger paa egne og Bartholins Vegne, oplyser paa en Række Punkter om Hojer'ske Særstandpunkter. Med sin store kirkelige Interesse og efter sin aktive Natur havde Hojer været opsat paa at faa noget ud af Opgaven, og han vilde gerne slutte op om den tyske anonyme Skrivelse; om Ophavsmanden til denne kan heller ikke Rørdam give nogen Oplysning. Sin Opposition mod de to Kollegers konservative og forsigtige Standpunkter ledsager Hojer flere Gange med ret skarpe Bemærkninger om Forhold og Tilstande.

Betænkningen gennemgaar først en Række Artikler i D. L. Dennes 1—4—3 bestemmer, at de to Mænd, der har forkyndt Stævning for Sagsøgte paa hans Bopæl, skal møde paa Hjemtinget og under Ed vidne at have udført Tilstævningen. Den tyske Skrivelse havde her foreslaaet helt at gaa over til Brug af skriftlig Stævning, der faar Paategning om Forkyndelsen af Kaldsmændene, hvis personlige Møde derved bliver overflødigt, naar Sagsøgte ikke rejser

speciel Indsigelse. Hojer sluttede sig hertil (det er iøvrigt noget usikkert, om han tænkte sig en Paategning eller en selvstændig Udfærdigelse) og kunde henvise til Art. 4, der allerede kendte Reglen om Paategning, naar Retten har udfærdiget Stævningen; Art. 6 havde ogsaa fuld Menedsstraf for Misligheder ved Paategninger, og tilbage var saa kun Vanskeligheden ved at skaffe egnede (skrivekyndige) Folk til at udføre Hvervet, og den kunde efter hans Mening overvindes. »Bekostningen kunde blive nogle faa Skillinger næppe mere end en Bonde anvender i Øl, Brændevin etc. paa sine Kaldsmænd, naar de skal rejse til Tinget for at afhjemle Kald og Varsel.« Ordningen fandtes i Slesvig og Holsten samt i Sverige, hvis Naturforhold svarer til Norges. Han slutter sin Udvikling saaledes: »At der ved disse Afhjemlingseder er sket stor Misbrug er ganske vitterligt og kunde letteligen bevises. Jeg vil imidlertid ej herpaa alene bygge mine alleru. ringe Tanker, men paa den almindelige Kristendoms Pligt, at vi ej bør bruge Guds Navn forfængeligen i. e. uden Fornødenhed, og paa den almindelige Naturens Lov og Thesi Theologiæ etiam naturalis, at Ed ej bør tillades, hvor der er andre Udveje til at faa Sandhed udfunden og stadfæstet.« Bartholin og Bagger frygtede praktiske Vanskeligheder og en Afslappelse i Ansvarsfølelsen og kendte ikke noget til Misbrug. Deres Forslag, at tilføje, at Ed bortfalder, naar Sagsøgte møder selv eller ved Fuldmægtig og tilstaar Stævningens Rigtighed, synes ikke at føre væsentlig ud over Art. 1, hvorefter Sagsøgte paa lignende Maade kan frafalde, at der overhovedet gives ham Stævning; deri skulde synes at ligge, at der ogsaa kan gives Afkald, naar Stævning er forkyndt. Forskellen vil komme frem ved Sagsøgtes Udeblivelse og derved, at den mødende Sagsøgte ikke kunde forholde sig passiv til Spørgsmaalet om Lovligheden.

I 1—7—2, hvorefter der afkrævedes Tinghørerne, de saakaldte Stokkemænd, Ed hvert Aar, naar de opnævnes,

foreslaas tilføjet, at Eden kun skal ske en Gang i hvers Livstid.

Efter 1—10—1 skulde nogens Forfald paa Tinge som Sagsøger eller Sagsøgt bekræftes med Ed af en mødende; i Stedet derfor foreslaas det at kræve Forfaldet bevisliggjort for Dommeren uden Angivelse af Maaden.

1—13—4 tillod Vidneforklarings Afgivelse i Hjemmet i Tilfælde af Sygdom eller andet Forfald; to lovfaste Mænd, som havde paahørt Forklaringen, skulde da fremføre den paa Tinge under deres Ed. Man fandt, at denne Edsaflæggelse kunde undlades, naar Parterne ikke forlangte den, da begge Mænd maatte antages udmeldt til Hvervet med Parternes Samtykke.

I 1—13—28 er »Tingsvidne« defineret som edeligt Vidne af Tingmænd eller Stokkemænd, men »da Praksis nuomstunder paa de fleste Steder er, at Tingmænd eller Stokkemænd ej ved Tingsvidne aflægger nogen Ed«, foreslaar Kommissionen at lade Ordene »med deres Ed« udgaa. Attester til Retsprotokollen med Beviskraft for denne maa da antages at være traadt i Stedet for Tingsvidne om, hvad der foregik paa selve Tinget.

2—3—8 paalagde den, der skulde indvies til Præstembedet, at aflægge Ed paa hverken selv eller ved andre at have budt, givet eller lovet nogen Gave for at bekomme Kaldet. Fdg. 23. Oktobet 1700 om Vocation til Præstembedet havde nærmere uddybet Lovens Regel. Kommissionen erklærer her at maatte afholde sig fra nogen Betænkning, da der nylig var udgaaet et Rescript derom. Ved Rescripterne af 25. Januar og 22. Marts 1737 var den gældende Ret nemlig blevet indskærpet, og Kongen havde altsaa for saa kort Tid siden taget sit Standpunkt, at Kritik maatte forstumme.

2—9—4 paalægger Præstens Medhjælper ved sin Ud nævnelse af aflægge Ed paa Overholdelse af sine Pligter. Det foreslaas i Stedet at lade Præsten give ham en alvorlig Formaning.

5—2—60 overlod den i et Fællig efterlevende med sin Ed at fastslaa, hvor meget der er indført i Formuefælliget i det Tilfælde, at den, som drog ind i Fælliget, havde forsømt at gøre rigtig Fortegnelse og derefter var død. Reglen foreslaas ændret til at paalægge den efterlevende at bevisliggøre, hvor meget der var indført. Denne Ændring forandrer en Bevisfordel (Ed paa Grund af den andens Forsømmelse) til en Bevisbyrde og den foreslaaede Tilføjelse »eller og tage Skade for Hjemgæld« synes ikke træffende.

5—2—88 henviste til Sigtelsesed af rette Vedkommende til Fastsættelse af Tabets Størrelse, naar nogen egenmægtig har skaltet og valtet med et Dødsbo. Det foreslaas, at denne Ed ikke skal aflægges uden efter Dommerens foregaaende Eragtning.

6—9—15 bestemte, at Stimand, der ikke er grebet paa fersk Gerning, med Ed kan væрге sig mod Sigtelse for at have saaret nogen og desforuden lovlig bør bevise, at han ikke var paa det Sted, hvor Gerningen er sket. Man siger her, at den Sigtede uden Eds Aflæggelse bør være fri for Tiltale, naar han lovligen beviser, at han ikke var paa Stedet. Man vil aabenbart gøre saa ringe Forandring som muligt i denne Artikel, hvis Bevisfordeling ikke stemmer med moderne Ret.

6—13—4 om Benægtelsesed overfor beligget Mø eller Enkes Sigtelse og derpaa grundede Krav om Ægteskab var nylig ændret ved Fdg. 5. Marts 1734 om Besvangrelse og det deraf paastaaende Ægteskab, men ikke med Hensyn til Anvendelse af Ed, saa derom gøres ingen Indstilling.

I 6—14—12 paalægges det Kvægejeren af aflægge Ed paa, at hans Kvægs Indtrængen paa anden Mands Ager eller Eng var uden hans Vilje og Vidende; ved Siden heraf paalægges det ham at betale Skaden. Man bemærker her, at naar Skaden betaales, bør Ed ikke kunde kræves. Lignende Forhold ved Art. 15.

6—14—15 paalægger den, der bygger paa anden Mands Grund, at rette for sig og borttage, hvad der var bygget. Forsaavidt det paalægges ham at aflægge Ed paa, at han mente, at Grunden var hans egen, udtaler Kommissionen, at den forurettede formentlig kunde være fornøjet, naar den skyldige godvillig retter for sig.

I de tre sidste Tilfælde kunde det synes, at Edens Aflæggelse var en vilkaarlig paahængt Overflødighed, men den havde den Opgave at fri Retsbryderen for Bøden 40 Lod Sølv for Vold og Hærværk. Da den foreslaaede Ændring kun har Erstatningsspørgsmaalet for Øje, synes den ikke at være af reel Betydning.

Alt ialt var det for Lovbogens Vedkommende ikke nogen stor Høst, Kommissionens Gennemgang havde bragt, enkelte Forslag havde dog kunnet gøres.

Til Lovbogens Indhold hørte ogsaa Edsformanings-talen, og som anført angik Befalingen af 9. Maj 1736 ogsaa Tilvebringelsen af en ny Formular hertil. Talen, der altsaa paa Forhaand var skønnet uegnet, ses første Gang at være trykt i 1605. Den har sin Plads bag i Lovbogen og er saalydende:

»Hvert Menniske, som vil svære nogen Eed, skal opløfte tre Fingre, som ere: Tommelfingeren, Pægefingern og den middelste Finger. Ved den første Finger, som er Tommelfingeren, forstaaes Gud Fader, ved Pægefingern Gud Søn, ved den tredie Gud den Hellig Aand. De andre to smaa Fingre bøjer hand need i Haanden. Den eene betyder Menniskens ypperlig Siel, som ligger skylt udi Mennisken: Den femte og minste Finger betyder Legemet, ligesom det der er lidet og ringe at agte imod Sielen. Ved den gandske Haand betydis een eeniste ævig og almægtig Gud og Skaber, som haver skabt Mennisken og alle Creature i Himmelen og paa Jorden. Hvilket Menniske, der nu er saa Ugudelig, fordærvelig og sig selv saa fiendsk, at han svær een falsk Eed, eller ikke holder den Ed, som er soren, hand synder i saadan Maade, ligesom hand kunde saa sige: Om jeg svær falskelig, da straffe mig Gud Fader, Gud Søn og Gud den Hellig Aand, at Guds den himmelske Faders Skabelse, der hand skabte mig og alle Mennisker efter sit Bil-

lede, dertilmed al hans faderlig Godhed, Naade og Barmhertighed, komme mig ikke til Gavn, men at jeg som een motvillig haardnakket Overtræder og Synder bliver straffet evindeligt udj Helvede. Item hvilket Menneske, der svær falskelig, eller ikke holder den soren Eed, hand taler, ligesom han vilde sige: Som jeg svær falskelig, saa straffe mig Gud Fader, Gud Søn og Gud den Hellig Aand, at Guds Søns, vor Herris Jesu Christi, ydmige Manddoms Annammelse og hans kostelige blodige Sved og Uskyldige bittre Pine, hans hellige, dyrebare Blod, som blev udgydet for Menniskens Synder, hans forsmædelige Død, hans underlige Opstandelse, hans herlige, vældige Himmelfart, og alt det, som Jesus Christus vor eeniste Mægler haver forhværvet sine Udvalde, være altsammen mig til forgævis, og hielpe mig ikke til Salighed, men at den Herre Christus være mig paa den yderste Dag een streng Dommer, der mig for mine Misgierningers Skyld dømmer og fordømmer med sin strenge Dom til ævig Pine, og antvorder mig Helvedis Bødel i Vold at pinis ævindeligt. Item hvem som falskelig svær, eller holder ikke sin soren Eed, hand taler, ligesom hand vilde sige: Som jeg svær falskelig, saa straffe mig Gud Fader, Gud Søn og Gud den Hellig Aand, at den Hellig Aands Gierninger, hvilken der er udgangen og sent de hellige Apostle og alle troe Christne til Trøst, ikke komme mig til Hielp, men at jeg bliver udelukt fra den christelige Kirkis Meenighed, ikke nyder dens Bøn got ad eller bliver deelagtig derudj, at al Evangelii trøstelige Prædiken intet hielper mig, mine Synder blive mig aldrig forladne, og at jeg ikke opstaar til den Herlighed, som de troe Christne er bereet af Ævighed, men at jeg bliver forskut med Liv og Siel i den ævige Fordømmelse. Item hvilket Menneske, som falskelig svær, hand modsiger og afsiger Gud Fader, Gud Søn og Gud den Hellig Aand og alle Guds gode Helgene og de hellige Udvalde Engle, giver sig med Liv og Siel Dievelen og al hans Selskab udj Helvede i Vold, der at blive, at brænde med og hos dem udj Helvedis Afgrund til ævig Tid, hvor slet ingen Forløsning er. Item hvilket Menneske, der svær falskelig, han taler, ligesom han vilde sige: Dersom jeg svær falskelig, da være forbandet alt det jeg i denne Verden ejer og haver: Forbandet være min Jord, Ager og Eng, saa jeg aldrig af dem nyder nogen Frugt eller Grøde: Forbandet være mit Qvæg, mine Bæster, mine Faar, at de aldrig efter denne Dag trivis eller lykvis for mig; ja forbandet være jeg i alt det jeg tager mig for at gøre.

O Menneske betænk dette gandske flittelig, og merk, hvilken

gruselig, haard og streng Dom du giver over dig selv, naar du svær falskelig. Et fromt Christeligt Hierte maatte vel med Rette forfærdis og skælvende derfor, efterdj een falsk Eed haver saadant med sig, at et meenedigt Menniske giver sig selv fra Gud, udelukker sig fra alle hans Velgierninger timelige og ævige, og adskiller sig fra den gandske Christelige Meenighed, og vil være ævig fortabt og fordømt med Liv og Siel; derfor skulle hver Christen vogte sig for falsk Eed og for lettelig at svære, saa fremt som han haver sin Siels Velfærd og Salighed kier. Det unde os alle Gud Almægtige ved sin kiere Søn, vor Herre Jesum Christum! Amen.»

Fra Medlemmerne af det teologiske Fakultet C. W. Worm, H. Steenbuch, M. Wöldike og I. F. Reuss fremkom efter kort Tids Forløb en Erklæring med Forslag til ny Formular. Om Lovbogens Formaningstale bemærkes det, at den er noget mere vidtløftig, end at Vedkommende ret vel kan have Tankerne samlet ved dens Oplæsning, og at den indeholder Talemaader, der vel ikke i sig selv er urigtige, men dog vil give Vedkommende Anledning til at vige med sine Tanker fra Sagen selv til Betænkning om disse Talemaaders Bemærkelse og Brug f. Eks. ved Udtalelserne om, hvad der forstaas ved de enkelte Fingre. Et Udtryk som Helvedes Bøddel om Djævelen er uden Hjemmel i Skriften og ikke enhver kan tale om sin Jord og Ager etc. Fakultetets Forslag antoges uden Ændring og som »høit fornøden« af Bartholin og Bagger, hvorimod Hojer paa de med Bogstaver angivne Steder ønskede det suppleret som nedenfor anført »den gemene og enfoldige Almue til des større Oplysning.« Forslaget var saalydende:

»Kiere Ven! I staar her og skal aflægge Eders Eed for den alvidende og retfærdige Guds Ansigt og ved hans hellige Naun (a).

Tænker nu derpaa, at Hand seer og kiender alleting. Hand forstaar Eders Tanker langt fra, og der er ikke eet Ord paa Eders Tunge, at Hand ey veed det altsammen.

Tænker derpaa, at Hand, som straffer al Synd og Ugu-delighed, har dog især truet, at Hand vil ikke holde den

uskyldig, som tager Hands Naun forfængeligt. Tænker derpaa, at dersom I sværer en falsk Eed, saa spilder I derved al Guds Velsignelse legemlig og aandelig, timelig og ævig, al den Retfærdighed og Salighed, som vor Herre Jesus har forthient og den hellige Aand har i det hellige Evangelio lovet Eder og derimod ved samme falske Eed paaføres Eder al den Forbandelse, som er skrevet i Guds Ord (b). Derfor følger ikke Dievelen, som er en Løgner, men giver Gud Æren og siger frem det, som Gud veed og I vide at være sandt (c).«

Hertil Hojer ad a: »I skal og vil kalde Gud selv til Vidne, at I siger sandt og til Hevn over Eder, om I enten fortier Sandhed eller siger noget, som I ei viide at være sandt.«

ad b: »Tænker endelig, at Guds retfærdige Dom vil træffe ei Eder alleene, om I videndes sværge falsk, men alt Eders som I have kierest (Her kunde Dommeren opregne efter enhvers Omstændigheder Børn, Familie, Hustrue, Huus, Gods, Handling, Næring etc., hvad enhver haver siden den gemeene Mand derved mægtig bevæges). Ja, erindrer Eder af Eders Catechismo, at Gud har truet at hiemsøge slige forsætlige Overtræderes Synder endog paa Børn og Efterkommere i det Tredie og fjerde Leed ligesom Herren derimod har Behag i een sandfærdig og hellig Eed, der sværges af Guds frygt og holdes med en reen og Gud behagelig Samvittighed.«

ad c: »og fortier intet deraf eiheller sætter noget dertil. Det skal I love med oprakte Fingre at være Eders sande og alvorlige Forsæt lige saa sandt og vist som I ønsker, at Gud skal hielpe Eder paa Liv og Siel i nød og død og at hans Saliggjørende Ord skal vorde Eders Siel til trøst og Salighed.

(Efterat denne Formaning saaledes havde viist Vidnerne baade hvad en Eed er og betyder og hvad deres Pligt derhos er, saa bør Dommeren lægge af Lovens 1. Bogs 13 Capitel 9. Articul til, hvorledes et falsk Vidne efter Loven straffes som langt haardere og forskrække-

ligere end den har at vente, som køber andre til at vidne Løgn).« Straffen for Mened var efter 1—13—9 at miste sine to Fingre og sin Boslod; at købe en anden til at vidne Løgn straffes efter 10—13—10 med Ærens Tab og at miste Boslod.

Bartholin og Bagger indvendte mod Hojers Tilføjelse, at Udtalelsen om, at Gud hjemsøger Overtrædelser paa Børnene, var betænkelig og maatte bringe mangan en i Mistvivl. Vel truer Herren med at hjemsøge Faderens Ondskab paa Børnene, men lægger til: blandt dem, som hader mig d. e. blandt de Børn der hader mig ligesom deres Forældre. Ellers er Guds Ord tydelig, at Sønnerne ej skal bære Fædrenes Misgerninger. Det er tydeligt, at Fakultetets kortfattede Formaningstale stammer fra en anden Tidsalder end den forrige. Hojers Tilføjelser bringer noget mere ind af det gamle; at de søger nærmere at angive Vidnepligtens Indhold, er et Fortrin, og det kunde have givet de to Dommermedlemmer af Kommissionen Anledning til Ændringsforslag, der bevarede denne Del deraf. Hverken den ene eller den anden Formular kom imidlertid i Brug, og endnu i over 100 Aar maatte Dommerne udlægge Edens Betydning for de sværgende paa den gammeldags Maade. Frederik VI's Fdg. af 10. April 1833, der ændrede D. L. 1—13—8 om Fremgangsmaaden ved Edens Modtagelse med det Formaal at garantere bedre og nøjagtigere Forklaringer, og som derfor henlagde Tidspunktet for Edens Aflæggelse til efter Forklaringens Afgivelse og endelige Berigtigelse, medens Formaningstalen stadig straks skulde oplæses, bibeholdt Formaningstalen. Først i den frugtbare Lovgivningsperiode i Christian VIII's første Aar kom med Fdg. 25. Juni 1842 den Ændring, der allerede i 1737 erkendtes højst fornøden. I Rigsarkivets Akter (D. Kc. 1. Depmt. Bilag til Registrant 1842 Nr. 965 *a*) oplyses det, at Tanken opstod i Kancelliet i Forbindelse med Forhandlinger om Forandring i Fdg. 15. September 1747 om Jøders Edsaflæg-

gelse (dette Anliggende fik først sin Ordning ved Lov 19. April 1864, der iøvrigt væsentlig anvender Formanings-talen fra Fdg. 25. Juni 1842). I Forestillingen til Kongen hedder det, at den nuværende Tale knytter sig til Forestillinger, som forlængst er afløst af andre renere og mere oplyste Begreber. De i samme forekommende Udtryk er derhos paa mange Steder saadanne, at de ikke kan andet end være anstødelige for de fleste, og om der end er Individer, som netop bedst lader sig paavirke ved den Rædsel, som hin Formaning maatte indgyde dem, kan det paa den anden Side vistnok ikke drages i Tvivl, at de under de nuværende Forhold hos mange maa aldeles forfejle Maalet, at de i det hele ikke er skikket til at fremkalde de Betragtninger og den Stemning, som det er magtpaaliggende at fremkalde hos den, der staar i Begreb med at aflægge Ed. Efter Anmodning havde Biskop Mynster leveret et Udkast, og han bemærkede ved Fremsendelsen, at der ikke var Tvivl om, at Formularen burde forandres, da ikke faa Udtryk og Billeder deri maatte vække Anstød. Skønt nogle Dele ikke vilde forfejle Virkningen at vække Forfærdelse for at aflægge en falsk Ed, var Ordene igen saadanne, at man næsten gyste ved at udsige dem, og at de maatte forøge den almindelige Forestilling, at det var en Ulykke at skulle aflægge Ed. Biskoppen havde ved Eftersøgen af Formularer andetsteds kun fundet saadanne i den slesvig-holstenske Kirke-Agende og i Agenden for Storhertugdømmet Baden, men begge forekom ham for vidtløftige og uden indtrængende Kraft. Han havde derfor affattet Udkastet efter eget Skønnende dog med noget Hensyn til den gamle Formular. Oprækkelsen af de 3 Fingre burde formentlig beholdes, da denne Skik har været brugt i umindelige Tider.

Som 3. Punktum havde Mynsters Udkast følgende: »Han lover Sandhed, saa at han Intet tør fortie, som er ham vitterligt, og Intet tør stadfæste uden det, hvorom han selv kan afgive Vidnesbyrd, og hans Ed skal være uden For-

beholdenhed eller Svig i den Mening, hvori han ved, at hans Ord ville blive forstaaede.« Dette Sted passede ikke med Edens i 1833 skete Forandring fra en Løfteed til en Bekræftelsesed, og det forekom desuden ikke Kancelliet helt tydeligt, hvorfor det omskrevs. Iøvrigt anvender Fdg. Udcastet, saa at Formaningstalen fik følgende Ordlyd:

»Hvert Menneske, hvem det af den lovlige Ret paalægges at eedfæste sit Udsagn, skal betænke, at, ligesom vi alle skulle vandre i Sandhed og tale Sandhed, og vort Ja og Nej skal være oprigtigen meent, som Ordene lyde, saaledes har Øvrigheden, som er forordnet af Gud, Ret til at kræve Ordet stadfæstet med Ed, paa det at Sagen kan blive vis og afgjort. Han skal betænke, at det ikke er et ligegyldigt Ord, der gaaer over hans Læber, men et høist alvorligt og vigtigt, og at han ingen Undskyldning kan have i at være bleven overilet; thi han er strængt opfordret til at overveie hvad han siger, saa at hvad han heri synder, det synder han med Vidende og Forsæt. Den Sværgende forsikrer, at han har udsagt Sandhed, den rene og fulde Sandhed, saa at han Intet har forklaret, som han ikke vidste, og Intet fordulgt af hvad han vidste til Oplysning angaaende det, hvorom hans Forklaring blev æsket, ei heller har brugt nogen Forbeholdenhed, men oprigtigen taget Ordene i den Mening, hvori han vidste, at de bleve forstaaede. Han staaer for Menneskers Dom, som haardeligen ville straffe den Meensvorne, naar Gud lader Sandheden komme for Lyset, og Alles Hierter ville tillukke sig for den, som er mærket med een Meeneders forfærdelige Navn. Han staaer for den alvidende Guds Aasyn, som seer i det Skiulte og betaler aabenbare, som lod Forbandelse udgaae, at den skal komme til Tyvens Huus og til dens Huus, som sværger falskeligen ved hans Navn. Han oprækker efter den gamle Vedtægt de trende Fingre paa hans høire Haand, at dette synlige Tegn skal minde ham om, at han kalder den treenige Gud til Vidne, og at, dersom han sværger falskeligen, har han frasagt sig Gud Faders Naade, Beskærmelse og Velsignelse; han har fornægtet Verdens Frelser, og kan ikke søge Tilflugt hos ham i Livets Angester eller paa Dommens Dag; han har tillukt Vejen for Guds Aand og opgivet al Trøst af Guds Ord i Livets og i Dødens Nød; han har udelukt sig fra den christelige Menigheds Samfund, saa at dens Forbøn ikke kommer ham tilgode, at Evangeliets Prædiken ikke er ham til Trøst, at hans Synder ikke vorde ham forladne, og han ikke har

Haab om at opstaae til den Herlighed, som er beredt den sande troende Christen. Medens han er paa Jorden, vil hans Hierte være bævende, og hans Fod ikke finde Hvile; derefter gaar han hen, hvor der skal betales Enhver efter hans Gierninger; thi hvad et Menneske saaar, det skal han og høste. Med denne Formaning og Advarsel have vi gjort Vort; det Øvrige overlade vi til den alseende og retfærdige Gud. Hvo der bliver ved Sandhed, aflægge med Frimodighed sin Eed; men Enhver vogte sig for at sværge falskeligen ved den Høiestes Navn.«

Denne Formaningstale anvendtes til Retsplejelovens Ikrafttræden i 1919. Der anvendes stadig en Formaning om at tale Sandhed og en Advarsel om Lovens Straf, men Formen derfor er overladt til Dommeren. Men Historien gentager sig, og man vil fra Drøftelserne om Retsplejeloven finde Udtalelser om Biskop Mynsters myndige og formfuldendte Formular, der ganske svarer til, hvad der i 1842 blev skrevet om Formularen af 1605. Dommerne i Almindelighed ønskede i hvert Fald ikke at holde paa den halvt præstelige Funktion, Forelæsningen af Formaningstalen tildelte dem.

Jeg vender tilbage til Kommissionens Gennemgang af de senere Forordninger, hvor samme Spaltning mellem Medlemmerne træder frem. Kammerretsordningen af 18. Marts 1720 foreskrev foruden den almindelige Troskabsed Aflæggelse af Ed om Varers Oprindelse for at undgaa deres Fortoldning. Bartholin og Bagger turde ikke tilraade Ændringer heri af Hensyn til Kongens Interesse, saa meget mindre som de i den tyske Skrivelse omtalte Eder om, at Varerne fra Altona ikke direkte eller indirekte kom fra Hamborg, ikke længere havde Betydning, da Handelen paa Hamborg igen var blevet bevilget af Kongen. I Stedet for Oprindelsesed vilde Hojer derimod give Anvisning paa Attest fra Herredsfoged eller anden Øvrighed. Enhver Foged eller Forvalter, der vil gøre sig en ulovlig Profit med at spare den ringe Told af Varerne, skriver han, gør sig desværre ikke stor Betænkning ved at attestere, at Smørret, Kvæget, Korn, Ost etc. alt-

sammen er tillagt eller avlet paa den ene eller den anden Gaard, skønt Kvæget oftest er købt andetsteds, og paa samme Maade med en Del af Varerne for at bringe den udlovede Kvantitet tilveje. Det gaar altsaa ud paa et, om der afæskes dem edelige eller ubeedigede Attester. Ed kan undværes, naar der kun straffes med Meneds- straf for urigtig Angivelse. Hertil maa bemærkes, at samme Straf for den ringere Forseelse maatte forekomme ufor- holdsmæssig.

Fdg. 30. Juni 1723 havde for at bekæmpe i Svang gaaende Toldsvig grebet til den Udvej at tilsige Med- videre og Medhjælpere i Told- og Konsumtionssvig Straf- frihed, naar de efter Indkaldelse afgav Vidneforklaring, og de skulde da agtes og anses lige som andre og upar- tiske uvildige Vidner i Sagen. Atter her delte Stemmerne sig, men paa den modsatte Maade. Bartholin og Bagger fandt Ordningen betænkelig og anstødelig og foreslog den tilbagekaldt, saa at de gamle Regler om Ansvar efter Fdg. 30. Juni og 8. August 1691 atter traadte i Kraft. Hojer mente derimod, at man ikke turde se bort fra den prak- tiske Trang, som havde bragt Kongen til gennem Fdg.n at udstede en Generalpardon. Han kunde ikke her se noget Misbrug. Forskellige i Skovfdg. 26. Januar 1733 omhandlede Eder om Besigtigelse og Taksation, som Over- jægermester Gram holdt for nødvendige til Skovenes Kon- servation, til at forekomme Tvistigheder mellem Pro- prietærene og store Inkonvenienser Kongens Skove til Skade, turde Bartholin og Bagger ikke foreslaa forandret. Hojer samstemmede for en Del heri, man fandt i Art. 20, 21 og 40 nogle Tilfælde af Besigtigelse af Grøfter, Gærder og Olden, hvor Edsaflæggelse forekom ham unød- vendig.

Fdg. 4. Marts 1690 Art. 3 bestemte, at en Prokurator af sin Vederpart kan kræves til at aflægge Ed paa, at han ikke har tilforhandlet sig den Sag, han er antaget til at udføre. Da en malitøs Modpart kunde tage Anledning

heraf til efter eget Behag og uden Fornødenhed at fordre Ed, var man enig om, at dette kun burde kunne ske, naar ogsaa Dommeren eragter dette fornødent.

Mere, erklærede man, var der ikke fundet i Forordningerne, og man forment, at naar Dommere og Parter vel og nøje iagttager Fdg. 5. November 1723 om Aflæggelse af Sigtelses- eller Benægtelsesed (at undlade Aflæggelse af paalagt Ed, naar der kan appelleres), vil den skadelige Misbrug og Uorden forekommes, som forarsages ved utidige og ufornødne Eders Antagelse og som tilforn har gaaet i Svang i Retterne til stor Forargelse og Parternes Fornærmelse.

Endnu var der nogle i Praksis anvendte Eder, hvormed følgende bemærkedes: Om Borgeres, Oldermænds og andre Betjentes Eder havde Københavns Magistrat afgivet Erklæring. For Oldermænds Vedkommende var man enige om, at de kunde nøjes med overfor Magistraten med Haandsrækning at henholde sig til den af dem tidligere som Borgere aflagte Ed. Ved selve Borgereden fandt Bartholin og Bagger det betænkeligt at røre, men Hojer opponerede. Han kunde ikke se farligere Konsekvenser af at efterlade Borgereden end af den Eksemtion for Troskabseden, som hidindtil er forundt hele Rigets Almue og Indbyggerne paa Landet, som ingen Bestilling har, Søfarende, Studenter, ja Rektorer og Konrektorer, der dog er en Slags Betjente. Han indrømmer dog tillige at have en speciel Grund til at ønske en Forandring, nemlig følgende Klausul i Formularen: »Jeg vil ikke bevise mine Medborgere inden eller uden Staden andet, end jeg selv af dennem vil hænde og have.« Denne, erklærede han, har været en Anstødssten for mange i deres Næring. Og selv om det, Klausulen indeholder, er en i Naturens Lov og Guds Ord befalet Pligt, er det ikke nok til at gøre Eden derpaa nødvendig. Kristendommens Grundregler forbyder al Ed, der ej er ganske uforbigængelig. Han nævner derhos Haandværksmestrenes Ed ved Huses Taksering og

Besigtigelse. Erfarenheden viser saadanne endog edelige Taksationers Mislighed, og at snart ingen sig derpaa kan forlade.

Et andet Emne var den Ed, studiosi theologiae aflægger efter overstaaet examen theologicum gaaende ud paa, at de vil blive bestandige i den sande og saliggørende Lærdom, som fremlægges af Guds Ord i vor Kirkes symbolske Bøger, og at de vil stræbe at pryde deres studium theologicum med et kristeligt og sømmeligt Liv og Levned. Herom var der indhentet en Erklæring fra det theologiske Fakultet, og der var Deling baade indenfor Kommission og Fakultet. Bartholin og Bagger med Worm og Wöldike vilde oprettholde Edsaflæggelsen. En studiosus, der ikke agtede at efterleve denne Ed, var ikke værd at have dette Navn, og blev den afskaffet, vilde en Del af dem tænke, at det var lige meget, hvad de troede, og hvordan de levede. Hojer med Steenbuch og Reuss ønskede i Stedet for Eden et Løfte af samme Indhold med Haandslag. De henviste til, at Studenterne var unge, og Eden blev ofte fra den sværgendes Side syndig; de var ikke tilstrækkelig befæstede i Lærdommen, og fik de Embede, skulde de sværge igen. Der forelaa endvidere ikke nogen kgl. Befaling, men kun Praksis for denne Edsaflæggelse.

Tilbage var endnu Degnenes Ed, hvorom Ritualet havde en Regel. Biskop Worm havde afgivet Betænkning, og Bartholin og Bagger vilde ligesom han med en enkelt Forandring lade det have sit Forblivende herved. De fandt, at alle Indehavere af gejstlige Embeder burde gøre Ed, ogsaa Klokkere og Gravere burde gøre det. Konrektor gør Ed for Biskoppen og Hørere for Rektor. Hojer erklærede ikke at kunne se allerringeste Nytte eller Fornødenhed af disse Degneeder. Der var jo Præsters, Provsters og Biskoppens Tilsyn med Børnenes Information, og den vilde udvirke mere til Redelighed og Flid i Informationen, ej at tale om, hvor let Degnene hidtil næsten overalt har taget sig denne deres Embedes fornemste Forretning.

Ogsaa fordi der ikke sværges paa noget betydeligt, kan Ed undværes. Subsidiært ønsker han baade i Degnes og Rektorers Ed en Klausul om Troskab og Lydighed mod Kongen. Han undrer sig over, at en Rektor sværger Biskoppen, men ikke Kongen Lydighed.

Afsluttende bemærker Kommissionen, at Misbrug af Ed bedst forekommes ved, at Præsterne indskærper Ungdommen Edens Betydning og Afsky for Mened og ufor nødne Eder, samt at Dommerne giver alvorlige Formaning, naar Eder aflægges.

Som tidligere bemærket holdt Kommissionsflertallet sig til Rammen i den tilgrundliggende Befaling, hvorimod Hojer tog Tilknytning til den senere sendte tyske Skrives Forslag om Bekæmpelse af Banden og Sværge ved en Forordning m. v., hvad han anbefalede. Han uddybede dette ved at henstille den Ordning, at der i Gæstebud eller offentlig Samkvem af Værten eller den fornemste skal udnævnes en eller to, der for Banden skal afkræve passende Bøder til de fattiges Kasse. Øvrigheds personer, kristelige og Skole-Betjente bør straffes strengere herfor. Den, der for Provst eller Biskop kan bevise, at en Præstemand eller Degn har bandet, skal for hver Gang have 2 Rdl. af Præsten og 1 Daler af Degnen. Desuden skal disse efter Forseelsens Beskaffenhed straffes med Pengemulkt, Afbigt fra Prædikestolen, aabenbare Skrifte og, om de fremturer i denne Last, med Remotion.

Hvad kom der nu ud af dette Christian VI's Initiativ? Ifølge Rørdam tilskrev Kongen efter Modtagelsen af Betænkningen Oversekretær J. L. Holstein og udtalte, at han i det hele billigede Hojers Indstillinger, kun at han mente at maatte bibeholde Borgerskabseden. Det viste sig altsaa, at Hojer, der i Mellemtiden tillige var blevet Generalprokurør, havde haft Kongens Øre. Kongen ønskede nu nogle yderligere Erklæringer og bemærkede, at det dog var Skade, om dette gode og kristelige Foretagende blev til intet. Det af Holstein stillede Forslag

om at overgive Sagen til den nye Justitiarius i Højesteret og de lønnede Medlemmer af Retten blev tiltraadt af ham. »Men siden høres intet videre om Sagen. Adskillige af de Eder, som Hojer havde foreslaaet afskaffede, bruges endnu, skønt deres Gavnlighed vistnok er saare tvivlsom« (Rørdam). Sagen var den, at der ved Reskript af 11. Oktober 1737 blev nedsat en Kommission til Foretagelse af en Revision af Danske og Norske Lov, hvis Medlemmer var Hojer og Justitiarius Diderich Seckman, og ved denne Kommissions Akter er Betænkningen henlagt. Det maa da antages, at Tanken om at erhverve en yderligere Udtalelse er blevet iværksat ved Sagens Overgivelse til den nye Kommission, men dermed bortfaldt Udsigten til dens Gennemførelse baade ved en speciel Lovforanstaltning og overhovedet. Det store Foretagende med en samlet Lovrevision kørte nemlig fast. I Revisionens seneste Fase var Arbejdet lagt i Professor Kofod-Anchers Haand, og blandt de begrænsede Udarbejdelser, han blev færdig med, er der to Berøringspunkter med Edskommissionens Emner. Det ene er Kaldsmændenes Ed paa Tinge om Stævningens Forkyndelse, D. L. 1—4—3; denne bortfalder efter hans Forslag, der ogsaa berører Mislighed ved Beedigelsen, og som gaar ud paa Anvendelse af skriftlig Stævning udstedt af Retten og paategnet af Mændene om Forkyndelsen. Det andet er Kofod-Anchers Forslag til Edsformaningstale. Dette grunder han paa Fakultetets Forslag fra 1736, men har ogsaa i det væsentlige indlemmet Hojers Tilføjelser dertil. Naar et Tilbageblik paa Edskommissionen paa nærværende Tidspunkt anstilles, godtgør de i Indledningen givne Oplysninger om Løfteed og Vidneførsel samt den gennemførte Brug af simple Erklæringer i Retsforhold, at Hojers Tanker i Tiden, siden Rørdam skrev, er kommen til fuld Gyldighed, og at Udviklingen er gaaet længere.

En dansk Mands Brevveksling med J. H. Jung-Stilling.

Ved **Bjørn Kornerup.**

En af de ejendommeligste religiøse Personligheder paa Overgangen til det 19. Aarhundrede er uden Tvivl Lægen, Nationaløkonomen og den folkeligt-teologiske Forfatter *Johann Heinrich Jung-Stilling* (1740—1817). Ved sin Helhedsanskuelse, stærkt præget af Pietisme og Mystik, af Apokalyptik og af Okkultisme, som ved sin usædvanlige Livsbane indtager han en mærkelig Plads i Tidens Kirkehistorie og øvede en betydelig Indflydelse paa vide Kredse i sin Samtid¹.

Ogsaa i Danmark fandtes der dem, der med Interesse fulgte Jung-Stillings Levnedsløb og forskelligartede Skrifter. Formodentlig er han lejlighedsvis blevet omtalt i de talrige Tidsskrifter, der blomstrede frem herhjemme i Slutningen af det 18. og Begyndelsen af det 19. Aarhundrede, men mere bekendt for et større Publikum blev han dog vistnok først fra 1815, i hvilket Aar der i Slagelse ved daværende Premierløjtnant *Wilhelm Christian Klein* kom en Oversættelse af »Fortællinger af Heinrich Jung, kaldet Stilling«. De maa dog næppe være slaaet godt an, thi næste Aar udsendtes de fra København som et tilsyneladende nyt Oplag d. v. s. den tidligere trykte Tekst forsynet med et andet Titelblad.

¹) Fra den nyeste Tid kan nævnes et Forsøg paa en psykologisk Analyse af Jung-Stilling især i hans Forhold til Pietismen: Hans R. G. Günther, *Jung-Stilling. Ein Beitrag zur Psychologie des deutschen Pietismus.* München 1928.

Faa Aar senere kom — trykt i det til Seminariet i Borris knyttede »Skolebogtrykkeri«¹ — en Oversættelse af Jung-Stillings »En reisende Jødes Skrivelse fra Fortiden om Messias«, 1819. Dette Skrift maa i ganske særlig Grad have interesseret Læseverdenen, thi 1833 kom en ny Oversættelse af det samme (tilmed i 2. Oplag 1850) og saa sent som 1875 i Svendborg en tredie Oversættelse ved Tr. Holtz².

1841 udsendte den slesvigsk fødte Oversætter, stud. theol. *Claus Christian Harmsen* en Fordanskning af den første Del af Jung-Stillings Selvbiografi, »Henrik Stillings Barndoms-Aar, fortalte af ham selv«, og 1857 udgav *Christian Winther* en Oversættelse af »Johann Heinrich Jung's (kaldet Stilling) Levnetsbeskrivelse«, d. v. s. Afnittene om Barndom, Ungdom og Vandreaar. Endelig udsendte den som Oversætter og Bearbejder især af Opbyggelseslitteratur saa velkendte *F. L. Mynster* 1867 en Oversættelse af »Heinrich Jung-Stilling's Huusliv, Læreaar og Alderdom«. Denne er udstyret med en Fortale, hvori Mynster søger at orientere Læserne med Hensyn til den Plads, der tilkommer Jung-Stilling i hans Tids aandelige Milieu, og forsikrer, at »Stilling-Vennerne« er »et Folkefærd, som endnu ingenlunde er uddøet«³.

De her nævnte Oversættelser vidner om en ikke helt ringe Interesse for Jung-Stillings tiltrækkende, i alt sit

¹) Om dette Trykkeri, oprettet med kgl. Tilladelse 1815, jvfr. Hard-syssels Aarvog III, 1909, S. 93.

²) Formodentlig drejer det sig her blot om et Jung-Stilling tillagt Skrift. Det opføres ikke blandt hans Arbejder i den fuldstændigste Fortegnelse, der haves over disse, i F. W. Strieder, Grundlage zu einer Hessischen Gelehrten- und Schriftsteller-Geschichte XVIII, 1819, S. 246 ff.

³) S. 3 hedder det saaledes om Jung-Stilling, at han »er især mærk-værdig og ærværdig som et af Jesu Christi troeste og utrætteligste Sandhedsvidner midt i Rationalismens og den bortforklarende Ac-comodations og den blodtørstige franske Revolutions vantro og toilesløse Tidsalder«. — Om »Stilling-Vennerne« jvfr. sst. S. 8.

uklare Sværmeri dybt religiøse Personlighed, og ogsaa andre Vidnesbyrd taler i samme Retning. Filosofen *F. C. Sibbern* hørte saaledes til hans taknemmelige Læsere og har bl. a. i et Brev fra 1857 ytret sig om Jung-Stillings Levnedsbog saaledes: »det er en ypperlig Bog, en sand qvægende Opbyggelseslæsning. Jeg har læst den flere Gange og faaet Andre hertil, og alle have vi funden os ret i Hjertet qvægede og styrkede ved den til Gudshengivenhed«¹.

En lille halvsnæs Aar tidligere havde *A. G. Rudelbach* i en større Afhandling, indlemmet i hans »Christelig Biographie« (I, 1848, S. 113—208), givet en udførlig Fremstilling af Jung-Stillings Levned². Samme Opgave søgte senere den kendte populærvidenskabelige Forfatter, Præsten *Richard Petersen* at løse i sin livfuldt skrevne Bog »Jung-Stilling. Et kristeligt Levnedsløb« (1890). I Forordet til denne oplyser han, at Jung-Stilling maatte anses for »en god gammel Bekjendt for mange af den ældre Slægt«, og peger paa, hvilken Betydning i saa Henseende de ovennævnte Oversættelser af Christian Winther og F. L. Mynster havde haft.

Set paa denne Baggrund vil det da næppe være uden Interesse at fremdrage en Brevveksling, der viser, at Jung-Stilling ogsaa før det ny Aarhundredes Frembrud havde begejstrede Læsere i Danmark. I den store Kirkekamps Dage var der en nu lidet bekendt Mand, der trofast stod Side om Side med Biskop N. E. Balle, Præsten *Jens Winther Bentzon* (1743—1823). I mange Aar (1777—97) var han Kapellan ved Vor Frue Kirke i København, indtil han 1797 fik det store Landsbykald Gladsaxe-Herlev, hvor han virkede til sin Død 1823, fra 1805—8

¹) Breve til og fra F. C. Sibbern, udg. af C. L. N. Mynster, II, 233. Citatet allerede anført af F. L. Mynster i ovennævnte Oversættelse S. 8.

²) Efter A. Freybes Dom fortjener Rudelbachs Biografi af Jung-Stilling »die rühmlichste Auszeichnung« (Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, 3. Aufl., XIX, 46).

tillige som Provst i Sokkelunds Herred¹. Netop denne Mand havde tidligt følt sig tiltrukket af Jung-Stilling, og det er gennem ham, at Kendskabet til den omtalte Brevveksling er blevet formidlet. Efter at Bentzon havde stiftet Bekendtskab med de fleste af Jung-Stillings Skrifter, gjorde han sig forgæves Anstrengelser for at erhverve dennes »Theodore von der Linden«. Tilsidst øjnede han ingen anden Udvej for at komme i Besiddelse af den eftertragtede Bog end (den 16. December 1799) at skrive til Forfatteren selv. Hans Henvendelse faldt i god Jord, og snart udviklede der sig mellem den danske Landsbypræst og den vidt berømte Hofraad og Professor i Marburg en meget venskabelig Brevforbindelse, der i hvert Fald vedvarede til 1801. Bentzon fik Lejlighed til at hylde Jung som Bekæmper af den herskende radikale teologiske Tidsaand og til at meddele ham et og andet om Kirkekampen herhjemme, og Jung kom med stor Elskværdighed sin nye Brevven i Møde. Han drøftede Tidens kirkelige Foreteelser med ham og udtalte sig paa interessant Maade om, hvad der i den politiske og aandelige Udvikling kunde berettige til Haab eller Frygt.

Mærkeligt er det at se, hvorledes Jung-Stilling allerede da besad et vist Kendskab til den kirkelige Situation i Danmark og særlig fulgte Balles Optræden med Opmærksomhed. Maaske skyldes det Forbindelsen med Bentzon, at han vedblev at følge Udviklingen herhjemme med Interesse. Senere i sit Liv har han saaledes udtalt sig meget forhaabningsfuldt om Kirkerne i de nordiske Lande som det formentlige Gemmested for de sidste Udvalgte under den store Trængsel², og Grundtvigs djærve Ord vandt

¹) Jvfr. Bjørn Kornerup, Vor Frue Kirkes og Menigheds Historie S. 311—12. Samme i Dansk biografisk Leksikon, 2. Udg., II, 389—90. Aktstykker vedrørende hans Valg til Provst findes meddelt i Kh. Saml. 3. R. V, 764—77.

²) J. H. Jung, Sämmtliche Schriften VII, 340. (»Vermuthlich ist auch

Provst, Sognepræst i Gladsakse—Herlev Jens Winther Bentzon
(1743—1823).

Fotografisk Gengivelse 1946 af Oliemaleri af ukendt Kunstner.
Originalen tilhører Byretsdommer Erik Westerkjær.

meget Bifald hos ham. Han læste de tyske Oversættelser af dennes Prædikener »Hvi er Herrens Ord forsvundet af hans Hus?« og »Hvorfor kaldes vi Lutheranere?« og udtalte sig i høj Grad rosende om, at en ung Mand vovede at opløfte sin Røst mod Tidens herskende Retning¹.

De originale Breve mellem Bentzon og Jung-Stilling findes næppe mere, men da Bentzon aabenbart har omfattet denne Brevveksling med Veneration, har han heldigvis været saa forsynlig at tage en Afskrift af begge Parters Breve. Denne er med hans egen, usædvanligt tydelige og skønne Haandskrift indført i et Optegnelseshefte, der nu findes i privat Eje og velvilligst er blevet stillet til Raadighed for »Kirkehistoriske Samlinger«². Nedenstaaende Udgave bygger da alene paa denne Afskrift som Tekstforlæg, og dette er tilstræbt gengivet bogstavret, blot hist og her med Lømpelser af Tegnsætningen og med Ombytning af Afskriftens æ for ä i de tyske Tekster. Overhovedet er det med Henblik paa adskillige Ejendommeligheder i Retskrivningen værd at have in mente, at Brevene kun er kendt gennem Afskrifter. Medens Hovedparten af Jung-Stillings Breve er paa Tysk, er alle Bentzons affattet paa Latin. Det er sikkert ret betegnende for Dattiden, at det endnu i Slutningen af det 18. Aarhundrede faldt en akademisk vel uddannet Mand lettere at udtrykke sig paa Latin end paa Tysk. — Ved »Schriften« betegnes i Noterne »Johann Heinrich Jung's, genannt Stilling, sämtliche Schriften«, I—XIV, 1835—38.

da [o: in den nordischen Ländern] irgendwo der Bergungs-Ort für die Auserwählten während der grössten Hitze der Trübsal«).

¹) Sst. VIII, 358 (»den trefflichen jungen Mann möchte ich kennen und an mein Herz drücken«); 497—8 (»das ist wieder eine Kernpredigt, und zugleich eine ernste Rüge der Denkungsart, die heut so herrschend ist«).

²) Ejes af Fru Skoleinspektør Ellen Westerkjær f. Bentzon, hvem jeg bringer min bedste Tak for Tilladelsen til Benyttelsen, lige som ogsaa Hr. Overretssagfører Stefan Hetsch for at have henledet min Opmærksomhed paa dette Hefte.

1.

Viro, plurimum venerando, Henrico Stillingio
S. P. D.

Janus Winther Bentzon,
coetuum Gladsaxensis et Herlowiani
prope Hauniam Pastor.

Omnia, quæ publici juris fecisti, scripta ascetica et æsthetica perlegi, atque perlectis relectisque bibliothecam meam ornavi. Unicum vero, cui titulum dedisti *Theodore von der Linden*¹, frustra in bibliopoliis nostris omnibusque modis quæsitum, valde desidero. In desiderium autem sui rapuit iste ingenii splendor, iste candor animi Deo virtutique dicati, quorum testes sunt reliqua a te prelo subjecta. Ut desideratissimi hujus libri, cujuscunque pretii, compos fiam, facias, opto ac precor. Necessarios, et quod excurrit, sumtus impendo lubentissimus. Quomodo autem voto meo sat fieret, nesciebam, nisi ad te autorem literas mitterem, cum ignota mihi sint nomina typographi, bibliopolæ et loci, ubi lucem vidit *Theodoræ Lindensis* historia. Me tibi, nisi forte ex Annalibus Rintelianis², qui nomen meum sæpius habent, ignotum ut amicis Stillingianis o: Christianismi atque virtutis, adnumeres, utqve hisce literis et erratis, si quæ irrepserint, facilis ignoscas, rogo humillimus, quem, si quid heic loci in tui gratiam per me fieri possit, ad omnia officiorum genera habebis paratissimum.

P. S.

Si honoratissimis tuis literis me dignum habueris, tradendæ sunt filio meo, Theologiæ Studioso, qui Hauniæ est

¹) Var udkommet i 2 Bind i Mannheim 1783, optaget i Schriften IX, 575—880.

²) 1789 ff. var i Rinteln udkommet *Annalen der neuesten theologischen Literatur und Kirchengeschichte*, herausgegeben von Johann Matthäus Hasencamp (1743—97), Professor i Rinteln.

in ædibus successoris mei Dⁿⁱ Clausenii, pastoris ad ædem beatæ virginis¹. Vale!

Gladsaxe d. 16 December 1799.

[Udskrift:] An dem hochwohlgebohrnen Herrn Herrn Hofrath und Professor Jung in *Marburg fr. Cassel*.

2.

Marburgi Cattorum 11mo Jan. 1800.

Viro summe reverendo Jano Winthero Bentzonio
S. P. D.

Johannes Henricus Jung, Med. et philos. Dr., Serenissimo Elect. palat. - Bavaro a Consiliis aulicus et Oeconomix politicæ professor publ. ord. alias Heinrich Stilling.

Gratissimis Tuis litteris relectis perlectisque, nusquam gentium Hauniam, neque in Büschingii Geographia, neque in mappis reperire potui; tandem mihi in mentem venit, num forte Haunia et Hafnia Synonima fuerint, et iterata mapparum perscrutatione, prope Hafniam locum Glad-saxam detegi.

Gratias ago tibi perquam maximas, quod tanta benevolentia erga me imbutus commercium litterarium mecum ingredi volueris, quo fine Tibi gratum animum amicamque manum promptus offero.

Theodore von der Linden in Typographeo academico, Mannhemii in Palatinatu Rheni, impressa forsân, adhuc dum illuc, eo Typographeo² defuncto, in Bibliopolio Schwanii et Götzii (Schwan und Götzische Buchhandlung³) in promptu est; sed nullus dubito, hunc librum

¹) Niels Ludvig Christian Bentzon (1780—1846), siden Provst og Sognepræst i Ringsted-Benløse, boende i Huset hos senere Stiftsprovst H. G. Clausen, der da var nederste Kapellan ved Vor Frue Kirke i København.

²) Typographo?

³) Et ret bekendt Forlag i Mannheim (Geschichte des Deutschen Buchhandels III, 454).

Tibi *Perthes* bibliopola Hamburgensis¹ facillime comparare posse; mihi enim ob maximam farraginem negotiorum nullo prorsus modo possibile est ejusmodi officia conferre amicis etiam amicissimis; ut de pretio per tanta multifaria portoria exaltato taceam.

Num Tibi opera mea æsthetico-theologica nuperrime exantlata innotuerint? — Sunt nempe Sequentia:

Das Heimweh von Heinrich Stilling 4 Bände, nebst dem Schlüssel dazu, Marburg bey Krieger.

Scenen aus dem Geisterreich 1 B. 2te Auflage, Francfurth bey Varrentrapp und Wenner.

Die Siegesgeschichte der Christlichen Religion, in einer gemeinnützigen Erklärung der Offenbarung Johannis, Nürnberg bey Raw².

Tandem quovis Semestri scriptum de 4 plagulis sub nomine *Der graue Mann, eine Volksschrift*³, exaro et prelo subjiciendum curo. Bibliopola Raw Norimbergensis jam septem Tomos distribuit.

Hæc opera omnia *Perthes* Hamburgensis Tibi comparabit.

Gratulor mihi amicum novum! — Deus Te ab omni periculo conservet, sit Tibi propitius Tutor paterque. Vale!

Veniam des mihi in lingua latina plane Autodidacto!

[Udskrift:] An Herrn Herrn Janus Winther Bentzon, Pastor zu Gladsaxen und Herlow, abzugeben an Herren Bentzon Studiosus der Gottsgelehrtheit bey Herrn Clausenius Pastor an der Frauenkirke zu *Copenhagen. fr. Hamburg.*

¹) Den berømte Forlægger og Boghandler Friedrich Perthes (1772—1843). (Geschichte des Deutschen Buchhandels III, 494 f., 521 f.; IV, 18, 53).

²) Optaget i Skrifter IV-V; II; III. »Der Schlüssel zum Heimweh« findes i V, 261 ff.

³) »Der graue Mann« kom i 1795—1816, optaget i Skrifter VII—VIII.

3.

Gladsaxiæ d. 28 Febr. 1800.

Viro, omnium bonorum amore et æstumatione dignissimo,

Johanni Henrico Jung,
Electori Palat.-Bavaro a consiliis aulicis atque Professore Marburgensi

S. P. D.

Janus Winther Bentzon,
pastor coetuum Gladsaxensis et Herlowiani.

Quanta inter legendum, quæ ad me d. 11 Januarii scribere Tibi placuit, perfusus sim voluptate, quantoque usui mihi fuerit scriptio Tua acceptissima, vix ac ne vix quidem dicere valeo. Gratulor nempe mihi de commercio epistolari cum viro in republica litteraria et christiana etiam extraneis notissimo. Nec minus mihi gratulor de pleniori scriptorum Tuorum cognitione, in quibus omnibus theologico nostri temporis veneno dulcissimum ac simul efficacissimum misces antidotum. Videlicet mirum in modum ac malitiose garriunt theologorum hujus ævi sat multi, qui sanctissima quævis postponere, omnia incerta reddere, rotunda quadratis miscere atque fidem christianam oppugnare gestiunt. Habuit vero habetque etiam nostrum hoc ævum in Germania viros doctos et integros, quorum opera in eo collocata fuit, ut confirmaretur in multorum animis Christi religio, quos inter maximi facio præter alios, quorum nomina heic enumerare supersedeo, *De Marées*, Anhalt-Dessauensem, *Kleukerum* jam Kiloniensem, *Hasenkampium*, rectorem quondam Diusburgensem, *Köppenium* Borussio-Pomeranum, *Baumgarten-Crusium* Merseburgensem, *Kösterum* Giessensem, *Reinhardum* Wittenbergensem¹, et *Te*, non ultimo loco

¹) Ludwig Eberhard de Marées (1717—1802), Superintendent i Dessau; Johann Friedrich Kleuker (1749—1827), Prof. i Kiel; Friedrich

nominandum, veri christianismi strenuum propagatorem fidumque mysterii iniquitatis detectorem. Ducibus enim sacro codice et experientia christiano digna recte sapis, ac utinam ita saperent, qui inter eruditos videri volunt sapientissimi! At — quid *Te* laudem? laudem enim ægre fert *Tua* modestia.

Vitam *Tuam* 4 Tomis comprehensam, historias *Morgenthauii*, *Fahlendornii*, *Theobaldi*¹, prætereaque *Stillings ascetische Schriften*², quæ Francofurti ad Mænum prodierunt, et librum fere propheticum, cui titulus est *Heimweh*, una cum *clave* jam dudum iteratis vicibus legi; sed nuperime delectatus sum lectione librorum: *Scenen aus dem Geisterreiche* et 5 particularum scripti periodici *Der graue Mann*, posteriores enim particulas pariter ac *Siegeschichte der christlichen Religion*³ ver versus mihi demum comparare bibliopola meus *Rothe*⁴ pollicitus est. Ad id igitur tempus desiderio premor, intereaque delicias mihi dabit, præter alia, *Theodora Tua Lindensis*, quam jam possideo, dabunt etiam scripta, quæ lectoribus Tuis commendasti: *Briefe eines reisenden Juden — Panax — Gedanken über die Worte des Herren: Wachtet und betet! — Beytrag zur Aufklärung in religiöser und politischer Hin-*

Arnold Hasenkamp (1747—95), Rektor i Duisburg; antagelig Karl Friedrich Köppen (1734—98), Canonicus i Berlin; Christian August Crusius (1715—75), Prof. i Merseburg, apokalyptisk orienteret Teolog; Heinrich Martin Gottfried Köster (1734—1802), Prof. i Giessen; Franz Volkmar Reinhard (1753—1812), Overhofpræst i Dresden, højt værdsat af Grundtvig (jvfr. Kh. Saml. 5. R. VI, 188).

¹) Jungs »Lebensgeschichte« findes i *Schriften* I, »Die Geschichte des Herrn von Morgenthau« og »Die Geschichte Florentins von Fahlendorn« sst. IX. »Lebensgeschichte« var kommet i fire Bind 1777—89, 1. Bind udgivet af Goethe, et 5. Bind kom 1804.

²) »Ascetische Schriften«, Frankfurt a. M. 1799.

³) Jvfr. S. 486.

⁴) Formentlig kgl. Hof- og Universitetsboghandler Johann Gottlob Rothe (Camillus Nyrop, *Bidrag til den danske Boghandels Historie* II, 29, 75).

*sicht etc.*¹, quæ omnia tegumine donanda otium mihi parient gratissimum.

Ut aliquam saltem mei mearumque rerum notionem habeas, paucis fata mea enarrabo. Scias igitur, me pauperibus ortum parentibus et patre optimo, revisore redituum, qui e Norvegia meridionali in ærarium conferruntur², præmatura morte orbum multa puerum tulisse, tulisseque quoque juvenem, donec Inspector collegii Medicei Hauniensis et communitatis regiæ Decanus constitutus opportuniorem vitam degere potuerim. Hinc A^o 1774 a rege vocatus pastor Coagiam petii. At elapsis fere 4 annis Universitas Hauniensis me Hauniæ ad ædem b. Virginis collocavit, ubi per 20 annorum spatium euangelium Christi in magna auditorum frequentia non sine benedictione summi Numinis docui. Innumeris divinæ providentiæ documentis ibi gauisus sum, sed et multa vir tuli, duarum enim uxorum carissimarum funera deplorare mihi accidit. Nec alia defuere incommoda. Hauniæ nempe fere omnia legi, quæ de secta Illuminatorum scripserunt *Kösterus*, Eudæmoniaæ autores aliique anonymi³, itidemque plurima, quæ contra Christianismum ediderunt malesani homines, hisque omnibus me in scripto quodam critico periodico⁴, quod edidi, pro viribus opposui, inque Christi adversarios novarumque rerum cupidos, quos et Dania habet haud paucos, forsan paulo morosior et acutior hos ipsos mihi adversarios reddidi, qui me multi-

¹) Af de her nævnte Skrifter er »Panax« maaske identisk med Jung-Stilling, Die grosse Panacee wider die Krankheit des Religionszweifels, 1776 (F. W. Strieder, anf. Værk XVIII, 261. Schriften XIV, 629 ff).

²) Fuldmægtig i Rentekammeret Niels Bentzon, gift med Maren Jensdatter Winther.

³) Om Köster jvfr. S. 488, om Jungs Syn paa Illuminaterne Skriften VII, 314 ff. »Eudæmonia« er formentlig Tidsskriftet »Eudæmonia oder deutsches Volksglück. Journal für Freunde von Wahrheit und Recht«, 1795 ff. (ikke i Det kgl. Bibliotek).

⁴) Bentzon var 1790—95 Redaktør af det konservative Tidsskrift »Kritik og Antikritik«. Jvfr. dette XVI, 670; XVII, 112.

faria petierunt malevolentia¹. Animum vero atque calcaria semper addidit bona, quam tuebar, causa, nec non omnium bonorum amor et æstimatio, imprimis vero Salvatoris promissio *Matth. V, 10—12*. Atque jam facile intelligis, cur tanta in *Te Tuaque* ferar prædilectione, eadem enim sentiendo conjunguntur corda. Demum A^o 1797 huc me transtulit alma Hauniensis Universitas, ubi tranquillam ago vitam propemodum sexagenarius una cum uxore probissima, duobus filiis filiabusque octo optimæ spei atque indolis. Det mihi Deus T. O. M., ut meam meorumque rite curem salutem!

Procuret *Tibi* cuncta fausta atque felicia! Remuneret *Tibi* animorum curam, quam sponte in *Te* suscepisti! De cætero nullus dubito, quin æternitatem *Tibi* pares gaudii plenam juxta illud *Danielis XII, 3*. In regno spirituum salutari me quoque habebis debitorem gratias *Tibi* acturum lætissimas. Fac interea, quod facis, ut me ames, si mutuo me id facturum existimaveris!

P. S. Quod *Hauniam* scribendo *Tibi* molestus fuerim, male me habet; nostratum autem plerique non *Hafniam*, sed *Hauniam*, scribimus, quia hoc etymologice rectius judicamus. Cura, ut valeas!

[Udskrift:] An Herrn Herrn Dr Johann Heinrich Jung, Hofrath und Professor in *Marburg. fr. Cassel*.

¹) Efter Werlauffs Vidnesbyrd var Bentzon »meget ilde anset af den yngre Slægt, der dengang førte Ordet«, paa Grund af sit Medarbejderskab ved »Kritik og Antikritik«, som blev betragtet »som et Organ for Obscurantisme og cras Orthodoxy« (Historisk Tidsskrift 4. R. IV, 286—7). Bekendt er ogsaa Oprinet med en Vise af Jens Baggesen ved Bentzons andet Bryllup, hvori der bl. a. tales om »Nidkærhedens ortodokse Horn« (F. Rønning, Rationalismens Tidsalder III, 1. Afdel., S. 236—7).

4.

Marburg in Hessen den 13ten Maj 1800.

Verehrungswürdiger Herr Pastor! Sehr geschätzter Freund!

Aus Ihren Briefen sehe ich, dass Sie hochdeutsche Bücher lesen und verstehen können, ich will Ihnen also jetzt einmal teutsch schreiben. Sollte es Ihnen aber beschwerlich fallen sie zu verstehen, so will ich Ihnen recht gerne wieder lateinisch schreiben.

Sie werden so gütig seyn und mir verzeihen, dass ich Ihren lieben Brief so spät beantworte: ich wurde den Winter über durch dringende Geschäfte, und nachher durch eine Reise in den Ferien davon abgehalten. Ich werde Sie in Zukunft nicht mehr so lange auf mich warten lassen, und ich bitte Sie auch mich nicht so härt zu strafen, dass Sie mir nun nicht so bald schreiben wollten. Ihre Briefe sind mir sehr lieb, und ich freue mich immer sehr, so oft ich einen bekommen.

Die Apostasia, der Abfall von Christo nimmt erschrecklich zu: glauben Sie denn wohl, dass das Studium Theologicum nicht mehr Bibel-sondern Moral-Studium ist? Die collegia exegetica haben keinen andern Zweck als per indirectum zu beweisen, dass die Bibel nichts anders als ein altes Fabelbuch sey; lezthin sagte ein Candidat der Theologie, der seit einem Jahr von der Universität Jena zurück gekommen war, und jetzt Hauslehrer bey einer adlichen Familie ist: er habe in acht Jahren in der Bibel nicht gelesen — es ist schrecklich, und doch allgemein der Fall; innerhalb 10 Jahren ist Christus nicht mehr der Gegenstand der allgemeinen Volksreligion, und seine wahren Verehrer werden sich in Ecclesia pressa befinden. Gut! dass das nicht lange dauern wird.

In den mittägigen Gegenden Teutschlands wüetet wieder der Krieg auf die fürchterlichste Weise. In der Schweiz rafft der Hungerstod alte und Junge weg. Gott, es ist

erschrecklich! allein die grosse Versuchungsstunde ist angebrochen, wohl dem, der darinnen aushält!

Auf der andern Seiten aber ist es auch wieder sehr tröstlich, dass das Reich unsers Herrn intensive und extensive wächst; es regt sich allenthalben, und hin und wieder giebt es sehr kräftige Regungen und Erwekungen, auch die Missionsgeschäfte in andern Welttheilen, so wohl durch die Brüdergemeine, als auch durch die Englische und Holländische Missions-Anstalten¹, gehen gut von Stat-ten; mit einem Wort: der Tag der Zukunft des Herrn naht mit Macht, Amen, ja komm Herr Jesu!

Herzlich danke ich Ihnen auch für die Nachricht, die Sie mir von Ihrer eigenen Lebensgeschichte mittheilen; Wir beyde haben ähnliche Schiksale gehabt; auch ich stämme von armen Eltern ab, auch ich habe zwo liebe Ehegattinnen, aber auch 6 Kinder in der seeligen Ewigkeit, auch ich lebe jezt in der 3ten Ehe sehr glücklich, und auch ich bin im 60sten Jahr. Der Herr seegne Sie überschwenglich, theurer Mann! Er brauche und mache Sie zu einem fruchtbaren Werkzeug in seiner Hand zur Beförderung seiner Ehre und seines Reichs.

Hat denn der würdige Bischof Balle sein Wochenblatt zur Vertheidigung der Bibel und ihrer Religion² nicht fortgesetzt? — das Werk hat mir ausserordentlich wohlgefallen.

Dr. Ewald, prediger an der Stephanskirche in Bremen³, will eine Monats Schrift für Christen herausgeben; wenn Sie etwa kleine Biographien frommer Menschen, oder sonst etwas nützliches, Beyspiele von göttlichen Führungen und

¹) Jvfr. forskellige Udtalelser i »Der graue Mann« (Schriften VII, 220 ff.).

²) Af Biskop N. E. Balles »Bibelen forsvarer sig selv, et Religionsblad«, I—IV, 1797—1802, var 1. Bind udkommet paa Tysk 1798.

³) Johann Ludwig Ewald (1747—1822), 1796—1805 Andenpræst ved Stephanskirken i Bremen, siden Kirke- og Ministerialraad i Karlsruhe, udgav 1801—06 »Christliche Monatsschrift zur Stärkung und Belebung des christlichen Sinnes«. Jvfr. Schriften VII, 302.

Bewahrungen, oder sonstige Nachrichten aus dem Reiche Gottes von Zeit zu Zeit an den Herrn Dr Ewald einsenden könnten, so würde ihm dadurch ein grosser Gefallen geschehen, und eben so lieb würde es ihm auch seyn, wenn Sie dieser Monaths-Schrift in den Nordischen Reichen Absatz verschaffen könnten.

Sind Sie nicht mit dem Herrn Superintendenten Lüdike in Stokholm¹ bekannt? dieser war ehemals ein treuer Verehrer Jesu, und ich hoffe, er wirds auch noch seyn, er war eine Zeitlang Evangelischer prediger in Smyrna.

Ich erinnere nochmals, wenns Ihnen beschwerlich wird, teutsch zu verstehen, so will ich Ihnen gern wieder lateinisch schreiben, Sie aber schreiben mir immer lateinisch. Theurester brüderlicher Freund! ich empfehle mich Ihrer Brüderliebe, gedenken Sie meiner in Ihrem Gebät vor Gott.

Die Gnade unsers Herrn Jesu Christi und sein heiliger Geist sey das Element Ihres Lebens und Würckens. Ich bin durch diese Gnade Ihr treuer brüderlicher Freund

Jung.

N. S.

Wenn Sie an mich schreiben, so machen Sie doch inwendig im Brief keiner Titel an mich, sondern Johanni Henrico Jungio S. p. D. Janus Winther Bentzon.

[Udskrift:] Sr. Hochehrwürden Dem Herrn Pastor J. W. Bentzon zu abzugeben in Copenhagen. Gladsaxen bey Copenhagen bey Herrn pastor Clausenius an der Frauen Kirche. franco Hamburg.

¹) Christopher Wilhelm Lüdeche (1737—1805) var 1759—68 den første lutherske Præst i Smyrna, ansat af den danske Stat (Kh. Saml. 5. R. III, 572—4. Michael Neiiendam, Christian Bastholm S. 121—4). 1773 blev han anden og 1747 første Pastor (*ikke* Superintendent) ved den tyske Menighed i Stockholm (velvillig Meddelelse fra Professor, Theol. Dr. Hilding Pleijel, Lund). Han er bl. a. kendt som en fremragende Lærdomshistoriker for Gustaf III's Periode.

5.

Johanni Henrico Jung S. P. D. Janus Winther Bentzon.

Quæ germanice scribis, lubentissime lego; est enim hæc lingua mihi adeo familiaris et quasi vernacula, ut omnia optime intelligere eodemque momento danice vertere queam, etiamsi scribere aut loqui non audeam; vereor enim, ne una alterave constructio minus recta, unum alterumve vocabulum minus aptum, minus compte positum, oculos lectoris auresve audientis offendant. Habet quoque bibliotheca mea, præter paucos britannicos, gallicos nonnullosque latinos, plurimos libros germanicos. A Te igitur officiosissime peto, ut ad me semper germanice scribas latina exspectaturus responsa.

Causæ, quas affers Tuæ in scribendo cunctationis, adeo valent, ut nil magis. Quod autem me colloquio litterario dignum habueris habeasque, est atque semper erit mihi gratissimum. Nihil jam dico de scribendi materia Te et tempore digna.

Inter moerorem ac lætitiâ me ambiguum tenuerunt narrationes Tuæ partim de studii theologici depravatione, de hora tentationis, de belli miseria, partim demum de incremento regni Salvatoris ope missionum anglicarum batavarumque. Quantum doloris priores, tantum gaudii mihi peperit posterior. Doleo juvenem Theologum, cui Bibliorum lectio obsoleta est, ac non modo nil voluptatis, sed et forsân multum tædii creat; non autem miror, habet enim academia Jenensis *Paulum* quendam¹, quem potius *Antipaulum* dixeris, qui figmentis suis multos corripit ἁμαρθεῖς καὶ ἀσθηρίκτους², cujusque corruptio etiam danicam invasit tellurem. Edidit discipulus quidam hujus *Pauli*, nomine *Malthæ Møller*³, qui pastoris nomen mentitus

¹) Den bekendte vulgærrationalistiske Teolog Heinrich Eberhard Gottlob Paulus (1761—1851), Prof. i Heidelberg.

²) Jvfr. 2. Pet. 3, 16.

³) Litteraten Malthæ Møller (1771—1834) udgav 1795—97 »Reper-

est, in Dania Repertorium quoddam innumeris refertum ineptiis theologicis, quas, donec tandem detegeretur autor, deglutivit juvenus academica parum cauta. Leguntur heic quoque scripta *Bahrtdii*, *Riemii*¹ aliorumque, ut jam taceam libros, sub larva Christianismi et bibliophilæ editos, *Telleri*, *Eichhornii*, *Steinbartii*, *Eckii*, *Eckermanni* etc.², quos jure merito suspectos habet verus quilibet sacri codicis æstimator. Averruncet autem Deus T. O. M., ut intra decennium cultus Christi publicus evanescat! Animum mihi adhuc dat hæc legenti historia Eliæ 1. Reg. 19, 14—18, pariter ac Christi assertio Math. 16, 18. Pacem det idem supremum Numen, ut fugentur bellicæ calamitates! Faustam reddet omnem operam, quæ in eo collocatur, ut heic et alibi incrementa capiat Christi regnum! Quæ huc pertinentia ex anglica lingua in germanicam transtulit *Mortimer*³, non absque deliciis legere potest genuinus Servatoris cultor. Annuat Omnipotens piis suspiriis ac conatibus!

Quanta inter nos fatorum paritas! me non pænitet de me meisque rebus scripsisse, ut res Tuæ mihi plenius innotescerent. Est epistola Tua supplementum quoddam vitæ domesticæ antea editæ⁴ eoque nomine, quæ conservetur,

torium for Fædrelandets Religionslærere«, der rettede skarpe Angreb paa Statskirken og den ortodokse Teologi. Jvfr. L. Koch i Historisk Tidsskrift 5. R. II, 85—101. E. C. Werlauff, Erindringer af mit Liv S. 39 f.

¹) Karl Friedrich Bahrtdt (1741—92), Prof., Litterat; Andreas Riem (1749—ca. 1807), Litterat, en Discipel af Lessing.

²) Wilhelm Abraham Teller (1734—1804), Prof. i Helmstedt, siden Overkonsistorialraad i Cölln an der Spree; Johann Gottfried Eichhorn (1752—1827), Prof. i Göttingen; Gotthelf Samuel Steinbart (1738—1809), Litterat; Johann Georg Eck (1745—1808), Litteraturhistoriker, Prof. i Leipzig; Jakob Christoph Rudolf Eckermann (1754—1837), Prof. i Kiel.

³) 1800—1801 udkom i Barby P. Mortimers Geschichte der neuesten evangelischen Anstalten in England, 1—2. Jvfr. Ejler Haugsted, Katalog over Vahls Missionsbibliothek i Statsbibliotheket i Aarhus S. 101 og Schriften VII, 221.

⁴) Jvfr. S. 488.

dignissima. Sat tulimus, sed et sat deliciarum nobis dedit divina providentia, quæ dulcibus tristia miscuit, ut animus in altum eveheretur. Et ego progeniem inter coelestes numero, nempe tres pueros puellamque. Habemus igitur ambo in regno spirituum, qui nos exspectant, summo cum gaudio olim amplectendos.

Balle, episcopum meum, nominas et laudas. Est etiam laude dignissimus vir verè christianus, indefessus sacri codicis defensor, doctus, affabilis. Uno eodemque die examinati in Studiosorum numerum recepti sumus. Arcta ab eo tempore inter nos viguit amicitia¹. Et illum, ut et me, diu exhibilarunt nugæ frivolorum hominum, donec tandem novum Regis edictum furori scribentium juvenili dissolutoque prelo obicem poneret². Continuatur scriptum episcopi Bibliorum defensionis destinatum. Prodierunt jam duo volumina atque tertii 20 plagulæ. Salutat Te Tibi devinctissimus ob animum, quem ipsi, et assensum, quem scripto ipsius declarant litteræ Tuæ.

Dominum *Lüdike*³ vidi, nunquam autem cum eo collocutus sum. Credam et ego hunc virum fidelem esse Christi amicum ac veneratorem, nec aliquid audivi, quò hoc honore privaretur. Sat magnus est Apostatarum numerus, sed et multi dantur, noti atque ignoti, religioni Servatoris addictissimi, quos futura dies palam faciet. Placuit interea assertio *De-Maréesii*⁴ dicentis: »Fuit primum se-

¹) I sin Afskedsprædiken i Vor Frue Kirke 1797 udtalte Bentzon følgende Ord til sin Biskop og gamle Medkæmper («min Ungdoms Ven, min Ven indtil denne Dag): dit Navn skal staae hædret i de følgende Tiders Kirkehistorie, fordi Du i vanskelige, i fordærvede Tider opofrede Dig, og ansaae det for en Ære at lide for Jesu Navns og hans Lærdoms Skyld. Der kommer en Tid efter denne, da Dine Fortienester i fuldere Maade skal paaskjønnes» (L. N. Fallesen, *Nyt Magazin for Religionslærere* I, 1, S. 181).

²) Forordningen af 27. September 1799, som nærmere forklarer og bestemmer Trykkefrihedens Grænser.

³) Jvfr. S. 493.

⁴) Om de Marées jvfr. S. 487.

culum *Apostolicum*, est nostrum *Apostaticum*», quid enim veritati magis consentaneum?

Gratulor mundo christiano de scripto Doctoris *Ewaldii*¹ periodico jam edendo, et laudo curam propositumque viri venerabilis. Quæ adnotata habeo tali operi congrua non tanti sunt momenti, ut sumptibus satisfaciant, nec scio, quo modo ad eum absque impensis perveniant meæ minutiae. Habet liber *Kirschii*², quem aliquot abhinc annis legi in 4 aut 5 Tomos distributum, cui titulus: »Anecdoten für Christen, und auch für solche, die es nicht sind«, plurima, nisi me omnia fefellerint, operi viri optimi inservitura. Scriptum vendibile reddent Lipsienses nundinæ; faciam autem, quod per me fieri potest, ut etiam heic frequenter legatur.

Post paucos dies iter in Falstriam instituo visurus primogenitam meam filiam pastori Nicopiensi *Borrichio* nuptam³. Non autem potui, quin ante iter hasce mitterem litteras novam Tuam epistolam acceleraturas. O si scires, quantam mihi creet voluptatem quælibet Tua scriptio! legendo relegendoque

labitur ex oculis nunc quoque gutta meis⁴.

Tanta tui est vis animi. Tanti facio fraternam, qua me dignaris, indolem, ut grates Deo ac Tibi debitas persolvere nequeam.

In futurum iter mihi intento deficit hac vice scribendi materies, nunquam vero deficient vota pro Te fundenda. Incolumem Te servet, integerrime, divina cura in multos annos, ne mundo lux, ne mihi desit amicus! Faxit, ut

¹) Jvfr. S. 492 f.

²) Georg Friedrich Kirsch (1742—90), Hofpræst i Ebersdorf, udgav 1779—83 »Anecdoten für Christen und auch für solche, die es nicht sind«, 1—5 (J. G. Meusel, Lexikon der vom Jahr 1750 bis 1800 verstorbenen teutschen Schriftsteller VII, 38 f.).

³) Residerende Kapellan i Nykøbing-Systofte, siden Sognepræst i Ledøje-Smørum, Provst Peter Holm Borch (1769—1833), gift med Ellen Cecilie Magdalene Bentzon (1775—1834).

⁴) Ovid. Trist. 1, 3, 4.

vitam nostram ita instituamus, ut inter coelicolas vitæ pie ante actæ deliciis fruamur! Heic non visi nosmet ibi videbimus, heic invicem remoti ibi proximo intimoque utemur salutari commercio. Piis Tuis precibus me commendo scriptioni jam finem faciens. Sit Tecum gratia triunius Dei! Sit Tibi vita dulcis, mors salutifera, æternitas gaudiorum plena!

Gladsaxiæ d. 1 Julii 1800.

[Udskrift:] Sr. Hochwohlgebohrenheit Herrn Hofrath und Professor Jung in *Marburg* in *Hessen*. fr. *Cassel*.

6.

Marburg den 27sten 8br. 1800.

Verehrungswürdigster und herzlich geliebter Freund!

Verschiedene wichtige Reisen und dadurch aufgehaltene Berufsgeschäfte haben mich gehindert Ihren lieben Brief eher zu beantworten. Sie glauben nicht, wie angenehm mir ein Briefwechsel mit Ihnen ist.

Dass auch in Dännemarck der Abfall mit Gewalt den Damm durchbricht, das weis ich leider! wohl, allein dagegen hat auch der Herr noch immer die Seinigen dasselbst, und wenn einmahl vor den einbrechenden göttlichen Gerichten die Versiegelung vorgenommen wird, so wird sich zeigen, dass der Herr dort noch ein grosses Volck hat. In Holstein hab ich verschiedene würdige Freunde, denen es ums Seeligwerden ein wahrer Ernst ist.

In England ist der Herr jezt recht am versiegeln¹, viele tausende werden jezt in allen provinzen erwekt und bekehrt, und der Unterschied zwischen der hohen bischöflichen Kirchen, den Presbyterianern, Methodisten und Dissenters aller Art höret unter allen erwekten Predigern und Gemeinden gänzlich auf; man weiss von keinem andern Unterschied mehr als zwischen Gospel-predi-

¹) Der tænkes formentlig især paa den Vækkelse, der udgik fra «den evangeliske Retning» i England.

gern und Moral-predigern; diese grosse Erwekung und Versiegelung ist mir ein Beweis, dass in wenig Jahren ein schreckliches und final-gericht über England ergehen wird.

In Holland, vorzüglich aber in der Schweiz, ist das Elend unbeschreiblich gross, in beyden Republicquen aber ist das Christenthum, alles Drucks ungeachtet, in vollem Flor. Ich bin verschiedemal gefragt worden, warum doch der Herr auf diese beyden Länder, in welchen doch von jeher die Religion Jesus vorzüglich geachtet wurde, und so viele wahre Verehrer hatte, *zuerst* und so *drükend* seine Schwere Hand gelegt habe? — meine Antwort ist: die Gerichte fangen am Hause Gottes an: denn diese Gerichte nehmen den Gang so wie eine Krankheit. Sie steigen immerfort bis zur höchsten Höhe. Sie fangen gelind an, werden dann immer schwerer und drükender, bis dann endlich das Ziel der Vorsehung erreicht wird, eben darum werden die bösesten und verdorbensten Nationen auf die letzte verspart, und die besten zuerst heimgesucht. Ich habe aber Grund zu glauben, dass die drey nordischen Reiche im Ganzen verschont bleiben werden, aber über Teutschland wird ein sehr schweres Gericht ergehen; den Grund davon werden Sie im 9ten Hefft meiner periodischen Volksschrift *der graue Mann* finden¹.

Lavater in Zürich leydet seit einem Jahr erschrecklich²; Sie werden wissen, dass er im October 1799 von einem Franzosen in den Leib geschossen worden; diese Wunde ist noch nicht heil, und er wird bald an der Auszehrung sterben. Dieser grosse Zeuge der Wahrheit legt in dieser

¹) Schriften VII, 317 ff. Her fremhæves bl. a. den aftagende Respekt for Religionens Hellighed, Præsternes Verdslighed, Oplysningsfilosofiens Indflydelse etc.

²) Johann Kaspar Lavater døde 2. Januar 1801 som Følge af det omtalte Skud (Georg Gessner, Johann Kaspar Lavaters Lebensbeskrivelse III, 1803, S. 463 ff., 539 f.). Om Stillings Forhold til denne Mand jvfr. Schriften VII, 355 ff., 387. Ved Lavaters Død udgav Stilling »Lavaters Verklæring, besungen«, 1801 (jvfr. F. W. Strieders S. 479 anførte Værk XVIII, 268).

Krankheit noch das gröste Zeugnis für die Versöhnung der Menschen mit Gott durch Christum ab; Sie können nicht glauben, wie herlich dieser Mann Gottes seine Leyden erträgt und benutz. Ich habe Ihnen hier ein ziemlich gut getroffenes porträtchen von ihm beygelegt; er hat während seinen Leyden seine deportationsgeschichte, ein Gebätbuch, und einen Gesang an Christum geschrieben, auch ich hab während dem manch Billet von ihm erhalten; alles, was er schreibt, ist jezt Geist und Leben.

Grüssen Sie den würdigen Bischof Balle von mir; Seine Schrift zur Vertheidigung der Religion wird in Teutschland aufgelegt und gedruckt¹.

Folgende Geschichte ist wahr und merkwürdig: Ein Engländer sahe in Rom den pabst das Hochamt halten, er bemerkte an seiner Tiara die Aufschrift: Vicarius filii Dei, und fand darinnen die Zahl des Thiers 666 (VI CarIVs f ILII DeI). So wird jezt während der Zeit des Nichtseyens des Thiers das Geheimnis an der Stirn der Hure bemerkt².

Es ist rührend und äusserst tröstlich für mich, mein theuerster Bruder! dass Sie mich so lieb haben; ich verdiene es nicht, denn ich bin aus mir selbst ganz und gar nichts, weniger als nichts. Der Herr ist mein Alles. Ich bin mit ewiger Liebe vor dem Herrn und durch seine Gnade ihr ewiger Bruder

Jung.

Sie erhalten diesen Brief durch Spedition des lieben van der Smissen in Altona³.

¹) N. E. Balle, Christliches Religionsblatt, unter der Aufschrift: Die Bibel vertheidiget sich selbst, I, 1798 (forhandlet af Jacob Bischoff i Schwensbye i Angel). 1800 kom som en anden Oversættelse Balles Nøthige Aufklärung seiner Vorlesung über die Bibel.

²) I sin »Sieggeschichte der christlichen Religion« forklarer Jung, at Tallet 666 »kann nichts anders bedeuten, als die Anzahl der Päbste oder Regenten, multiplizirt mit den Regierungsjahren derselben« (Schriften III, 274).

³) I Altona fandtes det store Handelshus Hinrich van der Smissen Söhne, Elbbrücke 42 (Altonaisches Adresbuch 1802 og 1803).

[Udskrift:] Sr. Hochehrwürden Dem Herrn Pastor Bentzon zu Gladsaxen bey Copenhagen, abzugeben bey Herrn Clausenius Pastor an der Frauenkirke zu Copenhagen. Fr. Hamburg.

7.

Gladsaxiæ d. 24 Januarii 1801.

Johanni Henrico Jung S. P. D. Janus Winther Bentzon!

Non est, quod de descriptionis meæ cunctatione multa dicam, etiamsi sat multæ mihi præsto sint rationes. Præter officium, quod mihi meisque victum præbet, aliaque negotia politica, quibus pastores danici obruimur, in causa præcipue fuit mihi a rege injuncta post defunctos distributio legalis atque administratio opum tam meæ progeniei quam alienarum, quæ non parum temporis sibi vindicavit. Jam mihi aliquantulum datus hisce qualibuscunque litteris fidem libero.

Humilitatem *Tuam* Paulinam, sub finem epistolæ *Tuæ* et 1 Cor. 15, 10 indicatam, mihi vero a longo tempore notissimam, amore et æstimatione prosequor. Ter carum mihi *Te* reddidit ista virtus christiana omnibus, qui christianos se venditant, optanda. Pulvis enim et umbra sumus prætereaque nihil.

Effigiem *Lavateri*, quam mihi muneri dedisse, involucro donatam parietique affixam, quotidie ante oculos habeo. Virum hunc apostolicum, ab autoribus bibliothecæ germanicæ universalis¹ quondam ludibrio habitum, semper dilexi, nec unquam hunc *Tuum* amicum diligere desinam. Doleo fatum, sed patientiam et probitatem admiror viri optimi jam salvi. Multa tulit, sed et multa præstitit a Christo, cui se totum dedit, remuneranda. Etiam post mortem vivet strenuus christianæ fidei propagator, mul-

¹) Den store radikalt prægede Recensionsjournal »Allgemeine deutsche Bibliothek«, udgivet 1765—1805 af Friedrich Nicolai (1733—1811) og hans Medarbejdere.

torum recte sentientium amor et deliciæ. Habet *Lavateri* facies, pariter ac scripta et opera, vim attractionis. Gratiâs *Tibi* debeo maximas pro data imagine non grata modo sed et sancta, sanctissimarum enim virtutum mihi exemplar erit et incitamentum.

Curiosa satis est illa Angli observatio de numero bestię, quem præ se fert inscriptio tiaræ papalis. Longe post se relinquit reliqua nomina, quæ eundem habent numerum, et ad quæ locum apocalypticum referre voluerunt nonnulli. Audivi Doctorem quendam Theologiæ Hauniensem dicentem: de nomine LVDoVICVs non esse explicandum locum Johanneum Apoc. 13, 18 hac quidem ex ratione, quod latinam lingvâ intellexisse Johannem non sit supponendum. Huic assertioni et ego fidem facio, sed urgeo simul, non opus esse, ut latinam lingvâ intellexerit Johannes, nec hoc obstare, quo minus latino nomini applicari possit bestię numerus. Revelatio enim prophetica multa habere potest ipsi prophetæ ignota atque obscura in posterum palam futura. Ipsum igitur Johannem nomen bestię ignorasse quis facile negaverit? Quod vero inscriptioni tiaræ præ reliquis omnibus competat loci apocalyptici applicatio, quis quoque inficias iverit? Mihi saltem maxime arridet interpretatio Angli, de qua certior me fecit *Tua* epistola. Est et illa litterarum *Tuarum* indoles, ut et menti et ingenio grate inserviant.

Quæcunque de multorum excitatione et obsignatione pariter ac irruentibus calamitatibus refers, verissima puto præeunte nostri temporis historia. Maxime vero desidero nonnum fasciculum scripti *Tui* periodici¹, ut inde mihi palam fiant rationes, ob quas tribus septentrionalibus regnis præ ceteris parcendum esse existimas. Verum quidem est hæc regna multos numerare Domino addictos, sed numerant etiam, *Te* dicente, republicæ Batava atque Helvetica, quarum tamen miseria mirum in modum crevit crescitque. Cur igitur nominatis regnis parcatur, cur cum

¹) »Der graue Mann«, jvfr. S. 486.

rebus publicis non pari passu ambulent, non liquet. At quam inexplorabiles sunt viæ Domini! quam occulta consilia! Utinam dentur rationes sat idoneæ, ob quas paucioribus ac lenioribus prematur miseriis patria mea! Utinam dubia mea solvant, quas polliceris, cogitationes! Interea temporis inter spem metumque anceps hæreo. Atque hinc vides, quanto in scriptum *Tuum* ferar desiderio.

Impræsentiarum heic Daniæ tranquille, o si quoque pie! vivitur. A tempore edicti regii, quo scribentium furori obex ponebatur, multa cessaverunt incommoda, sub quibus et religio et privati homines gemuerunt. Sacrum quidem codicem adhuc debellant *Horrebowius*¹ et fasciculorum editor, qui inscribuntur *Politisk-physisk Magazin*², sed contra decorum minus peccantes. Magis moderate ac serio, omissis scommatibus exsibilationibusque, rem aggrediuntur. E contrario lucem quoque heic viderunt et vident scripta Christianismi defensionis ac propagationi destinata, quam ob rem præcipue laudandi sunt *Ballius* noster, *Esaias Fleischerus* a consiliis conferentiarum³, *Bangius* medicinæ Doctor et Professor⁴, ut et bibliopola, qui inter fratres nomen profitetur, *Buch*⁵, cujus in eo posita est cura, ut edatur scriptum periodicum, quo in animis con-

¹) Litteraten Otto Horrebøw (1769—1823) udgav 1797—1801 Tidsskriftet »Jesus og Fornuften«.

²) Det radikale Tidsskrift »Politisk og fysisk Magazin« blev 1793—96 udgivet af Lægen Rudolph Buchhave (1737—96). Jvfr. F. Rønning, *Rationalismens Tidsalder*, III, 2. Afdel., S. 102 ff., 192 ff.

³) Den tidligere Amtmand i Korsør, Konferensraad Esaias Fleischer (1732—1804) udgav 1798—99 »Jesu Christi Religions Sandhed og hvori den bestaar«, I—II.

⁴) Professor, Dr. med. Frederik Ludvig Bang (1747—1820), J. P. Mynsters Stiffader, havde netop 1800 udgivet et apologetisk Arbejde »Den rette Religion efter Fornuften«.

⁵) Formentlig Boghandler Christlieb Leth Buch († 1818), der synes at have hørt til Brødreresocietetet. Et Tidsskrift af den omhandlede Beskaffenhed ses han ikke at have faaet sat i Gang (jvfr. Fortegnelse over Bøger, som faaes tilkjøbs hos Boghandler C. L. Buch [efter 1800]). Det S. 504 omtalte Hefte maa vel være et Prøvehefte.

firmitur Servatoris doctrina et dilectio, quodque forsan aliter sentientes alliciat. Primum hujus scripti fasciculum nuper legendum præbuit. Vertuntur etiam hunc in finem libri Germanorum huc spectantes. Frequentius jam auditoribus implentur templa metropoleos. Spero igitur fore, ut sensim evanescant dubia teporque, quibus ansam dederunt auctorum temporis ante acti frivolitas et machinationes multifariæ.

Primus hujus seculi dies heic Gladsaxiæ Herlowiæque solennis fuit. Instrumentorum musicalium sonus cantum nostrum adjuvit et exaltavit. In maxima hominum frequentia textus mihi fuit exhortatio Paulina Philipp. 4, 6, qui novum seculum novumque annum gratiarum actione precibusque initiavit; prono enim alveo fluxit duplex hæc admonitio: pro multis beneficiis Deo dignas habendas esse gratias, itidemque multa piis expetenda esse precibus. Quin hic quoque dies stimulum quendam religiosum in nonnullorum saltem animis reliquerit, non est, quod dubitem.

Ut remuneretur quodammodo carissimum, quod mihi dedisti, donum mitto effigiem *Ballii* nostri nummo impressam, quem episcopo dedicavit civium christianorum amor et veneratio, cujus nummi ektypon faciem exhibet non dissimilem, modo paulo mitiorem tibi imaginatus fueris¹. Inopinato hic nummus aureus *Ballio* a civibus ob religionis amorem bibliorumque defensionem traditus est una cum argenteis quibusdam familiæ tradendis. Plurimam *Tibi* salutem dicit vir *Tibi* mihi que amicissimus. Altera nummi facies inconcussam fidei christianæ firmitatem, non obstantibus tempestatibus, hieroglyphice significat. Vellem, mihi indicares, num *Tibi* similis tunc temporis fuerit imago *Henrici Stillingii* domesticæ *Tuæ* vitæ præfixa², nam et ipsam amo imaginem.

¹) Vilhelm Bergsøe, Danske Medailler og Jetons fra 1789—1891 Nr. 1013. Jvfr. Jens Møller, Biskop Dr. Nicolai Edinger Balles Levnet og Fortjenester, 1817, S. 221 ff.

²) Foran i I. Bind af Skriften findes et Staalstik af Jung.

Amicitiam *Tuam* fraternam mihi conserva! perge diligere me virum *Te* omnibus modis longe inferiorem! Novum annum ingressus vive faustus, mihi pluribusque dulcis ac utilis! Quælibet *Tuæ* litteræ *Te* mihi reddunt cariorem, o si nullis litteris me *Te* indigniorem reddam! *Te* familiamque *Tuam* servet in multos annos divina benignitas! me *Tui* veneratorem habebis perpetuum!

[Udskrift:] Sr. Hochwohlgebohrenheit Herrn Hofrath und Professor *Johan Heinrich Jung* in *Marburg* in *Hessen*. fr. *Cassel*.

To Breve fra Hans Nielsen Smed.

Af K. F. Hafstrøm.

Følgende to Breve — som velvilligst er overladt mig af Gaardejer Steffen Mikkelsen, Gl. Soele, — er fra *Hans Nielsen Smed*, Føreren for de vakte i Korning Sogn i Kampen mod Balles Lærebog. 1811 stod han anklaget for at »udbrede fanatisk og sværmerisk Lære«¹, for at have »mægtet at benytte sig af til sine Børns Kundskab Balles Lærebog«, samt for »i Korning Kirke den 16. Novem. før Skriftermaalet have foraarsaget Forvirring med Udbrud« osv. At han virkelig havde været langt ude i Sværmeri, fremgaar af hans Indrømmelse af at have »medlagt sin Profession i den forrige Smedie det var Guds Indskydelse«; »han nægtede ikke at J. I.² Kone kom til ham i Smedien og formanede ham til at han skulde være Gud tro, og dette gav Anledning til at han ikke mere smedede i den gamle Smedie da hun flere Gange havde haft Bud til ham fra Gud«. Men naar han allerede »har indrettet sig en anden Smedie«, synes han i nogen Grad at have trukket sig ud af hendes Indflydelse. At Kvinderne gik videst i Fanatisme, ligger ikke blot i Kvindens almindelige Hang til Overdrivelse, men i, at de — efter Andagtsbøgernes Anvisning — holdt deres Møder særskilt³.

1812 var Hans Nielsen atter anklaget, denne Gang »i Anledning af at H. N. S. med flere i K. Sogn skulde

¹) Politie Protokol for Bierre Hatting Herreder, 9. Dec. 1811.

²) Jens Iversens Kone, Karen Hansdatter, der har skrevet det mystiske »Sendebrev« af 29/9 1812, delvis aftrykt i K. F. Hafstrøm: Fra den jyske Vækkelse, Jyske Samlinger 1925, S. 17—18.

³) Pastor Kiers Brev 22/11 1812, D. K. 1 Dep 3 N 774/2151 Nr. 3.

[holde] Forsamling og nægte at lade deres Børn gaa i Skole . . .» Den ny Skolelov af 1812 blev anvendt, de vakte blev mulkterede for Skole-Forsømmelse (skønt de mødte i Skolen, men uden de lovbealede Bøger) — og udpantede for alt, hvad de ejede.

Men endnu alvorligere Følger fik Sammenstødet paa Kirkegaarden med Præsten i 1814; det blev til en Retssag, der først endte med Højesterets Dom 28/7 1817; Hans Nielsen blev idømt eet Aars Tugthusstraf¹.

Fra Viborg Tugthus skrev Hans Nielsen et Brev til *Mattias Nielsen*, Føreren for et Parti af vakte i Raarup Sogn². Brevets Hovedemne er: *Taalmodighed under Modgangen* — den passive Modstand var det kraftigste Vaaben for Pietisterne, baade de ældre og yngre. H. N. er fri for personlig Bitterhed, han betragter sin Strid som Led i det større: *de troendes Kamp mod Vantroen*, og anvender Jesu Ord til Apostlene paa sig selv og sine Fæller.

Hans Nielsen bliver imidlertid ikke staaende ved den passive Modstand; der er »en stor Drift« i ham, en Handlekraft, som ikke er almindelig blandt »de Stille i Landet«; han agter at føre sin Sag frem for Kongen.

Brevets Udskrift lyder:

Til Mattias Nielsen I Kier i Rorup
ad Horsens
at af leges hos Her Kiøbmand

Andreas Friis
Boinde paa Nørgade i Horsens

Andreas Friis havde været Tjener paa Store Grundet, hvor de vakte fandt Støtte hos *Kammerherreinde Lüttichau* (født v. Brockdorf), der bl. a. betalte Bøderne, de idømtes. Hun var stærkt paavirket fra Kristiansfeldt, i hvis Menighed hun blev optaget 1805³. A. F. havde vistnok været i

¹) L. Koch: Den danske Kirkes Historie i Aarene 1801—17 (Kbhvn. 1879—80). S. 281.

²) Fra den jyske Vækkelse, S. 8—9, 22—23.

³) Lundbye i Kirkehist. Samlinger 5. R. I, 301 flg.

Norge og bosatte sig i Horsens, hvorfra han stod i Forbindelse baade med Hauge og de forskellige vakte Kredse i Nærheden (bl. a. med *P. Laurssen Fredensbjerg*)¹; det var ham, der ved Hauges Besøg 1804 bragte dem i personlig Berøring med hinanden².

Kiære Broder Mattias Nielsen. Du haver Erfaret saa meget af Guds godhed og naade at du jngen Aarsag haver at mistrøst Eller Blive utolmodig for di at alleting skal tiene dem til gode som Elske Gud at det ey ser ud til at faae Guds³ kand vi over lade til Gud vi haver haft det Rene Guds Ord og skal og fremdeles beholde det jnd til Enden den som haver begyndt en god gierning i os vil og fuldkomme den jnd til Jesu Christi Dag men om Verdens Børn meste det er for deres utaknemmelighed og foragt Gud haver Elsket Værden jeg mener alle minneske saa høyd at hand haver givet os sin Enbaarne Søn at hver den som troer paa ham ikke skal for tabes men have det Evige liv [m]en fordi de for agte denne større Kierlighed og naade vil jeg sende dem kraftig vildfarelse at de troe løgn for sanhed de negte nu den Herre som dem Kiøbte og vil føre over sig selv en hastig fordervelse Gud haver bevist vi meniske en stor naade i det at hand haver op vagt nogle Enkelde personer ey allen i vores land men indog i andre lande at vidne sandhed om sin Søn men hvad for løn for vel de⁴ [L]øgn og Mor og timelig goses berøvelse og som Christus [sige]r det hver den som i hiel slaar Eder skal mene han gjør Gud En tienneste dermed og det skal de gjøre Eder fordi de Hverken kiende Faderen eller mig siger Christus men vi have ingen aarsag at mestrøste thi det er en Christens Ære Klædning salig er i naar verden hader og forfølger og tale alle haande undt om eder om de lyve men Gleder eder thi eders løn skal være stor i hemmelen thi de have saa forfuldt Propheterne som var for eder Kiære broder lader os Glede os ved de trenseler som møder os thi de Ere af Gud beskekede til vor sande gavn jeg veed at jngenting hendes os som jo tiener os til vor salighed men vor Kiød og blod og fornoften er altid Guds Vilie i mod men bort kiød sanser og fornoft

¹) Ny kgl. Saml. 382 m (Nr. 4, 14, 17).

²) Marius Sørensen, Vejle Folkeblad 5/3 1910.

³) Goder ell. lign.

⁴) hvad for Løn faar de? Løgn og Mord osv.

som ærre for enede med satan du skal ikke være min lære mester det raad virker døden men jeg ser i troen at Guds villie er vores helliggiørelse vi haver ikke noget andet at bestelle jnd see paa den Kors Fæste Jesus og frelsere beskue vi hans marter og saaer saa op væker Guds Aand en gien Kiærlighed i vore Hierter til ham for hans skyld anser Gud os som vi aldrig havde syndet Hvo som har Sønnen har livet men Hvo som ey har Guds Søn har ey heller livet men Guds Vrede bliver over ham jeg slutter min skrivelse og Beder at Gud selv vil styre og føre os med sin gode Hellig Aand og naade til vor siste Ende.

Hels alle Jesu be Kiendere som Elske Gud jeg fiender En stor dreft i mig at Komme til Kongen og det er for mig som jeg strax maa reise naar jeg kommer hiem og det leger mig paa som en byrde at vidne Guds sandhed for Ham og det ey for vores slætte behandling skyld men for Guds skyld at Gud vil være undskyldt paa dommens dag om hand¹ ey vil for svare Guds sag saa er ja og ney Gud befalet. Hold fast ved det du haver at ingen skal tage din Krone fra dig. Vor Herres Jesu Christi naade være med Eder Alle

Wiborg Tughus d 12 Juli 1818

Hans Nielsen Smed

Hans Nielsen gjorde snart Alvor af sin Plan at rejse til Kongen; sammen med *Therkel Pedersen* fik han Pas hos Herredsfogeden, som skriver derom: »Det høj Kongelige D. Canc., som sandsynligvis denne Reise gælder, vil da lære at kiende eet par af de Personer som vi daglig drages med«². Den medbragte Erklæring gjorde i hvert Fald Indtryk paa Hofpræsten, *Liebenberg*, til hvem Ansøgerne blev henvist³.

¹) o: Kongen.

²) Brorsons Brev 16/10 1818 til Amtmand Selmer, D. K. 1 Dep. T 1087.

³) Den nord. Kirke Tidende 1834, Sp. 754 — Dannebrog Nr. 1 (1841).

Det andet Brev er til Sønnen, der ligger inde som Soldat i Helsingør. Med jysk Omstændelighed gives Anvisning angaaende de medfølgende Madvarer; endvidere meddeles nyt angaaende Slægtninge og Bekendte. Der gives dog ogsaa Lejlighed til alvorligere Betragtninger, navnlig over *Guds Styrelse*; under denne Synsvinkel ser Hans Nielsen Herredsfogedens pludselige Sygdom og Død: ikke som Hævn over den personlige Fjende, men som Guds Dom over »Guds Ords Fjender«.

Af særlig Interesse er Slutningsbetragtningen: *Livets Korthed over for Evigheden*; det var den samme Betragtning, der førte til Smedens (Faders?) Omvendelse¹, og som gaar igen i hans Elev, Therkel Pedersens, Omvendelses-Beretning².

Til

Mikkel Hansen Korning

staaer ved Granider³ Compagni

i Kvater ved Fynbos paa sandanna⁴ gade Nom 55

ad Helsinggiør

Friirix⁵

Korning d. 29. August 1826

Din skrivelse af 1ste Agust have vi be Komet d. 10 Agust og ser at du er fresk og det same Kand vi og tilmelde dig i gien. Terkel⁶ har været meget syg af jegten⁷ og har Eÿ kundet ud rætte noget i høsten. Jens Væveres Søn Nels er droknet i hans Kilde. Peders Kone Mætte Marie⁸ er og syg. Tærkel er nu i forbedring vi har nu vores Korren inde d. 14 Agust. Vi haver ventet din smør bøtte at faa noget i over til Dig nu ved vi at du trænger. Det siste Skiperen var her passet vi for

1) Fra den jyske Vækkelse, S. 16.

2) Fra den jyske Vækkelse, S. 21.

3) ∩: Grenader.

4) Sankt Annagade.

5) via Fredericia.

6) *Therkel Pedersen* (?), som under hele Striden stod ved Hans Nielsens Side.

7) Gigten.

8) Ovennævntes Søn *Peder Therkelsen* (?).

sildig paa vi ventet at faae noget at vide hvorledes Du Kunde lære det¹ Vi avlet Kon lit² Rugen var got men byg og havre var smot men Gud kand Vælsigne det lidet at det Kand for slaa Vores herres foged³ er pluselig død thi som hand sad paa sin dom stol besvimeade hand og døde i Bierre saaledes gaær det med Guds ords fiender En Kal af for Pagterens fra Horrenborg⁴ som var ugudelig vilde svetne⁵ i mergelsgraven uden for bund[e]n og droknede nu følger her med Et liden otting med En 15 $\%$ smør og en pølse med 3 sød ost og nogle Knapost naar du faar taget noget af bøtten saa kand du sæte smørret i den anden bøtte og sende den og posen inden i den hiem men har du nu sendt bøtte[n] hiem saa Kand du beholde den og der som den Ey Kand gaae i dit skrin saa Kand du save den over naar du faaer taget noget smør af den. Da nu Skipperen Kommer siste Gang til Mikkels markied saa skal du faa Et større otting og ost og Kiød og dersom du fattes noget da at skrive om det i tide og dersom du bliver for fløtet eller med nommer for andret da at lade os det vide ellers sende vi det med skipern og Hand beholder det til du henter det saa ved jeg intet mere denne gang vi har Ey smedet noget siden du drog af untagen det fornødne nu har vi faaet en vogn fra Rimmerslund og skal nu til med⁶ Nu ved jeg Ey andet at tilmelde Dig søg herren mens han findes og Kom de siste ting i Hu Enden er nær de lidelser som her møder for⁷ Ende men Evighed faaer ey Ende tag alting fra Gud hand være Gud befalet.

være hælset fra Johannes og os alle

Hans Nielsen smed Korning.

Paa det Tidspunkt, da Hans Nielsen skrev dette Brev, var han, ligesom sin Kampfælle Mattias Nielsen, traadt noget i Baggrunden. Hans Navn findes blandt Underskrifterne paa det mærkelige Dokument 13/6 1824⁸, hvor-

1) maaske: bære det (o: Militærtjenesten).

2) avlede kun lidet.

3) Justitsraad *Brorson*.

4) Hornborg.

5) maaske: svet ned o: dukke ned (Skautrup) svitte = falde pludselig (Feilberg: Ordbog over Jysk Almuemaal III 686).

6) o: igang med.

7) faar.

8) Fra den jyske Vækkelse, S. 24 flg.

ved hver enkelt forpligtede sig til at værne om den rene Lære, og endnu 1837 paa en Ansøgning til Kancelliet¹. Men det Maal, han havde kæmpet for: *Tilladelse for Børnene til at benytte de gamle Bøger*, havde han opnaaet ved Kancelliets Resolution 21/4 1820: »naar Børnene have erhvervet sig de fornødne Kundskaber kunne de konfirmeres, endog paa en særskilt Helligdag, saafremt Præsten dertil er villig«². Men Mindet om ham bevarede længe i de vakttes Kreds; han blev hvidhaaret og duknakket, men Øjnene blev milde, der lyste Fred og Godhed af dem³.

1) D. K. 1. Dep 126, 25/2 1837.

2) Kirkehist. Samlinger 3. R. II, 555.

3) Sigurd Elkjær: Hans Nielsen Smed, S. 158; K. F. Hafstrøm: Fra den jyske Vækkelse (Gudel. Smaaskrifter Nr. 638, Lohse), S. 24.

Da Martensen blev Biskop.

Samtidige Optegnelser af Professor *Carl Emil Scharling*.

Ved **C. I. Scharling**.

Min Farfader *Carl Emil Scharling* (1803—77), Professor i Teologi ved Københavns Universitet 1834—76, har foruden de Dagbøger med korte Notater til hver Dag, han førte gennem hele sit Liv, efterladt sig en Del mere udførlige Optegnelser dels af personlig Art, dels angaaende betydningsfulde Personligheder og Tildragelser i Datiden. I Dagbogen for 16. Feb. 1854, et Par Uger efter Biskop *J. P. Mynsters* Død, skriver han: »Jeg begyndte at opsætte en Beretning om dette Bispevalg, som vil have Betydning i vor Kirkehistorie«. Det er denne Beretning, som her skal forelægges. Den begynder med en sammenfattende Fremstilling af Begivenhederne fra 30. Jan. 1854, Mynsters Dødsdag, til 16. Feb. s. A., hvor Nedskrivningen begyndte; fortsættes derefter Dag for Dag som en ret udførlig Dagbog over Bispevalgets Udvikling, og slutter paa Martensens Bispevielsesdag 5. Juni. Scharling havde Lejlighed til at følge den spændende Udvikling i dette Bispevalgs Historie paa nært Hold. De to Mænd, der stod i første Række som Kandidater til Bispestolen, *H. N. Clausen* og *H. L. Martensen*, var begge hans Kolleger i det teologiske Fakultet. Scharlings Bispevenner, *Brammer* i Aarhus, hans nære Ungdomsven, og *Engelstoft* i Odense, hans tidligere Kollega ved Universitetet og hans Medredaktør af Theologisk Tidsskrift, opholdt sig begge paa den Tid i Hovedstaden som Medlemmer af den i Dec. 1853 nedsatte Kirkekommission; Dagbøgerne viser, at Scharling om-

gikk disse næsten daglig; og Kirkekommissionen gav Anledning til en Del selskabelige Sammenkomster i Københavns kirkelige og teologiske Kredse, hvor Bispevalget naturligvis blev ivrigt drøftet. Ogsaa med Stats- og Kirkeministeren, *A. S. Ørsted*, havde Scharling Berøring, idet hans Broder, Professor i Kemi ved Universitetet, *Edvard Scharling*, var gift med en Datter af *H. C. Ørsted*.

Biskop Mynsters Død faldt paa et politisk set meget bevæget Tidspunkt, og de politiske Forhold kom til at gribe stærkt ind i Spørgsmaalet om Valget af hans Efterfølger. Spændingen mellem de konservative Helstatsmænd paa den ene Side og de Nationalliberale og Bondevennerne paa den anden, mellem Regeringen og Rigsdagens Flertal, havde efter Ministeriet Ørsteds Udnævnelse i April 1853 naaet sin Kulmination. Striden samlede sig især om den forestaaende Gennemførelse af en Fællesforfatning for Kongeriget og Slesvig. Fra liberal Side frygtede man et Statskup, hvorved en saadan Fællesforfatning, i en Form, der betød en Indskrænkning af Junigrundloven, skulde blive fastsat ved en kongelig Anordning udenom Rigsdagen. Med overvældende Flertal vedtoges i begge Rigsdagens Ting en Adresse til Kongen, hvori udtryktes Frygt for Brud paa Grundloven fra Ministeriets Side. I Hovedstaden var der stort Røre med Afholdelse af Møder, der kunde minde om de berømte Kasino-møder fra 1848. Regeringen gik imidlertid frem med fast Haand: tre af de ledende liberale Politikere, som var Embedsmænd, Biskop *D. G. Monrad*, Generalauditør *C. C. Hall* og Oberstløjtnant, Lærer ved den militære Højskole *C. G. Andræ*, blev afskediget fra deres Embeder, fordi de havde stemt for Mistillidsadressen. En anden Embedsmand, Gehejmearkivar *C. F. Wegener*, der under den forrige Regering var blevet sat under Tiltale for Brud paa Embedspligt, fordi han havde tilstillet Rigsdagen et Skrift om det aktuelle Arvefølgespørgsmaal, rettet mod Regeringens Opfattelse af dette, fik nu — uagtet han var

blevet frikendt ved Retten — en kgl. Reprimande, som Ministeriet havde aftvunget Frederik VII; dette vakte bl. a. Røre mellem Studenterne, hvad der gav Universitetets Ledelse Anledning til at gribe ind (jfr. Scharlings nedenstaaende Beretning).

Scharlings Beretning giver et levende Billede af, hvorledes alle disse Begivenheder, der fik en fjern, men ogsaa for danske Forhold betydningsfuld Baggrund i den mellem Vestmagterne og Rusland udbrudte Krig (Krimkrigen), greb ind i Bispevalget efter Mynsters Død. Fra liberal Side har man ønsket H. N. Clausen, der jo selv var liberal Politiker; men dennes Valg har mødt afgjort Modstand hos Ørsted, der som Modvægt mod Clausen fastholdt Martensens Kandidatur. Ogsaa andre Navne var fremme, og Situationen blev yderligere kompliceret ved Kongens og Grevinde Danners Sympatier og Antipatier. Sagen trak under disse Tovtrækninger ud i halvtredje Maaned, indtil det endelig lykkedes Ørsted at gennemføre Martensens Udnævnelse til Sjællands Biskop i samme Statsraad, i hvilket Halls og Andræs Afsked blev besluttet (Paaskelørdag 15. April). 2. Pinsedag, 5. Juni, blev Martensen bispeviet af Biskop Brammer i Frue Kirke.

Beretningen.

Mandag d. 30te Jan. 1854 om Morgenens Kl. 5—6 døde Biskop J. P. Mynster. Først Aftenen iforveien erfarede jeg i Selskab hos Stiftsprovst Tryde, at Biskoppen var om Løverdagen bleven syg. Som man taledede derom, kom Catechet Warburg¹ over fra Bispegaarden og meldte, at han havde talet med Dr. B. Münter², B's Svoger, som havde sagt, at Biskoppen laae hen, kjendte ikke sine Omgivelser

¹) Ludvig Albert Warburg (1821—86), Kateket ved Frue Kirke fra 1851, senere Holmens Provst.

²) Holmens Provst, Dr. theol. Balthasar Münter (1794—1867).

mere, og at Bang¹ havde erklæret ham opgiven. — Neppe havde Rygtet udbredt sig om Mynsters Død, førend Spørgsmaalet reiste sig ellevegne om, hvo der skulde blive hans Eftermand. Nærmest maatte Prof. Clausen komme her i Betragtning saavel paa Grund af sin Stilling som formedelst sine mange Qualificationer ved Lærdom, Erfaring, indflydelsesrig Virksomhed, Anseelse. Men allerede længe i Forvejen var der blevet tvivlet om, hvorvidt han, i Tilfælde af Mynsters Død, vilde blive hans Efterfølger, i det Mindste under Ministeriet Ørsted, paa Grund af den Stilling, som Clausen i en lang Række Aar havde indtaget i den politiske Virksomhed. Spændingen mellem ham og Ørsted var tiltagen Aar for Aar. Clausen har navnlig sluttet sig [til] og er bleven lovpriist af det Parti, hvis Organ Fædrelandet er — det meest haardnakkede, meest talentfulde, meest svigefulde i sin Polemik mod de Retninger og Personer, som ikke staae i dets Gunst, og i denne har naturligvis det saakaldte Januarministerium² ikke være indsluttet. Clausen, altid indsluttet og taus, har tidligere ikke angivet, hvorvidt han ønskede at omskifte sit Embede med Bispestolen. Dog har han i senere Aar af og til besøgt Præsteconventer, hvortil han var indbudet ved denne eller hiin Geistlige af hans Venner. — Tanken om at beklæde en Bispestol var for mig, den anden theologiske Professor, forsvunden med min Helbred, der i 1846 i Nvb. var saa nedbrudt, at jeg endnu stedse føler Virkninger af den nervøse Rystelse, som den Gang efter længere Tids Svaghed, overfaldt mig. Og de Bevægelser, som Aar for Aar ere tiltagne siden 1848 afskrækkede mig fra en Embedsstilling, som ikke længere lader sig nøie med de Egenskaber, hvilke staae til *min*

¹) Formodentlig Lægen Professor Oluf Lundt Bang (1788—1877), Søn af Mynsters Stiffader, Lægen Frederik Ludvig Bang (1747—1820).

²) Ørstedes Ministerium var egentlig kun en Rekonstruktion af Ministeriet Bluhme fra Januar 1852 og kan derfor her indbefattes under Betegnelsen Januarministeriet.

Tjeneste. — Derimod var der imidlertid i H. Martensen siden 1838 opstaaet en Concurrent med Clausen, som ved sit Genie, sin Indflydelse paa de Studerende som dogmatisk Docent og sin Veltalenhed som Prædikant kunde og havde Lyst til at maale sig med Clausen. Mellem ham og Clausen delte de fleste Stemmer sig i Publicum. Men netop kort Tid før Mynsters Død havde Martensen paadraget sig en stor Upopularitet ved paa en Reise i Slesvig i afvigte Sommer (1852¹, i Choleratiden) at have erklæret sig meget stærkt mod den danske Regjerings Sprogrescript, hvorved han meente, at Slesvigerne skete Uret, medens det »fædrelandske« Parti ikke kan faae det danske Sprogs Udbredelse i Slesvig understøttet voldsomt og kraftigt nok. Betydeligere var det, at den speculative Theologies store Anseelse, som havde hævet M over alle hans Colleger til Genstand for de Studerendes høieste Begeistring, i det sidste Decennium var sjunkende. M selv besidder Geniers sædvanlige Fejl, Stolthed og Partiskhed.

Martensen er personligen ligesaa yndet af Ørsted, som Clausen er denne imod. M og Ørsteds sædvanlige Omgivelser have næret denne Aversion, hvortil Cl selv har bidraget Sit efter Evne ved sin politiske Færd. Jeg vil hermed ikke sige, at jo alle disse Mænd hver for sig troede at kæmpe for det Rette og Sande og derfor nedsatte hinandens Bestræbelser, med delviis Anerkjendelse af hinandens Talenter. Men meget menneskeligt er løbet med under alt dette.

Idag er det 17 Dage siden Mynster døde og endnu er ingen Biskop i hans Sted udnævnt, medens tidligere denne Slags Udnævnelse netop til Sjællands Bispestol pleiede at skee i Løbet af faa Dage efter den afgaaede Biskops Død. — Det har været meget interessant at agte paa Kbhavns og Folkets Spænding ved denne Leilighed. Paa

¹) 1852 (sic) — skal være 1853. Om Sagen se Martensen, Af mit Levnet, II, p. 153 ff.

Grund af de Betænkeligheder, som C.'s Valg paa den ene Side, hans Forbigaaelse for en yngre Collega paa den anden Side vakte, udfandt man snart, at Biskop *Brammer*¹, snart Biskop *Engelstoft*², snart Hofpræst *Paulli*³ skulde være udseet til Mynsters Efterfølger. De to første er her i denne Tid i Anledning af Kirkecommissionen. Br kan ikke ønske Sjæll's Bispestol, dels har han selv større Indtægter, dels frygter han at omskifte en Stilling, hvor han nyder Høiagtelse, med den farlige Kritik, der vil rettes mod den nye danske Primas navnlig i Hovedstaden med et Universitet, et Hof og alle dens Snakkere og Skriblere. E's lille Væxt lægger altid Hindringer i Veien for hans offentlige Optræden; men han har Lærdom, er nu øvet noget i bispelige Forretninger og kan som Taler altid tilfredsstille ved Klarhed og forstandig Udvikling; men han har ikke M's Genie og ikke Cl's Mod og Rolighed. Han selv har yttret Ønsket om at see M valgt, fordi han i ham troer, at Kirken vil finde et »stærkt og stort Kirkelys«, medens Cl's Tilbøielighed til liberale Tendentser vilde for Tiden *fremskynde* mere end *opholde* Opløsningen. I »Fædrelandet« hævdedes strax efter Mynsters Død en Stemme om, at Clausen ene og alene var den, der burde være Mynsters Efterfølger paa Sjællands Bispestol. Man anseer dette for kun at være en daarlig Tjeneste mod Cl, da det kun vilde ophidse Ørsted end mere. Igaar-aftes stod en Artikel i Berlingske Tidende, hvorved Regjeringen advares mod at undgaae Conflicten ved Valget af en ubetydelig Personlighed og søger derved at lede Valget hen rimeligviis paa Clausen —? eller paa Martensen?

Idag d. *16de Febr* besøgte Martensen mig, hvem jeg havde takket skriftlig for hans skjønnede Tale over Mynster.

¹) Gerhard Peter Brammer (1801—84), Biskop i Aarhus 1845—81.

²) Christian Thorning Engelstoft (1805—89), Biskop i Odense fra 1851.

³) Just Henrik Voltelen Paulli (1809—65), Præst ved Christiansborg Slotskirke fra 1837, fra 1840 tillige Hofpræst; han var Mynsters Svigersøn.

Han meente, at der ikke kunde være Tale om at gaae udenfor Facultetet, og — egentlig, — at Clausen var en Umulighed under det nærværende Ministerium. Altsaa blev kun han selv tilbage. Jeg bemærkede, at jeg troede, at Universitetet mindre kunde savne ham end Clausen, der nu er ældre, har udgivet det bedste, han vidste, i Tryk, og desuden i senere Tid har skjænket de politiske og offentlige Anliggender sin største Opmærksomhed. Dog forholdt jeg ikke, at mit Blik i denne Sag var noget upaalideligt, da jeg havde particulier Fordel af Clausens Forflyttelse¹. Martensen var ganske optagen af dette Anliggende. Det er vist, at i ham ligger en Energie, som pleier at være eiendommelig for dem, der udrette Noget, men han kan ogsaa knækkes under Conjunkturer som de nærværende. Han er stolt og ved megen Hyldest indtagen af sig selv, medens Clausen bedre veed at skjule sin Egoisme under behageligere Former. C er altid rolig, høflig, venlig, men aldrig hjertelig. Han er kun stærk i at agitere, men mod den fremstyrtende Mængdes Villie veed han ikke at stille andet end forsigtigen at lade sig føre af den stormende Vind, indtil den lægger sig. Dog er Clausen atter tolerantere og humanere end Martensen. Clausen veed i det Mindste altid at iagttage megen Værdighed, og hans hele Adfærd er ypperligen skikket til at samle alle Lovtaler om hans mange Dyder og Egenskaber. Men i Hjertet er han kold, og hans Bestræbelser for Andre er aldrig uden Hensigt, kun at denne ikke altid ligger lige forhaanden. Han er en Hædersmand — i den politiske Veltalenheds og i den pelagianske Anskuelses Forstand. Dog, hvo tør dømme Hjerterne? Men hvad jeg her har skrevet, er en Optegnelse, som engang kan bevare den Erfaring, som jeg har gjort, at de store og offentlige Personligheder *roses og lastes* ofte langt over deres *Fortjeneste og Skyld*.

¹) Ved Clausens Bortgang fra Facultetet vilde Scharling blive første teologiske Professor og derved opnaa en Lønforbedring paa 400 Rdlr. aarligt.

Er dette alene en Følge af Menneskenes Lyst til at idealisere? Eller bestaaer store Mænds Talent deri, at de vide at vække ideale Forestillinger om sig?

18de Febr Idag besøgte jeg Engelstoft, som havde hørt, at han skulde være udnævnt til Biskop i Sjælland, men havde selv ikke modtaget nogen officiel Meddelelse derom. Dog havde Clausen sagt ham, at *ham* (Clausen) blev det ikke tilbudt. Ogsaa har man hørt en af Ministrenes Fruer (Fru Bluhme) sige til Bispinde Mynster paa Forespørgslen om hendes Mands Successor, at hun ikke vidste det, men kun, at det ikke blev Clausen. Engelstoft ønskede helst at benytte denne Tingenes Vending — sagde han til mig — for at faae sig en større Gage udvirket i sin nuværende Stilling; iøvrigt gjentog han Ønsket om Martensens Udnævnelse. I Staden selv og blandt Publicum vinder derimod den Tanke mere Rum, at *Cl burde være M's Eftermand*. Dog er dette nærmest blevet ret levende, *efterat* man har *opgivet* Tanken om hans Udnævnelse til Mynsters Successor; nu er det jo en ny forønsket Leilighed til at bebreide Ministeriet dets personlige Hensyn ved en saa vigtig Posts Besættelse (uagtet de, der raabe stærkest paa Uretfærdighed ved denne Leilighed, ville mindst gjøre sig Samvittighed af denne Fremgangsmaade i Tilfælde af, at det gjaldt en Modstander).

I Dagbladet for idag fortæller man, at Paullis Disputats¹ var først efter flere Ganges Forkastelse bleven antaget etc. — alt, for at modarbejde Aalborg Avis, der har nævnt Paulli som den rimeligste Efterfølger af Mynster. (Efterretningen er forresten sand, og navnlig havde jeg og Hermansen² Betænkeligheder imod Paullis Doctordisputats; dog er Paulli en meget dygtig og hæderlig Geistlig med Kundskaber og Forstand).

1) Paulli disputerede 1851 for den teologiske Doktorgrad over »Dr. Niels Hemmingsens Pastoralteologi«.

2) Christian Hermansen (1806—82), Professor i Teologi.

Sønd 19de I Eftermiddag kom Engelstoft til mig og fortalte mig, at han havde været hos Martensen, som nu var roligere, efterat han havde erfaret, at Sagen stod mellem *ham* og *Clausen*; han stode paa Ørsteds Yndest, medens derimod Kongen skal være for Clausen, og Grevinde Danner skal være Martensen og Paulli imod. E fortalte fremdeles, at Confessionarius-Embedet formodentlig gik ind, da Kongen ikke vilde lønne en egen Confessionarius og Rigsdagen heller ikke¹.

Onsdag 22de Keiser Napoleons Brev til Keiser Nicolaus og hele den truende Krig i Anledning af Ruslands og Tyrkiets² [Forhold] tildrager sig almindelig Opmærksomhed³. Alligevel er dog her hjemme i Kongens Kbhvn Valget til Sjællands Biskop af en nærmere og derfor almindeligere Interesse. Sagen er, at ved dette Bispevalg prøve to politiske og kirkelige Partier hinandens Kræfter. Ørsted har i Søndags udstedt et Brev til Consistorium, hvor han forlanger at vide, hvad Proff ville foretage sig i Anledning af fem Studenters Erklæring imod Bræstrup Politidirecteuren, som har forbudt Studenternes og Arbejderforeningens projecterede Fakkeltog til Wegener⁴. Dette Brev er skrevet med stor Heftighed og fordrer vistnok Mere, end der kan opfyldes, ihvorvel vedkommende Studenter have fortjent en dygtig Næse, dels fordi de selv kaldte have talet i »alle Studenters« Navn, dels fordi deres Association med *Arbejderforeningen* dog kun maatte føre til Optøier, hvilke Politidirecteuren har haft Ret i at fore-

¹) Efter Mynster blev Stiftsprovst Eggert Christopher Tryde (1781—1860) ggl. Confessionarius.

²) Her mangler et Ord i Manuskriptet.

³) Kejser Napoleons Brev af 29. Januar 1854 til Kejser Nicolaus om at indstille Fjendtlighederne over for Tyrkiet og lade Stridspunkterne afgøre ved diplomatisk Forhandling er bl. a. indrykket i Berlingske Tidende for 20. Februar 1854 (Nr. 43).

⁴) Jfr. ovenfor i Indledningen.

komme. Men allerede idag stod der berettet om Ministerens Brev i Flyveposten.

Torsd 23de Febr En dump Bevægelse igaar lod sig høre i Kbhvn ved Rygter om nye Casinomøder, Minister-skifte etc. Jeg var imidlertid igaaraftes i Selskab hos min Broder Edvard¹, og der kom den Ørstedske Familie, og Geheimeraaden² spillede sin L'hombre som sædvanligt. Kongen var i italiensk Opera, og man hørte Intet. Der blev talet om Bispevalget, og Martensen almindelig nævnet. Dog hørte man ikke Geheimeraaden tale derom. Hans Svigerinde, Fru Ørsted³, meente, at Sagen var under-skrevet i Aften.

Fred 24de Iaftes kom Brammer og senere Engelstoft og besøgte mig, den sidste fra et stort Selskab, men intet Nyt.

I Morges holdtes extraordinært Consistorium i Anledning af Ørsteds ovennævnte Skrivelse om Studenterne. Madvig⁴, Martensen, Eschricht⁵, Forchhammer⁶ og jeg udtalede os for, at det maatte betragtes som Grundsætning, at Studenterne ikke vare beføiede til at optræde og tage activ Deel i det politiske Liv og dets Demonstrationer; de skulde lære og høre og iagttage, indtil deres Tid kom, at anvende deres Indsigt for Medborgerne. Clausen meente, at Studenterne dog ikke vare »umodne Peblinge«, som slet ikke skulde kunne have nogen Dom om, hvad der foregik rundt om dem i det offentlige Liv. Madvig imødegik denne Betragtning ved at skjelne imellem Studenternes Modenhed til at kjende og dømme og raisonnere indenfor

¹) Edvard August Scharling (1807—66), Professor i Kemi, gift med Karen Ørsted, en Datter af H. C. Ørsted.

²) Statsministeren A. S. Ørsted.

³) Fru Inger Birgitte Ørsted, H. C. Ørsteds Hustru.

⁴) Johan Nicolai Madvig (1804—86), Professor i klassisk Filosofi.

⁵) Daniel Frederik Eschricht (1798—1863), Professor i Fysiologi.

⁶) Johan Georg Forchhammer (1794—1865), Professor i Mineralogi.

deres Kreds, og den Modenhed, der udfordredes for at kunne med Held virke ud ad paa Mængden. Flertallet af Consist var enig i at dadle Studenternes Tilkaldelse af Arbejderforeningen, hvad der tydelig viste, at her ikke havde været [Tale] blot om en Yttring af deres Høiagtelse for Wegener etc, men en Bestræbelse for at gjøre Tumult. Fenger¹ plaiderede for Studenterne, men meget daarligt og modsigende, skjøndt med stor Hefthighed. Han havde selv — sagde han — som Student deltaget i det Studentersamfund, som Consist havde opløst, og han vidste, hvor lidt saadanne Demonstrationer fra Studenternes Side havde at betyde, det var Øieblikkets Indgivelse(!). Larsen² forbeholdt sig at udtale sin Mening, da han ikke vilde være imod Flertallet, men troede dog egentlig, at Ministeriet ikke havde Ret i sin Fremgangsmaade og i sine Fordringer, hvori forresten man i Almindelighed erklærede sig enig med ham, skjøndt dog med stor Forskjellighed i H t Dommen over, hvad der skulde have været gjort. Endelig enedes man om, at Rector (Larsen), Referendarius (Krieger)³ og Madvig og Bornemann⁴ skulde træde sammen og opsætte en Skrivelse til Studenterne og en anden til Ministeriet, foreholde de Første og det Sidste den Grændse, der ikke turde overskrides.

Tirsdagen d 28de Febr havde Kbhvns Lands- og Folke-tingsmænd tilsagt et Møde paa Børsen med deres Vælgere. Dette Møde var nok egentlig bestemt til at fremkalde en lignende Demonstration mod Ministeriet som i Marts 1848, men man kunde ikke blive enig, nogle af Forsamlingens Ledere og Talere havde for lidt Credit, hele Marts-

¹) Carl Emil Fenger (1814—84), Professor i Medicin.

²) Johannes Ephraim Larsen (1799—1856), Universitetets Rector, Professor i Retsvidenskab.

³) Andreas Frederik Krieger (1817—93), Professor i Retsvidenskab.

⁴) Frederik Christian Bornemann (1810—61), Professor i Retsvidenskab.

bevægelsen fra 1848 havde ikke bragt det Resultat, som egentlig Nationen i sin Heelhed glædede sig ved. Man skiltes ad, uden at man i Staden den Dag hørte noget egentlig bestemt om Udfaldet.

Den næste Dag — igaar *Onsdag 1ste Marts* — forsamledes Consistorium for at blive færdig med Sagen angaaende de fem Studenter. Her hørte jeg, hvad siden gjentoges i Staden med stor Forundring og Indignation af mange, at Clausen dog ikke havde kunnet afholde sig igaar fra at tale paa Børsen. Da den hele Forsamling ikke havde sat sig i nogen Anseelse, fandt man dette Skridt af en Bispe-Candidat endnu mindre »passende«, »heldigt« eller hvorledes man nu udtrykte sig efter sine Sympathier og Antipathier. Ministeren havde i Sagen om en Forandring af Grundloven i Heelstatens Interesse i Fredags Aftes af 97 Stemmer havt 96 *imod sig* og 1 (Ree's) *for sig*. Alligevel synes selv Ministeriets Modstandere ikke at kunne tænke sig et Ministerskifte, som havde nogen Rimelighed til Bestand for sig. — I Consistorium forlangte Clausen ført til Protocols, at han havde insisteret paa, at der i Skrivelsen til Studenterne (— der blev til et Opslag med Daddel og Advarsel i Almindelighed —) skulde være sagt, at Consist var foranlediget til at tage sig af denne Sag efter Ministeriets Opfordring. De øvrige Consistoriales vilde dog ikke have, at deres Bekjendtgjørelse skulde have Udseende af blot at være fremkaldt ved Ministeriets Opfordring, skjøndt et Flertal indrømmede, at uden Ministeriets Skrivelse vilde Consist som saadant ikke have taget videre Notize af fire fem Studenter's offentlige Erklæring(!)

7de Marts De foregaaende Dage ere hængaaede med en-deel Skriveri i Bladene af Levin¹ om Consistorii Skrivelse til Studenterne. I H t Bispepørgsmaalet menes almindelig,

¹) I »Fædrelandet« for 1. Marts 1854 (Nr. 54) findes en Artikel om Consistoriums Skrivelse af Sprogmanden I. Levin (1810—83).

at Martensen er indstillet af Ørsted. Alligevel fortalte Biskop Brammer mig igaar i Fortrolighed, at ved et Besøg i Forgaars hos Ørsted havde denne spurgt, hvor stort hans Embede var etc, og sagt: Men kunde De ikke leve med noget mindre Indtægt og dog føre et Huus, som kunde tilfredsstille Dem og Deres Familie? Br bemærkede, at Aarhus Bispestol vel i disse Aaringer var meget god, men han havde otte Børn og meget fattig Familie etc. — »Ja, ja,« sagde Ø, »jeg veed jo nok, at man altid har nok til at give Pengene til og ikke vel kan afsee noget af det Tilvante«. — Denne Samtale synes dog at tyde paa Tanken om at faa Br til at omskifte Aarhus med Sjælland, thi om nogen anden Ombytning kunde der jo ikke være Tale.

Ogsaa hørte jeg fra vWylichs¹, at Grevinde Holck havde talet om, at Brammer eller Bindsbøll tænktes paa som Sjællands Biskopper.

Idag fortalte Etatsraad Sibbern² mig, at Grevinde Danner skal interessere sig for at faae Bindsbøll³ til Sjællands Bispestol. Som bekjendt udbragte han i 1852 paa Kongens jyske Reise hendes Skaal, hvorved han paa-drog sig stor Daddel blandt Publicum, der forresten dømmer godt om B's Evner og Charakter, men troede, at B, nylig bleven Biskop, var af Wegener eller andre Kongens Omgivelser bleven forledt til hiin Hyldning. Ogsaa Kongen var dengang saa fornøiet med B's Skaal, at han gjorde ham til Command af Dannebrog. Sibbern spurgte mig, om det var sandt at Ørsted havde skrevet til Clausen og sagt ham Grunden, hvorfor han ikke havde indstillet ham til Sjællands Bispestol(?)

Onsd 8de Marts Jeg var i Selskab hos Clausen til Middag med endel af Kirkecommissionen og desuden Monrad,

¹) Peter William van Wulich (1802—81), Sognepræst i Greve.

²) Frederik Christian Sibbern (1785—1872), Professor i Filosofi.

³) Severin Claudius Wilken Bindsbøll (1798—1871), Biskop i Aalborg fra 1851, paa Lolland-Falster fra 1856.

Provst Nielsen¹ fra Kallehauge, Forchhammer (Engelst, Brammer, F. Fenger², Becker³, Hall, Madvig). Jeg hørte, at i Landstinget har Ministeriet lidt et lignende Nederlag som i Folkethinget. Ørsted blev desavoueret af Sponneck⁴.

Torsd 9de I Aften holdtes Forsamling af begge Thing, nok egentlig privat, for at overveie, hvad der skal gjøres med H t Ministeriets hele eller delvise Fjernelse. Men man nævner ikke Personer, som kunne sættes i Stedet.

Løverd 11te Marts Idag staaer i Bladene den af Monrad foreslaaede Adresse fra Rigsdagen til Kongen om at vælge sig andre Ministre.

Mand 13de Jeg mødte idag Martensen paa Gaden. Han sagde mig, at Ørsted havde sagt ham, at han havde indstillet ham til Sjællands Biskop. Hvad Ministerskiftet angik, meente han, at det kun vilde angaae Personer, ikke Systemet. — Imidlertid besøgte Engelstofft mig om Aftenen, som sagde mig, at ifølge nogle Meddelelser, der vare ham givne gjennem Brammer, saae det atter ud til, som om han (Engelstofft) skulde være den, ved hvem man vilde undgaae Cl og Martensen.

Løverd 18de Man har ikke erfaret noget Bestemt om Udfaldet af Adressen fra Rigsdagen, som iforgaars blev leveret Kongen i Ørsteds Nærværelse paa Frederiksborg af de to Things Formænd (Rottwit⁵ for Folkethinget, Etatsraad Bruun⁶ for Landstinget). De Deputerede

¹) Carl Nielsen (1805—84), Sognepræst i Kallehave, Provst.

²) Johannes Ferdinand Fenger (1805—61), Sognepræst i Lyngebroby, fra 1854 i Høje Taastrup, Medlem af Kirkekommissionen.

³) Formentlig Peter Willemoes Becker (1808—77), Dr. phil., Sognepræst i Soderup-Eskildstrup, Provst.

⁴) Wilhelm Carl Eppingen Sponneck (1815—88), Finansminister i Ørsteds Ministerium.

⁵) Carl Edvard Rottwitt (1812—60), Fmd. f. Folketinget fra 1853.

⁶) Peter Daniel Bruun (1796—1864), Fmd. f. Landstinget 1849—62.

og Ministrene spiste sammen ved Kongens Taffel. Der tales nu om, at Ørsted og Sponneck skulle træde ud af Ministeriet, og at Kongen har bekræftet Beslutningen fra Januar 1852¹.

Løverd 25de Igaar opløstes Rigsdagen — Jeg spurgte Clausen om hiint Brev fra Ørsted, hvorom der gik Rygter. Han sagde, at det forholdt sig saaledes: for at man ikke skulde benytte sig af et Rygte, at han (Clausen) ikke ønskede at være Biskop i Sjælland, havde han tilskrevet Ørsted, at dette Rygte taledes usandt, uden at han derfor vilde videre have dette Skridt betragtet som Noget, der skulde etc; derpaa havde Ørsted skrevet ham et høfligt Brev, hvis Indhold var, at Ministeriet paa Grund af de afvigende politiske Anskuelser mellem det og Cl ikke havde kunnet indstille denne til den vacante Bispestol².

I Torsdags skal efter almindelig Fortælling, som Engels-toft ogsaa havde hørt af selve Martensen, Ørsted have gjort et nyt alvorligt Anløb til at faae Kongens Underskrift paa M's Udnævnelse, men Kongen havde saa bestemt afvist det, at Ørsted tvivlede om at faae Sagen efter sit Ønske afgjort. Grevinde Danner skal ville have Bindsbøll; hun og Kongen skulle have Martensen mistænkt for at være Forf til Intrepidus' Piece³ om Kongens Rejse i Jylland 1852, da Rygtet om Grevindens Ophøielse til Dronning var almindelig. Ogsaa er nok kommet dem for Øre Martensens Yttringer i Prædikenen: Hvad det er at elske den Herre Jesus (s. M's Prædikener 4de Samling S. 235). Kongen skal have yttret, at M havde skjøndt

¹) Den kgl. Kundgørelse af 28. Januar 1852, hvorved Stænderforfatningen genindførtes i Slesvig og Holsten, medens Junigrundloven kun (som hidtil) skulde gælde for Kongeriget, og Fællessagerne lægges ind under den kommende Fællesforfatning.

²) Jfr. Clausen, Af mit Levnedts og min Tids Historie, p. 418 f.

³) Den virkelige Forfatter var Højesteretsadvokat Peter Gottmann Henrik Ludvig Salicath (1794—1864) (jfr. B. Erichsen og Alfr. Krarup, Dansk historisk Bibliografi I, Nr. 4543).

Hofprædikant¹ aldrig gjort ham sin Opvartning, hvilket han forklarede som Tegn paa uvenligt Sindelag imod sig.

31 *Marts* Idag dukkede et Rygte op om, at Madvig skulde være Sjællands Biskop. Anledningen hertil skal have været denne: Kongen skal have spurgt Bluhme², Udenrigsministeren, om hvem han, dersom han var Konge, vilde tage til Biskop ved denne Leilighed? — Bluhme skal have svaret: den, som var indstillet af vedkommende Minister — Nei, havde Kongen sagt, Martensen vil jeg ikke have. — »Men hvem vil da Deres Majestæt tage?« »Jeg har isinde at tage Madvig« — »Men D M maa vide, at han ikke er Theolog« — »Ja, hvad gør det?« Man morer sig over denne Kongens Naivitet og anseer den grundet i hans Uvidenhed. Men Synesii, Ambrosii og saa mange andre store Kirkelys' Eksempler vise, at der til at blive Biskop og det en udmærket Biskop ikke just behøves en lang geistlig Forberedelse. Lærdom har Madvig, og hvad der mangler ham i specifik theologisk Lærdom kan han i kort Tid indhente.

2 *April* Jeg var i et stort Middagsselskab hos Provst Pram-Gad³, hvor Clausen, Engelstoft, Brammer, Rørdam⁴, Tryde o a Geistlige vare. Pram-Gad taledede til mig om, at Geistligheden havde i Sinde at gaæ ind med en Petition eller dslg for Clausen, hvis Actier have i den sidste Tid hævet sig blandt andet ved hans sindige og elskværdige Holdning i Kirkecommissionen, medens Martensen ved sin Heftighed og Lidenskabelighed har vakt Mistillid og

¹) Martensen var i 1845 af Christian VIII blevet udnævnt til Hofprædikant.

²) Christian Albrecht Bluhme (1794—1866). Udenrigsminister i Ørsteds Ministerium.

³) Christen Pram Gad (1801—77), Sognepræst ved Helligaandskirken 1846—56.

⁴) Hans Christian Rørdam (1813—69), Sognepræst i Hammer-Lundby, Medlem af Kirkecommissionen.

Uvillie. Det er mærkeligt, hvorledes netop de senere Uger have forandret Stemningen.

9 April I disse Dage skal Ministeriet have indgivet sin Dimission. Anledningen angives at være Krigsministerens, Hansens¹, Fordring paa, at Andræ², der havde underskrevet Adressen mod Ministrene kort før Rigsdagens sidste Opløsning, skulde afskediges. Der er ogsaa blevet talt om andre Embedsmænds Afskedigelse paa samme Grund (Halls, Monrads).

10 April Idag fortælles, at Krigsministeren atter skal være indtraadt som Minister. Man kan nok atter ikke faae noget Ministerium dannet uden af »Fædrelandets« eller »Casino«-Ministeriet, og dem vil man ikke have. Prindsen af Danmark³ havde i Fredags eller Løverdags aflagt Besøg hos Ørsted.

12 April 1 Paaskedag Jeg mødte Etatsraad Algreen Ussing⁴ paa Gaden, han fortalte, at igaar var i Frederiksborg holdt Statsraad: Ministeriet bliver, Martensen skal være Biskop i Sjælland, Andræ og Hall afskediges — og saa Monrads Afsked skal staae for Tour.

3die Mai I Løverdags blev Clausen med Acclamation valgt til Æresmedlem af Studenterforeningen. Det maa saa trøste ham over, at han ikke blev Sjællands Biskop. Imidlertid er Monrad foruden Hall og Andræ virkelig bleven afskediget. Oppositionsbladene rase mod det »Schlesvigholstenske« Ministerium og dets Biskop. Clausen har idag udgivet et Skrift om det danske Sprog i

¹) Christian Frederik Hansen (1788—1893), Krigsminister i Ørsteds Ministerium.

²) Carl Christopher Georg Andræ (1812—93), Oberstløjtnant, Lærer ved den militære Højskole.

³) 3: den senere Kong Christian IX.

⁴) Tage Algreen-Ussing (1797—1872), Politiker og Jurist.

Slesvig betragtet fra Skolens og Kirkens Synspunkt, egentlig lige stilet mod de Anskuelser, der maa antages at have ligget til Grund for Martensens meget omtalte Yttringer i Slesvig under hans Reise ifjor og Ophold i Choleratiden. Jeg var igaar hos Ghraad Ørsted, for at levere ham et Exemplar af mine Fenelons Breve til Gr Grammont¹ og vi talede endel om Tiden og dens Tegn, om de vacante Biske-Embeder (Viborg og Lolland-Falster) og om de nylig foregaaende Afsættelser. Ministeren yttrede, at Oppositionspresen ved at klage over Monrads Afsættelse søgte at insinuere, at enhver Embedsmand maatte paa Grund af afvigende politiske Anskuelser frygte det Samme, men at man derved med Flid oversaae, at Monrad var den egentlige »Rädelsführer«. — Alligevel mumler Folk om, at ogsaa Clausens og Larsens² Afskedigelse skulde ventes; men dette turde være Oppositionens Opspind, i Haab om at bringe Tingene derved til Modenhed og atter faae et 1848. Clausen skal have præsideret, i al Fald været tilstede i det Skandinaviske Selskab, der bestaaer af de allermeest brogede Elementer, hvor man overlod sig hensynsløst til sine politiske Symphatier og Antipathier, udbragte Skaaler og Toaster af meget kraftig Natur.

Den 5te Juni 1854, 2den Pintsedag blev Biskop Martensen ordineret. Samme Dag var der ansat en stor Folkefest for Grundloven; dog havde Politiet erklæret sig imod alle Optog og Processioner i Staden og under Gudstjenesten. Derfor blev man enig om at samles ude ved Eremitagen Kl. 4 Eftermiddag, hvor en uhyre Mængde Mennesker da samlede sig, og hvor der blev holdt Taler, etc — men uden at der forresten forefaldt noget mærkeligt enten i den ene eller den anden Henseende.

¹) Scharling udgav 1854 »Fénélon's Breve til Grevinde Grammont«.

²) Vistnok den S. 523 nævnte Professor i Retsvidenskab Johannes Ephraim Larsen.

M's Ordination blev foretaget af Biskop Brammer, som udførte den med Værdighed og Inderlighed. Men midt under B's Tale, hvilken M hørte, siddende paa en Stol foran Alteret, med Ryggen mod Publicum, hørte man pludselig Larm og Tumult i Kirken, dæmpet Skrig og en bølgeformig Bevægelse blandt de mange Tilhørere, som om der var styrtet en Mængde Folk ind udenfra. Jeg frygtede for, at dette skulde være sket, og at Nogle havde lagt an paa at forstyrre Ordinationen. Det var imidlertid ikke Tilfældet. Tumulten foranledigedes af, at et Stykke Gibs, der dog tildels smuldredes i Faldet, var styrtet ned fra Kirkens Loft. Brammer, som vendte Ansigtet mod Folket i Kirken, havde seet det falde, men for M, der vendte Ryggen til og var uvidende om, hvad der tildrog sig, maatte dette Øieblik — thi længere end nogle Secunder var han dog vel næppe uvidende derom — være meget pinligt. Snart viste det sig, at Ingen var kommen til Skade, men hiin uhyggelige Følelse, som er en Levning af Overtro, opfyldte dog mange Gemytter¹. Dog fortrængtes dette Indtryk hos de fleste ved den udmærkede Prædiken, som M derpaa holdt, eller rettere ved den udmærkede Maade, hvorpaa M holdt sin Prædiken, og som gjorde stort Indtryk.

Ved Middagsselskabet hos den nye Biskop i hans Bolig paa Gammeltorv (eller egentlig Vestergade, lige for Torvet) vare foruden Sognepræsterne i Kbhvn ogsaa indbudne Ørsted, Stiftamtmand Tetens², Biskopperne Brammer og Engelstoft, det theol Facultet — hvoraf dog Clausen havde undskyldt sig (Cl mødte heller ikke i Kirken, skjøndt han var patronus templi), Madvig, Heiberg³,

¹) Jfr. Martensen, Af mit Levnet, III, p. 5 f.

²) Peter Jacobsen Tetens (1797—1859), Stiftamtmand over Sjællands Stift.

³) Formodentlig Martensens Ven, Digteren J. L. Heiberg.

Bornemann¹, Steltwagen² etc. Efterat Kongens Skaal var drukket, Ø's udbragt af Biskop M, dennes Skaal af Ørsted, udbragte jeg følgende Skaal:

»I sexten Aar har Biskop Martensen været Medlem af det theologiske Facultet, og i denne Stilling har han givet sine Colleger rig Leilighed til at kjende og paaskjønne de sjældne og store Gaver og Talenter, hvorved han har erhvervet sig selv en fortjent Berømmelse og har udbredt en ærefuld Glands over den videnskabelige Anstalt, hvis Tjeneste han hidtil fortrinsviis har helliget sine Kræfter. Det er en Tilfredsstillelse, min høiærværdige Ven! ved denne festlige Leilighed og i denne Kreds at udtale vor Aerkjendelse deraf og vort derpaa byggede Haab om Frugterne af Deres fremtidige Virksomhed. Det vil vistnok være os et stort Savn, at undvære den Bistand og Opmuntring, som blev os skjænket ved Deres Deeltagelse i vort fælleds Arbeide, at mangle Deres personlige Nærværelse i vore fælleds Forhandlinger; — men vi glæder os over, at den indtraadte Forandring er af den Art, at vi for Fremtiden, om end fra forskjellige Udgangspunkter, dog atter skulle mødes i vore Bestræbelser for det samme Maal; og medens Deres nye Stilling vil sætte Dem istand til end mere umiddelbart at skaffe den theologiske Videnskab Paaskjønnelse og Anvendelse i Kirken, tør vi vente, at De ved Siden deraf ikke destomindre vil kunne finde Leilighed til at fortsætte en literair Virksomhed, der har vundet Bifald og Aerkjendelse baade inden og udenfor Fædrelandets Grændser. — Det hører med til Tidens Tegn, at der atter i vore Dage høres hørøstede Stemmer, som søge at gjøre theologisk Forskning og Indsigt mistænkt som unyttig og skadelig i kirkelig praktisk

¹) Enten den ovenfor S. 523 nævnte Frederik Christian Bornemann eller Johan Alfred Bornemann (1813—90), der blev Martensens Eftermand som Professor i Teologi.

²) Johan Frederik Christian Stellwagen (1782—1864), Assessor i Højesteret.

Henseende. Vi have for ganske nylig i et protestantisk Naboland seet, at et theologisk Facultet, hvis Medlemmer alle ere Mænd, ligesaa udmærkede i den lærde Verden ved deres litteraire Bestræbelser som høit anseete for deres agtværdige Character og christelige Tænkemaade, har fundet det fornødent at henvende sig til vedkommende Universitets øverste Foresatte med et udførligt Andragende om, at de Grundsætninger maatte vedblive at overholdes, der altid have været ansete som ligesaa naturlige som nødvendige Betingelser ikke blot for den theologiske Videnskab, men for den protestantiske Kirkes sunde Udvikling. Saameget glædeligere har det været os, at i *vort* Land den øverste Bestyrelse af de geistlige og academiske Anliggender, langtfra at dele en Mistillid som den, der har foranlediget hiint Skridt, atter ved denne Leilighed ligesom oftere forhen har blandt det theologiske Facultets Medlemmer valgt Tilsynsmænd for Kirke og Geistlighed og derved bevidnet sin Erkjendelse af den nøie Forbindelse mellem den protestantiske Kirke og Videnskaben.

Denne Tillid vil De, min høitærede Ven! stadfæste under den Guds naadige Bistand, hvis Velsignelse vi idag have nedbedt over Dem. Vi forene med vore Bønner for Held og Velsignelse i Deres offentlige Virksomhed hjertelige og oprigtige Ønsker for Deres private og huslige Liv, for Deres Familie og alle Deres Kjære. For os selv bede vi, at De ogsaa fremdeles vil bevare os Deres Venskab og Velvillie og at modtage Forsikringen om, at vi stedse med Glæde ville mindes den Tid, da vi havde den Ære at tælle Dem i vor Midte.

Tillad mig at knytte Deres Skaal til det almindelige Ønske, at Kirkens og Videnskabens Tjenere maae kappes i Nidkjærhed og Iver, hver ad den Vei, der er dem foreskrevet efter deres Kalds Eiendommelighed, til Udbredelse af christelig Sandhed og Gudsfrygt.

Tillæg.

Ved Bjørn Kornerup.

De foran udgivne Optegnelser af Professor *C. E. Scharling* kaster paa interessant Maade Strejflys over de frem- og tilbagebølgende Stemninger ved Bispeskiftet 1854. Som det ogsaa er bekendt fra andre Kilder, kostede *Martensens* Udnævnelse til Mynsters Efterfølger haard Kamp, og kun ved at sætte Sagen paa Spidsen lykkedes det *A. S. Ørsted* at føre sin Kandidat igennem.

Det vil da næppe være uden Interesse at lære den Forestilling at kende, som Ørsted i den Anledning indgik med til Kongen. Som de hertil hørende Akter viser, har man aabenbart i Kultusministeriet tillagt denne Embedsbesættelse saa stor Betydning, at Ørsted har ment det rigtigst personlig at udarbejde Forestillingen. Foruden selve den renskrevne Forestilling, der blev forelagt Kongen, findes bevaret en helt igennem egenhændig Koncept af Ørsted, desuden en Renskrift heraf forsynet med adskillige Rettelser og Tilføjelser af Ørsted¹.

Sjællands Bispestol, der d. 30te f. M. blev ledig ved den ypperlige Mands Død, der med stor Hæder og til riig Velsignelse havde beklædt samme i de sidste 20 Aar, er et Embede af den Betydenhed, at det ikke længe maa blive ubesat, ligesom der og ved alle foregaaende Leiligheder i den mig bekjendte Tid har været sørget for dets hurtige Besættelse². Jeg skulde derfor allerede tidligere have

¹) Kirke- og Undervisningsministeriets 1. Departements Forestilling 1854 Nr. 58. — Sagens Akter i Journalsag F 128 (1854).

²) Ørsted har andetsteds (Af mit Livs og min Tids Historie III, 309) oplyst, at ved Vakancerne i Bispeembedet 1830 og 1834 blev Sjællands Bispestol straks besat efter mundtlig Konference mellem Kongen og

gjort Deres Majestæt allerunderdanigst Forslag i denne Henseende, dersom ikke den Omstændighed var traadt i Veien, at der i den Tid, hvori den kirkelige Overbestyrelse har været overdraget det undertegnede Ministerium, var foregaaet Adskilligt, hvorved Sagen med Hensyn til Embedets Indtægter var bragt paa et andet Standpunct end det, hvorpaa den stod i det forrige Danske Cancellies Tid, uden at jeg turde tiltroe mig, uden foregaaende nøiere Undersøgelse, at være tilstrækkelig underrettet om alt, hvad der saaledes var foregaaet. Efterat dette nu er blevet undersøgt, og jeg netop deraf har erfaret, at der kan behøves Forhandlinger, som maaskee kunne medtage nogen Tid, for at komme paa det Rene med den Indtægt, der bliver at tillægge den nye Biskop, skal jeg ikke længere udsætte Forestillingen om hans Udnævnelse, idet der ikke er nogen Tvivl om, at der af de meget rigelige Indtægter, hvormed Bispestolen er doteret, altid vil blive levnet saa meget, at den nye Biskop deri vil finde et tilstrækkeligt og anstændigt, til hans Stilling svarende, Udkomme, lige som jeg og holder mig forvisset om, at den Mand, som Deres Majestæt maatte finde for godt allernaadigst at betroede dette Embede, ingen Betænkelse vil finde ved at modtage samme, om end Deres Majestæt forbeholder Sig en senere Bestemmelse af hans Indtægter¹.

Sjællands Bispestols Indtægter bestaae, efterat det corpus tertii theologi, som forhen dermed var forbundet (cfr. D. L. 2. Bog 17. Cap. 25. Art.), til Bedste for den akademiske Fond er blevet fraskilt samme², fornemmelig

Kancellipræsidenten, uden at endog Kancelliets øvrige Medlemmer fik Lejlighed til at ytre sig derom.

¹) Ved kgl. Resolution af 29. Juni 1854 bestemtes det, at alle de til Sjællands Bispestol henlagte Tiender skulde overtages af Statskassen, imod at der blev tillagt Embedets Indehaver (H. L. Martensen) en aarlig Gage paa 4000 Rdl. foruden 800 Rdl. til Kontorhold samt Værdien af 600 Tdr. Byg i Penge at betale efter Kapitelstakst (Kirke- og Undervisningsministeriets Forestillinger for 1. Departement 1854 Nr. 104).

²) Biskop Fr. Münter († 1830) var den sidste af de sjællandske

i Tienden af henved 5400 Tdr. Hartkorn. Deraf har siden 1. April 1821 den større Deel, nemlig af 3521 Tdr. Hartkorn været overtaget af Finantserne mod at udrede til Biskoppen en aarlig Indtægt af 4000 rdl. foruden 800 rdl. i Godtgjørelse for Contoirudgifter.

Skjøndt foranførte Arrangement angaaende den større Deel af Sjællands Bispestols Tiender oprindelig under den Tids uheldige Forhold for alle Slags Indtægter af Jord-eiendomme, men fremfor alt af Tiender, der ei vare fast bestemte, og som den Vedkommende ikke var istand til at oppebære i Kjærven, var truffet til Bedste for Biskoppen, saaledes som ogsaa Tilfældet var med lignende Arrangementer, der til omtrent samme Tid skete med andre Bispestoles Tiender, og ikke var bindende for Biskoppen uden for visse Aar, saa er det dog vedblevet at være i Kraft, efterat Forholdene havde forandret sig saaledes, at der ikke kunde være Tvivl om, at Tienderne gave en langt større Indtægt end den Godtgjørelse, Finantserne derfor udredede. Den sidst afdøde Biskop vilde nemlig i Erkjendelsen af de rigelige Indtægter, han nød, og i taknemlig Erindring af, at det oprindelig var til Bedste for Bispestolen, at Finantserne havde overtaget Tienderne, ikke gjøre Brug af den ham tilkommende Ret til selv at oppebære dem, og har under 21. Februar 1850 i al Simpeltid og udenat antyde Noget om den Opoffrelse, som deri indeholdtes¹, andraget paa, at han fremdeles som hidtil maatte erholde aarlig 4000 rdl. i Gage og 800 rdl. til Contoirhold anviste paa Finantskassen, mod at Statskassen vedblev at oppebære de af den hidtil overtagne Tiender.

Biskopper, der tillige virkede som Professor ved Universitetet (H. Matzen, Kjøbenhavns Universitets Retshistorie 1479—1879 II, 81).

¹) Ogsaa i sine Memoirer (Af mit Livs og min Tids Historie III, 309 f.) dvæler A. S. Ørsted udførligt ved den Uegennyttighed, hvormed Mynster gav Slip paa en betydelig Forøgelse af sine Embedsindtægter, der frembød sig af sig selv. — Af Forestillingen til Resolutionen af 29. August 1854 ses det, at Mynster paa den angivne Maade aarligt mistede i Gennemsnit 1700 Rdlr., 1850—51 endog over 3900 Rdlr.

Jeg vilde heller ikke under nogen Omstændighed ønske, at den nye Biskop skulde nyde de fulde Indtægter af samtlige de Tiender, hvormed Sjællands Bispestol er doteret. Jeg vilde end ikke andrage paa, at den hele Indtægt, som efter den ovenmeldte temporaire Overeenskomst om den større Deel af Tienderne blev tilbage, skulde tillægges hans Eftermand. Jeg vilde tvertimod finde det ønskeligere, at ikke blot Overskuddet af den Finantserne overladte Deel af Sjællands Bispestols Tiender, men og for en Deel de Tiendeindtægter, som de to sidste Biskopper have nydt, maatte forbeholdes andet kirkeligt Brug blandt Andet til Pensioner for afgaaende Biskopper. — Herpaa vilde jeg rette mit allerunderdanigste Forslag, saafremt denne Deel af Sagen var moden til endelig Afgjørelse, men for Tiden skal jeg indskrænke mig til, at der foreløbig tages en saadan Bestemmelse som allerunderdanigst anført.

Det har altid været antaget, at Sjællands Biskop burde være en Mand, der saavel i theologisk som i almindelig Videnskabelighed ragede frem blandt Geistligheden. I en ældre Tid var altid en Lærestol ved Universitetet forbunden med Sjællands Bispestol, og de Mænd, der siden dette blev forandret, have beklædt samme, have dog enten forhen været theologiske Professorer, eller, hvilket var Tilfældet med afdøde Biskop Mynster, været i anerkjendt Besiddelse af al den Indsigt, som en academisk Lærestol ved Universitetet fordrer. Foruden at det for den hele Geistlighed er af høieste Vigtighed, at der i Sjællands Biskop haves en Mand, der staaer ved Siden af udmærkede Theologer i fremmede Lande, har Sjællands Biskop stedse været den øverste Kirkebestyrelses Raadgiver med Hensyn til almindelige Spørgsmaal, der kræve dyb Indsigt i Kirkelæren og Kirkeforholdene ikke at tale om, at enhver Biskop bør være istand til at veilede de ham underordnede Geistlige saa vel med Hensyn til Spørgsmaal af den christelige Lære, som hvor det gjælder om den rette Behand-

ling af vanskelige Embedsforhold. Ved Siden heraf bør Biskoppen være en begavet Mand, der med Aand og Kraft kan forkynde det guddommelige Ord saa vel i Prædiken som i de mange andre Forhold, hvori han har Leilighed til paa en indtrængende Maade at lægge Lærerne og Menighederne det paa Hjerte saasom ved Bispe- og Præste-Indvielser, Visitatser m. v. En nødvendig Betingelse for, at han med sine Indsigter og Gaver kan virke ret Gavn for Kirken og Samfundet, er det og, at han er gennemtrængt af en levende christelig Overbeviisning og af varm, men med Sindighed forenet Iver for at udbrede denne Overbeviisning trindt omkring i Folket og gjøre den frugtbar for Livet.

Disse og de øvrige Egenskaber, der kunne give Udsigt til i den nye Biskop at faae en Mand, der nogenlunde vil erstatte hans forevige Forgjænger, finder jeg forenede hos Doctor og Professor theologiae Hans Lassen Martensen i en høiere Grad end, hvori jeg kunde finde dem hos Nogen Anden.

Denne Mand havde allerede fra sin akademiske Ungdom tildraget sig almindelig Opmærksomhed ved den sjeldne Aand og Alvor, hvormed han tilegnede sig alle de Videnskaber, der høre til en ædel almindelig Dannelse, som og i særdeleshed de forskjellige Grene af Theologien saa vel de philosophiske som de positive og historiske, og tilvendt sig alle de Udmærkelser, som Universitetet kan give sine yngre Sønner. I Aarene 1834—36 gjorde han med offentlig Understøttelse en lærd Udenlandsreise, paa hvilken han erhvervede sig flere fremmede Videnskabsmænds særdeles Agtelse, og 1837 tog han Licentiatgraden lige som 1840 Doctorgraden i Theologien. I 1838 blev han ansat som Lector i Theologien ved Kjøbenhavns Universitet, hvorhos det tillige blev ham overdraget at holde Forelæsninger over Moralphilosophien samt deri at examinere ved den daværende anden Examen. I 1840 blev han udnævnt til Professor i det theologiske

Facultet og i 1841 optaget som Medlem af Videnskabernes Selskab. Hans Forelæsninger tiltrak i en ganske ualmindelig Grad de theologiske Studerende, som i de første Aar af hans Docentvirksomhed hang ved ham fremfor ved nogen anden af de theologiske Professorer og optog den ægte christelige Aand, som besjælede hans Foredrag. Naar de Studerende i den senere Tid ikke i den Grad som i hans første Docentaar have holdt sig til ham, saa maa Grunden hertil fornemmelig søges i den politiske Retning, som fra 1840 mere og mere udbredte sig blandt de Studerende, og hvori han ikke har taget Deel anderledes end ved Advarsler mod de Yderligheder, hvortil man gik. Desuagtet vedblev han at være een af de meest søgte Lærere ved Facultetet, og hans Forelæsninger have endnu vedligeholdt en stor og velgjørende Indflydelse paa Theologiens Dyrkere. I Aaret 1845 aabnede sig en ny Virkekreds for ham, idet han under 16de Mai blev udnævnt til Hofprædikant. I denne Egenskab har han ved sine Prædikener, fulde af Aand og christelig Begeistring, virket til Velsignelse for det religiøse Liv, og det ikke blot hos de Mange, der strømmede til Kirken, naar han prædikede, men ogsaa ved hans trykte Prædikener i en endnu langt større Kreds, idet disse, næst Mynsters, turde være de, som christeligsindede og dannede Familier fortrinsviis bruge til deres Opbyggelse i Husene, og det ikke alene i Danmark men ogsaa i Norge og Sverrig. Hans forskjellige videnskabelige Skrifter have ogsaa fundet stor Anerkjendelse saa vel i Skandinavien som i Tydskland, for en Deel ere de oversatte paa Tydsk og paa Svensk. — Jeg tør og udhæve som en for det Embede, hvortil jeg haaber, at han ved Deres Majestæts Naade vil blive kaldet, særdeles heldig Omstændighed, at han saaledes som alt antydet, under Tidens heftige politiske Bevægelser ingen Deel har taget i samme, men at han enkelte Gange, hvor det var lagt ham særdeles nær, er traadt frem mod revolutionaire Skridt, hvilke han med stor Alvor og Kraft,

men og med Sindighed og Ro har bekjæmpet. Blandt disse skal jeg blot tillade mig allerunderdanigst at nævne hans i 1850 udkomne: Sendschreiben an den Herrn Oberconsistorialrath Nielsen in Schleswig von Dr. H. Martensen in Copenhagen. (Ein Wort über den Amtseid und die schleswigholsteinische Geistlichkeit).

Efter alt det Anførte har jeg den fuldeste Overbeviisning om, at Deres Majestæt ved allernaadigst at udnævne Professor Martensen til Biskop over Sjællands Stift vil sørge bedre for dette høist vigtige Embedes Besættelse end ved noget andet Valg. Han vil gaae samme Vei som den afdøde uforglemmelige Biskop, til hvem han havde sluttet sig med beundrende Kjærlighed, og som igjen i sin yngre Ven saae en af den danske Kirkes og theologiske Videnskabs bedste Støtter og første Prydelser, ligesom jeg er overbeviist om, at han, hvis hans Stemme nu kunde høres, vilde have givet den til Martensen. I dyb Opfatning af Christendommens Sandheder og i Gaver til at forkynde Guds Ord med Aand og Eftertryk, turde han være at sætte ved Siden af den Forklarede, medens han naturligviis ikke endnu kan have dennes rige Erfaring og Evne til at virke ikke mindre paa Almuen og Ungdommen end paa de Dannede, ei heller den ganske sjeldne Forretningsdygtighed, som ogsaa udmærkede ham¹; men at opstille en Mand, der i enhver Henseende kan erstatte den Bortgangne, er ikke mig, og jeg tør troe, heller ikke nogen Anden muligt; den Mand, jeg allerunderdanigst foreslaaer, vil, det er min fulde Overbeviisning, bedre end nogen Anden kunne gjøre det allerede for Øieblikket, om han senere fuldelig vil kunne erstatte Tabet, er noget, som alene Tiden kan vise.

¹) Jvfr. A. S. Ørsteds Ord (anf. Skrift III, 310—11): »ogsaa den borgerlige eller halvborgerlige Deel af Biskopseembedet røgtede han (∴ Mynster) med en Nøjagtighed og Hurtighed, som fuldkomment kunde sættes ved Siden af de dygtigste Øvrighedsmands.«

I Henhold til alt det Anførte tillader jeg mig allerunderdanigst at indstille:

at Doctor og Professor theologiae, Hofprædikant Hans Lassen Martensen, Ridder af Dannebrog, aller-naadigst maa beskikkes til Biskop over Sjællands Stift, og at det i hans Bestalling forbeholdes en senere allerhøieste Bestemmelse, hvilke Indtægter der i denne Egenskab blive ham at tillægge.

Ministeriet for Kirke- og Underviisningsvæsenet d. 23. Februar 1854.

allerunderdanigst
Ørsted.

[Resolution:] Indstillingen bifaldes.

Frederiksborg Slot den 15de April 1854.

Frederik R.

Ørsted.

Smaastykker.

IV.

EN BOK UR PAULUS HELIES BIBLIOTEK.

Av O. Walde.

För flera år sedan påträffade undertecknad i Stifts- och läroverksbiblioteket i Strängnäs en volym, som genom sin provenienshistoria torde kunna påräkna ett visst intresse i Danmark. Den har nämligen tillhört den berömde karmelitermunken lektor Paulus Helie (Poul Helgesen), av vars förmodligen icke så obetydliga boksamling endast sparsamma rester hittills återfunnits¹. Volymen, som är inbunden i ett brunt fårskinnsband med blindpressningar av tidig 1500-talstyp, innehåller kyrkofadern Tertulliani Opera (Basel, Joh. Froben, 1521, Fol.) och har 1524 förvärvats av Paulus Helie, såsom framgår av inskriften överst på titelbladet: Liber Fratris Pauli Helie quem emit duobus aureis & 20ß anno dominij 1524. En del marginalanteckningar av hans hand, särskilt i bokens senare avsnitt, förekomma även i denna, liksom i de tidigare funna volymerna ur hans bibliotek.

Boken har på ett tidigt stadium hamnat i Sverige och har möjligen såsom arvegods övergått till den först nämnde svenske ägaren. Paulus Helie var som bekant bördig från Varberg i Halland, men hans moder var av svensk här-

¹) Följande böcker med Paulus Helies namn, samtliga foliovolymmer, nämnas i Det danske Sprog- og Litteraturselskabs utgåva av hans skrifter, Bd. 6, Kbhvn. 1937, s. 203—211: Christiern Pedersens Parisupplaga 1514 av Saxo, Ambrosius, Opera, P. 1—2 (Basel 1516), Jacobus Faber Stapulensis, Commentaria in epistolas S. Pauli (Paris 1512) och Flavius Josephus, Opera latine interpretata (Basel 1524).

komst. Om hans öden efter 1535 äro de danska källorna förtegnade och ingenting är bekant om hans dödsår. Måhända har han slutat sina dagar i den halländska hembygden och hans kvarlåtenskap, vari då även ingått hans boksamling, skiftats mellan arvingarna. Om den här berörda volymen ur hans bibliotek säger en senare inskrift, att den 1562 den 1 september förvärvades av kyrkoherden i Älvsborg Jacobus Johannis för 4 stockholmska mark från Jens Skrivare, även kallad Jens Källing, av tillnamnet att döma bördig från Kullings härad i Västergötland¹. Då Jacobus Johannis kallar sig pastor Elfsburgensis, är det troligt att han varit präst i Älvsborgs stad och icke slottspastor på Älvsborgs fästning, ty i så fall borde hans titel hava varit pastor in arce Elfsburgensi eller liknande. Jag har emellertid i litteraturen ej kunnat finna någon förteckning vare sig på slottspastorerna på Älvsborgs slott eller på kyrkoherdarna i den härtill angränsande stadsförsamlingen. Gustav Vasa grundade nämligen i början på 1540-talet en stad på området söder och väster om Älvsborgs fästning, dit invånarna i det på andra sidan Göta älv belägna Nya Lödöse förmåddes flytta².

Jag antar att den nämnde prästen i Älvsborg Jacobus Johannis varit samme man som 1565 nämnes som ordinarium i Örebro och 1569 av Johan III utsågs till biskop i Skara³, men har ej kunnat leda detta i bevis. En namnteckning av kyrkoherden i Örebro Jacobus Johannis under ett riksdagsbeslut 1569 i Svenska riksarkivet förefaller

¹) Överst på fol. a 6 verso står följande inskrift: Liber Jacobi Johannis pastoris Elffzburgensis emptus 1 Septembris Anno etc. 62 aff Jens Schriff eller Jens Källing quatuor marcis holmensibus. En liknande inskrift, på grund av vattenskada något utsuddad, finnes på titelbladet.

²) Se härom och om stadens kortvariga öden Alb. Lilienberg, Stadsbildningar och stadsplaner i Götaälvs mynningsområde (Skrifter utg. till Göteborgs stads 300-årsjubileum, 7, 1928), s. 60 ff.

³) Hagström, Strengnäs stifts herdaminne, 4, s. 66 f., Warholm, Skara stifts herdaminne, 1, s. 22 f.

emellertid ej vara skriven av samma hand som gjort anteckningen i Paulus Helies exemplar av Tertullianus.

Jacobus Johannis har troligen ej länge fått vara i besittning av sin nyförvärvade skatt, då boken förmodligen vid Älvsborgs erövring i september följande år tagits som krigsbyte av danskarne. Att den återkommit till Danmark sluter jag nämligen därav att på titelbladet är inskriven devisen 'Medullas non cortices', som vi påträffa på så många böcker i danska samlingar (ur greve Otto Thotts bibliotek?). Att även litterärt krigsbyte tagits i Sverige under kriget 1563—70 har jag funnit flera exempel på, låt vara att de svenska biblioteken varit betydligt mindre välförsedda än de danska voro vid den svenska ockupationen av Danmark nära hundra år senare¹. Tertullianus' Opera har emellertid än en gång gjort resan över Sundet, dock obekant vid vilken tidpunkt, och så småningom hamnat i den lilla stiftstaden vid Mälaren.

¹) V. Madsens Katalog over Det kgl. Biblioteks Inkunabler upptar som nr. 4063 en Valerius Maximus-upplaga (Venezia 1487), som Holger Ottesen Rosenkrantz anammat som god pris i Älvsborg den 1. sept. 1563. — Jfr. även Walde, Ett minne från nordiska sjuårskriget (i Nord. tidskr. f. bok- o. bibl.-väsen 18, s. 145 ff.).

V.

FRA HERTUG CHRISTIANS REFORMATION

I TØRNING LEN.

Af Bjørn Kornerup.

Til de meget betydningsfulde Begivenheder i Reformationens Indledningsperiode hører unægteligt den Reformationensbevægelse, som saa stærkt banede sig Vej, medens Hertug *Christian* (III) var Hertug i Haderslev og Tørrning Len 1525—33. Som forlængst oplyst af andre Forskere skabte Hertugen her lutherske Enklaver i en i øvrigt katolsk Enhed, og hans Reformarbejde danner en vigtig Forudsætning for Reformationens fuldstændige Gennemførelse i Danmark nogle Aar senere.

En Hovedkilde til Oplysning om de Begivenheder, der fandt Sted her, er Ribe-Kanniken *Thomas Knudsens* Beretning om Reformationen i Haderslev Amt¹. Under Omtalen af de nye, læremæssige Krav til Præsterne siger Thomas Knudsen her: »item att der, da presterne ware forplictet tiill att lere euangelium, bleff dem tiilsagde att tage Collatze breff aff hertug Chresten, huilkett oc saa skede, oc tog same tiidt Riiber Capitel collatze breff paa twenne deris kircker Fardrup oc wedsted wed Riibe, som

¹) Udgivet i sin danske Skikkelse af H. F. Rørdam i Kirke-Kalender for Slesvig Stift, udg. af Imm. Barfod og Holger Rørdam, 1862, S. 177—80. En væsentlig tilsvarende Beretning paa Plattysk er omtalt af A. D. Jørgensen i Sønderjydske Aarbøger 1889 S. 243—4, men ikke udgivet i sin Helhed. Begge Beretninger findes i Rigsarkivet, Hansborgarkivet, under Signatur henholdsvis Gem. Arch. XXII, 24 b og XXIII, 9 e.

en nu for handen er, mett denne beskeen, att de skulle holde lerde mend dertiill«¹.

Medens det første Led af denne Beretning forlængst er klart stadfæstet ad dokumentarisk Vej, idet man har fremdraget en Række af Hertug Christians Kollatsbreve², det tidligste fra 1525³, affattet efter den nye evangeliske Formular, er nogen aktstykkemæssig Støtte for Bemærkningen om Farup og Vester Vedsted Kirker næppe hidtil blevet fremlagt. Det er imidlertid saa heldigt, at Hertug Christians Brev af 27. September 1530 om det omhandlede Forhold findes bevaret i en gammel Afskrift i Ribe Bispearkiv (ad Reg. 7, Capsa 32, 13, 11 i Landsarkivet for Nørrejylland).

Brevet skal efter denne Afskrift meddeles nedenfor, idet det dog maa bemærkes, at Afskriveren — som Teksten tydeligt nok viser — ikke har været helt stiv i det gamle Tysk. Det er dog ikke blevet anset for rigtigt at søge at forbedre den mangelfulde Tekstgengivelse, hvorimod Tegnsætningen nogle Steder er lempet efter moderne Brug.

Den paagældende Afskrift har aabenbart været beregnet til at vidimeres. Der er forneden afsat Plads til den vidimerendes Navn og herunder tilføjet »*manu propria*«, men Vidimeringen har øjensynligt aldrig fundet Sted. Afskriften er ikke dateret, men Skriften peger hen mod Begyndelsen af det 17. Aarhundrede. Hermed stemmer ogsaa Vandmærket i Papiret, der er kendt fra Marbach 1598⁴.

Brevet har følgende Ordlyd:

¹) Anf. Sted S. 178, jvfr. S. 150.

²) En Fortegnelse over saadanne Kollatsbreve findes i Kirke-Kalender for Slesvig Stift 1862 S. 150 Note 2.

³) Kollatsbrev af 20. August 1525 for Præsten Jens Sørensen (Johannes Sef.rini) i Vonsbæk udgivet af T. O. Achelis under den misvisende Titel »Det ældste Kaldsbrev i Norden« i Sønderjydske Aarbøger 1925 S. 147—52.

⁴) C. M. Briquet, *Les filigranes* Nr. 15746.

Wir Christian, von gotts gnad Erffgenam zu Norwegen, Herzock zu Zleswig, Holstein, der Stormarn vnnnd Ditmerschen, Graffe zu Oldenbüreck vnnnd Delmenhorst, bekennen vnnnd thun künt vor vnns, vnnßer Erben, nachkommeling vnnnd sünst vor Jedermücklich, das wir vmb Vleissiger bit, auch aus günst vnnnd gnnad, dem gantzen Capittels Herrn zu Ripen vorgünt vnnnd nachgegeben haben, das sie die Verderup kierche In Kalslunt Herde, vnnnd Westede kirche In widing Herde zuuorlenen, zugebrauchen, zugenießen vnnnd predickers, die das lauter, klare vnnnd ware Gotts wort vnnnd Ewangelium onhe Huchelley¹ vnnnd daruon thun vnnnd geben, geleich wie vnse kirch Herrn vnnnd predickers In vnnsern lehne predigen, leren, thun vnd geben, darauff auch² wider absetzen vnnnd ordenen sollen vnd mügen, thun das hiemet gegenwordich In Krafft, macht vnd Zewnisse dißes vnnsers gegeben briffs, wollen vnns aber vorbehalten vnnnd ausgenomen haben Vnsers genedigen Herrn vnnnd Freuntlichen lieben vaters ko. w. D. vnnnd vnßer Kristlichen Reformation, So In hernachkommenden Zeitten geschehen mocht, vnnvorfencklich, vngeweigert, vngerort vnd vngeschwecht; So auch die selbige Capittels Herrn auff die Zwey obgenemen Kierchen predichers, die das Ewangelium vnd klare wort Gotts nicht leren, predigen vnd denn armen volcke vnderweysen, auch douon nicht geben vnnnd thun wurden, sollen sie dieselbigen entsetzen vnnnd andre gelerte vnnnd In Gotts wort gegrünete predickers widerümb darauff ordenen vnnnd setzen, wir aber das Capittell, solichs nicht thun vnnnd andere gelerte predickers dohin setzen wurden vnd wir des In grundtlicher erfahrung erlangten, sollen sie vor vns erschinen vnnnd

1) Her maa Ordet »predigen« være udfaldet. Jvfr. den tilsvarende Formel i Kollatsbrev 1528 for Præsten i Agerskov: »dat Wort Gades mit allen Vlite anhe Hugelie thō predigen« (P. Rhode, Samlinger til Haderslev-Amts Beskrivelse, 1775, S. 478).

2) MS. -- vnd.

antworten vnnnd andere gegrünthe predickers bey vorlust der kirchen doselbst hin ordenen; des zuorkünt, zeweknis vnnnd wißenschafft haben wir obgemelter Forst diße bekanthnis mit eigner handt vnderschriben vnnnd vnnsern Fürstlichen ziegnett versigeln lassen. Geschehen vnd gegeben zu Hadersleb Dinstach nach Matthei Anno 1530.

At dette er en Richtig Copie effter Originalen, winder vnderschreffne

Manu propria.

VI.

EN MÆRKELOG NOTITS FRA 1659.

Ved Bjørn Kornerup.

I den saakaldte »Biskop Kragelunds Kopibog« for Aarene 1652—64 i Ribe Bispearkiv (nu i Landsarkivet for Nørrejylland) findes Fol. 114 v følgende mærkelige Notits indført mellem Kopier af to Breve, begge daterede den 30. Maj 1659:

»NB. Dominica IV post Trin. [26. Juni] predichede en Student i S. Cathrinæ Kirche, at mand endoesaa schulde giøre til gode for fandenß schyld, oc at gud fader haffuer træ sønner: Adam Christum oc lucifer etc.«

Om nogen synderlig teologisk Klarhed hos den paagældende Prædikant synes denne Notits just ikke at vidne.

Rettelser og Tilføjelser.

6. R. IV, 188: Den her paa Grundlag af Skildringen af hele den paa-gældende Situation udtalte Opfattelse, at Jens Sinning før Landgangen i Ystad havde lidt Skibbrud, har næppe tilstrækkelig Hjemmel i det citerede Kildested. — En aandfuld Analyse af Mødet mellem Sinning og Grundet har Vilhelm Andersen givet i sin Tider og Typer af dansk Aands Historie. Erasmus. I, 137, 138—9.
6. R. IV, 200: Ogsaa for Samtiden synes Hans Madsen Højne paa en mærkelig Maade at være forsvundet. 1569 skriver saaledes en tidligere Studiefælle i Wittenberg, Præsten Johannes Pistorius i Tetenbüll til en anden fælles Studiekammerat, Biskop Hans Laugesen i Ribe: «De Johanne Hoyno quid actum sit, vivatne, et ubi locorum, et quibus nunc moribus, an vero defunctus sit, scire cupio» (H. F. Rørdam, Monumenta Historiæ Danicæ 2. R. II, 657).
6. R. IV, 214: Foruden Ligtalen over N. E. Balle maa Fr. Münter have holdt en Mindetale over sin Forgænger paa Landemodet i Roskilde, jvfr. Fr. Münteri Programma quo clerum dioeceseos Selandicæ ad synodum Johanneam Roschildiæ diebus II et III Julii MDCCCXVII celebrandam simulque ad audiendam laudationem prædecessoris sui D. Nicolai Edinger Balle officiosissime invitat, Hafniæ 1817, 4°. Denne Tale foreligger ikke trykt.
6. R. IV, 394: Den her efter Opgivelserne i V. Richter, 100 Aars Dødsfald S. 160 som Susanne *Caroline* Juliane Brammer og som død 21. Januar 1850 omtalte Datter af G. P. Brammer hed Susanne *Cornelia* Juliane Brammer og døde 22. Januar 1850 (Fhv. Overførster Fr. Brammer).
6. R. V, 139: Om den musikalske Sognepræst i Viby Jacob Steenberg se Ç. N. Rosenkildes Efterladte Skrifter udg. ved P. Hansen I, S. IX f.
6. R. V, 252—3: En stor Samling Breve fra Konsistorialraad L. M. Lund til F. C. Sibbern 1825—42 findes i dennes efterladte Brevsamling i Addit., 4°, 1040.

Register.

Ved **Bjørn Kornerup.**

Registeret omfatter de i Tekst og Noter forekommende Person- og Stednavne, men en Del Navne, der blot nævnes i Forbigaaende, eller som er uden større historisk Interesse, er ikke medtaget. Især er det blevet anset for rigtigst at indskrænke sig til blot et Udvalg af de vigtigste Stednavne og fortrinsvis fra Danmark. Ved Embedsmænd anføres i Regelen kun vedkommendes Slutstilling, og for Præster nævnes gennemgaaende kun Hovedsognet i det Pastorat, hvori de har virket. Personer fra Tiden før 1500 uden fast Familienavn er opført paa Fornavn. Gifte Kvinder opføres paa deres Døbenavn, men Henviſning gives til deres Mænds Navne, for saa vidt disse forekommer i Tekst eller Noter. Er dette ikke Tilfældet, sættes de paa Mandens Efternavn. Pr. (o: Præst) betyder saa godt som overalt Sognepræst. Citerede Forfattere o. l. er kun opført i Registeret, hvis de af dem fremsatte Opfattelser eller meddelte Oplysninger har givet Anledning til nærmere Drøftelse, eller andre særlige Grunde talte derfor.

Aaby, Hasle Hrd., 409, 410.

Aagaard, Øster Starup S., 287.

Aagaard, Christen, Pr. i Husby, 447. — Frederik Schjøning, Pr. i Glud, 215.

Aakjær, Falling S., Hads Hrd., 422.

Aarestrup, Carl Ludvig Emil, Stiftsfysikus i Odense, Digter, 292.

Aarhus, Stift, 407—32. — St. Clemens K., 421, 422, 426. — Frue K., 420. — Skole, 408, 409, 417, 422.

Aastrup, Falsters Sønder Hrd., 262, 275.

Abel, Gyntelberg, Pr. i Ring, 220 —1, 224. — Leonard, Provst, Pr. i Dalum, 221.

Adam af Bremen, Historieskriver, 413, 430.

v. Adeler, Frederik Christian, Gehejmemaal, Stiftsbefalingsmand over Sjællands Stift, 446.

Agerskov, Nørre Rangstrup Hrd., 547.

Algreen, Peder Kjellerup, Pr. i Aaker, 150, 166.

Algreen-Ussing, Tage, Konferensraad, Generalprokurør, 529.

Allen, Carl Frederik, Prof., Dr. phil., 50.

Almquist, Carl Jonas Love, svensk Digter, Pædagog, 56.

Anders Svendsen, Provst i Aarhus, 424.

Andersen, Frederik Vilhelm, Dr.

- theol., Provst, Pr. i Ringsted, 114, 191, 458. — Hans Christian, Digter, 49. — J. Oskar, Prof., Dr. theol., Kirkehistoriker, 239, 293, 295, 297, 300, 307, 316, 318, 328, 329, 330, 331, 355, 358.
- Andræ, Carl Christopher Georg, Politiker, Matematiker, 66, 71, 514, 515, 529.
- Anne Mogensdatter, (1476), i Urlev, 426.
- Ansgar, Erkebiskop i Bremen, 181.
- Arnhnung, Jens Otto, Dr. phil., Lektor i Roskilde, 241.
- Arildsen, Skat, Dr. theol., 107, 293, 378.
- Arnfast, (1260), Biskop i Aarhus, 417, 419—20.
- Arnkiel, Hans Michael, Færgeforpagter i Gaabense, 271.
- Augustin, Aurelius, Kirkefader, 372.
- Baazius, Joannes, Biskop i Växsjö, 434.
- Bagge, Povl, Landsarkivar, Dr. phil., 51—2, 125.
- Bagger, Christian, Assessor i Højesteret, 460, 461, 462, 467, 469, 472, 473, 474, 475.
- Baggesen, Jens, Digter, 490.
- Bahrtdt, Karl Friedrich, Litterat, 495.
- Balle, Nicolai Edinger, Dr. theol., Biskop over Sjællands Stift, (7), 14, 15 f., 370, 480, 481, 492, 496, 500, 503, 504, 549.
- Ballum, Inger Birgitte, g. m. H. C. Ørsted, 522.
- Balslev, Carl Frederik, Dr. theol., Biskop over Ribe Stift, 149, 224, 226.
- Bang, Frederik Ludvig, Prof., Dr. med., teol. Forf., 503, 516. — Johannes Peter, Dr. phil., Overlærer i Viborg, 387. — Oluf Lundt, Prof., Dr. med., 516. — Peter Georg, Prof., Minister, 138—9, 155.
- Barfod, Povl Frederik, Litterat, 40, 50, 64, 67, 75, 128, 252, 293, 379.
- Bartholin, Thomas, Justitiarius i Højesteret, 460, 461, 462, 467, 469, 472, 473, 474, 475.
- Bastholm, Hans, Pr. ved St. Peters K. i Slagelse, 370.
- Bechmann, Hans Gram, Konsistorialraad, Pr. i Raarup, 8.
- Beck, Andreas Frederik, Dr. phil., Lic. theol., 45. — Christen, Pr. i Ferring, 451.
- Becker, Peter Willemoes, Dr. phil., Provst, Pr. i Soderup, 526.
- Beeker, Apollonia, g. m. J. Danckwardt, 439.
- Begtrup, Holger, Højskoleforstander, 331—2.
- Bendix, Peter Vincens, Provst, Pr. i Vindinge, 211.
- Bentzon, Ellen Cecilie Magdalene, g. m. P. H. Borch, 497. — Jens Winther, Provst, Pr. i Glad-sakse, 478—505. Portræt S. 482. — Niels, Fuldmægtig i Rente-kammeret, 489. — Niels Ludvig Christian, Provst, Pr. i Ringsted, 484—5, 486.
- Bering, Jens, Lærer i Viby, s. i Skibby, 139—40. — Vitus, Pr. i Rind, 448.
- Berthelsen, Hans Jens Vilhelm, Pr. i Gangsted, Folketingsmand, 177.
- Besser, (1864), Pr. i Schlesien, 174—5.

- Biering, Christian Henrik, Pr. i Aastrup, 262, 263.
- Bille, Carl Steen Andersen, Amtmand i Holbæk, Journalist, 64, 65, 292. — Nicolaus, Kantor i Aarhus, 422.
- Bindesbøll, Severin Claudius Wilken, Biskop over Lolland-Falsters Stift, 78, 136, 165, 194, 204, 206, 207, 525, 527.
- Binzer, Ferdinand Emil, Pr. i Vallekilde, 222. — Otto, Pr. i St. Jørgens, 227.
- Bircherod, Jens, Biskop over Aalborg Stift, 412.
- Birkedal, Schøller Parelius Vilhelm, Pr. i Ryslinge, 27, 37, 38, 41, 42, 47—8, 50, 54, 61, 72, 100—1, 180—1, 184, 193, 196, 198, 207.
- Bissen, Herman Vilhelm, Prof., Billedhugger, 294.
- Bisted, Arnt, Pr. i Skarrild, 448, 450.
- Bjerre, Gravers Christian Jakobsen Kokholm, Pr. i Pedersborg, Folketingsmand, 459. — Jens Jakobsen Kokholm, Minister, Provst, Pr. i V. Hassing, 236.
- Blache, Hans Henrik, Prof., Rektor i Aarhus, 148, 149, 160.
- Blackburne, Sophia, g. m. F. Herskind, 222, (255).
- Blaumüller, Edvard, Pr. ved Heligaandsk. i Kbh., 105.
- Blegind, Hjelmslev Hrd., 423.
- Blicher, Niels Gudme, Amtsprovst, Pr. i Gauerlund, 287—8. — Steen Steensen, Pr. i Spentrup, Digter, 356.
- Blichfeldt, Peder, Pr. i Vorgod, 447.
- Bloch, Niels, Pr. i Hemmet, 448. — Søren Nicolaus Johan, Etatsraad, Rektor i Roskilde, 317—8. — Tønne, Dr. theol., Biskop over Fyens Stift, 263—4.
- Bluhme, Christian Albrecht, Minister, 528.
- Blædel, Ludvig, Provst, Pr. i Kjeldby, 200. — Nicolai Gottlieb, Dr. theol., Pr. ved Garnisonsk. i Kbh., 119—20, 168, 203.
- Boeck, Oscar Valdemar, Provst, Pr. i Lønborg, 388.
- Boesen, Carl Vilhelm, Stiftsprovst, Pr. i Harridslev, 154, 155. — Emil Ferdinand, Stiftsprovst, Pr. ved Aarhus Domkirke, 187, 193, 211, 231, 232. — Ludvig, Pr. i Vigerslev, 400.
- Bohn, Henning Marinus Emanuel, Pr. i Næstved, 232.
- Boisen, Frederik (Frits) Engelhardt, Pr. i Stege, 198.
- Boje, Hans Frandsen, Pr. i Løsning, 3.
- Borch, Christen Frausing, Pr. Randlev, 391, 392. — Peter Holm, Provst, Pr. i Ledøje, 497. — Ulrik Sophus, Pr. i Nestelso, 391.
- Borgen, Jens, Pr. i Tamdrup, 7—8. — Vilhelm August, Etatsraad, Skoledirektør, Minister, 56.
- Bornemann, Frederik Christian, Prof., Lic. jur., 523, 532. — Johan Alfred, Prof., Lic. theol., 32, 114, 532.
- Borris, Bølling Hrd., 479.
- Brahe, Tycho, Astronom, 408.
- Brammer, Caroline Amalie, 157, 158, (228). — Christen Georg Høst, Pr. i Urlev, 174, 177, 179, 182, 191, 209, 219, 222—3, 225, 227, 231. — Cornelia, g. m. F. Herskind, 148, 168—9, 182—3,

- 208, 209, (228). — Cornelius Benedict, Provst, Pr. i Stouby, 180, 199—200, 209, 224—5, 385, 396. — Elise, g. m. F. Friis, 158, 162, 164—5, 169, 209. — Frederik, fhv. Overførster, 134. — Gerhard Peter, Dr. theol., Biskop over Aarhus Stift, 130—232, 382—99, 513, 515, 518, 522, 524, 526, 528, 531. — Gerhard Peter, Generalintendant, 215. — Henrik Boethius, Proprietær, 223, 231. — Johannes Daniel, Bankkasserer i Nykøbing F., 168, 197, 215, 398. — Susanne Cornelia (ikke Caroline) Jullane, 396, 549.
- Brandes, Georg Morris Cohen, Prof., Dr. phil., 118—9.
- Brandt, August Frederik, Pr. i Veggerløse, 91, 92. — Carl Joakim, Pr. ved Vartov, 61, 331—2, 344, 371.
- Brochmand, Jesper, Dr. theol., Biskop over Sjællands Stift, 434.
- Brockdorff, Schack, til Store Grundet, Oberst, 8.
- Brok, Niels, Kannik i Aarhus, 421—2.
- Brolund, Henrik Anton, Pr. i Svinninge, 318.
- Bronson, Broder, Dr. theol., Biskop over Aalborg Stift, 449, 451. — Broder, Provst, Pr. i Dronninglund, 453. — Frederik Quist, Herredsfoged i Bjerre og Hatting Hrd., (510), 511. — Hans Adolph, Dr. theol., Biskop over Ribe Stift, 2, 3, 278.
- Brunius, Carl Georg, Prof. i Lund, 153.
- Brusk Hrd., Ribe Stift, 448.
- Bruun, Mads Pagh, til Seilgaard, Etatsraad, 388, 390, 399. — Magdalene Barbara, g. m. M. P. Bruun, 390. — Peter Daniel, til Asmild Kloster, Assessor i Højesteret, Politiker, 526.
- Bræstrup, Christian Jacob Cosmus, Politidirektør, Overpræsident, 521.
- Brøchner, Peder Hansen, Provst, Pr. i Raarup, 24—5.
- Brøndsted, Peter Ole (Oluf), Prof., Dr. phil., 43.
- Buch, Christlieb Leth, Boghandler i Kbh., 503—4.
- Buchhave, Rudolph, Læge, Forf., 503.
- Bundgaard, N., Sognefoged i Langskov, 6, 8, 9, 10, 25.
- Busck, Gunni, Pr. i Brøndby Vester, 347—8, 351.
- Busk, Jens, Folketingsmand, 328.
- Bynch, Lorents, Pr. i Tønning, 25—6.
- Byron, George Gordon, Lord, engelsk Digter, 49.
- Bøgh, Frederik, Forf., 199. — Nicolai Seidelin, Provst, Pr. i Gamtofte, 199.
- Bølle, Eiler Madsen, Biskop i Aarhus, 426.
- Bøllemose, Emil Frederik, Pr. i Skjelby, 193.
- Calvin, Jean, Reformator, 358—9.
- Campegius, Laurentius, Kardinal, 239.
- Carlsen, Hans Rasmussen, til Gl. Køgegaard, Stamhusbesidder, 181.
- Caroline Amalie, Christian VIII's Dronning, 56, 62, 107.
- Caspari, Carl Paul, Prof. i Kristiania, 105.

- Casse, Andreas Lorentz, Assessor, Dr. jur., 145.
- Castonier, Louise Sophie, g. m. J. Scavenius, 397.
- Christensen, Balthazar, Overretsprokurator, Politiker, 281. — Mads, Pr. i Lyngby, 400, 402.
- Christian III, dansk Konge, 545—8. — IV, dansk Konge, 435, (436). — VI, dansk Konge, 459 f., 476 f. — VIII, dansk Konge, 141—2, 155, 266. — IX, dansk Konge, 176, 180—1, 194—5, 196, 200—1, 529.
- Christiansen, Peder L., Skolelærer i N. Alslev, 284—6.
- Christiern I, dansk Konge, 425.
- Christina, svensk Dronning, g. m. Karl IX, 439.
- Christopher I, dansk Konge, 419—20. — af Bayern, dansk Konge, 424.
- Christoffersen, Christian, (1619), dansk Pr., s. i Falköping (?), 433.
- Claus Knudsen, (1408), til Kastrup, 431.
- Clausen, Henrik Georg, Dr. theol., Stiftsprovst, Pr. ved Vor Frue K. i Kbh., (291), 295—6, 298, 300, 354, (371), 485, 486, 493, 501. — Henrik Nicolai, Prof., Dr. phil. et theol., 37, 95, 120, 126, 145, 157, 216, 290—381, 513, 515, 516—31. — Johannes, Dr. phil., Biskop over Aarhus Stift, 219. — Johannes Carl Emil, Pr. i Vonsild, 184, 191.
- Clemens, St., 420.
- Clüver, Johannes, Dr. theol., Superintendent i Ditmarsken, 434.
- Colbiørnsen, Jacob Edvard, Konferensraad, Justitiarius i Højesteret, 259.
- Collijn, Isak, Riksbibliotekarie, 439.
- da Costa, Isaac, hollandsk Digter, 342.
- Crusius, Christian August, Prof. i Merseburg, 487, 488.
- Dagmar, Kejserinde af Rusland, 196.
- Dahl, Carl Bodelius August, til Østergaard, Stiftamtmand over Aarhus Stift, 212. — Torkild Christian, Stiftamtmand over Aarhus Stift, 186, 187.
- Dahlerup, Edvard August, Konferensraad, Dr. med., Livlæge, 155. — Michael Henrik Ludvig, Stiftsprovst, Pr. i Ballerup, 154, 155.
- Dahlstrøm, Peter, Birkedommer paa Falster, 259, 260.
- Damgaard, Anders Knudsen, Stiftsprovst, Pr. ved St. Knuds K. i Odense, 137, 152, 202.
- Danckwardt, Joachim, Borgmester i Nykøbing, 439.
- Danner, Louise, Lensgrevinde, 521, 525, 527.
- Daugaard, Jacob Brøgger, Biskop over Ribe Stift, 152—3, 158, 159, 160, 164, 165, 180, 189, 194.
- Drachardt, Bjørn, Pr. i Ulvborg, 448, 449.
- Ebbe, (1215), Biskop i Aarhus, 419, 420.
- Eck, Johann Georg, Prof. i Leipzig, 495.
- Eckermann, Jakob Christoph Rudolf, Prof. i Kiel, 495.
- Egaa, Ø. Lisbjerg Hrd., 422.

- Ehrencron-Müller, Holger, Bibliotekar, 410.
- Eichhorn, Johann Gottfried, Prof. i Göttingen, 495.
- Engelbreth, Hans Peter, Provst, Pr. i Ørbæk, 184. — Wolf Frederik, Dr. theol., Provst, Pr. i Lyderslev, 336—7.
- Engelstoft, Caroline, Klosterfrøken i Vemmetofte, 228. — Christian Thorning, Dr. theol., Biskop over Fyens Stift, 42, 130—232, 513, 518, 520, 521, 522, 526, 527, 528, 531. — Christiane, 157. — Frants Daniel Thorning, Pr. i Vesterborg, 225. — Ingeborg Marie, g. m. H. P. E. Langkilde, 168, 183. — Johanne Eleonore, Konventualinde i Støvringgaard Kloster, 216, 230. — Povl, Redaktør, 47.
- Erik Mændved, dansk Konge, 421. — af Pommern, dansk Konge, 423. — Lauridsen, Erkekegn i Aarhus, 424.
- Eschricht, Daniel Frederik, Prof., Dr. phil., 522.
- Esger Bonde († ca. 1325), Biskop i Aarhus, 421.
- Estrup, Jacob Brønnum Scavenius, til Skafføgaard, Minister, 226.
- Ewald, Enevald, Pr. ved Waisenhuset i Kbh., 451—2. — Johann Ludwig, Kirke- og Ministerialraad i Karlsruhe, 492—3, 497.
- Faber, Johannes Christian, Hospitalspr. i Horsens, 219.
- Fabricius, Knud, Prof., Dr. phil., 374. — Lorentz Peter, Pr. ved Messiask. i Hellerup, Kirkehistoriker, 244.
- Fabritius, Niels Sørensen, se Sørensen, Niels.
- v. Falckenstein, Ernst Friedrich Eduard Vogel, preussisk General, 179.
- Falk, Adalbert, preussisk Kultusminister, 393.
- Fallesen, Lorenz Nikolai, Pr. ved Trinitatis K. i Kbh., 301.
- Farup, Ribe Hrd., 545—8.
- Faxe, Wilhelm, Biskop i Lund, 138.
- Fenger, Anna, g. m. P. A. Holm, 221—2. — Carl Emil, Prof., Dr. med., Minister, 67, 127, 523. — Hans Mathias, Dr. theol., Holmens Provst, 235, 236. — Johannes Ferdinand, Lic. theol., Pr. i Høje Taastrup, 232, 526. — Peter Andreas, Pr. ved Vor Frelzers K. paa Christianshavn, 81, 101, 119, 120, 221, 227—8, 369—70. — Rasmus Theodor, Pr. i Hvedstrup, 165.
- Fibiger, Johannes, Pr. i Ønslev, Digter, 123.
- Fleischer, Esaias, Konferensraad, Amtmand i Korsør, 503.
- Fog, Bruun Juul, Dr. phil. et theol., Biskop over Sjællands Stift, 397—8, 399. — Carl Jacob Henrik, Provst, Pr. i Bogense, 219.
- Fogh, Nicolai Christopher Kall, Pr. i Svanninge, 222.
- Forchhammer, Johan Georg, Prof., Dr. phil., 522, 526.
- Frandsen, Anders, Pr. i Tølle, 433. — Peder, Rytter, Lægprædikant, 4—25.
- Frederik VI, dansk Konge, 262, 266, 378—9. — VII, dansk Konge, 107—8, 162, 521, 522, 525, 527—8.

- Friis, Aage, Prof., Dr. phil., 32, 51, 127—8, 129. — Andreas, Købmand i Horsens, en af de vakte, 507—8. — Christian, til Borreby, Kansler, 435, 435—7. — Frederik, Proprietær, Direktør, 158, 169. — Hans Gabriel, Maler, 249, (250).
- Frijs, se Krag-Juel-Vind-Frijs.
- Fritz, Andreas, Løjtnant, Maler, 162. — Frederik Christian, Pr. i Brændekilde, 162.
- Frost, Peter Nicolai, Dr. phil., Stiftsprovst i Ribe, 288.
- Funch, Caspar Gerhard Clemens, tit. Prof., Overlærer i Aarhus, 390. — Theodor Peter Foersom, Amtstuefuldmægtig, 390.
- Fyenbo, Laurids Jacobsen, Provst i Hasle Hrd., 410.
- Gad, Christen Pram, Provst, Pr. i Stouby, 528. — Christian Sophus, Stiftsprovst, Pr. i Skjelby, 182. — Peter Christian Stenersen, Dr. theol., Biskop over Fyens Stift, 353—4.
- Gede, Carl Emil, Pr. i Viby, 223.
- Geijer, Erik Gustaf, Prof. i Uppsala, Historiker, 55.
- Gellert, Christian Fürchtegott, Prof. i Leipzig, Digter, 300.
- Gerner, Henrik, Biskop over Viborg Stift, 434.
- Gjødese, Jens, Biskop over Aarhus Stift, 417.
- Gladsakse, Sokkelunds Hrd., 480, 504.
- Glahn, Hans Egede, Kontorchef, 249. — Henric Christopher, tit. Prof., Pr. i N. Vedby, 248, 249—52, 254—64. — Tønne Bloch, Generalkrigskommissær, 263—4.
- Goldschmidt, Meir Aron, Forf., 44, 372—3.
- Graae, Dorothea, g. m. J. Brammer, 197, 209, 231. — Gomme Frederik August, Pr. i Idestrup, 196, 197.
- Grabow, Sofie Hedeveg, g. m. S. Brockdorff, 8.
- Grandjean, Carl Vincens, Justitsraad, til Vennerslund, 273—4.
- Grundtvig, Nicolai Frederik Severin, Biskop, 95, 100 ff., 137, 249, 296, 313, 314, 322, 324, 325—32, 333—4, 335, 336, 341—2, 343—7, 348—9, 350, 351—2, 356, 367, 373, 481, 483.
- Gude, Ludvig Jacob Mendel, Dr. theol., Domprovst i Roskilde, 191, 196, 203, 227.
- Gustaf II Adolf, svensk Konge, 437—9.
- Gyllembourg-Ehrensward, Thomasine Christine, Forfatterinde, 356.
- Hafstrøm, Salomon Maurits Krusenstjerna, Pr. i Raarup, 389.
- Hald, Peter Tetens, Dr. theol., Stiftsprovst, Pr. i Kjeldby, 193, 232.
- Hall, Carl Christian, Minister, 66, 145, 146, 456, 514, 515, 526, 529.
- Hammerich, Peter Frederik Adolph, Prof., 103.
- Hamsfort, Cornelius, Læge, Historiker, 417, 419, 420.
- Hans († 1580), Hertug, 430.
- Hansdatter, Karen, vakt Kvinde, 506.
- Hansen, Christian, Mag., Rektor i Aarhus, 410. — Christian Erhard, Pr. i Ønslev, 279—81, 283—4. — Christian Frederik,

- Krigsminister, 529. — Jacob Ludvig, Pr. i Glostrup, 159. — Jens Andersen, Folketingsmand, 376. — Jørgen Laurits Vilhelm, Kat. ved Michaelis K. i Fredericia, Konvertit, 328. — Peder, Dr. theol., Biskop over Fyens Stift, 158—9. — Theodor Vilhelm Laurentius, Lic. theol., Pr. i Østrup, 211, 232.
- Harboe, Nikolaj Matthias, Provst, Pr. i Hjørring, 389.
- Harmsen, Claus Christian, stud. theol., Oversætter, 479.
- v. Hase, Karl August, Prof. i Jena, Kirkehistoriker, 42, 312, 313, 368, 372.
- Hasenkamp, Friedrich Arnold, Rektor i Duisburg, 487, 488.
- Hasselager, Lemming S., 421.
- Hasselriis, Gustav Albert Vilhelm, Pr. i Mern, 186.
- Hassencamp, Johann Matthäus, Prof. i Rinteln, 484.
- Hatting, Hans, Pr. i Hatting, 3.
- Hauge, Hans Nielsen, norsk Lægprædikant, 20, 21, 23, 25, 508. — Svend, Dr. theol., Forstander og Pr. ved Diakonissestiftelsen, 27—129.
- v. Haven, Sofus Ferdinand, Pr. i Stiftsbjergby, 223.
- Hedensted, Hatting Hrd., 421.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, Prof. i Berlin, 39—40, 43, 45, 49, 51—2, 124.
- Hegermann-Lindenchrone, Cai, General, 27—8, 66, 68.
- Heiberg, Johan Ludvig, Etatsraad, Digter, 356, 531. — Johanne Luise, Skuespillerinde, 66, 71, 117—8.
- Heiberg Jürgensen, Peter Andreas, Stiftsprovst, Pr. i N. Vedby, 142, 282, 284, 289.
- Helie, Paulus, Lektor, Karmeliter, 541—4.
- Hellfried, Johan Carl Frederik, Stiftamtmand i Ribe, s. Generalpostdirektør, 5—6, 8.
- Helveg, Nicolaus Ludvig, Dr. phil. et theol., Pr. i Odense, Kirkehistoriker, 150, 204, 293.
- Henrichsen, Erik, Overretssagfører, politisk Forf., 28. — Jakobine Charlotte, Ekspektantinde i Støvringgaard Kloster, 230—1. — Rudolph Johannes Frederik, Etatsraad, Dr. phil., Rektor i Odense, 230—1.
- Henrik Timmesen, (1349), Ridder, 424.
- Henriksen, Bertel Christian, Pr. i Astrup, 215.
- Hermansen, Christen, Prof., Dr. theol., 216, 336, 520.
- Herskind, Fritz, Skibsreder, g. m. C. Brammer, 148, 222, 225. — Signe Marie, 222, 225.
- Hersleb, Peder, Biskop over Sjællands Stift, 445—6.
- Hertz, Henrik, Digter, 357.
- Hetsch, Stefan, Overretssagfører, 483.
- Hillerød-Herlev, Lyngre-Frederiksborg Hrd., 446.
- Hillested, Sønder Dyrs Hrd.?, 420.
- Hingelberg, Hans Peter, Pr. i Løsning, 7.
- Hjerm Hrd., Ribe Stift, 451, 452.
- Hjort, Jens Mathias Lind, Provst, Pr. i Elmelunde, 182.
- Hohlenberg, Mathias Hagen, Prof., Dr. theol., 37, 47.
- Hojer, Andreas, Prof., kgl. Historiograf, 460, 461, 462, 467, 468,

- 469, 472, 473, 474, 475, 476, 477.
- Holm, Christian, Organist i Horsens, 199. — Louise, g. m. C. T. Engelstoft, 228. — Peter Alberg, Pr. i Gamtofte, 221—2, 226. — Peter Edvard, Prof., Dr. phil., 459. — Søren, Dr. phil., Docent, 290, 314, 323, 328, 331, 380.
- Holme, Ning Hrd., 422.
- Holmsted, s. Holmstol.
- Holmstol, Skanderup S., Gern Hrd., 425.
- Holst, Peder, Pr. i Hvirring, 4.
- Holstein, Johan Ludvig, til Lethrabort, Gehejmerraad, Oversekretær i Danske Kancelli, 476—7. — (-Lethrabort), Johan Ludvig (Louis) Carl Christian Tido, Lensgreve, 218, 219, 327—8.
- Hornemann, August Ferdinand, Pr. i St. Jørgens, 227. — Claus Frees, Prof., Dr. theol., 301.
- Hornslet, Ø. Lisbjerg Hrd., 424.
- Horrebow, Otto, Litterat, 503.
- Horsens, Skole, 409.
- Horsens, Hans Pedersen, Provst, Pr. i Aaby, 407—32.
- Houlbjerg-Granslev, Houlbjerg Hrd., 389.
- Huitfeldt, Arild, Kansler, Historie-skriver, 412.
- Humble, Christian Reitzer, Konsistorialraad, Pr. i Ønslev, 257, 258.
- Hundslund, Hads Hrd., 420.
- Hvededal, Gunslev S., 272.
- Hvidbjerg, Refs Hrd., 409.
- Hvide, Skjalm, 419.
- Hygom, Peder, Biskop over Aarhus Stift, 3, 4.
- Høffding Muus, se Muus.
- Højne, Hans Madsen, Mag., 549.
- Hørup, Viggo, Redaktør, Politiker, 82.
- Høst, Cornelia, f. Thunboe, 150. — Nicoline Henrikke, g. m. G. P. Brammer, 149, 150, 158, 160, (174), (232).
- Høstmark, Andreas, Pr. i Ølsted, 3.
- Ingemann, Bernhard Severin, Digter, 61, 252, 326, 332, 348, 356. — Søren, Provst, Pr. i Torkildstrup, 258.
- Jacobi, Friedrich Heinrich, tysk Filosof, 321.
- Jacobsen, Jens, herrnhutisk Emis-sær, 22. — Jens Peter, Digter, 116. — Peder, Provst, Pr. i Lyngby, 400, 401.
- Janson, Hector Frederik, Dr. theol., Biskop i Aarhus, 24, 299—300.
- Jantzen, Albert Thorvald, Pr. i Gjentofte, 235, 236.
- Jens Pedersen, (1450), i Malling, 425.
- Jensdatter, Johanne Marie, i Raarup, vakt Kvinde, 25.
- Jensen, Hans, Dr. phil., Historiker, 293, 374, 378. — Johan Christian, Pr. i Houlbjerg, 389. — Mads Christian, Pr. i Fjeldsted, Konvertit, 328.
- Jep Truelsen til Stensballe, (1408), 423, 431.
- Jerlev Hrd., Ribe Stift, 448, 451.
- Jersin, Jens Dinesen, Dr. theol., Biskop over Ribe Stift, 434.
- v. Jessen, Matthias Reinhold, Gehejmekonferensraad, Stiftamtmand over Lolland-Falsters Stift, 274, 285. — Peter Neergaard, Provst, Pr. i Grønbæk, 224.

- Johannes, (1313), Provst i Aarhus, 414. — Assersen († 1306), Biskop i Aarhus, 421. — Heldæ, (1313), 431. — Thomæ, (1354), Provst i Aarhus, 414.
- Johannis, Jacobus, (1562), Pr. i Älvsborg, 543—4. — Nicolaus, 241.
- Juhl, Peter Lauritsen, Skolelærer i Auning, 186.
- Jungersen, Anders Christian, Provst, Pr. i Skjellerup, 184.
- Jung-Stilling, Johann Heinrich, Prof. i Marburg, Hofraad, 478—505.
- Juul, Esger, Erkebiskop i Lund, 416, 421.
- Jürgensen, se Heiberg Jürgensen.
- Jørgensen, Adolf Ditlev, Dr. phil., Rigsarkivar, 28, 377. — Ellen, Dr. phil., Bibliotekar, 414. — Harald, Arkivar, Dr. phil., 378—9.
- Kaas, Christian, til Hessel, 431.
- Kabell, Andreas, Pr. i Linnerup, 171.
- Kalkar, Christian Andreas Herman, Dr. phil. et theol., Pr. i Gladsakse, 188, 195, 196.
- Kalv, Erland, Ridder, 422, 431.
- Kant, Immanuel, Prof. i Königsberg, 321.
- Katholm, Niels, Mag., Pr. i Lyngby, 400, 402.
- Kattenbusch, Friedrich Wilhelm Ferdinand, Prof. i Göttingen, 312.
- Kenicius, Petrus, Erkebiskop i Uppsala, 433, 434—5, 437—9.
- Kierkegaard, Peter Christian, Biskop over Aalborg Stift, 77, 115, 159, 164, 180, 193, 194, 195, 204, 207, 210, 226. — Poul, Litterat, 226. — Søren, Dr. phil., 114—5, 186, 190.
- Kinderup, Peder Sørensen, Rektor i Aarhus, 411.
- Kingo, Thomas, Dr. theol., Biskop over Fyens Stift, 85, 169, 170, 278, 369—70.
- Kippinge, Falsters Nørre Hrd., 272, 275, 287.
- Kirsch, Georg Friedrich, Hofpr. i Ebersdorf, 497.
- Klein, Wilhelm Christian, Premierløjtnant, Oversætter, 478.
- Kleuker, Johann Friedrich, Prof. i Kiel, 487.
- Knopf, Christopher, Mag., Hofprædikant, 422.
- Knudsen, Hans, Pr. i Bregninge, Filantrop, 156, 218—9. — Thomas, Kannik i Ribe, 545—6.
- Knuth, Frederik Marcus († 1856), Lensgreve, 57.
- Koch, Hans Ludvig Schielderup Parelus, Provst, Pr. i Glostrup, Kirkehistoriker, 123, 293, 300, 313, 314, 352, 355. — Laurids Johannes, Dr. theol., Forstander og Præst ved Diakonissestiftelsen, 98. — Nicolai Gotfred, Distriktslæge i Stubbekøbing, 256.
- Kock, Oluf, Mag., Pr. ved St. Nicolai K. i Kbh., 433—40.
- Kofod Ancher, Peder, Konferensraad, Prof. jur., 477.
- Kok, Johannes, tit. Prof., Pr. ved Citadelskirken, 114, 391.
- Kold, Elise Marie, g. m. H. H. Blache, 160.
- Kolthoff, Ernst Vilhelm, Dr. theol., Pr. ved Helligaandsk. i Kbh., 294.
- Kornerup, Bjørn, Dr. theol., Over-

- arkivar, 60, 294, 296, 299, 300, 301. — Rasmus, Købmand i Præstø, 36, 47.
- Korning, Hatting Hrd., 506.
- Krabbe, Tyge, Rigsmarsk, 239—40.
- Krag-Juel-Vind-Frijs, Christian Emil, Lensgreve, Minister, 181.
- Kragballe, Christian Malta, Pr. i Assens, 166.
- Kragerop, Frederik Rudolph Deodat, Pr. ved Søndre Sogns K. i Viborg, 392.
- Krantz, Albert, tysk Historie-skriver, 413.
- Krarup («Chrurup»), Tistrup S., Ø. Horne Hrd., 425.
- Krarup, Jens, Stiftsprovst i Aalborg, 138. — Nikolaj Thure, Pr. i Aastrup, 389.
- Krefting, Ole, Pr. i Hvirring, 4.
- Kregume, Strø Hrd., 452.
- Krieger, Andreas Frederik, Prof., Dr. jur., Minister, 59, 66, 71, 115, 523.
- Krogh-Tønning, Knud Karl, Dr. theol., norsk Pr., Konvertit, 328.
- Kruppen, Claus, (1391), til Hesselbjerg, 431. — Otte († 1569), til Trudsholm, Rigsraad, 431.
- Kruse, Nicolai Eeg, Konsistorialraad, resid. Kap. i Randers, 207.
- Krøll, Hans, Bonde i N. Alslev, 256.
- København, Vor Frue K., 489.
- Köppen, Karl Friedrich, Canonicus i Berlin, 487, 488.
- Köster, Heinrich Martin Gottfried, Prof. i Giessen, 487, 488, 489. — Janus, Pr. i Østbirk, 165.
- Källing, Jens, Skriver, 543.
- Lago Magni, (1444), 423.
- Lange, Hans Mossin, Herredsfoged i Nørvang-Tørrild Hrd., 6, 15, 16, 23. — Iver Thomsen, Ridder, 424. — Jens Iversen, Biskop i Aarhus, 415—6, 417, 424—6, 432.
- Langhoff, Carl Christian Emil, tit. Prof., Provst, Pr. i Bødstrup, 150.
- Langkilde, Hans Peter Egeløkke, til Juulskov, Etatsraad, 168.
- Langskov, Nørvang Hrd., se ogsaa Uldum, 454.
- Larsen, Erhard Florian, Assessor i Højesteret, 188, 235, 236. — Joakim, Skoledirektør, Skolehistoriker, 62. — Johannes Ephraim, Etatsraad, Prof., 523, 530. — Jørgen, Dr. theol., Pr. i Haraldsted, 290—381. — (Skrappenborg), Oluf (Ole) Peter Holm, Lægprædikant, 226.
- Laub, Hardenack Otto Conrad, Dr. theol., Biskop over Viborg Stift, 43, 114, 159, 160, 164, 169, 192, 196, 213, 231, 383, (384), 386, 388, 390, 392.
- Laugesen, Hans, Biskop over Ribe Stift, 549.
- Laurids, (1354), Prior i Aarhus, 422.
- Lauridsen, Peter, Dr. phil., Historiker, 293, 374.
- Laurssen, Peder, i Raarup, Lægprædikant, 24, 508.
- Lavater, Johann Kaspar, Pr. i Zürich, 499—500, 501—2.
- Lehmann, Orla, Minister, Amtmand i Vejle, 71, 294, 375—6.
- Lemming, Kolt S.?, Ning Hrd., 421.
- Lemming, Povel, Dr. phil., 294.
- Lemvig, Christen, kgl. Confessionarius, 446.

- de Leth, Helga Nathalia, g. m. L. With, (215), 395.
- Leth, Johan Andreas, Pr. i Engum, 22, 24. — Svend Sørensen, Provst, Pr. i Lyngby, 401, 402.
- Levin, Israel, Litterat, 524.
- Levinson, Alfred Sylvester, Pr. i Herredskirke, 232.
- Liebenberg, Michael Frederik, kgl. Confessionarius, 509.
- Lillefulle, Ning Hrd., 422.
- Lille Ring, Framlev S., 431.
- Lime, Sønderhald Hrd., 421.
- Lindberg, Jacob Christian, Dr. phil., Pr. i Lille Lyngby, 41, 141—2, 313, 314, 322, 336, 343, 344, 349—52, 353, 354.
- Lindhardt, Poul Georg, Prof., Dr. theol., 132.
- Lodehat, Peder Jensen, Biskop i Aarhus, s. i Roskilde, 422.
- Loofs, Friedrich Arnim, Prof. i Halle, Dogmehistoriker, 312.
- Lorenzen, Peter Hiort, Købmand i Haderslev, Stænderdeputeret, 294.
- Louise, Christian IX's Dronning, 66.
- Lund, Kapitlet i, 239—40.
- Lund, Hans Laurits, Provst, Pr. i Voldum, 213. — Johan Christian Resen, Pr. i Udby, 274. — Johannes Velleius, pers. Kap. i Aastrup, 274. — Ludvig Michael, Konsistorialraad, Pr. i N. Vedby, 248, 252—4, 264—89, 549.
- Luplau, Ludvig Ferdinand, Pr. i Dalby, 267.
- Luther, Martin, Reformator, 103, 306—8, 323, 359, 394, 404.
- Lüdeche, Christopher Wilhelm, første Pastor ved den tyske K. i Stockholm, 493, 496.
- Lyng, Jens, Kantor i Aarhus, 424.
- Lyngby-Albøge, Sønder Dyrs Hrd., 400—2.
- Lüttichau, Johanne Marie Charlotte (Julie), f. Brockdorff, Kammerherreinde, 8, 21, 507.
- Lætus, Mourids, Superintendent over Gotland, 408.
- Løve Hrd., Sjællands Stift, 448.
- Madsen, Peder, Dr. theol., Biskop over Sjællands Stift, 74, 98, 397.
- Madvig, Johan Nicolai, Prof., Dr. phil., Minister, 59, 145, 210, 522—3, 526, 528, 531. — Johan Nikolai Agathon, Retsformand, 235, 236.
- Malling, Ning Hrd., 425.
- de Marées, Ludwig Eberhard, Superintendent i Dessau, 487, 496—7.
- Marheineke, Philip Konrad, Prof. i Berlin, 42, 311—12.
- Martensen, Hans Lassen, Dr. phil. et theol., Biskop over Sjællands Stift, 32, 46, 58, 71, 81, 91, 95, 108, 110—4, 124, 138, 159, 166, 180, 188, 190, 194—5, 196, 198, 202, 203, 206, 207, 212, 213, 216, 218, 219, 229, 376, 381, 382, 389, 390, 392—4, 513—41. — Marie, g. m. E. F. Larsen, 188.
- Matthiæ, Christian, Prof. i Sorø, 434.
- Matzen, Henning, Prof., Dr. jur., 235, 236.
- Melanchton, Philip, Reformator, 404.
- Meursius, Johannes, Prof. i Sorø, 413.
- de Meza, Christian Julius, General, 68.

- Middelboe, Stephan, Biskop over Ribe Stift, 11, 13, 14, (16), 17, 18, 21.
- Molbech, Christian, Prof., Bibliotekssekretær, 153.
- Mollerup, Janus Severinus, Pr. i Gelsted, 389, 391.
- Moltke, Adam Wilhelm, Lensgreve, Minister, 59.
- Monrad, Ditlev Gothard, Dr. phil. et theol., Biskop over Lolland-Falsters Stift, 27—129, 141, 150, 167, 172, 215, 227—8, 370—1, 514, 525, 529, 530. — Johannes, Pr. i Øster Snede, 24.
- Mortimer, Peter, Komponist, Oversætter, 495.
- Moseby, se Aastrup.
- Munch, Andreas, norsk Digter, 168—9.
- Munck, Hans, Pr. i Hjortlund, 451.
- Muus, Carl (Augustin) Høffding, Bibliotekar, Konvertit, 328.
- Mygdal, Jes, Pr. i Dover, 222.
- Müller, Peter Erasmus, Dr. phil. et theol., Biskop over Sjællands Stift, 296—7. — Tage, Biskop over Ribe Stift, 386—7.
- Mynster, Frederik Ludvig, Oversætter, 479, 480. — Jakob Peter, Dr. theol., Biskop over Sjællands Stift, 38, 45—6, 56, 81, 95, 110, 190, 268, 297—8, 313, 322, 339—41, 350—1, 352—3, 355—6, 373, 470—2, 513—41. — Maria Elisabeth, g. m. J. H. V. Paulli, 190.
- Münter, Balthasar, Dr. theol., Holmens Provst, 515—6. — Friedrich Christian Carl Heinrich, Dr. phil. et theol., Biskop over Sjællands Stift, 294, 346, 535—6, 549. — Maria Frederica Franzisca (Fanny), g. m. J. P. Mynster, 520.
- Møborg, Christen, Pr. i Tim, 449.
- Møller, Hans Ulrik, Dr. phil., Stiftsprovst, Pr. i Toreby, 277, 338. — Jens, Prof., Dr. theol., 37, 47, 232, 294, 301, 318—9, 322, 324, 350, 354. — Lars Otto, Pr. i Gylling, 233, 234. — Malthé, Litterat, 494—5. — Poul Martin, Prof., Digter, 356. — Rasmus, Dr. theol., Biskop over Lolland-Falsters Stift, 276, 277, (283), 284, 286, 336—9.
- Møller-Holst, Peter Villiam, Pr. i Kippinge, 182.
- Mørch, Frederik Christian, Provst, Pr. i Sebber Kloster, 389.
- Nannestad, Werner Ludvig, Pr. i Stillinge, 82, 85, 92.
- Neander, Johann August Wilhelm, Prof. i Berlin, Kirkehistoriker, 42, 373.
- Nesager, Bjerre Hrd., 24.
- Neergaard, Johan Thomas, Provst, Pr. i Fakse, 221. — Niels Thomasius, Minister, Dr. phil., 125, 126, 293.
- Neess, Christian, Konsistorialraad, Pr. i Strøby, 266.
- Neuchs, Hans Henrik, Provst, Pr. i Vejle, 8.
- Nicolai, Friedrich, Litterat, 501.
- Niels Pallesen (Nicolaus Palnonis), († 1333), Provst i Aarhus, 421.
- Nielsen, Carl, Provst, Pr. i Kallehave, 526. — Frederik, Prof., Stiftsprovst, Pr. i Toreby, 152, 154. — Fredrik, Dr. theol., Biskop over Aalborg Stift, 98, 103, 121, 352, 355, 378, 381. — Harald, Mag. art., Publicist, 125. — Matthias, i Raarup, Lægpræ-

- dikant, 25, 507—9. — Poul, Sognefoged i Uldum, 15, 16.
- Nissen, Carl Lorenzen, Pr. i Rise, 225. — Jørgen, Provst, Pr. i Vemmelev, 303.
- Nitzsch, Carl Immanuel, Prof. i Berlin, 368.
- Nygaard, Frederik Sextus Otto Alfred Petersen, Valgmenighedspr. i S. Næraa, 352.
- Nyholm, Asger, cand. theol. et mag., Seminarielærer, 39.
- Nykirke, Niels Sørensen, se Sørensen, Niels.
- Nykøbing F., 266.
- Nyrop, Christopher, Provst, Pr. i N. Vedby, 265—6, 289.
- Nørgaard, Anders Pedersen, Valgmenighedspr. i Vejstrup, 326, 327, 355. — Frederik, Højskoleforstander, 42, 62, 100, 129.
- Nørre Alslev, se Riserup.
- Nørre Rangstrup Hrd., Ribe Stift, 450.
- Nørre Vedby, se Riserup.
- Olaus, (ca. 1280), Provst i Aarhus, 421. — Petri, se Udsen, Oluf Pedersen.
- Ollerup, Hans Lauridsen, Rektor i Aarhus, 411.
- Olshausen, Hermann, Prof. i Königsberg, 46. — Justus, Prof. i Kiel, 46.
- Oluf, dansk Konge, 431.
- Olufsen, Rasmus, Pr. i Lyngby, s. i Rosmus, 400, 401, 402.
- Ostermann, Hother Bertel Simon, Pr. i Greve, 258.
- Oxenstierna, Axel, svensk Rigs-kansler, 433, 435—7.
- Paine, Thomas, engelsk Deist, 36.
- Palladius, Peder, Dr. theol., Biskop over Sjællands Stift, 207.
- Paludan-Müller, Charlotte Henriette, 398—9. — Frederik, Digter, 48—9. — Jens, Biskop over Aarhus Stift, 355—6, 398—9. — Jens, Dr. theol., Provst, Pr. i Snesere, 83, 91—2, 97, 155.
- Paulli, Jacob Peter Mynster, Stiftsprovst, Pr. ved Vor Frue K. i Kbh., 233—8. — Just Henrik Voltelen, Dr. theol., Stiftsprovst, Pr. ved Vor Frue K. i Kbh., 190, 518, 520.
- Paulsen, Christian, Prof., Dr. jur., 294, 342, 344.
- Paulus, (1354), Biskop i Aarhus, 421, 422. — Heinrich Eberhard Gottlob, Prof. i Heidelberg, 494.
- Peder (IV), (1274), Biskop i Aarhus, 414. — Ingerdsen, se Peder Vognsen. — Ugotsen († 1260), Biskop i Aarhus, 420. — Vognsen, Biskop i Aarhus, 417, 418—19, 419, 420.
- Pedersen, Christiern, Folkeskribent, 244—7. — Niels, Pr. i Lyngby, 400, 402. — Therkel, en af de vakte, 509, 510.
- Perthes, Friedrich, Forlægger i Hamburg, 486.
- Petersen, Richard, Pr. i Grevinge, kirkehistorisk Forfatter, 480.
- Petrus Elufson († 1246), Biskop i Aarhus, 419, 420.
- Pflueg, Christian Carl, Major, Direktør for Frederiks Plejehus, 261.
- Pistorius, Johannes, Pr. i Tetenbüll, 549.
- Planck, Gottlieb Jacob, Prof. i Göttingen, Kirkehistoriker, 311.

- Pleijel, Hilding, Prof. i Lund, Dr. theol., 493.
- Plesner, Marcus, Pr. i Uldum, 14, 17, 18—20, 21. — Matthæus, Provst, Pr. i Glud, 193.
- Ploug, Carl, Digter, Redaktør, 58, 292.
- Plum, Anna Elisabeth (Elisa), g. m. F. Bøgh, 199. — Frederik, Dr. phil. et theol., Biskop over Fyens Stift, 317. — Niels Munk, Dr. theol., Biskop over Lolland-Falsters Stift, 293, 295, 313, 315, 357, 358, 361, 379.
- Pontoppidan, Dines, Pr. ved St. Mortens K. i Randers, 207. — Erik Ludvigsen, Biskop, Prokansler, 14, 15 f., 453. — Erik Peter, Etatsraad, Birkedommer paa Falster, 272—3, 279—81. — Henrik, Forf., 79. — Morten, Pr. i Stenløse, 92.
- Porse, Bo, Biskop i Aarhus, 422—3.
- Poulsen, Alfred Sveistrup, Dr. theol., Biskop over Viborg Stift, 235, 236.
- Raae, Peder, Vicepastor i Jernved, 184.
- Raarup, Bjerger Hrd., 507.
- Raarup, Andreas, Provst, Pr. i Ølsted, 3.
- Randbøll, Jørgen Christensen, Pr. i Bevtoft, 200.
- Randers, 207.
- Rantzau, Henrik, til Breitenburg, Statholder, 413.
- Rasmussen, Anders, Pr. i Lyngby, 400, 402. — Niels, Pr. i Lyngby, 400, 402. — Theodor Ludvig Marius, Pr. i Sønderby, 389.
- Reenberg, Morten, Stiftsprovst, Pr. ved Vor Frue K. i Kbh., 451.
- Regenburg, Theodor August Jes, Dr. phil., Stiftamtmand i Skanderborg, 224, 230.
- Reinhard, Franz Volkmar, Overhofpr. i Dresden, 318, 487, 488.
- Resen, Hans Poulsen, Dr. theol., Biskop over Sjællands Stift, 434, 435, 436, 438. — Peder Hansen, Prof., Præsident, 412.
- Reuss, Jeremias Friedrich, Prof. theol., Hofpr., 467, 475.
- Ribe, 387. — Stift, 447 ff. — Kapitel, 545—8. — St. Catharine K., 548.
- Riber, Peder, Provst, Pr. i Raarup, 220.
- Riegels, Niels Ditlev, Historiker, 261—2, 262, 263.
- Riem, Andreas, Litterat, 495.
- Riserup, Falsters Nørre Hrd., 248—86.
- Risum, Jens, Pr. i Brande, Konsistorialassessor, 450.
- Rosen, Frederik Carl, Pr. i Kettinge, 272—3.
- Rosendahl, Elfride Sophie, g. m. C. G. Brammer, 197, 231. — Erik Peter, tit. Prof., Rektor i Nykøbing F., 231.
- Rosenkrantz, Holger Ottesen († 1575), Rigsmarsk, 544. — Jørgen, til Rosenholm, Rigsraad, 424.
- Rosenørn-Teilmann, Christian Peter Theodor, Godsejer, Minister, 195.
- Rosmus, Sønder Dyrs Hrd., 401—2.
- Rostrup, Hans, til Sjelleskovgaard, 430.
- Rothe, Johann Gottlob, kgl. Hof- og Universitetsboghandler i Kbh., 488. — Peter Conrad, Dr.

- theol., Stiftsprovst, Pr. ved Vor Frue K. i Kbh., 216.
- Rottwitt, Carl Edvard, Minister, 526.
- Rudelbach, Andreas Gottlob, Dr. phil. et theol., Pr. ved St. Mikels K. i Slagelse, 302, 313, 314, 318, 322, 334—5, 336, 342, 480.
- Rufinus, Kirkefader, 104—5.
- Ry, Tyrsting Hrd., 423.
- Ryde, Ginding Hrd., 423.
- Rytter, se Frandsen, Peder.
- Röhr, Johann Friedrich, Hofpr. og Superintendent i Weimar, 316—7.
- Rørdam, Hans Christian, Dr. theol., Pr. i Hammer, 188, 195, 196, 528. — Holger Frederik, Dr. phil. et theol., Pr. i Kongens Lyngby, Kirkehistoriker, 435, 459—60, 461, 476—7. — Peter, Pr. i Kongens Lyngby, 34, 56, 62, 81, 101. — Thomas Skat, Dr. phil. et theol., Biskop over Sjællands Stift, 233—8.
- Salicath, Peter Gottmann Henrik Ludvig, Højesteretsadvokat, 527.
- Sangstrup, Voldby S., Nørre Dyrsk Hrd., 422.
- Saxo Grammaticus, Historieskriver, 414, 417, 419, 430.
- Scavenius, Jacob, til Gjorslev, Minister, 397.
- Schaper, Christian Gottfried, Pr. i Nyborg, 184—5, 190.
- Scharling, Carl Emil, Prof., Dr. theol., 135, 151, 152, 153, 170, 182, 214, 216, 232, 513—34. — Carl Henrik, Prof., Dr. theol., 101—2, 103, 152, 235, 236. — Edvard August, Prof., Dr. phil., 514, 522. — Emmy, 152. — Louise Andrea Margrethe, 152.
- Scheibel, Johann Gottfried, Prof. og Pr. i Breslau, 323.
- Schepeleern, Georg Sophus Frederik, Holmens Provst, 218, 233—8.
- Schive, Peder, historisk Samler, 419.
- Schiødte, Christian Cornelius Lerche, Pr. i Farum, 214, 215.
- Schiøth, Jens Riddermann, Provst, Pr. i Ballerup, 5, 13—4, 16.
- Schjødte, Andreas Ferdinand, resid. Kap. ved Domkirken i Aarhus, 232.
- Schleiermacher, Friedrich, Prof. i Berlin, 42, 43, 45, 111, 291, 297—8, 301, 302, 320, 322—3, 362, 364, 365, 367, 371, 381.
- Schou, Hans Jacob, Overlæge, Dr. med., 34.
- Seckman, Didrik, Justitiarius i Højesteret, 477.
- Seuerini, Petrus, se Sørensen, Peder.
- Sevel, Frederik Jørgen, Provst, Pr. i Fruering, 224.
- Severini, Joannes, Schiffuensis, 241.
- Sibbern, Frederik Christian, Prof., Dr. phil., 252—3, 346, 356, 480, 525, 549.
- Simonsen, Jens, Abbed i Øm Kloster, s. Pr. i Lyngby, 401—2. — Peter Andreas Caspar, Provst, Pr. i Besser, 224.
- Simony, Carl Frederik, Stiftamtmand, Minister, 167.
- Sindbjerg, Norvang Hrd., 3.
- Sinning, Jens, Prof., 549.
- Sivested, Hornslet S.?, 424.
- Skads Hrd., Ribe Stift, 448.

- Skjernov, Markvard, Erke­degn i Aarhus, 424, 426.
- Skjalm Vognsen († 1215), Biskop i Aarhus, 419, 429.
- Skjold, Bjer­ge Hrd., 421.
- Skodborg, Jørgen, Erke­biskop i Lund, 239—40.
- Skræppenborg, se Larsen, Oluf Peter Holm.
- Slaugs Hrd., Ribe Stift, 448, 451.
- Smed, Hans Nielsen, Smed, Læg­prædikant, 506—12.
- van der Smis­sen, Hinrich, i Altona, 500.
- Smith, Daniel Peter, Provst, Pr. i Stege, 298, 299. — Troels Frederik Plum, Pr. i Skelskør, 153—4, 155—6.
- Sodemann, Christian Frantz Hen­rik, Provst, Pr. i Klemensker, 200.
- Sommer, Mogens, Lægprædikant, 190.
- Sparre, Aage, Erke­biskop i Lund, 240.
- Spies, Wilhelm, Prokurator i Vejle, 9.
- Sp­lid, Hartvig, Kantor i Aarhus, 424, 425.
- Sponneck, Wilhelm Carl Eppingen, Rigs­greve, Minister, 526.
- Stauning, Bølling Hrd., 450, 452.
- Steen, Adolph, Prof., Dr. phil., 116—7.
- Steenberg, Jacob, Pr. i Viby, 139, 191, 199, 549. — Vilhelm, Organist i Assens, 191, 198, 201.
- Steenbuch, Hans, Prof. theol., 467, 475.
- Steenstrup, Hans, Stiftsprovst, Pr. i Karleby, 5—6, 7, 10, 11—13, 14—15, 16, 17, 22, 23, 253, 274—6. — Joachim Otto Poul, Pr. i Bødstrup, 144.
- Steffens, Henrik, Prof. i Berlin, 323, 324.
- Stein, Harald, Biskop over Fyens Stift, 234.
- Steinbart, Gotthelf Samuel, Litte­rat, 495.
- Stellwagen, Johan Frederik Chri­stian, Assessor i Højesteret, 532.
- v. Stemann, Poul Christian, Ge­hejmestatsminister, 56, 378.
- Stephanus, Stephan Hansen, Prof. i Sorø, 410—11, 412, 413, 430.
- Sthyr, Hans Valdemar, Dr. theol., Biskop over Fyens Stift, 105—6, 232, 235, 236.
- Stig Andersen, til Bjørnholm, Rid­der, 422.
- Stilling, se Jung-Stilling.
- Stockholm, Jens, Stiftsprovst i Aalborg, 138. — Jens Ring, Pr. i Grinderslev, 335. — Peter Wan­det, Provst, Pr. i Ledøje, 188, 195.
- Storm, Knud Theodor, pers. Kap. i Sønder­ sø, 184.
- Strauss, David Friedrich, Repe­tent i Tübingen, 44—5, 373.
- Struer, Niels Johnsen, Provst, Pr. i Vissenbjerg, 221.
- Strängnäs, Bibl. i, 541.
- Sturzen-Becker, Oskar Patrik, svensk Forf., 54.
- Stygge, Ulrik, Biskop i Aarhus, 423, 424.
- Støvringgaard, Støvring Hrd., 216, 230, 385.
- Sundby, Stadager S., 275.
- Swane, Hans Jørgen, Biskop over Viborg Stift, 233—8, 382—99. — Jørgen, Amtsforvalter i Vejle, 382. — Reinholdine Vilhelmine Christine, 396.

- Svaning, Hans, Dekan i Ribe, Historiker, 417, 420, 426.
- Svedberg, Jesper, Biskop i Skara, 434.
- Sveistrup, Poul, Birkedommer, Politiker, 459.
- Svend († 1191), Biskop i Aarhus, 419.
- Svendsen, Jonas, (1613), dansk Student, 433.
- Svitzer, Hans Peter, Stiftsprovst, Pr. ved Vor Frue K. i Odense, 152.
- Sørensen, H., Sekterer, 186. — Hans, Stiftsprovst, Pr. ved Domkirken i Aarhus, 390, 391. — Jens, Pr. i Vonsbæk, 546. — Laurits Severin, Stiftsprovst, Pr. i Kjeldby, 391. — (Nykirke, Fabritius), Niels, Pr. i Lyngby, 401. — Peder, Pr. i Stubbekøbing, s. i Nykøbing F., 403—6. — Rasmus, Skolelærer i Venslev, 23.
- Søtoft, Nicolai Bierfreund, Pr. i Ø. Egesborg, Digter, 47.
- Taaffe, Theodor Christian, Provst, Pr. i Kjeldby, 177.
- Tauber, Johan Henrik, Prof., Rektor i Roskilde, 298—9.
- Taulov, Bertel, Pr. i Rørbæk, 445.
- Teisen, Ferdinandine (Fernanda), f. Baronesse Wedell-Wedellsborg, 390.
- Teller, Wilhelm Abraham, Overkonsistorialraad i Cölln an der Spree, 495.
- Tertullian, Qvintus Septimius Florens, lat. Kirkefader, 541—4.
- Tetens, Peter Jacobsen, Stiftamtmand over Sjællands Stift, 531.
- Tholuck, Friedrich August Gottreu, Prof. i Halle, 174.
- Thomas Degn, Degn i Lyngby, 401.
- Thomsen, Carl, Hospitalsforstander i Aarhus, 198, 227. — Frederik, Pr. i Lyngby, 401, 402. — Morten, Pr. i Lunde, 447.
- Thoresen, Carl Christian, Alterdegn i Aarhus, 229.
- Thorlacius, Børge, Prof., Dr. phil. et theol., 294.
- Thott, Otto, Greve, Bogsamler, 544.
- Tidemand, Christian Frederik, Prokurator i Nykøbing F., 285.
- Tolstrup, Johan Carl Vilhelm, Andenpr. ved Roskilde Domkirke, 184—5, 191.
- Topsøe, Johan Frederik, Pr. i Hørsholm, 182. — Vilhelm, Redaktør, 293.
- Torm, Frederik, Prof., Dr. theol., 360.
- Trandberg, Peter Christian, Valgmenighedspr., 212—3.
- Trugillus, (ca. 1280), Kantor i Aarhus, 421.
- Tryde, Eggert Christopher, kgl. Confessionarius, Stiftsprovst, Pr. ved Vor Frue K. i Kbh., 155, 515, 521, 528.
- Tscherning, Anton Frederik, Officer, Minister, 59, 71.
- Tunø, Ning Hrd., 429—30.
- Tved, Mols Hrd., 421.
- Twesten, August Detlev Christian, Prof. i Berlin, 368.
- Tyge (I, † 1272), Biskop i Aarhus, 420. — (II, † 1288), Biskop i Aarhus, 414, 421.
- Tyrestrup, Holme S., 422.
- Tølløse, Merløse Hrd., 287.
- Tørning Len, 545—8.
- Udsen, Oluf Pedersen, Provst i Aarhus, 424.

- Uldum-Langskov, Nørvang Hrd., 5—24, 454.
- Ullmann, Karl, Prof. i Halle, 373.
- Ulvborg, Ulvborg Hrd., 449, 452.
- Urne, Hans († 1552), til Aarsmarke, Lensmand, 403—6.
- Ussing, August Frederik Christian, Provst, Pr. i Skelskør, 223. — Johan Louis, Prof., Dr. phil., 223.
- Vaalse, Falsters Nørre Hrd., 272—3, 275, 403—6.
- Vadum, Iver Hansen, Pr. i Galten, 182.
- Vahl, Jens, Pr. i N. Alslev, 211.
- Valeur, Johannes Meller, Pr. i Vitten, 274.
- Valla, Laurentius, Humanist, 103, 105—6.
- Wallin, Johan Olof, Erkebiskop i Uppsala, 56.
- Wandal, Hans († 1675), Dr. theol., Biskop over Sjællands Stift, 434.
- Wandel, Rasmine, g. m. C. A. Bluhme, 520.
- Wanscher, Axel, Maskinfabrikant i Horsens, 386.
- Warburg, Ludvig Albert, Holmens Provst, 515.
- Warming, Daniel Ludvig Carl August, Pr. i Sal, 189.
- Vedel, Anders Sørensen, Dekan i Ribe, Historieskriver, 413, 417. — Niels, Provst, Pr. i Værum, 4. — Peder, Slotspr. ved Frederiksborg, 450. — Peter August Frederik, Direktør i Udenrigsministeriet, 51, 55, 74—5, 80, 105, 125, 126—7, 129.
- Wegener, Caspar Frederik, Gehejmearkivar, Dr. phil., 514—5, 521, 522—3, 525.
- Veggerløse, Falsters Sønder Hrd., 275.
- Wegscheider, Julius August Ludwig, Prof. i Halle, 316, 317.
- Welding, Frederik Peter, Stiftsprovst, Pr. i Brøndby V. og Ø., 221.
- Wellejus, Hans Thorning, Provst, Pr. i S. Omme, 3, 17, 20—1, 22. — Hans, Pr. i Nebsager, 3.
- Weltzer, Carl Immanuel, Pr. i Frederikshavn, 352.
- Werlauff, Erich Christian, Overbibliotekar, Dr. phil., 490.
- West, Axel Jürgensen, Rektor i Sorø, 125.
- Westengaard, Laurits Christian Ditlev, Pr. ved St. Hans' K. i Odense, 36—7, 39.
- Westerkjær, Ellen, f. Bentzon, Frue, 483. — Erik, Byretsdommer, 482.
- Vester Vedsted, Ribe Hrd., 545—8.
- Westenius, Thomas, (1396), 422—3.
- Wibe, Peder, Pr. i Todbjerg, 453.
- Viborg, 383—6.
- Viborg, Karsten Friis, Dr. phil., Pr. ved St. Mikkels K. i Slagelse, 198.
- Winding, Andreas, Pr. i Vridsted, 387. — Peder, Pr. i Brørup, 447. — Mt., Kap. i Sindbjerg, 3.
- Winther, Christian, Prof., Digter, 72—3, 356, 479, 480. — Maren Jensdatter, g. m. N. Bentzon, 489.
- Visby, Carl Holger, Pr. i Stege, 41, 353, 354.
- With, Carl Henrik, Stiftsprovst, s. Overskoledirektør, 155. — Ludvig, Assessor i Viborg, 215, 392, 395.

- Wittenberg, 403—4.
- Vogelius, Laurids, Pr. i Linnerup, 171.
- Volchersen, Abraham, Pr. i Kippinge, 259, 260—1.
- Worm, Christen, Dr. theol., Biskop over Sjællands Stift, 467, 475.
— Villum, Konferensraad, Justitiarius i Højesteret, 412.
- Wraae, Jens Eriksen, Pr. i Kippinge, 272.
- Wulff, Christian Frederik, Pr. i Stege, 213.
- van Wülich, Peter William, Pr. i Greve, 525.
- Wöldike, Marcus, Prof., Dr. theol., 467, 475.
- Ødum, Galtén Hrd., 421.
- Oehlenschläger, Adam, Digter, 356.
- Øhlenschläger, Frants Vilhelm Laurits, Pr. i Sørbymagle, 220.
- Ølholm, se Uldum-Langskov.
- Øllgaard, Nicolai Esmark, Biskop over Viborg Stift, 172.
- Ønslev, Falsters Nørre Hrd., 283—4.
- Ørn, Mogens Jacobsen, Pr. i Vaalse, 404.
- Ørsted, Anders Sandøe, Minister, Retslærd, 41, 142, 143, 145—6, 342—4, 349, 514, 515, 516—41.
— Hans Christian, Prof., Dr. phil., 37—9, 514. — Karen, g. m. E. A. Scharling, (514), 522.
- Øster Horne Hrd., Ribe Stift, 450.
- Øster Starup, Brusk Hrd., 287.